ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΑΡ

ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ (12ος - 16ος αι.)

Ιστορία - Τέχνη - Επιγραφές

Πρόλογος του ακαδημαϊκού
ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΑΘΗΝΑ 1997

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ (12ος - 16ος αι.)

Ιστορία - Τέχνη - Επιγραφές

© Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία και Ευγενία Δρακοπούλου

ISBN 960-85882-1-9

ΤΕΤΡΑΔΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ ΑΡ. 5

ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ (12ος - 16ος αι.)

Ιστορία - Τέχνη - Επιγραφές

Πρόλογος του ακαδημαϊκού ΜΑΝΟΛΗ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΑΘΗΝΑ 1997

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πόλη της Καστοριάς σε κομβικό γεωγραφικό σημείο της δυτικής Μακεδονίας, γνωστή στη λαϊκή παράδοση για τις «τριακόσιες εκκλησίες» δεν είναι άγνωστη στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Το βιβλίο της κας Ευγενίας Δρακοπούλου, που σε διαφορετική μορφή υποστηρίχθηκε ως διδακτορική διατριβή με τη σοφή καθοδήγηση του καθηγητή κ. Νίκου Οικονομίδη, έρχεται να προσφέρει την πρώτη επιστημονική εκδοχή της ιστορίας μιας πόλεως, τεκμηριωμένη από τη συστηματική μελέτη των γραπτών επιγραφών, όσων σώζονται ή σώζονταν σε παλιότερες εποχές, σε αρκετά σημεία έως τώρα αμφισβητούμενα. Στα σχετικά κεφάλαια, που είναι από τα πιο σημαντικά του βιβλίου, η προσφορά δεν έγκειται μόνο στο ότι γνωστές επιγραφές δημοσιεύονται με παλαιογραφική ακρίβεια, αλλά στο ότι προστίθενται τρεις βασικές και άγνωστες έως τώρα. Επιπλέον προσφέρονται εδώ λύσεις οριστικές σε προβλήματα αναγνώσεως και ερμηνείας ορισμένων επιγραφών που αρκετά πρόχειρα είχαν προσφερθεί από υψηλού κύρους συγγραφείς με συνέπεια να τεθεί το ιστορικό ψευδοπρόβλημα εάν η Καστοριά ήταν τόπος εξορίας ή πολιτιστικής άνθησης τον 12ο αιώνα.

Η απάντηση στο πρόβλημα δίδεται όχι μόνον ad hoc αλλά και από τη σφαιρική αντιμετώπιση σε χωριστά κεφάλαια όλων των ζητημάτων που συνιστούν την προβληματική της ιστορίας της Καστοριάς, τόσο από τα ιστορικά στοιχεία και τις μαρτυρίες των μνημείων κάθε εποχής όσο και από τις σχέσεις της Καστοριάς με τον ελλαδικό χώρο, τα Βαλκάνια και τη Δύση.

Αξιόλογες οι παρατηρήσεις για το υψηλό πνευματικό επίπεδο των εκκλησιαστικών αρχόντων που συνδέονται με την Κωνσταντινούπολη και για το υψηλό κοινωνικό επίπεδο των τοπικών αρχόντων που σχετίζονται με αριστοκρατικούς κύκλους του κέντρου, καθώς και για όλους τους άλλους παράγοντες που συντελούν στην αναστοιχείωση μιας ανθηρής οικονομικά πολιτείας με μόνιμες διασυνδέσεις με αστικά κέντρα των Βαλκανίων και της Ιταλίας (να μην ξεχνούμε ότι η Καστοριά ήταν στο δρόμο των εισβολέων από τη Δύση). Τελικά ο «τόπος εξορίας» οφείλεται σε παρεξηγήσεις.

Το βιβλίο παρέχει με την άρτια διάρθρωση των κεφαλαίων κατά εποχές έως τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας και μία εξαντλητική των πηγών εκμετάλλευση που φθάνει ως τους άραβες περιηγητές, τα δημοσιευμένα τουρκικά αρχεία και ακόμη τα αρχεία της Βενετίας.

Ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο και ως προς την ιστορική του ερμηνεία αποτελούν οι αναφορές σε ένα αρκετά μεγάλο αριθμό απεικονίσεων αρχόντων, κτητόρων και αφιερωτών. Οι παρατηρήσεις στα προβλήματα που αναφύονται σχετικά με τις παραστάσεις αυτές είναι σημαντικές όχι μόνο για την ιστορία μιας πόλεως, αλλά και για τη θεσμική λειτουργία των χορηγών στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή.

Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία με ιδιαίτερη ικανοποίηση περιέλαβε στις εκδόσεις της και σήμερα προσφέρει στο επιστημονικό κοινό το πόνημα αυτό που αποτελεί ώριμο καρπό μακρών αναζητήσεων και πραγματώσεων.

Μάϊος 1997

Μανόλης Χατζηδάκης
Πρόεδρος της Χ.Α.Ε.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ του ακαδημαϊκού Μανόλη Χατζηδάκη	5
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	9
Α΄. Η ΠΟΛΗ	
Η φυσική θέση	13
Το όνομα	14
Οι ιστορικές μαρτυρίες έως τον 12ο αιώνα	15
Τοπογραφική προσέγγιση	17
Πίνακας ναών και τοιχογραφικών στρωμάτων	26
Β΄. Η ΚΑΣΤΟΡΙΑ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ· ΤΟΠΟΣ ΕΞΟΡΙΑΣ ΄Η ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΘΗΣΗΣ;	
Ιστορικά στοιχεία	27
Οι εκκλησιαστικοί άρχοντες	29
Οι κοσμικοί άρχοντες	31
Μνημειακές μαρτυρίες	35
Επιγραφικές μαρτυρίες	41
Η Καστοριά τον 12ο αιώνα· τόπος εξορίας ή πολιτιστικής άνθησης;	54
Γ΄. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΚΥΡΙΑΡΧΩΝ (13ος- 14ος αι.)	
Ιστορικά στοιχεία	57
Εκκλησιαστικοί άρχοντες	66
Κοσμικοί, κληρικοί και μοναχοί άρχοντες και αφιερωτές	67
Μνημειακές μαρτυρίες	69
Οι συντηρητικές τάσεις	72
Οι νέες τάσεις	74
Τα ιστορικά πρόσωπα και οι απεικονίσεις τους	75
Επιγραφικές μαρτυρίες	77
Οι επιδράσεις της εναλλαγής των ξένων κυριάρχων	97

Δ'. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ
Ιστορικά στοιχεία 99
Διοίκηση 100
Οι τούρκοι διοικητές 102
Δημογραφική ανάπτυξη και πληθυσμιακή σύνθεση 103
Οργάνωση οικονομίας – φορολογία 106
Εκκλησιαστική ζωή και δράση 110
Οι κοσμικοί άρχοντες και οι απεικονίσεις τους 111
Μνημειακές μαρτυρίες 112
Αρχιτεκτονική 112
Τοιχογραφίες 113
Κίνηση τοπικού χαρακτήρα 113
Ανεξάρτητες τοιχογραφίες 113
Εργαστήριο Καστοριάς 117
Επιγραφικές μαρτυρίες 122
Οι πρώτοι αιώνες της τουρκοκρατίας· η νέα άνθηση 133

Ε'. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ 135
Μορφή, τυπολογικά στοιχεία 136
Επιγραφικά στοιχεία 136
Η γλώσσα 141
Πίνακας γραμμάτων επιγραφών (αρ. 1-40) 145

ΣΤ'. ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ, ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΔΥΣΗ 151

Ζ'. ΚΑΣΤΟΡΙΑ: Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ 159

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ 163

RÉSUMÉ 179

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ 187

ΕΙΚΟΝΕΣ 191

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η πόλη της Καστοριάς ελκύει το ενδιαφέρον του ερευνητή με τους βυζαντινούς και τους μεταβυζαντινούς ναούς της, αλλά και με την ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού κτητορικών και αφιερωματικών επιγραφών. Η πολιτισμική ανάπτυξη της πόλης - που την καθορίζει η ιδιορρυθμία του χώρου στον οποίον αναπτύχθηκε - σε ένα χρονικό διάστημα, που αρχίζει από τον 9ο και φθάνει έως τον 19ο αιώνα, αποτέλεσε το αρχικό έρεισμα για την ενασχόληση με την Καστοριά και τις επιγραφές των ναών της. Το γεγονός ακόμη ότι η πόλη αναπτύχθηκε σε ένα σημείο κόμβο της δυτικής Μακεδονίας, από όπου είχαν περάσει και εγκατασταθεί επί μακρόν αλλόφυλοι και αλλόθρησκοι κατακτητές, προσέδιδε στην έρευνα το επιπλέον ενδιαφέρον της αναζήτησης της πολιτιστικής της ταυτότητας.

Ο συνδυασμός των μαρτυριών, που αφορούν στην ιστορική πορεία, την οικονομική ανάπτυξη, την κοινωνική σύνθεση και την καλλιτεχνική έκφραση, τεκμηριωμένος από τις ιστορικές πηγές, τις κτητορικές και αφιερωματικές επιγραφές και τα σωζόμενα μνημεία επιλέχθηκε ως ο πιό ολοκληρωμένος τρόπος έρευνας της ανάπτυξης της πόλης από τον 12ο έως τον 16ο αιώνα.

Το χρονικό αυτό διάστημα αρχίζει με την εποχή των Κομνηνών, εποχή ξεχωριστής πολιτιστικής ανάπτυξης για την πόλη, που ακολούθησε την περίοδο της βουλγαρικής κατάκτησης του 11ου αιώνα και τις επιδρομές των Νορμανδών, και τελειώνει τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα, όταν ουσιαστικά κλείνει και η πρώτη φάση της νεώτερης ιστορίας της Καστοριάς.

Η έως τώρα έρευνα, επικεντρωμένη κυρίως στα μνημεία και στις επιγραφές των ναών, παρέχει σημαντικά έργα. Αναφερόμαστε κυρίως στο βιβλίο του Στ. Πελεκανίδη με τους Πίνακες των βυζαντινών τοιχογραφιών της Καστοριάς[1], στο βιβλίο των Στ. Πελεκανίδη και Μανόλη Χατζηδάκη[2], όπου την πλούσια εικονογράφηση και τα παλαιά κείμενα του Στ. Πελεκανίδη συνοδεύουν οι νεώτερες και έγκυρες παρατηρήσεις του Μανόλη Χατζηδάκη για την αρχιτεκτονική και τη ζωγραφική των σημαντικώτερων μνημείων της Καστοριάς. Το έργο του Αν. Ορλάνδου[3], παρά τις κάποιες ανακρίβειες, παραμένει πολύτιμο γιά το υλικό του, καθώς επίσης το βιβλίο του Π. Τσαμίση[4] και οι αποτυπώσεις του Ν. Μουτσόπουλου[5]. Ιδιαίτερη σημασία για τον ερευνητή έχει η συγγραφή των παραπάνω έργων σε μία εποχή που οι επιγραφές και τα μνημεία διατηρούνταν σε σαφώς πολύ καλύτερη από τη σημερινή κατάσταση. Χρήσιμη, και για την

1. Πελεκανίδης 1953.
2. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984.
3. Ορλάνδος 1938.
4. Τσαμίσης 1949.
5. Μουτσόπουλος 1977 και Μουτσόπουλος, Καστοριά.

εικονογράφησή της είναι μία πρόσφατη έκδοση, που περιλαμβάνει τα σημαντικώτερα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία[6].

Η συνολική θεώρηση της ιστορικής και πολιτισμικής πορείας της πόλης από τον 12ο έως τον 16ο αιώνα γιά λόγους μεθοδολογικούς αλλά και πρακτικούς στηρίχθηκε στη δημιουργία μικρότερων ενοτήτων, που σηματοδοτούν ουσιαστικά τις τρείς βασικές χρονικές περιόδους της πόλης στο διάστημα τριών αιώνων, αλλά συγχρόνως υπαγορεύουν και τα τρία βασικά κεφάλαια του βιβλίου. Το πρώτο με τίτλο *η Καστοριά τον 12ο αιώνα· τόπος εξορίας ή πολιτιστικής άνθησης* αναφέρεται στην ακμή της εποχής των Κομνηνών, το δεύτερο με τίτλο *η περίοδος των ξένων κυριάρχων* αφορά στην ταραγμένη εποχή των ξενικών κατακτήσεων που διήρκεσε έως την τουρκική άλωση, τα πρώτα χρόνια της οποίας εξετάζονται στο κεφάλαιο με τίτλο *οι πρώτοι αιώνες της τουρκοκρατίας*. Σε κάθε μία από τις παραπάνω ενότητες συνεξετάζονται οι ιστορικές μαρτυρίες, οι πληροφορίες για τους κοσμικούς και εκκλησιαστικούς άρχοντες, τα μνημεία και οι φορητές εικόνες. Ειδικά για την πρώτη περίοδο της τουρκοκρατίας παρατίθενται περισσότερα στοιχεία σχετικά με τη δημογραφική ανάπτυξη, την πληθυσμιακή σύνθεση και την οικονομική ζωή της πόλης. Οι επιγραφικές μαρτυρίες, και κυρίως οι κτητορικές επιγραφές, αποτελούν βασικό άξονα της εργασίας και αντιμετωπίζονται διαφορετικά από το υπόλοιπο υλικό. Ενώ δηλαδή οι τομείς που αναφέρθηκαν παραπάνω ερευνήθηκαν με βάση κυρίως τις εκδεδομένες πηγές και την υπάρχουσα βιβλιογραφία, οι επιγραφές, ως πρωτογενές υλικό και ως πηγή πολλαπλών πληροφοριών, μελετήθηκαν επί τόπου και διεξοδικά και επιχειρήθηκε η έκδοσή τους. Έργο δυσχερές, λόγω της κακής κατάστασης διατηρήσεώς τους, που οφείλεται όχι μόνο στη φθορά του χρόνου, αλλά και στις κτιριακές μεταβολές, την έκθεση στις καιρικές συνθήκες, τις φθορές από τη λειτουργική χρήση των ναών αλλά και τις ανθρώπινες επεμβάσεις. Οι σημαντικές φθορές αλλά και οι συνθήκες που επικρατούσαν στις εκκλησίες δυσκόλεψαν τη φωτογράφιση και επηρέασαν την ποιότητα των φωτογραφιών[7].

Η οριοθέτηση του τέλους της περιόδου που εξετάζουμε έχει άμεση σχέση με το επιγραφικό υλικό διότι, πράγματι στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα αρχίζει ένα κενό μιάς περίπου πενηνταετίας, όσον αφορά στην ύπαρξη κτητορικών επιγραφών στην πόλη. Εκτός από το γεγονός ότι μετά τα μέσα του 16ου αιώνα η μορφή και το περιεχόμενο των επιγραφών διαφοροποιείται σημαντικά, η εποχή αυτή σηματοδοτεί και το πέρασμα της πόλης στη νεοελληνική πραγματικότητα.

Γενικότερα, στον ελλαδικό τουρκοκρατούμενο κόσμο από τα μέσα του 16ου αιώνα διαμορφώνονται νέες συνθήκες γιά την οικονομική και πνευματική ζωή του ελληνισμού. Η ενσωμάτωση στην οθωμανική αυτοκρατορία εμπορικών σταθμών της Πελοποννήσου και μεταπρατικών κέντρων της Συρίας και της Αιγύπτου δημιούργησε τις προϋποθέσεις γιά τη μετατόπιση εμπορικών αρτηριών προς τα βαλκάνια και το Βόσπορο και είχε ως αποτέλεσμα την οικονομική ανάπτυξη των υπό τουρκική κατοχή ελληνικών πόλεων και τις εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις με τη Δύση. Επίσης, από τα μέσα του 16ου αιώνα αρχίζει μία καινούρια περίοδος γιά την ανάπτυξη της νεοελληνικής παιδείας και σκέψης, η οποία συνεχίζεται όλον τον

---

6. Σίσιου Γ. (Κείμενα), Δόικος Ν. (Γ. Εποπτεία), Τσουρτσούλας Δ. (Φωτογραφίες), *Καστοριανά Μνημεία, Καταγραφή των Βυζαντινών, Μεταβυζαντινών και Νεωτέρων Εκκλησιαστικών και Λαϊκών Μνημείων της Καστοριάς*, Αθήνα 1995.

7. Στο σημείο αυτό ευχαριστώ την Αρχαιολογική Υπηρεσία γιά την άδεια μελέτης και φωτογράφισης που μου παραχώρησε, τον ακαδημαϊκό Μ. Χατζηδάκη και τον κ. Κ. Λιόντη, που έθεσαν στη διάθεσή μου φωτογραφικό υλικό από την Καστοριά.

17ο αιώνα[8]. Το ίδιο χρονικό διάστημα αρχίζουν οι μεταναστεύσεις ελληνικού πληθυσμού από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία σε βορειότερες επαρχίες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, ενώ στα τέλη του 16ου αιώνα σημειώνονται στη Μακεδονία οι πρώτες επαναστατικές κινήσεις[9]. Ως προς την τέχνη, οι ειδικές συνθήκες που εξασφάλισαν τα ελληνικά μοναστήρια, η ήπια φορολογία και τα προνόμια οδήγησαν από τα μέσα του 16ου αιώνα σε ανεγέρσεις, ανακαινίσεις αλλά και εικονογραφίσεις καθολικών και άλλων μοναστηριακών κτισμάτων[10]. Είναι η εποχή που εμφανίζεται και κυριαρχεί η κρητική σχολή στην ηπειρωτική Ελλάδα με κύριο εκπρόσωπο τον Θεφάνη Στρελίτζα Μπαθά[11], ενώ παράλληλα τοιχογραφούνται ελλαδικά μοναστήρια από σπουδαίους ζωγράφους, όπως ο Φράγγος Κατελάνος[12].

Οι συνθήκες αυτές είχαν φυσικά άμεσο αντίκτυπο και στη ζωή της πόλης της Καστοριάς μετά τα μέσα του 16ου αιώνα, όταν άρχισε η περίοδος των μεταναστεύσεων γιά τις βορειότερες επαρχίες της αυτοκρατορίας αλλά και της μεγάλης οικονομικής ανάπτυξης με την εκμετάλλευση των γουναρικών. Από τον 17ο αιώνα, με το κτίσιμο των πρώτων αρχοντικών, η πόλη θα αποκτήσει τη νεοελληνική της φυσιογνωμία, που θα διατηρήσει τουλάχιστον ώς τον 19ο αιώνα. Ως προς την καλλιτεχνική κίνηση, στις αρχές του 16ου αιώνα, με τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Μαγαλειού, του τελευταίου μνημείου που εξετάζουμε και του τελευταίου μνημείου μέσα στην πόλη που συνδέεται με τη δράση του εργαστηρίου της Καστοριάς, κλείνει μία ενότητα στην πνευματική και καλλιτεχνική ιστορία της πόλης. Πρόκειται γιά τη σπουδαιότερη καλλιτεχνική έκφραση στη βόρεια Ελλάδα, πριν από την εμφάνιση του Θεοφάνη στα 1527, και γιά τη συνέχεια και επιβίωση μιάς αντικλασσικής ροπής της παλαιολόγειας ζωγραφικής, στην οποία είναι φανερή η πτώση της καλλιτεχνικής ποιότητας αλλά και η τάση προς τη λαϊκή τέχνη. Την εποχή αυτή, που οριοθετείται από το τέλος της δράσης του εργαστηρίου της Καστοριάς, ακολουθεί μία κάμψη στην καλλιτεχνική δραστηριότητα της πόλης, σύμφωνα με τις έως τώρα γνώσεις μας, δραστηριότητα που θα ξαναρχίσει με γοργότερους ρυθμούς μετά τα μέσα του 16ου αιώνα, με την εμφάνιση του Ονουφρίου, του Φράγγου Κατελάνου και τις οικογένειες των ζωγράφων από το Ληνοτόπι[13].

Όλα τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν γιά την Καστοριά από τον 12ο έως τον 16ο αιώνα, επικουρούμενα από τα σχετικά με τη φυσική της θέση και την τοπογραφία, που εξετάζονται στο πρώτο κεφάλαιο, συγκλίνουν στον σχηματισμό δύο όψεων της πόλης, μιάς με εσωτερική δυναμική και σταθερά χαρακτηριστικά στην πορεία της στο χρόνο και μιάς με εξωτερική δυναμική και παρουσία στους δρόμους των Βαλκανίων, της Αδριατικής και της Βενετίας. Τα κύρια χαρακτηριστικά αυτών των δύο όψεων επισημαίνονται στα δύο τελευταία κεφάλαια, η σύνδεση και η σύνθεση των οποίων ολοκληρώνει την πολύπλευρη εξέταση που επιχειρήθηκε στο ιστορικό παρελθόν της Καστοριάς, πεδίο που προφανώς παραμένει ανοιχτό αναμένοντας νέα στοιχεία.

---

8. Βλ. Χ. Πατρινέλης, Η οργάνωση του Γένους από τους Τούρκους και η επιβίωσή του, ΙΕΕ Ι', 99-100.
9. Βλ. Απ. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1988, 184.
10. Βλ. Χ. Μπούρας, Η εκκλησιαστική Αρχιτεκτονική κατά τον 16ο αιώνα και Χ. Πατρινέλης, Ο Ελληνισμός κατά την πρώιμη τουρκοκρατία (1453-1600), 11ο Συμπόσιο ΧΑΕ, 1991, Περιλήψεις Εισηγήσεων, 26-28, 31.
11. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση (1453-1830), 1, Αθήνα 1987, 82-84.
12. Βλ. Μ. Αχειμάστου - Ποταμιάνου, Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήνα 1983, 197-205.
13. Βλ. Χατζηδάκης, ό.π., 88-89.

Η εργασία αυτή, στις βασικές της θέσεις και με διαφορετική μορφή, υποστηρίχθηκε το 1992 ως διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών με υπεύθυνο καθηγητή τον κ. Νίκο Οικονομίδη, του οποίου η παρότρυνση και η επιστημονική καθοδήγηση υπήρξαν καθοριστικές γιά την ολοκλήρωσή της. Δεν θα είχε όμως ξεκινήσει χωρίς την προσωπική και επιστημονική ενθάρρυνση της καθηγήτριας κ. Μαίρης Παναγιωτίδη. Η φιλική συμπαράσταση και η επικουρία στην έρευνα από συναδέλφους αρχαιολόγους και ιστορικούς βοήθησε να ξεπεραστούν πολλαπλές δυσκολίες.

Ευχαριστώ θερμά το Διοικητικό Συμβούλιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας που με τίμησε με την απόφαση να συμπεριλάβει την εργασία αυτή στις εκδόσεις της και ξεχωριστά τον ακαδημαϊκό Μανόλη Χατζηδάκη γιά την πολύχρονη μαθητεία.

Οκτώβριος 1996 Ε.Δ.

Α'. Η ΠΟΛΗ

Η φυσική θέση

Στο φυσικό περιβάλλον του σημερινού νομού Καστοριάς[1] δεσπόζουν τα όρη Βέρνο προς βορρά με κορυφή το Βίτσι, ανατολικά το Άσκιο και δυτικά το Βόιο και ο Γράμμος[2].

Ο υδάτινος πλούτος του νομού αποτελείται κυρίως από τον Αλιάκμονα, που είναι ο πρώτος σε μήκος ποταμός της Ελλάδας[3], τους παραποτάμους του και τη λίμνη της Καστοριάς (Ορεστιάδα), σε υψόμετρο 623 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας, όγδοη σε μέγεθος μεταξύ των ελληνικών λιμνών[4]. Ο Αλιάκμονας και οι παραπόταμοί του δημιουργούν πολλές εύφορες κοιλάδες, με σημαντικότερη αυτήν της άνω λεκάνης (Ορεστίς), που μαζί με το ανατολικό οροπέδιο Τειχιού - Βασιλειάδας και το οροπέδιο των Κορεστίων αποτελούν τα μεγάλα τμήματα των καλλιεργήσιμων εκτάσεων της περιοχής[5]. Στα δυτικά του νομού, στην περιοχή του Γράμμου, καθώς και στα ανατολικά, στο όρος Βέρνο (Βίτσι), υπάρχουν πλούσιες δασικές εκτάσεις όπου συναντώνται πολλά και σπάνια είδη πανίδας και χλωρίδας.

Παρά το γεγονός ότι οι μαρτυρίες που διαθέτουμε είναι λιγοστές, οι γεωφυσικές και οι κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής δεν φαίνεται να έχουν αλλάξει σημαντικά κατά τη διάρκεια των αιώνων[6]. Το κλίμα της σημερινής περιοχής χαρακτηρίζεται ως καθαρά ηπειρωτικό[7] με υψηλή στάθμη βροχοπτώσεων κυρίως κατά το φθινόπωρο και την άνοιξη[8]. Οι πληροφορίες που έχομε γιά τους κρύους χειμώνες της περιοχής και κυρίως γιά το είδος των καλλιεργειών κατά τον 15ο

---

1. Ο νομός συνορεύει προς Β. με την επαρχία Φλωρίνης, προς Α. με την επαρχία Εορδαίας του νομού Κοζάνης, προς Ν. με την επαρχία Βοίου του ίδιου νομού και με το νομό Ιωαννίνων και προς Δ. με την Αλβανία.
2. Γιά τη φυσική γεωγραφία της περιοχής βλ. Ami Boué, Die europaische Turkei, Wien 1889, τ. 1, 123-124. Βλ. επίσης L.Schulze, Makedonien, Jena 1927, 174-175 και 175-179, όπου φυσικογεωλογικές παρατηρήσεις γιά την άνω λεκάνη του Αλιάκμονα. J.Cvijić, Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Altserbien, Petermanns Mitteilungen, Gotha 1908, 162 και N.G.L. Hammond, A History of Macedonia I, Oxford 1972, 11-12. Γιά τη γεωμορφολογική δομή της δυτικής Μακεδονίας βλ. Faugères 1978, 27-32. Επίσης στον Γεωλογικό χάρτη του Ινστιτούτου Γεωλογικών Ερευνών (1/50.000), Αθήνα 1963. Ειδικά βλ. Κ.Β. Χασιώτη, Ο Σινιάτσικος, ένα βουνό της Δυτικής Μακεδονίας, Αθήναι 1980 και Μουτσόπουλος 1974, Ανάγλυφος χάρτης του νομού Καστοριάς, αρ. 61.
3. Γιά τον Αλιάκμονα και τις διαδρομές που ακολουθεί βλ. Faugères 1978, 35-36.
4. Faugères, ό.π.
5. Γιά τη λεκάνη της Καστοριάς και κυρίως γιά τα πετρώματα βλ. Faugères 1978, 324-330.
6. Γενικά γιά τις κλιματικές συνθήκες της Μακεδονίας βλ. M. Sivignon, Η γεωγραφική εικόνα της Μακεδονίας, στο Μακεδονία 1982, 19-22.
7. P.Birot-J.Dresch, La Mediterranée et le Moyen Orient, 1956, I, 45. Μέση ετήσια θερμοκρασία 12,8° C, μέση θερμοκρασία καλοκαιριού 23,6° C, χειμώνα 1,6° C. Βλ. και Faugères 1978, 122, 106-128.
8. Faugères 1978, 110-117.

αιώνα, υποδηλώνουν ότι το κλίμα και οι δυνατότητες καλλιέργειας εκείνης της περιόδου δεν είχαν σημαντικές διαφορές από αυτές της σύγχρονης εποχής, τουλάχιστον πρίν από την εισαγωγή της χρήσης των γεωργικών μηχανών[9].

Μέσα σ'αυτό το περιβάλλον του κλειστού ορεινού τοπίου, που διαμόρφωσε το ηπειρωτικό κλίμα, κατάλληλο γιά την ενασχόληση με τη γούνα, καθώς επίσης και του ποταμού Αλιάκμονα, που άρδευσε και έκανε καλλιεργήσιμη την μόνη πεδινή έκταση της περιοχής και σχημάτισε τη λίμνη, παρακολουθούμε την πορεία της πόλης της Καστοριάς. Κτισμένη σε υψόμετρο 650 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας σε μιά επιμήκη λωρίδα γής η οποία εισχωρεί στην λίμνη, που περιβάλλει απ' όλες τις πλευρές την πόλη, εκτός από τη νότια (εικ. 1). Προς τη νότια πλευρά η στενή λωρίδα που συνδέει την ξηρά με τη χερσόνησο απολήγει σε ένα χαμηλό βουνό, την μόνη σύνδεση της πόλης με τη στεριά. Η θέση της πόλης περιγράφεται από την Άννα Κομνηνή με αφορμή την πολιορκία της Καστοριάς από τον Αλέξιο Κομνηνό: *Ἔστι δε ἡ θέσις τοῦ τόπου τοιαύτη. Λίμνη τίς ἐστιν ἡ τῆς Καστορίας, ἐν ᾗ τράχηλος ἀπὸ τῆς χέρσου εἰσέρχεται καὶ περὶ το ἄκρον εὐρύνεται εἰς πετρώδεις βουνούς ἀποτελευτῶν*[10]. Η θέση αυτή επάνω στο λαιμό χερσονήσου αποτελεί επιλογή χιλιάδων ετών. Κατά τη νεολιθική ήδη εποχή υπήρχε μέσα στη λίμνη πασσαλόπηκτος οικισμός ο οποίος κατά τους ιστορικούς χρόνους μεταβλήθηκε σε οικισμό κτισμένο σε νησίδα, που συνδεόταν με τεχνητό λαιμό με την ξηρά[11].

Το όνομα

Οι επιστημονικές αναζητήσεις γιά την προέλευση του ονόματος της πόλης της Καστοριάς φαίνεται ότι δεν έχουν ακόμη εξαντληθεί. Ο H.Gelzer υποστήριξε ότι το όνομα της πόλης προέρχεται από τη βουλγαρική λέξη *kostur*[12], θέση που αποδεικνύεται λανθασμένη διότι το όνομα μαρτυρείται από την εποχή του Ιουστινιανού[13]. Η ονομασία της πόλης πιθανώτατα προέρχεται από τον κάστορα που ζούσε στις όχθες της λίμνης. Την άποψη αυτή έχουν υποστηρίξει οι B.Vasmer[14] και Π.Τσαμίσης[15]. Ας σημειωθεί ότι παρουσία καστόρων δεν μαρτυρείται στις πηγές των χρόνων της τουρκοκρατίας, γεγονός που δηλώνει ίσως την εξαφάνιση του ζώου πριν από εκείνη την εποχή, φαινόμενο όχι μοναδικό στον ευρωπαϊκό χώρο. Σχετικό παράδειγμα έχομε στην Κάτω Ιταλία, όπου τον 16ο αιώνα η καταστροφή δασών και ελών είχε ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση του κάστορα[16].

---

9. Γιά τις κλιματικές συνθήκες στη Μακεδονία κατά τον 14ο αιώνα βλ. Α. Λαΐου, Η αγροτική κοινωνία την ύστερη βυζαντινή εποχή, (μτφρ. Αγλ. Κάσδαγλη), Αθήνα 1987, 47. Γιά τις σημερινές καλλιέργειες βλ. Θ.Ν.Τσιοβαρίδου, Τα ιδιόρρυθμα οικονομικά προβλήματα του Νομού Καστοριάς και η αντιμετώπισή τους, Βαλκανική Βιβλιογραφία V (1976), 221-228.

10. Άννα Κομνηνή II, 41.

11. Α.Κεραμόπουλλος, Έρευναι εν τη Δυτική Μακεδονία, ΠΑΕ (1938), 5-61. Σπ.Μαρινάτος, Ο λιμναίος συνοικισμός Καστορίας, ΑΑΑ Α', (1968) τχ. 2, 162-167. Μουτσόπουλος 1974, 263-293.

12. H.Gelzer, Von heiligen Berge und aus Makedonien, Leipzig 1904, 231.

13. Προκόπιος, Περί κτισμάτων, IV, 112. Για το όνομα της πόλης βλ. και S.Pelekanides, Kastoria, Realllexicon zur Byzantinischen Kunst, III, 1190-1191.

14. B.Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941, 192.

15. Τσαμίσης 1949, 12.

16. Storia d'Italia 8, 93.

Σύμφωνα με μιά λιγότερο πιθανή άποψη το όνομα της πόλης προέρχεται από τη λέξη κάστρον, ερμηνεία που δίνει πρώτη η Άννα Κομνηνή: *περὶ δὲ τὸν τράχηλον (της λίμνης) καὶ πύργοι καί μεσοπύργια ᾠκοδόμηνται κάστρου δίκην ὅπερ καὶ Καστορία ὀνομάζεται*[17]. Είναι γεγονός ότι έτσι αποκαλείτο συχνά η πόλη κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, κυρίως στους κώδικες της Μητροπόλεως Καστορίας[18] αλλά και ότι η προσωνυμία καστριώτης συνόδευε συχνά τους καστοριανούς[19]. Σύνδεση του ονόματος της πόλης έχει γίνει επίσης με τον Κάστορα[20], διότι σύμφωνα με την τοπική μυθολογία *ἡ πόλις ἐκτίσθη περὶ τὸ 840 π.Χ. ὑπὸ τοῦ Κάστορος, ἀδελφοῦ τοῦ Πολυδεύκη, τοῦ ὁποίου τὴν ὀργήν φεύγων καὶ λαβών χρησμὸν παρὰ τοῦ Μαντείου τῶν Δελφῶν μὲ σχετικὴν ὑπόδειξιν ἔκτισε τὴν πόλιν*[21].

Οι ιστορικές μαρτυρίες έως τον 12ο αιώνα

Είναι γενικώτερα σήμερα επιστημονικά αποδεκτό ότι η θέση της Καστοριάς ταυτίζεται με τη θέση της ρωμαϊκής πόλης Κήλητρο ή Κέλετρο, της οποίας περιγραφή έχει παραδοθεί από τον Τίτο Λίβιο[22], ενώ οι γειτονικές πόλεις της περιοχής Ορεστίδος, Διοκλητιανούπολη και Άργος Ορεστικό, αναφέρονται με όχι πάντα σαφή τρόπο στις πηγές κατά την ρωμαϊκή[23] και την πρώιμη βυζαντινή εποχή[24].

Κατά τον 6ο αιώνα, σύμφωνα με την εκτεταμένη περιγραφή του Προκοπίου *Πόλις δὲ ἦν ἐπὶ Θεσσαλίας, Διοκλητιανούπολις ὄνομα, εὐδαίμων μὲν τὸ παλαιὸν γεγενημένη, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου βαρβάρων οἱ ἐπιπεσόντων καταλυθεῖσα καὶ οἰκητόρων ἔρημος γεγονυῖα ἐπὶ μακρότατον· λίμνη δέ τις αὐτῇ ἐν γειτόνων τυγχάνει οὖσα, ἣ Καστορία ὠνόμασται, καὶ νῆσος κατὰ μέσον τῆς λίμνης τοῖς ὕδασι περιβέβληται. μία δὲ εἰς αὐτὴν εἴσοδος ἀπὸ τῆς λίμνης ἐν στενῷ λέλειπται, οὐ*

---

17. Άννα Κομνηνή II, 41, 11-13. Βλ. και Μουτσόπουλος 1974, 421.
18. Φ.Βαφείδης, Κώδιξ Μητροπόλεως Καστορίας, Εκκλησιαστική Αλήθεια 20 (1900), 108-110, 123-125, 140-143. Βλ. και F.C.H.L.Pouqueville, Voyage dans la Grèce, Paris 1820, 2, 351.
19. Βλ. Κ. Μέρτζιος, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, 3.
20. Ν. Δασκαλάκης, Τουριστικός Οδηγός Καστοριάς, Αθήνα 1982, 9.
21. Μουτσόπουλος 1974, 273. Επίσης σύμφωνα με τοπική παράδοση μία σπηλιά της περιοχής ήταν χρυσορυχείο που το φύλαγε δράκοντας. Ο πρώτος βασιλιάς της χώρας, ο Κάστορας, θέλοντας να επιδείξει τον πλούτο και τα θαύματα της σπηλιάς στον αδελφό του Πολυδεύκη και στον πεθερό του Κέλη, ιερέα του Πανός, που έτυχε να φιλοξενούνται στην πόλη τους, αφού σκότωσε το φύλακα δράκοντα, αποκάλυψε το σπήλαιο και μαζί άφθονη χρυσοφόρα λάσπη (Μουτσόπουλος, ό.π.).
22. Τίτος Λίβιος IV, 31: Ita angustiae minore certamine, quam quod animis, proposuerant, superatae et in Eordeam perventum, ubi praevastatis passim agris in Elimiam consul se recepit. Inde impetum in Orestidem fecit et oppidum Celetrum est agressus in paene insula situm. lacus moenia cingit. angustis faucibus unum ex continenti iter est. Primo situ ipso freti clausis portis abnuere imperium. deinde, postquam signa ferri ac testudine succedi ad portam obsessaque fauces agmine hostium viderunt, priusquam experirentur certanem, metu in deditionem venerunt. Γιά τα ερείπια του Κελέτρου κατά τον 19ο αιώνα βλ. Pouqueville, ό.π., 353-354.
23. Αρχαιολογικά ευρήματα ρωμαϊκής εποχής έχουν βρεθεί στην πόλη της Καστοριάς, όπως η μαρμάρινη επιγραφή του 192/3 και λίθινος βωμός (Χ.Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Μακεδονικά II (1941-52), 643-644. Ριζάκης-Τουράτσογλου 1985, 168-176, 181, αρ. 189, 191, αρ. 201).
24. Μ.Δήμιτσας, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις Α', Αθήνησιν 1896, 229-233. Α.Κεραμόπουλος, Ορεστικόν Άργος - Διοκλητιανούπολις - Καστορία, BNJ IX (1932-33), 55-63 και ο ίδιος ΠΑΕ (1938), 54-58, όπου θεώρησε λανθασμένη την ταύτιση Άργους Ορεστικού και Διοκλητιανουπόλεως. S.Pelekanides, Kastoria, Realllexicon zur Byzantinischen Kunst, III, 1190-1191. E.Oberhummer, Real- Encyclopédie 21, 1, 142-146 στο λήμμα Keletron, όπου και εκτεταμένη βιβλιογραφία.

πλέον ἐς πεντεκαίδεκα διήκουσα πόδας ὄρος τε τῇ νήσῳ ἐπανέστηκεν ὑψηλὸν ἄγαν, ἥμισυ μὲν τῇ λίμνῃ καλυπτόμενον, τῷ δὲ λειπομένῳ ἐγκείμενον. διό δὴ βασιλεύς οὗτος τόν Διοκλητιανουπόλεως ὑπεριδὼν χῶρον ἅτε που διαφανῶς εὐέφοδον ὄντα καὶ πεπονθότα πολλῷ πρότερον ἅπερ ἐρρήθη, πόλιν ἐν τῇ νήσῳ ὀχυρωτάτην ἐδείματο, καὶ τό ὄνομα, ὡς τὸ εἰκός ἀφῆκε τῇ πόλει[25], ο Ιουστινιανός έχτισε μία οχυρώτατη πόλη στη θέση όπου ήταν το νησάκι της λίμνης της Καστοριάς δίνοντάς της το όνομα Διοκλητιανούπολη[26] από τη γειτονική ερειπωμένη ομώνυμη πόλη[27]. Με νεώτερη ανασκαφή στη Διοκλητιανούπολη ήρθε στο φως τμήμα από τα ιουστινιάνεια τείχη και εντοπίσθηκαν τρείς παλαιοχριστιανικές βασιλικές[28].

Αρχή γιά να θεωρηθεί η Καστοριά από τους μελετητές τόπος εξορίας υπήρξε η λανθασμένη ερμηνεία ενός χωρίου του Κεδρηνού. Συγκεκριμένα, η πληροφορία ότι η Ειρήνη Αθηναία (797-802) *τόν δὲ μάγιστρον καὶ Θεόδωρον πατρίκιον τόν Καμουλιανόν καὶ ἑτέρους τῶν ἐν τέλει ἐξώρισεν ἐν Καϊστορίᾳ*[29], όπως απέδειξε ο G.Ostrogorsky[30], δεν αναφέρεται σε εξορία του πατρικίου στην Καστοριά αλλά ἐν Καϊστορίᾳ, λατινικά quaestoriam, που εννοείται ως in questorio, δηλαδή σε περιορισμό στο ίδιο του το σπίτι. Η πόλη που μνημονεύεται στο Στρατηγικόν του Κεκαυμένου ως *κάστρο* στις επιδρομές του βουλγάρου τσάρου Συμεών (918)[31], σύμφωνα με τον P. Lemerle δεν πρέπει να συσχετισθεί με την Καστοριά[32].

Η βουλγαρική παρουσία στην περιοχή υπήρξε καθοριστική γιά την τύχη της πόλης τον 10ο αιώνα. Ο Σκυλίτζης μας πληροφορεί γιά το θάνατο ενός από τα αδέλφια του βούλγαρου Σαμουήλ, του Δαβίδ, το 976, ο οποίος *ἀπεβίω ἀναιρεθείς μέσον Καστορίας καὶ Πρέσπας εἰς τὰς λεγομένας Καλὰς δρῦς παρά τινων Βλάχων ὁδιτῶν*[33]. Στον ίδιο συγγραφέα υπάρχουν πληροφορίες γιά την κατάληψη της πόλης το 990 από τους Βουλγάρους του Σαμουήλ, την αποτυχημένη απόπειρα ανακατάληψης του Βασιλείου Β' Βουλγαροκτόνου το 1015/16[34] και την επιτυχημένη το 1018[35].

Στην εποχή αυτή ανάγονται και οι πρώτες πληροφορίες γιά την εκκλησιαστική ιστορία της πόλης[36]. Στα τρία σιγίλλια του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου που χρονολογούνται πρίν από το

---

25. Προκόπιος, Περί κτισμάτων IV, 112.
26. Γιά τη Διοκλητιανούπολη βλ. Ά.Αβραμέα, Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν, Εν Αθήναις 1974, 146-147.
27. Αρχαιολογικά ευρήματα από την παλαιοχριστιανική εποχή αποτελούν τα θεμέλια βασιλικής που έχουν βρεθεί στην Καστοριά και μαρμάρινο κιονιόκρανο στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως (Ορλάνδος 1938, 5. Κ.Πηχιών, Τουριστικός Οδηγός Καστορίας, Καστοριά 1958, 5).
28. Βλ. Θ.Παπαζώτος, Ανασκαφή Διοκλητιανουπόλεως, Οι πρώτες εκτιμήσεις, ΑΔ 43 (1988), Μέρος Α', Μελέτες, Αθήνα 1995, 195-216.
29. Κεδρηνός ΙΙ, 24.9-10.
30. G.Ostrogorsky, Byzantine Cities in the early middle ages, DOP 13 (1959), 55-56, σημ. 34 όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία. Βλ. και Ε.Δρακοπούλου, Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών, ΔΧΑΕ ΙΔ' (1987-88), 311-312.
31. *μετὰ τῶν πολιτῶν κάστρου* (Κεκαυμένου, Στρατηγικόν παρ. 82).
32. P.Lemerle, Prolegomènes à une édition critique et commentée des "Conseils et Recits" de Kekaumenos, Bruxelles, 1960, 57.
33. Σκυλίτζης 329. 79-80.
34. Σκυλίτζης, 355.40: *καὶ μέχρι Καστορίας ἐλθὼν καὶ τῆς πόλεως ἀποπειραθείς, ὡς ἤσθετο ἀναπιχείρητον αὐτήν οὖσαν, ὑπέστρεψεν.*
35. Σκυλίτζης, 363-364. 43.
36. Ε.Δρακοπούλου - Μ.Λουκάκη, Ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον επίσκοπο Καστορίας στα τέλη του 12ου αιώνα. Παρατηρήσεις στην εκκλησιαστική ιστορία της πόλης, Βυζαντιακά 9 (1989), 121, σημ. 1.

Μάϊο του 1020 αναφέρεται η σημαντική θέση της επισκοπής Καστορίας[37] μεταξύ των υπαγομένων στην Αχρίδα επισκοπών[38].

Πρόσφατα δημοσιευμένες σφραγίδες του 11ου αιώνα αναφέρουν τον Ιωάννη Δουκίτζη, ύπατο και στρατηγό Καστορίας[39] και τον Θεόδωρο επισκεπτίτη(;) Καστορίας[40], ενώ από τον Σκυλίτζη[41] γνωρίζομε ότι στα μέσα του 11ου αιώνα η Καστοριά ήταν έδρα στρατηγού[42].

Στο συνεχιστή του Σκυλίτζη αναφέρεται το 1071 η αποτυχημένη προσπάθεια πολιορκίας της πόλης από το στρατηγό του Βοδίνου, Πετρίλο[43]. Το έτος 1082 την Καστοριά κατέλαβε ο Βοημούνδος, γιός του αρχηγού των Νορμανδών Ροβέρτου Γυϊσκάρδου[44].

Ένα χρόνο αργότερα, το φθινόπωρο του 1083 ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ανακατέλαβε την Καστοριά[45] από τους Νορμανδούς[46]. Οι τελευταίοι στις 25 Δεκεμβρίου του 1096 κατεβαίνοντας γιά την Α΄ Σταυροφορία (1095-1099), υπό την ηγεσία πάλι του Βοημούνδου, από την πεδιάδα της Αδριανουπόλεως πέρασαν στην Καστοριά, την οποία λεηλάτησαν, διότι οι κάτοικοι αρνήθηκαν να τους παρέχουν φιλοξενία, και κατευθύνθηκαν προς την Πελαγονία[47].

Τοπογραφική προσέγγιση (εικ. 3)

Σχετικά με την τοπογραφία της πόλης η Άννα Κομνηνή δίνει ορισμένα στοιχεία σημειώνοντας ότι ο Γεώργιος Παλαιολόγος προσορμίσθηκε *εἰς τοὺς περὶ τοὺς βουνοὺς πρόποδας*, σημείο το οποίο έχει σήμερα ταυτισθεί με τη θέση όπου βρίσκεται το μοναστήρι της Μαυριώτισσας, βορειοανατολικά της συνοικίας Απόζαρη[48], και ότι κατέλαβε την *ἀκρολοφίαν*, η οποία ταυτίζεται με το ύψωμα της πόλης, όπου σώζονται σήμερα ερείπια ναού του Αγίου Αθανασίου, καθώς και ερείπια προϊστορικού οικισμού[49]. Στην Αλεξιάδα αναφέρεται επίσης ότι μετά τη νίκη των Βυζαντινών ζητήθηκε από τον αυτοκράτορα *μίαν μέν σημαίαν πρὸς τῷ τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τεμένει*

37. H. Gelzer, Ungredruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichisse der orientalischen Kirche, BZ 2 (1893), 22-79. F. Dölger, Regesten αρ. 806, 807, 808. Ε. Κωνσταντίνου ή Τέγου- Στεργιάδου, Τα σχετικά με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας Σιγίλλια του Βασιλείου Β', Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1988.

38. Γιά τη θέση της επισκοπής Καστορίας σύμφωνα με τα παραπάνω σιγίλλια βλ. σελ. 29 όπου και εκτενέστερη βιβλιογραφία.

39. J. Nesbitt and N. Oikonomidès, Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. 1, Washington D.C. 1991, 23.1.

40. Nesbitt and Oikonomidès, ό.π., 23.2.

41. Σκυλίτζης II, 716.

42. Δ. Ζακυθηνός, Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει, ΕΕΒΣ 17 (1941), 225-226. Ά. Αβραμέα, Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν. Εν Αθήναις 1974, 32. Γιά το αξίωμα του στρατηγού βλ. H. Ahrweiler, Recherches sur l'administration de l'empire byzantin aux IXe - Xe siècles, BCH 84 (1960), 48-49= Études sur les structures administratives et sociales de Byzance, VR 1974, VIII και N. Oikonomidès, L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), TM 6 (1976), 148 = Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade, VR 1992, X.

43. Ε. Θ. Τσολάκης, Η συνέχεια της χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτζη, Θεσσαλονίκη 1968, 164.

44. Άννα Κομνηνή II, 23.5, 9, 21. Βλ. και Ζωναράς XXIII, 22, 3.

45. Άννα Κομνηνή II, 31, 30-32, 1.

46. Βλ. και Γλαβίνας, Οι Νορμανδοί στην Καστοριά, Βυζαντινά 13.2 (1985), 1255 - 1265.

47. Gesta Francorum I, 8. Βλ.και E. Peters, The first Crusade, Philadelphia 1971, 115-118.

48. Γλαβίνας, ό.π., 1261, σημ. 20.

49. Χρηστίδης 1921, 391. Τσαμίσης 1949, 171. Μουτσόπουλος 1974, 374-375.

στῆναι (ἔφθασε γὰρ ἐπ' ὀνόματι τούτου τοῦ μάρτυρος ἐκεῖσε ἀνοικοδομηθῆναι ὁ ναὸς οὑτοσί), τὴν δὲ ὡς πρὸς τὸν Αὐλώνα[50]. Από το χωρίο είναι φανερό ότι αντίθετα από το σημείο από όπου άρχιζε ο δρόμος της Καστοριάς προς την Αυλώνα, βρισκόταν ναός του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος έχει ταυτισθεί με τον ναό του Αγίου Γεωργίου της Πολιτείας[51], στο ανατολικό άκρο της πόλης, στη συνοικία Ελεούσας (εικ. 4). Η ταύτιση στηρίχθηκε στη θέση του ναού στους πρόποδες του εγκάρσιου βουνού, αλλά και στη χρονολόγησή του μεταξύ 9ου και 10ου αιώνα, χρονολόγηση που θεωρούμε ασφαλή, παρά τις επεμβάσεις που υπέστη ο ναός την εποχή της τουρκοκρατίας.

Την άμυνα της πόλης, κατά τη βυζαντινή εποχή, εξασφάλιζε ουσιαστικά η λίμνη. Υπήρχαν όμως από την εποχή του Ιουστινιανού έως και την περίοδο της τουρκοκρατίας και ισχυρά τείχη, στα οποία αναφέρεται ο Προκόπιος – σημειώνοντας ότι κατέστησαν την πόλη ὀχυρωτάτη[52] – και η Άννα Κομνηνή[53].

Από τα ελάχιστα τμήματα των τειχών που σώζονται σήμερα και από ίχνη τους σε παλαιότερους χάρτες και φωτογραφίες διαγράφεται η οχύρωση της πόλης, η οποία, ας σημειωθεί ότι ολοκληρώθηκε σταδιακά και με διάφορες επεμβάσεις κατά τη ρωμαϊκή, παλαιοχριστιανική, βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο[54].

Το σημαντικότερο γιά την άμυνα ήταν το τείχος που έκλεινε τη βορειοδυτική πλευρά, τη μόνη που δεν κάλυπτε η λίμνη. Η οχύρωση αυτής της στενής πλευράς που έκλεινε την είσοδο της πόλης αποκλείοντας το στενό λαιμό ξεκινούσε από τη σημερινή παραλίμνια συνοικία τα Ψαράδικα (εικ. 6-10), έφθανε στον πύργο του οποίου ερείπια σώζονται έως σήμερα και στη συνέχεια με κατεύθυνση βορειοδυτική περνώντας από το χάνι Κάλη και την οικία Παπακυρίλλου έφθανε δίπλα στο τζαμί. Συνεχίζοντας προς την ίδια κατεύθυνση περνούσε μπροστά από το μεγάλο τουρκικό πύργο, όπου και το ρολόϊ, από τη «Μεγάλη Πόρτα» ή «Εξώπορτα», που ήταν η κύρια είσοδος της πόλης, και κατέληγε στις όχθες της λίμνης, περνώντας από το Μενδρεσέ[55].

Εκτός από το τείχος του ισθμού υπήρχε ήδη από τα βυζαντινά χρόνια και το εσωτερικό τείχος της πόλης, η ακρόπολη, που άρχιζε από τον τουρκικό Μενδρεσέ, συνέχιζε ώς τον περίβολο του γυμνασίου στο ύψωμα της πόλεως, όπου και σήμερα διατηρούνται λείψανα πύργων και οχυρώσεων της βυζαντινής περιόδου (εικ. 5)[56] και έφθανε ώς το ναό της Παναγίας στη συνοικία των Αγίων Αναργύρων. Από το σημείο αυτό περνώντας από το ναό της Παναγίας Φανερωμένης έφθανε ώς τη λίμνη (εικ. 11), όπου και έκλεινε συναντώντας το τείχος του ισθμού[57].

Η πορεία του τείχους της ακροπόλεως, όπως ανιχνεύεται στη σημερινή Καστοριά, από το Μενδρεσέ προχωρεί στην οδό Κελέτρου, όπου σώζονται κάποια ερείπια ανάμεσα στις πολυκατοικίες. Περνώντας από το ναό της Κουμπελίδικης και το ναό της Παναγίας των Αγίων Αναργύρων

50. Άννα Κομνηνή II, 43, 12-15.
51. Μνεία του ναού βλ. Χρηστίδης 1922, 171. Ορλάνδος 1938, 171-172. Τσαμίσης 1949, 113. Η ύπαρξη συνθρόνου στο ναό αποτελεί ένδειξη ότι ήταν κάποτε καθεδρικός (Βλ. Βοκοτόπουλος 1992², 135-136).
52. Προκόπιος, Περί κτισμάτων IV, 112.
53. Άννα Κομνηνή II, 41.
54. Βλ. N. Moutsopoulos, Esquisse de l'histoire des remparts de Kastoria, Πεπραγμένα 8ης Επιστημονικής Συνόδου του Διεθνούς Συνεδρίου Φρουρίων και Πύργων, Αθήνα 1968, 71-83. Π. Τσολάκης, Πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές έρευνες στην Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1996, 9-35.
55. Τσαμίσης 1949, 16-17. Moutsopoulos, ό.π.
56. Μ. Μιχαηλίδης, Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Μακεδονίας, ΑΔ 24 (1969), Β2 - Χρονικά, 361. Π. Λαζαρίδης, Κεντρική και Δυτική Μακεδονία, ΑΔ 29 (1973-74), Β3 - Χρονικά, 758-759, πίν. 550 β, γ, δ.
57. Τσαμίσης 1949, 16-17. Δημητριάδης 1973, 165-166, 170.

διασχίζει την οδό Αγίου Αθανασίου, κατεβαίνει ώς το ναό της Παναγίας Φανερωμένης. Στη συνέχεια ακολουθεί την οδό Χριστοπούλου σε απόσταση 50 περίπου μέτρων από τη σημερινή όχθη της λίμνης (προφανώς έχει επεκταθεί η ξηρά) και ακολουθώντας πορεία παράλληλη με την όχθη φθάνει στη συνοικία Ψαράδικα. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων η ακρόπολη της Καστοριάς καταστράφηκε το 1904 από τους Τούρκους.

Σχετικά με τη χρονολόγηση των οχυρώσεων ο Αντ. Κεραμόπουλλος θεωρούσε ότι το τείχος ήταν της εποχής του Ιουστινιανού[58], ενώ ο Α. Ορλάνδος εξέφρασε επιφυλάξεις προτείνοντας τη ρωμαϊκή περίοδο γιά τη χρονολόγηση των τειχών διότι *τά τείχη εἶναι ἐκτισμένα δι' ἀργῶν λίθων μετά ἀφθόνου κονιάματος ἀλλὰ ἄνευ τῶν χαρακτηριστικῶν εἰς ἄλλα παλαιοχριστιανικά τείχη ὁριζοντίων στρώσεων ὀπτοπλίνθων*[59]. Από τη μελέτη των υπαρχόντων ερειπίων του τείχους έχει παρατηρηθεί από τον Ν. Μουτσόπουλο ότι το τμήμα του παραλίμνιου τείχους που σώζεται είναι κατασκευασμένο από μικρών διαστάσεων ασβεστολίθους και σε πολλά σημεία διακρίνονται οι τρύπες από όπου περνούσαν οι ξυλόδεσμοι, οι ιμαντώσεις των βυζαντινών. Το συνδετικό κονίαμα είναι γενικώς ασβεστοκονίαμα εκτός από ένα μόνο σημείο του τείχους, απέναντι από το άλλοτε χάνι Κάλη όπου διακρίνονται πέντε στρώσεις από οπτοπλίνθους και μεταξύ τους βυζαντινή κεραμοκονία. Η ανάμιξη μέσα στην κεραμοκονία μεγάλων αλεσμένων βησάλων μπορεί να δικαιολογήσει χρονολόγηση στην εποχή του Ιουστινιανού. Φαίνεται όμως από την κατασκευή ότι οι οχυρώσεις ενισχύθηκαν κατά τον 9ο-10ο αιώνα, εποχή κατά την οποία χρονολογείται και η εκκλησία της Κουμπελίδικης. Ο τρόπος δομής του τείχους ιδιαίτερα στην περιοχή του Μενδρεσέ με το μεγάλο πλήθος ξυλοδέσμων από κορμούς δένδρων διαμέτρου 10 περίπου εκατοστών πρέπει να είναι έργο της δεύτερης αυτής εποχής και παρουσιάζει ομοιότητες όχι μόνο με τις βυζαντινές οχυρώσεις της ίδιας περιόδου αλλά με τις αντίστοιχες οχυρώσεις της Αχρίδας[60]. Το θέμα αυτό χρειάζεται να μελετηθεί επισταμένως γιά να διαπιστωθεί εάν οι επεμβάσεις στο τείχος και πιθανόν η ανέγερση ναών αυτής της εποχής έγιναν επί της κυριαρχίας των Βουλγάρων. Κατά τη διάρκεια της τουρκικής κατοχής οι κυριότερες επεμβάσεις έγιναν στο παραλίμνιο τείχος, ενώ παραμελήθηκε το εσωτερικό τείχος.

Το κάστρο, κτισμένο επάνω σε βράχο στη δυτική πλευρά της λίμνης, δέσποζε στη ζωή της πόλης. Γνωρίζομε ότι η είσοδος από την πύλη της Ακροπόλεως στις αρχές του 16ου αιώνα στοίχιζε κάποιον επιπλέον φόρο για τους μεταφορείς εμπορευμάτων[61]. Τον 17ο αιώνα, ο Εβλιγιά Τσελεμπή περιγράφει *ένα όμορφο κάστρο χτισμένο με πελεκητές πέτρες στη δυτική πλευρά μιάς μεγάλης λίμνης με ζωογόνο νερό, επάνω σε έναν απόκρημνο βράχο όμοιο με νησί, με εξάγωνο σχήμα και ισχυρό. Οι τοίχοι του είναι πολύ υψηλοί. Προς τα δυτικά έχει δύο ισχυρές σιδερένιες πύλες. Υπάρχει μιά ισχυρή πύλη, κοσμημένη με διαφόρων ειδών πολεμικά όργανα κρεμαστά, σιδερένια δικτυωτά. Έχει (ακόμη) ισχυρούς και δυνατούς πύργους, που βλέπουν προς τη λίμνη*[62].

---

58. Α. Κεραμόπουλλος, Ορεστικόν Άργος -Διοκλητιανούπολις- Καστορία, BNJ IX (1932-33), 61.
59. Ορλάνδος 1938, 6.
60. Μουτσόπουλος 1974, 429.
61. Alexander 1985, 224.
62. Δημητριάδης 1973, 165-166. Περιγραφή του κάστρου κάνει επίσης ο W. M. Leake, Travels in Northern Greece I, London 1835, 328. Βλ. και Μουτσόπουλος, Καστοριά, 418-432, πίν. 2.3. Ο ίδιος, 1977, 22, 24, 25, όπου φωτογραφίες των σημερινών ερειπίων του κάστρου. Βλ. επίσης Ορλάνδος 1938, 5.

Κατά τον 19ο αιώνα ο γάλλος περιηγητής Pouqueville αναφέρει ότι το τείχος του λαιμού ενισχύετο από τέσσερις πύργους, που στον κεντρικό υπήρχε και η πύλη της εισόδου στην πόλη[63]. Το 1849 ο Β. Νικολαΐδης περιγράφει τα λείψανα των τειχών που διατηρούνταν σε κακή κατάσταση: *στον ισθμό η χερσόνησος φράσσεται από ένα τείχος ύψους 4-6 μέτρων, δυναμωμένο με τέσσερις τετράγωνους πύργους που διαφθεντεύουν τις δύο όχθες... Αυτή η οχύρωση προφυλάσσει μόνον τα πλούτη του μπέη εναντίον τοπικών επιθέσεων και είναι αδύνατον να προβάλει αντίσταση σε σοβαρά οργανωμένες δυνάμεις*[64]. Αρκετά επίσης λείψανα του τείχους, των πύργων και της αρχικής πύλης που σώζονταν πριν από το 1904 περιγράφει ο Gelzer[65]. Ο καστοριανός Π.Τσαμίσης έγραφε στα 1949 ότι στην εποχή του διακρινόταν ο χάνδακας του τείχους του ισθμού. Ο ίδιος συγγραφέας περιέγραψε τη Μεγάλη Πόρτα του κάστρου *η εξώπορτα αύτη ήτο μεγάλη διά μεγάλων πελεκητών λίθων εκτισμένη, τα δύο φύλλα της οποίας αποτελούμενα εκ μεγάλων δοκών ήσαν συνηρμοσμένα διά χονδρών μεγάλων καρφίων, ότι δε μία ήτο η πόρτα της πόλεως συνάγεται εκ του χωρίου του Λιβίου και άλλων και της μαρτυρίας των γερόντων, οίτινες ενθυμούνται κάλλιστα και μαρτυρώσι την ύπαρξιν μαγαζιών πλησίον του χανίου του Κάλη όπου εγένετο η κατόπιν μικροτέρα Πύλη και ότι αύτη ως και η εις τα ψαράδικα*[66] *εγένοντο κατόπιν κατά τα τελευταία έτη της τουρκοκρατίας προς διευκόλυνσιν της εισόδου και εξόδου εις την αγοράν. Ανωθεν της εξώπορτας υπήρχε ενεπίγραφος πλάξ την χρονολογίαν της αλώσεως υπό των τούρκων αναγράφουσα*[67]. Στην εποχή μας τα τείχη της Καστοριάς υπέστησαν από την ανοικοδόμηση τη μεγαλύτερη και οριστική καταστροφή.

Η μακρόχρονη οθωμανική κυριαρχία δεν υπήρξε καθοριστική γιά το αρχιτεκτονικό περιβάλλον[68] της Καστοριάς. Τα σχετικά λίγα μουσουλμανικά ιδρύματα[69] δεν φαίνεται να επηρέασαν τη δομή της πόλης. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στα μέσα του 17ου αιώνα, κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή, εκτός από τα συνοικιακά τεμένη και δύο μικρά τζαμιά μέσα στο κάστρο υπήρχε το τζαμί του σουλτάνου Μεχμέτ, το τζαμί του σουλτάνου Σουλεϋμάν και έξω από το κάστρο το τζαμί του καδή[70]. Οι χριστιανικοί ναοί που μετατράπηκαν σε τουρκικά μνημεία σε όλη τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας ήταν οι ναοί Αγίου Δημητρίου, Αγίου Γεωργίου, και Αγίου Σπυρίδωνος, που έγιναν τεκέδες[71], και οι ναοί της Παναγίας, του Ιωάννη Προδρόμου, των Ταξιαρχών και της Παναγίας κοντά στη σημερινή δεξαμενή, που έγιναν τζαμιά[72]. Σύμφωνα με τον Εβλιγιά η πόλη είχε εβδομήντα εκκλησίες, μέσα και έξω από το κάστρο[73].

---

63. F.C.H.L.Pouqueville, Voyage dans la Grèce, Paris 1820, 2, 352.
64. B.Nicolaidy, Les Turcs et la Turquie contemporaine, Paris 1859, II, 208.
65. H.Gelzer, Vom heiligen Berge und aus Makedonien, Leipzig 1904, 231.
66. Συνοικία της πόλης.
67. Τσαμίσης 1949,17.
68. Ö.L.Barkan, Contribution à l'étude démographique des villes balkaniques au cours des XVe-XVIe siècles, Studia Balcanica III, La ville balkanique XVe-XIXe siècles. Sofia 1970, 181.
69. Για τα τουρκικά μνημεία της πόλης βλ. Ορλάνδος 1938, 211-212. Τσαμίσης 1949, 176-177 E.Ayverdi, Avrupa' da Osmanli Mimârî Eserleri. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk, IV, Istanbul 1982, 239-240.
70. Δημητριάδης 1973, 166-168.
71. Τσαμίσης 1949, 173-174.
72. Τσαμίσης 1949, 173-174. Πρόκειται αντίστοιχα γιά τα τζαμιά Κρουσιουμλί, του Προδρόμου, Κουλέ, και Γαζή Εβρενός.
73. Τσαμίσης 1949, 171. Για τα μουσουλμανικά και χριστιανικά κτίρια της πόλης κατα τον 18ο αιώνα βλ. και Γκολομπίας 1986, 304-308.

Στην περιοχή μέσα στην ακρόπολη βρισκόταν ο πυρήνας της βυζαντινής πόλης[74]. Πιθανόν ο κεντρικός δρόμος[75] να οδηγούσε από την κεντρική πύλη του τείχους πρός τη μεγάλη παλαιοχριστιανική βασιλική που στη θέση της κτίσθηκε το Κουρσιουμλί τζαμί. Τα ερείπιά της όμως εμφανίζονται κατά καιρούς κατά την εκσκαφή θεμελίων γειτονικών πολυκατοικιών. Στην περιοχή αυτή μέσα στο κάστρο υπάρχουν οι ναοί των βυζαντινών και πρώτων μεταβυζαντινών χρόνων, της Παναγίας Κουμπελίδικης, του Ταξιάρχη Γυμνασίου, του Αγίου Δημητρίου και του Αγίου Αλυπίου. Στο σημείο αυτό της πόλης βρίσκονταν και τα περισσότερα τουρκικά μνημεία, μιά και εδώ είχαν εγκατασταθεί οι Τούρκοι μετά την κατάκτηση της πόλης[76]. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή κατά τον 17ο αιώνα κάνει την εξής περιγραφή του εσωτερικού του κάστρου: *υπάρχουν τα χωρίς αμπέλια και κήπους σπίτια διακοσίων στρατιωτών. Μέσα στο κάστρο δεν υπάρχουν καθόλου άπιστοι Ελληνες. Κάθε βράδυ φρουροί φυλάγουν το κάστρο και η στρατιωτική μουσική τους παίζει*[77].

Η εκτός του κάστρου περιοχή είχε κατοικηθεί ήδη από τα βυζαντινά χρόνια, όπως αποδεικνύουν τα σωζόμενα μνημεία. Τον 17ο αιώνα, έξω από το τείχη βρίσκονταν κατά τον Εβλιγιά και οι δεκαέξι χριστιανικές συνοικίες, μία εβραϊκή και τρείς μουσουλμανικές[78]. Κατά τη μαρτυρία του Pouqueville, τον 19ο αιώνα, οι συνοικίες των Τούρκων βρίσκονταν στη βόρεια και ανατολική πλευρά της πόλης με θέα προς τη λίμνη. Πιό κάτω, νότια και δυτικά, βρίσκονταν οι χριστιανικές συνοικίες, και πιό κάτω ακόμη, κοντά στη λίμνη ο εβραιομαχαλάς[79].

Ο αριθμός και οι ονομασίες των συνοικιών έχουν υποστεί πολλές μεταβολές, αλλά παρατηρούμε ότι έχουν διατηρηθεί ορισμένοι βασικοί πυρήνες της πόλης.

Σύμφωνα με το πρώτο δημοσιευμένο κατάστιχο των μέσων του 15ου αιώνα, εκτός από τη μουσουλμανική κοινότητα, στην πόλη υπήρχαν είκοσι χριστιανικές και μία εβραϊκή συνοικία[80]. Από τις χριστιανικές συνοικίες, οι ένδεκα είχαν επαγγελματικές ονομασίες: των χρυσοχόων(2), ραφτάδων, ιερέων(;), ψαράδων, εμπόρων, σαμαροποιών, σιδεράδων, χασάπηδων, καπελλιέρηδων και των χαλκοματάδων[81] και οι υπόλοιπες ήταν *του Προδρόμου, Αγίου Νικολάου Δραγωτά(;), Αγίας Παρασκευής, Φαναριωτών(;), Αποστόλου (;), Σερβιωτών(;)* και μία ακόμη αταύτιστη[82]. Σύμφωνα με μεταγενέστερα κατάστιχα, κατά τον 16ο αιώνα σε σύνολο τριάντα τεσσάρων συνοικιών, μόνο δύο είχαν ονόματα επαγγελματιών, όπου κατοικούσαν μουσουλμάνοι και χριστιανοί[83], και εικοσιτέσσερις είχαν ονόματα αγίων, μεταξύ των οποίων, του Αγίου Νικολάου, Γεωργίου, Παρασκευής, Ανδρέα, Αθανασίου, Δημητρίου και Λουκά[84].

---

74. Γιά την ακρόπολη στις βυζαντινές πόλεις βλ. Ch. Bouras, City and Village. Urban design and architecture, JÖB 31.2 (1981), 618-637· ειδικά γιά την Καστοριά σελ. 630. Για την οικιστική εξέλιξη της Καστοριάς βλ. Π. Τσολάκης, Η οικιστική εξέλιξη της Καστοριάς στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, 1385-1912, Καστοριά 1989, 6-22.
75. Γιά τους δρόμους της βυζαντινής πόλης βλ. Bouras, ό.π., 644-645.
76. Δημητριάδης 1973, 165-166.
77. Δημητριάδης 1973, 166.
78. Δημητριάδης 1973, 168.
79. F.C.H.L. Pouqueville, Voyage dans la Grèce, Paris 1820, 2, 353.
80. M. Sokoloski, Costur i Costurko vo srednata na XV vek, Istorija II (1966), 121.
81. Sokoloski, ό.π., 121-122.
82. Η ταύτιση έγινε με βάση τη μεταγραφή του συγγραφέα. Βλ. Sokoloski ό.π., 121-122.
83. Παρατηρούμε ότι ο αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ μουσουλμανικής και χριστιανικών συνοικιών αμβλύνεται τον 16ο αιώνα.
84. M. Sokoloski, Le développement de quelques villes dans le sud des Balkans au XVe et XVIe siècles, Balcanica 1 (1970), 95.

Στους κώδικες της Μητροπόλεως Καστοριάς το 1618 αναφέρονται οι συνοικίες Εβραίδος, Αγίων Αναργύρων, Βαρλαάμ, Καρύδη και Εκκλησιάρχου[85]. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπή στα μέσα του 17ου αιώνα η πόλη είχε τρείς μουσουλμανικές συνοικίες, δεκαέξι χριστιανικές και μία εβραϊκή[86] ενώ το 1804 σημειώνονται ένδεκα χριστιανικές συνοικίες, οι Μητροπόλεως, Οικονόμου, Απόζαρι, Ελεούσης, Αγίων Αναργύρων, Σερβιώτη, Δραγωτά, Αγίου Θωμά, Καρύδη, Αγίου Παντελεήμονος και Αγίου Λουκά[87]. Σύμφωνα με νόμο του 1932 ορίσθηκαν οι εξής συνοικίες της πόλης: Μητροπόλεως, Δραγωτά, Καρύδη, Σερβιώτη, Εβραίδος, Αγίου Θωμά (Μουζαβίκη), Ελεούσης, Αγίων Αναργύρων, Αγίου Παντελεήμονος, Αγίου Λουκά και Οικονόμου[88].

Τοπογραφικά οι συνοικίες Μητροπόλεως, Δραγωτά, Καρύδη και Σερβιώτη, αναπτύσσονται από τη νοτιοδυτική προς την νοτιοανατολική παραλίμνια πλευρά της πόλης. Οι συνοικίες Εβραίδος και Αγίου Θωμά (Μουζαβίκη) βρίσκονται στο κέντρο περίπου της χερσονήσου με κατεύθυνση από δυτικά προς ανατολικά. Οι συνοικίες Ελεούσης, Αγίων Αναργύρων, Αγίου Παντελεήμονος και Αγίου Λουκά καταλαμβάνουν το βορειοανατολικό τμήμα της χερσονήσου φθάνοντας ως την βόρεια παραλίμνια πλευρά της πόλης και τέλος, η συνοικία Οικονόμου βρίσκεται εντός των τειχών στο στενώτερο σημείο της χερσονήσου (εικ. 2, 3).

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ονομασίες των συνοικιών Δραγωτά και Σερβιώτη[89] παραδίδονται από τον 16ο αιώνα. Είναι επίσης φανερό ότι σήμερα δεν αναφέρονται τα τουρκικά ονόματα των συνοικιών του Κουλέ, του Ταμπαχανέ και του Κουρσιουμλί τζαμιού, οι οποίες βρίσκονταν μέσα στο κάστρο, διατηρείται όμως στην περιοχή η ονομασία *τα τούρκικα*. Η εβραϊκή συνοικία (Εβραίδος) διατηρεί ώς τις μέρες μας την κοινή ονομασία, *τα εβραίικα*.

Στο περιβάλλον της πόλης κυρίαρχο στοιχείο αποτελούν οι πολυάριθμοι ναοί, εβδομήντα, σύμφωνα με τον Εβλιγιά Τσελεμπή και τους περιηγητές του 19ου αιώνα[90], αριθμός μάλλον ακριβής, όπως υποδεικνύει η συγκριτική μελέτη όλων των σχετικών αναφορών.

Γενικό χαρακτηριστικό των ναών της Καστοριάς είναι η μικρή κλίμακα. Επικρατούν κυρίως δύο τύποι ναών, η τρίκλιτη βασιλική και οι μονόχωροι ναοί με νάρθηκα. Η τοιχοδομία των παλιότερων ναών αποτελείται από ακανόνιστους λίθους που περικλείονται από πλίνθους σε διπλή σειρά, ενώ στους μεταγενέστερους ναούς η τοιχοδομία είναι αμελής με λίγους πλίνθους που ενισχύεται από οριζόντιες ξυλοδεσιές. Χαρακτηριστικό των ναών της Καστοριάς, βυζαντινών και μεταγενέστερων, αποτελεί η διακόσμηση με εξωτερικές τοιχογραφίες (εικ. 14, 15, 17, 39, 57), στοιχείο που συναντάται και στην ευρύτερη περιοχή. Οι ναοί της τουρκοκρατίας δεν ξεχωρίζουν ιδιαίτερα από τις γειτονικές κατοικίες. Εκτός από τις μικρές διαστάσεις και τη φτωχική εξωτερική διακόσμηση, παρουσιάζουν μιά τάση ενσωμάτωσης στο υπόλοιπο κτιριακό περιβάλλον της πόλης[91].

---

85. Τσαμίσης 1949, 15.
86. Δημητριάδης 1973, 166.
87. Δημητριάδης, ό.π.
88. Τσαμίσης 1949, 15-16.
89. Από τα Σέρβια;
90. Δημητριάδης 1973, 168. F.C.H.L. Pouqueville, Voyage dans la Grèce, Paris 1820, 2, 353. W.M.Leake, Travels in Northern Greece, London 1835, I, 325.
91. Βλ. Χ. Μπούρας, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την Άλωση (1453-1821), Αρχιτεκτονικά Θέματα 3, 1969, 171.

Συναντώνται επίσης στοιχεία κοινά στους ναούς της τουρκοκρατούμενης Ελλάδος, όπως η απομόνωση από το εξωτερικό περιβάλλον, που επιτυγχάνεται με τον περιορισμό του μεγέθους και του αριθμού των ανοιγμάτων, η χαμηλή είσοδος και η ταπείνωση του δαπέδου από τη στάθμη του εξωτερικού εδάφους[92]. Ναοί, με την είσοδο σε επίπεδο χαμηλότερο από αυτό του εδάφους, σώζονται σήμερα στην Καστοριά, οι Άγιοι Τρείς (εικ. 88) και οι μεταγενέστεροι, του Ιωάννη Θεολόγου στην παραλία και του Μιχαήλ Ταξιάρχη στη συνοικία Απόζαρη. Σύμφωνα με παλαιότερες μαρτυρίες, σε χαμηλότερη από το έδαφος στάθμη ήταν και οι ναοί του Αγίου Γεωργίου[93], του Αγίου Νικολάου[94] και ένας ναός στο υπόγειο του αρχοντικού Μπετλή, στον οποίον σώζονταν και τοιχογραφίες[95].

Σκοπός των κτητόρων ήταν ίσως να αποφευχθεί η πρόκληση του θρησκευτικού αισθήματος των μουσουλμάνων κατακτητών, αλλά δεν πρέπει να αγνοηθεί και το γεγονός ότι οι ναοί αυτοί ήταν στην πλειοψηφία τους προσφορές ιδιωτών με συγκεκριμένες οικονομικές δυνατότητες. Με αυτό το δεδομένο και τη σκέψη ότι ίσως οι ναοί λειτουργούσαν ως ιδιωτικοί, κάτι που δεν είναι εξακριβωμένο[96], αλλά φαίνεται πιθανό και επιβεβαιώνεται και από τη σημερινή πραγματικότητα της πόλης, είναι φυσικό να ήταν προσαρμοσμένοι όχι μόνο στο οικονομικό επίπεδο αλλά και στις ανάγκες των κτητόρων τους.

Οι ναοί της πόλης της Καστοριάς από τον 9ο έως τον 16ο αιώνα κατανέμονται κατά συνοικία ως εξής[97]: Στη *συνοικία Οικονόμου* οι ναοί της Κουμπελίδικης, του Αγίου Δημητρίου, της Παναγίας και του Ταξιάρχη Γυμνασίου, που χρονολογούνται μεταξύ 9ου-10ου αιώνα και Άγιος Νικόλαος του Μαγαλειού του τέλους του 15ου αιώνα. Στη *συνοικία Ελεούσης* οι ναοί του Αγίου Στεφάνου και Αγίου Γεωργίου της Πολιτείας, που χρονολογούνται στον 10ο αιώνα, ο Άγιος Δημήτριος, του 12ου αιώνα και οι Άγιοι Ανδρέας του Ρουσούλη, Αλύπιος[98] και Σπυρίδωνας (κατεδαφισμένος), που χρονολογούνται στον 15ο-16ο αιώνα. Στη *συνοικία Μητροπόλεως* ο Ταξιάρχης, του 9ου- 10ου αιώνα, ο Άγιος Νικόλαος Κασνίτζη του 12ου αιώνα, ο Άγιος Αθανάσιος του Μουζάκη του 14ου αιώνα και οι ναοί του Ιωάννη Προδρόμου και Αγίων Τριών που χρονολογούνται στον 15ο αιώνα. Στη *συνοικία Αγίου Παντελεήμονος* οι Άγιοι Ανάργυροι- πιθανώς μονήπου χρονολογούνται γύρω στο 1000, και οι Άγιοι Νικόλαος Κυρίτση και Γεώργιος του Βουνού του 14ου αιώνα. Στη *συνοικία Αγίου Λουκά* ο Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα του 14ου αιώνα και η Παναγία Φανερωμένη. Στη *συνοικία Δραγωτά* οι Άγιοι Νικόλαος και Νικόλαος Πετρίτη, που χρονολογούνται στον 14ο αιώνα. Στη *συνοικία Σερβιώτη* η Παναγία Ρασιώτισσα του τέλους του

92. Μπούρας, ό.π., 172. Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, 74-76.
93. *ἦτο ἐκτισμένος εἰς βάθος ἱκανὸν ἐφ' οὗ ἡ οικία Σελήμ τοῦ πεταλωτοῦ* (Τσαμίσης 1949, 173).
94. Κάηκε το 1885 (Τσαμίσης 1949, 173).
95. Τσαμίσης 1949, 173.
96. Ο Π. Τσαμίσης (1949, 117) αναφέρει εκτός από το ναό στο υπόγειο του αρχοντικού Μπετλή, το ναό του Ταξιάρχη Γυμνασίου *μεθ' οὗ συνεδέετο ἡ οἰκία τοῦ γείτονος Παναγιώτη Δούκη διὰ κλίμακος, καὶ τοῦτο διότι ὁ ναὸς οὗτος ἰδικός των ἦτο, ὡς ἔλεγεν ὁ πάππος του.* Επίσης αναφέρει ότι ο ναός του Αγίου Νικολάου Κυρίτση ήταν *συνεχόμενος μετά οἰκίας* (ό.π., 134).
97. Η έλλειψη ολοκληρωμένης σύγχρονης μελέτης γιά την αρχιτεκτονική των ναών της πόλης και το γεγονός ότι οι ναοί είναι εξωτερικά ασβεστωμένοι μας υποχρεώνει να διατηρούμε επιφυλάξεις ως προς την ακριβή τους χρονολόγηση. Για τους ναούς της Καστοριάς βλ. και Ν. Μουτσόπουλος, Εκκλησίες της Καστοριάς, 9ος-11ος αιώνας, Θεσσαλονίκη 1992.
98. Το παλαιότερο όνομα του ναού ήταν Άγιος Γεώργιος.

15ου αιώνα. Στη *συνοικία Αγίων Αναργύρων* ο Άγιος Νικόλαος της μοναχής Ευπραξίας του 15ου αιώνα. Τέλος, στη *συνοικία Αγίου Θωμά* (Μουζεβίκη) ο Άγιος Νικόλαος της Θεολογίνας, που χρονολογείται στον 15ο-16ο αιώνα (βλ. εικ. 3)[99].

Όπως φαίνεται από την κατανομή των εκκλησιών, που πολλές από αυτές λειτουργούσαν ως καθολικά μονών, οι πρωϊμώτεροι βυζαντινοί ναοί - εκτός από αυτούς της συνοικίας Οικονόμου που ήταν μέσα στο κάστρο - βρίσκονται όλοι στη συνοικία Ελεούσης, στο κέντρο σχεδόν της χερσονήσου, γεγονός που σημαίνει ότι εκεί ήταν ο πυκνότερος πυρήνας της εκτός του κάστρου βυζαντινής πόλης. Η εξαίρεση του ναού του Ταξιάρχη, ο οποίος βρισκόταν σε σχετικά απομακρυσμένη θέση στην συνοικία Μητροπόλεως δικαιολογείται από την πιθανή λειτουργία του ναού ως κοιμητηριακού, όπως προκύπτει από τις απεικονίσεις κεκοιμημένων καστοριανών[100]. Πάντως φαίνεται ότι και άλλοι ναοί χρησιμοποιήθηκαν ως χώροι ενταφιασμού κληρικών και λαϊκών κατά τη βυζαντινή κυρίως περίοδο, όπως ο ναός των Αγίων Αναργύρων ή του Ταξιάρχη Γυμνασίου.

Η συνοικία Ελεούσης συγκεντρώνει επίσης και τους περισσότερους συνολικά ναούς των αιώνων που εξετάζομε. Από τον 12ο αιώνα και μετά σημαντικοί ναοί συγκεντρώθηκαν στη συνοικία Μητροπόλεως. Ναούς του 14ου-15ου αιώνα συγκεντρώνουν κυρίως οι δύο συνοικίες της περιοχής Απόζαρη, του Αγίου Λουκά και του Αγίου Παντελεήμονα, διαπίστωση, που οδηγεί στην υπόθεση ότι προς αυτήν την πλευρά της πόλης δημιουργήθηκαν οι νέοι πυρήνες των χριστιανικών συνοικιών, ύστερα από την εκδίωξή τους από το κάστρο, όπου εγκαταστάθηκαν οι Τούρκοι. Παράλληλα, αναπτύχθηκαν και οι νοτιότερες συνοικίες της πόλης προς τη λίμνη, στις οποίες τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας κτίσθηκαν τα περισσότερα καστοριανά αρχοντικά (εικ. 12, 13).

Σχετικά με την ύδρευση της πόλης η πληροφορία που παραδίδεται από τον Τσαμίση γιά την ύπαρξη ερειπίων κινστερνών κοντά στο ναό της Παναγίας Φανερωμένης στη συνοικία του Αγίου Λουκά[101] επιβεβαιώνεται από μαρτυρία χειρογράφου με χρονολογία 1341, στην οποία αναφέρεται μονή Γηστερνιοτίσσης, που θεωρούμε ότι πρέπει να ταυτιστεί με τη μονή Φανερωμένης[102].

Η περιοχή έξω από τα τείχη του λαιμού της χερσονήσου αποτελούσε το χώρο του παζαριού. Τη θέση της θυμίζουν οι σημερινές ονομασίες Κάτω Αγορά και Σταροπάζαρο (=Παλιά Αγορά).

Σύμφωνα με την περιγραφή του Εβλιγιά Τσελεμπή οι δρόμοι της πόλης κατά τον 17ο αιώνα ήταν *μάλλον στενοί... στρωμένοι με [φυσικά κομμένο] μαλακό βράχο και καθαρό γυαλιστερό καλντερίμι.... και του κάστρου ακόμη τα καλντερίμια [ήταν] με τον ίδιο τρόπο από μαλακό βράχο*[103] *και τα σπίτια σκεπασμένα με κόκκινα, καλοκαμωμένα κεραμίδια. Είναι εύπορα σεράγια, παράξενα και περίεργα. Όλα τα σπίτια στην άκρη της λίμνης έχουν παραπήγματα γιά να προφυλάγουν τα πλοία. Τα σεράγια είναι αρχοντικά με πατώματα το ένα επάνω από το άλλο, στον ρυθμό της Κωνσταντινούπολης. Όλα τα σπίτια βλέπουν προς τη λίμνη*[104]. Πιθανώτατα, αυτή η μορφή, την

99. Ναοί, κατεστραμμένοι σήμερα, μνημονεύονται οι εξής: του Αγίου Κωνσταντίνου, του Ιωάννη Προδρόμου, του Αγίου Ζαχαρία, της Αγίας Παρασκευής κοντά στην εβραϊκή συναγωγή, των Αγίων Αποστόλων κοντά στη δεξαμενή και των Αγίων Αποστόλων κοντά στη λίμνη (Τσαμίσης 1949, 173-174).
100. Άλλα ίχνη νεκροταφείου δεν έχουν εντοπισθεί στην πόλη.
101. Τσαμίσης 1949, 115.
102. Χειρόγραφο Εθνικής Βιβλιοθήκης 2679, φ. 176.
103. Δημητριάδης 1973, 170.
104. Δημητριάδης, ό.π., 169.

οποία τα σπίτια της Καστοριάς διατήρησαν σε γενικές γραμμές ώς τον περασμένον αιώνα να μην απείχε πολύ από τη βυζαντινή μορφή των σπιτιών της πόλης. Οι κατοικίες πρέπει να ήταν και τότε συνήθως διώροφες, ειδικά διαμορφωμένες γιά την αντιμετώπιση των σκληρών καιρικών συνθηκών, και μερικές φορές οι χώροι γειτονικών σπιτιών υπερκάλυπταν τους δρόμους δημιουργώντας τα *διαβατικά* ή *βαστέρνια*, όπως και σήμερα. Ορισμένοι χώροι της κατοικίας προεξείχαν και δημιουργούσαν τα *ρωμανήσια* ή *ταβλωτά*, τα σημερινά *ξεπεταχτά* ή *σαχνισιά*. Υπήρχαν *ηλιακοί*, τα *σολάρια* (λιακωτά), δηλαδή τα σημερινά *χαγιάτια* και *δοξάτα*. Τα σπίτια που έβλεπαν προς τη λίμνη επικοινωνούσαν με αυτήν με μιά μακρόστενη αυλή, την *αβγατή*[105].

Εξετάζοντας γενικώτερα τη θέση και την ανάπτυξη της πόλης της Καστοριάς διαπιστώνουμε ότι από τους σημαντικότερους γεωφυσικούς παράγοντες που διαμόρφωσαν το ανθρώπινο περιβάλλον είναι η κλειστή ορεινή περιοχή με το ηπειρωτικό κλίμα, καθώς επίσης και η ύπαρξη του ποταμού Αλιάκμονα που άρδευσε και έκανε καλλιεργήσιμη την μόνη πεδινή έκταση της περιοχής και σχημάτισε τη λίμνη. Η τελευταία, εκτός από την παροχή αγαθών μέσω της αλιείας, συγκέντρωσε γύρω της τη ζωή της πόλης, όπως προκύπτει από την ανάπτυξη των συνοικιών και τον προσανατολισμό των οικιών, και έφθασε να δώσει αίσθηση πόλης θαλασσινής, αν κρίνομε από τους πολυάριθμους ναούς αφιερώματα στον Άγιο Νικόλαο.

---

105. Γιά τη βυζαντινή κατοικία βλ. Φ. Κουκουλές, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός Δ', 249-317. Γιά τα αρχοντικά της Καστοριάς βλ. Τσαμίσης 1949. 189-192. Δ. Πικιώνης, Αρχοντικά της Καστοριάς, Αθήναι 1948. Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Τα αρχοντικά, Αθήνα 1962. Ν. Μουτσόπουλος, Μακεδονική Αρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη 1971. Α. Σαχίνης, Το αρχοντικό του Νεράντζη Αϊβάζη, Καστοριά 1977.

Πίνακας ναών και τοιχογραφικών στρωμάτων της Καστοριάς

Χρόνος	Ναοί	Σύνολο	Τοιχογραφικά στρώματα	Σύνολο
πρίν από τον 12ο αιώνα	Άγ. Ανάργυροι (α΄ φάση) Ταξιάρχης Μητροπόλεως Άγ. Στέφανος, Μαυριώτισσα (α΄ φάση) Κουμπελίδικη (α΄ φάση) Ταξιάρχης Γυμνασίου (;) Άγ. Δημήτριος Οικονόμου (;) Άγ. Γεώργιος της Πολιτείας Παναγία Οικονόμου (;)	9	Άγ. Ανάργυροι (α΄ φάση) Ταξιάρχης Μητροπόλεως (α΄ φάση) Άγ. Στέφανος (α΄ φάση)	3
12ος αι.	Άγ. Ανάργυροι (β΄ φάση) Άγ. Νικόλαος Κασνίτζη Άγ. Στυλιανός ή Αλύπιος Άγ. Δημήτριος Ελεούσης	4	Άγ. Ανάργυροι (β΄ φάση) Άγ. Νικόλαος Κασνίτζη Άγ. Στυλιανός ή Αλύπιος Άγ. Δημήτριος Ελεούσης (α΄ φάση)	4
13ος αι.	Μαυριώτισσα (β΄ φάση)	1	Άγ. Στέφανος (β΄ φάση και παραστάσεις) Μαυριώτισσα (α΄, β΄ φάσεις) Ταξιάρχης Μητροπόλεως (β΄ φάση και εξωτερικές παραστάσεις) Κουμπελίδικη (α΄ φάση)	5
14ος αι.-1385	Άγ. Αθανάσιος Μουζάκη Άγ. Νικόλαος Κυρίτση Άγ. Νικόλαος Τζώτζα Άγ. Νικόλαος Πετρίτη Άγ. Γεώργιος Βουνού Παναγία Φανερωμένη	6	Ταξιάρχης Μητροπόλεως (γ΄ φάση) Άγ. Αθανάσιος Μουζάκη Άγ. Νικόλαος Κυρίτση, Άγ. Νικόλαος Τζώτζα, Άγ. Νικόλαος Πετρίτη Παναγία Φανερωμένη	6
1385-1505	Κουμπελίδικη (β΄ φάση) Άγ. Τρεις, Άγ. Αλύπιος Παναγία Ρασιώτισσα Άγ. Νικόλαος Ευπραξίας Άγ. Νικόλαος Θεολογίνας Άγ. Νικόλαος Μαγαλειού Άγ. Ανδρέας Ρουσούλη Άγ. Σπυρίδωνας (κατεδαφισμένος) Παναγία Αγίων Αναργύρων Ιω. Πρόδρομος	11	Κουμπελίδικη (β΄ φάση), Άγ. Τρεις Ταξιάρχης Μητροπόλεως (δ΄ φάση) Ρασιώτισσα, Άγ. Νικόλαος Ευπραξίας Άγ. Αλύπιος, Άγ. Νικόλαος Θεολογίνας Άγ. Νικόλαος Μαγαλειού Άγ. Ανδρέας Ρουσούλη, Ταξιάρχης Γυμνασίου Άγ. Σπυρίδωνας (τοιχ. αποτοιχισμένες) Άγ. Δημήτριος Ελεούσης (β΄ φάση) Άγ. Γεώργιος Βουνού (β΄ φάση) Άγ. Δημήτριος Οικονόμου Παναγία Αγίων Αναργύρων, Ιω. Πρόδρομος	16

Β'. Η ΚΑΣΤΟΡΙΑ ΤΟΝ 12ο ΑΙΩΝΑ· ΤΟΠΟΣ ΕΞΟΡΙΑΣ Ή ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΘΗΣΗΣ;

Ιστορικά στοιχεία

Από τις αρχές του φθινοπώρου του 1083 που ο Αλέξιος Α΄ Κομνηνός ανακατέλαβε την Καστοριά από τους Νορμανδούς άρχισε γιά την πόλη ένα διάστημα μακροχρόνιας ειρήνης με αποτέλεσμα αξιοσημείωτη οικονομική και πολιτιστική ακμή. Παρότι η Καστοριά δεν αναφέρεται συχνά στις πηγές κατά τον 12ο αιώνα, γνωρίζομε ότι η βάση των επιχειρήσεων του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού εναντίον των Σέρβων[1], υπήρξε η κοντινή στην Καστοριά Πελαγονία, όπου και στρατοπέδευσε ο Μανουήλ το 1154/55[2].

Το θέμα Καστορίας, γνωστό από τον 11ο αιώνα, στα μέσα του 12ου αιώνα δόθηκε στον Ανδρόνικο Κομνηνό[3], όταν ο αυτοκράτορας Μανουήλ τον διόρισε στη μεγάλη θέση του δούκα[4] Βρανιτζόβης και Βελεγράδων, ενώ συγχρόνως του παραχώρησε και την Καστοριά[5]. Χαρακτηριστική γιά τη σπουδαιότητα του θέματος είναι η εκτίμηση του Κίνναμου γιά την πρόθεση του αυτοκράτορα να τιμήσει με την κίνηση αυτή εμφανώς τον Ανδρόνικο *ἐν γε μὴν τῷ ἐμφανεῖ λαμπρῶς αὐτόν ἐδωρεῖτο καί ὑπέρ τούς ἄλλους ἐτίμα*[6].

Κατά το τέλος του 12ου αιώνα ίσως η πόλη κατακτήθηκε γιά λίγους μήνες[7] από τους Νορμανδούς, όταν το καλοκαίρι του 1185 διέσχισαν τη δυτική Μακεδονία κατευθυνόμενοι από το Δυρράχιο στη Θεσσαλονίκη[8].

---

1. Χωνιάτης, 89-91. Το γεγονός αναφέρεται επίσης από τον Guillaume de Tyr (éd. Paulin Paris, Guillaume de Tyr et ses continuateurs II, Paris 1880, 315).
2. Χωνιάτης, 101. Βλ. και Κίνναμος, 127.
3. O.Jurewicz, Andronikos I. Komnenos, Amsterdam 1970, ιδίως 49-50. Βλ. επίσης Κ.Βαρζός, Γενεαλογία των Κομνηνών Α΄, Θεσσαλονίκη 1984, 506, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.
4. Επί Αλεξίου Κομνηνού αναφέρονται *δοῦκες* επικεφαλής μεγάλων πόλεων και περιοχών. Οι δούκες παράλληλα με τα στρατιωτικά τους καθήκοντα, έχοντας ως κύρια αποστολή την άμυνα εναντίον των εχθρών και την απελευθέρωση της γύρω περιοχής, αναλάμβαναν επίσης και την πολιτική διοίκηση Βλ. J.Herrin, Realities of Byzantine Provincial Goverment: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, DOP 29 (1975), 256-257, 276-281.
5. *Ναϊσοῦ τε καί Βρανιτσόβης προκεχειρίσατο δοῦκα, προσέτι δὲ καί Καστορίαν αὐτῷ ἔδωκεν* (Κίνναμος, 124.19-22).
6. Κίνναμος, 124.20.
7. Βλ. C.M.Brand, Byzantium confronts the West 1180-1204, Cambridge 1968, 171.
8. Χωνιάτης, 297.

Την οικονομική ευημερία της πόλης βεβαιώνει η μαρτυρία του άραβα γεωγράφου του 12ου αιώνα Edrisi ότι η Καστοριά ήταν την εποχή αυτή μία πλούσια, ευχάριστη και πολυάνθρωπη πόλη, με λίμνη, στην οποία ψαρεύονταν άφθονα ψάρια, και πολυάριθμα χωριά[9]. Ας σημειωθεί εδώ ότι στά τέλη του 11ου αιώνα, οι Εβραίοι είχαν μόνιμα εγκατασταθεί στην Καστοριά και δημιουργήσει μία ακμάζουσα ελληνόφωνη κοινότητα, επικεφαλής της οποίας ήταν ο καστοριανός Tovia ben Eliezer, συγγραφέας και ποιητής[10].

Η σιωπή του εβραίου ταξιδιώτη στη Δύση κατά τον 12ο αιώνα Βενιαμίν εκ Τουδέλης σχετικά με την Καστοριά δεν νομίζομε ότι σχετίζεται με αντισημιτική κίνηση στην πόλη, όπως υποστήριξε η Ann Wharton-Epstein[11], αλλά μάλλον οφείλεται στη δυσκολία του Βενιαμίν να προσεγγίσει το εσωτερικό της Μακεδονίας[12].

Στο υπέρ των Βενετών χρυσόβουλλο του Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου που εκδόθηκε το Νοέμβριο του 1198 και σώζεται η λατινική του μετάφραση, η περιοχή της Καστοριάς αποκαλείται *Provincia Castoriae* και όλοι οι αξιωματούχοι που αναφέρονται στις πηγές ως *ενεργούντες* στις περιοχές των υποτιθέμενων αυτών θεμάτων είναι σχεδόν πάντα οικονομικοί υπάλληλοι[13]. Συνεπώς τα θέματα είχαν πιά μεταβληθεί σε περιοχές κυρίως οικονομικής αρμοδιότητας, στις οποίες σύμφωνα με το χρυσόβουλλο οι Βενετοί μπορούσαν να εμπορεύονται. Η ειδική αναφορά των πόλεων Αχρίδας και Καστοριάς από την περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, οι οποίες, ας σημειωθεί, δεν αναφέρονταν στο υπέρ των βενετών χρυσόβουλλο του 1082[14], δείχνει ότι στην πόλη της Καστοριάς είχε στο μεταξύ δημιουργηθεί αξιόλογη εμπορική κίνηση, ενισχυμένη από την παρουσία των Βενετών[15].

---

9. P.A.Jaubert, La géographie d'Edrisi, Amsterdam 1975², 291. B.Nedkov, La Bulgarie et les terres avoisinantes au XIIe siècle selon la "Géographie d'Al-Edrisi", (βουλγ.), Sofia 1960, 43. Βλ. επίσης T.Tivčev, Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles, Byzantinobulgarica I (1962), 155-160. M.Angold, The spacing of the medieval byzantine "city", BF X (1985), 13.

10. M.Molho- A.Mevorah, Histoire des Israelites de Castoria, Salonica 1938, 11-12. Βλ και A.Sharf, Byzantine Jewry fron Justinian to the Fourth Crusade, London 1971, 2, 122-139.

11. A.Epstein, Frescoes of the Mavriotissa near Kastoria, evidence of millenarianism and anti-semitism in the wake of the First Crusade, Gesta XXI/I (1982), 28.

12. G.Tafel- G.Thomas, Urkunden zur alteren Handels und Staates Geschichte der Republic Venedig, I, Amsterdam 1964, I, 246-280. Dölger, Regesten II, 104-105, αρ. 1647. Βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, Θεσμοί-Κοινωνία- Οικονομία, *Μακεδονία* 1982, 326.

13. Γιά το θέμα Καστορίας βλ. Στ.Κυριακίδης, Βυζαντιναί μελέται και παρατηρήσεις επί της εξελίξεως της θεματικής διαιρέσεως των Βυζαντινών και των ονομάτων των θεματικών αρχόντων, Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 3.Γ (1939), 406-407. Επίσης Δ.Ζακυθηνός, Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως εν τω βυζαντινώ κράτει, ΕΕΒΣ 17 (1941), 225-226.

14. Tafel-Thomas, ό.π., 43-45. Dölger, Regesten I, αρ. 1081.

15. Βλ. Fr.Thiriet, La Romanie Vénitienne au Moyen Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècles), Paris 1975, 59. Γιά τις βενετο-βυζαντινές σχέσεις, όπως διαμορφώθηκαν αυτήν την εποχή βλ. στο ίδιο, 54-62. Γιά τις εμπορικές συνθήκες μεταξύ βυζαντινών και βενετών βλ. R.G.Lilie, Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den Italienischen Komnenen Venedig, Pisa und Genoa in der epochen der Komnenen und der Angeloi. 1081-1204, Amsterdam 1984, 1-49. Γιά τις περιοχές που ίσχυαν τα βενετικά προνόμια, στο ίδιο, 50-68 και 178-221 .

Οι εκκλησιαστικοί άρχοντες

Η εκκλησιαστική εξουσία είχε μεγάλη σημασία γιά τη ζωή της πόλης, η οποία την εποχή αυτή υπαγόταν στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος[16] και σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς καταλόγους του 12ου και 13ου αιώνα διατηρούσε την πρώτη θέση ανάμεσα στις υποκείμενες *τῷ θρόνῳ τῆς Βουλγαρίας* επισκοπές (cod. Berolinensis 73 (Phillip. 1477)[17], στις τάξεις *τῶν θρόνων τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς ἤτοι πάσης Βουλγαρίας* (cod. Kutlumus 9, Sinait. 1117)[18], στις τάξεις *τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς* (cod. Vat.gr. 828)[19].

Από τους επισκόπους της εξεταζομένης περιόδου γνωστοί από τις πηγές είναι ο ανώνυμος, που μνημονεύεται σε επιστολή του Θεοφυλάκτου Αχρίδος προς το δούκα Σκοπίων *οἱ δὲ ἐν Κωνσταντινουπόλει λόγῳ καὶ διδασκαλίᾳ λάμψαντες, οἷος ὁ Καστορίας* και χρονολογείται στα τέλη του 11ου με αρχές του 12ου αιώνα[20], ο Μιχαήλ, που αναφέρεται σε σφραγίδα *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Μιχαὴλ ἐπισκόπῳ Καστορίας καὶ πρωτοθρόνῳ* του α΄ μισού του 12ου αιώνα[21], ο Ιωάννης που η δράση του χρονολογείται στα 1150(;), από τον Π.Τσαμίση χωρίς άλλη ένδειξη και η πληροφορία επαναλαμβάνεται από τον Janin, όπου προστίθεται η ένδειξη *από*

16. Γιά την εκκλησιαστική ιστορία της αρχιεπισκοπής βλ. Ε.Δρακοπούλου- Μ.Λουκάκη, Ανέκδοτη Επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον επίσκοπο Καστορίας στα τέλη του 12ου αιώνα. Παρατηρήσεις στην εκκλησιαστική ιστορία της πόλης, Βυζαντιακά 9 (1989), 121, σημ.1 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Επίσης βλ. Ε. Κωνσταντίνου ή Τέγου-Στεργιάδου, Τα σχετικά με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας Σιγίλλια του Βασιλείου Β΄, Διδ. Διατριβή, Θεσσαλονίκη 1988, ιδίως 78-89. Της ιδίας, Ο χρυσόβουλλος λόγος του Μιχαήλ Παλαιολόγου του έτους 1272 και η εκκλησία της Βουλγαρίας, Βυζαντιακά 10 (1990), 229-246. Στις παραπάνω δύο μελέτες αμφισβητείται η γνησιότητα της πρωϊμώτερης πηγής γιά την επισκοπή Καστορίας, που είναι τα τρία σιγίλλια του Βασιλείου Β΄ Βουλγαροκτόνου, που χρονολογούνται πριν και μετά το Μάϊο του 1020 και περιλαμβάνονται στο χρυσόβουλλο του Μιχαήλ Παλαιολόγου του 1272. Το πρωτότυπο του χρυσόβουλλου έχει χαθεί και σύμφωνα με το αντίγραφο του Σιναϊτικού Κώδικα (Cod. Sinait. 508 (976)), του μόνου που περιέχει και τα τρία σιγίλλια στην κριτική έκδοση του V.N.Beneševič, Opisanie greceskich rukopisej monast. Sv. Ekateriny na Sinaje, I, Petersburg 1911, 542-554, το κείμενο του σιγιλλίου που αφορά στην Καστοριά έχει ως εξής: *τὸν δὲ ἐπίσκοπον Καστορίας εἰς τὰ κάστρα τῆς ἐνορίας αὐτοῦ ἤγουν εἰς [αὐτὴν] τὴν Καστορίαν, εἰς τὸ Κούρεων, εἰς τὴν Κολώνην, τὴν Δεάβολιν, τὴν Βοδσαν καὶ τὸν Μῶρον, κληρικοὺς τεσσαράκοντα καὶ παροίκους τριάκοντα, εἰ τάχα καὶ περισσότερον εἶχε πρώην, ἀλλ᾽ οὖν οὐ βουλόμεθα ὑπερβαίνειν τὸν ἀριθμὸν τῶν κληρικῶν καὶ παροίκων τοῦ ἀρχιεπισκόπου* (Beneševič, ό.π., 544-545). Τα τρία σιγίλλια του ίδιου κώδικα έχουν επίσης δημοσιευθεί από τον E.Golubinskij, Kratkij ocerk istorii pravoslavnych cerkvej bolgarskog serbskoj rumynskoj ili moldovalaskoj, Moskva 1871, 256-263 και αναδημοσιευθεί από τον H.Gelzer, Ungedructe und venig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 2 (1893), 42-56.

17. H.Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bisturmerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 1 (1892), 256-257.

18. J.Darrouzès, Notitiae episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae, Paris 1981, 152-153, 371-372 (Notitia 13).

19. H.Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bisturmerverzeichnisse der orientalischen Kirche, BZ 1 (1982), 257.

20. P.G. 126, 525A. Theophylacti Achridensis epistulae, ed. P.Gautier, CFHB, 193.23.

21. G. Zacos, Byzantine Lead Seals II, Berne 1984, 444, αρ.1009.

σφραγίδα και τοποθετείται στα χρόνια των Κομνηνών[22] και ο ανώνυμος επίσκοπος που εντοπίσαμε σε επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου[23]. Η επιστολή που απευθύνεται *τῷ θεοφιλεστάτῳ ἐπισκόπῳ Καστορίας* στρέφεται γύρω από τη φιλία που συνδέει το Γρηγόριο Αντίοχο με τον επίσκοπο Καστορίας και στον τρόπο δημιουργίας της, με αφορμή το χαιρετισμό που έστειλε ο Καστορίας στον Αντίοχο μέσω του κοινού γνωστού τους Ευσεβιώτη[24]· χρονολογήθηκε μεταξύ 1160-1198[25].

Ο τελευταίος ανώνυμος επίσκοπος Καστορίας πρέπει να συνδεόταν με λόγιους κωνσταντινουπολίτικους κύκλους διότι τα πρόσωπα με τα οποία συνήθως αλληλογραφεί ο αποστολέας τής προς τον Καστορίας επιστολής, ο Γρηγόριος Αντίοχος, είναι ανώτατοι αξιωματούχοι, κρατικοί ή εκκλησιαστικοί[26]. Ανήκουν στον κύκλο των λογίων και διδασκάλων του δεύτερου μισού του 12ου αιώνα, όπως εξάλλου και ο ίδιος ο Αντίοχος, ο οποίος συχνά αναφέρει πως υπήρξε μαθητής του Νικολάου Καταφλῶρον, του Νικολάου Αγιοθεοδωρίτη και του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης[27].

Με βάση τους παραπάνω συσχετισμούς θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε και τον επίσκοπο Καστορίας, του οποίου τη φιλία τόσο σημαντική θεωρεί ο Γρηγόριος Αντίοχος, ως προερχόμενο από τους ίδιους κύκλους της Κωνσταντινούπολης. Τον 12ο αιώνα μεγάλο μέρος των επισκόπων και μητροπολιτών άρχιζαν τη σταδιοδρομία τους στην Κωνσταντινούπολη, στην υπηρεσία του πατριαρχείου, συχνά ως διάκονοι της Αγίας Σοφίας[28]. Παρόλο που η εκλογή και η χειροτονία των επισκόπων έπρεπε να γίνεται στις επαρχίες, οι επίσκοποι συχνά εκλέγονταν στην Κωνσταντινούπολη[29].

---

22. Τσαμίσης 1949, 68. R.Janin, Castoria, DHGE XI, Paris 1949, 1458. Βλ. και Β.Ατέσης, Επισκοπικοί κατάλογοι Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερον, Αθήναι 1975, 112. Μικρή πιθανότητα να ταυτίζεται με τον επίσκοπο Ιωάννη που αναφέρεται σε σφραγίδα *Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Ἰωάννῃ ἐπισκόπ(ῳ) Καστορίας καὶ πρωτοθρόνῳ*, που χρονολογείται τον 10ο αιώνα από τον V.Laurent (Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin V2. L'église, Paris 1965, 328, αρ. 1499) και το β΄ μισό του 11ου αιώνα από τους Seibt και Zacos (W.Seibt, βιβλιοκρισία στον V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin V: L'église 1-3, Paris 1963-1972 στα Byzantinoslavica 35 (1974), 83 και G.Zacos, Byzantine Lead Seals II, Berne 1984, 434, αρ. 981.

23. Γιά τον Γρηγόριο Αντίοχο βλ. M.Loukaki, Grégoire Antiochos, Éloge du patriarche Basile Kamatèros, Byzantina Sorbonensia 13, Paris 1996.

24. Ε. Δρακοπούλου - Μ.Λουκάκη, Ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον επίσκοπο Καστορίας στα τέλη του 12ου αιώνα. Παρατηρήσεις στην εκκλησιαστική ιστορία της πόλης, Βυζαντιακά 9 (1989), 127- 131.

25. Δρακοπούλου-Λουκάκη, ό.π., 131- 132.

26. Όπως ο Ευστάθιος, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, ο Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, μητροπολίτης Αθηνών και υπέρτιμος, ο Ευθύμιος Μαλάκης, μητροπολίτης Νέων Πατρών, ο Δημήτριος Τορνίκης, κριτής του βήλου και μετέπειτα λογοθέτης και ο Ανδρόνικος Καματηρός, μέγας δρουγγάριος.

27. *Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν κυρ Νικόλαον τὸν Καταφλῶρον*, Esc. Y II 10 f.265. *Γρηγορίου τοῦ Ἀντιόχου, τῷ ἁγιωτάτῳ Ἀθηνῶν καὶ ὑπερτίμῳ*, ed. Σπ. Λάμπρος, Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα ΙΙ, Εν Αθήναις, 1880, 404.22-23. *Τῷ Θεσσαλονίκης κυρῷ Εὐσταθίῳ τῷ τοῦ Καταφλῶρον*, ed. J.Darrouzès, Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173, Byzantinoslavica 24 (1963), 71.301- 307.

28. R.Browning, The Patriarchal school at Constantinople in the 12th century, Byzantion 32 (1962), 167-202 και 33 (1963), 11-40.

29. N.Oikonomidès, Un décret synodal inédit du patriarche Jean Xiphilin concernant l'élection et l'ordination des évêques, REB 18 (1960), 58, 67-69. Τη συνήθεια εκλογής επισκόπων στην Κωνσταντινούπολη επισημοποιεί συνοδική απόφαση του πατριάρχη Ιωάννη Ξιφιλίνου στις 14 Μαρτίου 1072 (Oikonomidès, ό.π., 71-78).

Διαπιστώνομε ότι στα τέλη του 12ου αιώνα, όπως και στις αρχές του, στον επισκοπικό θρόνο της Καστοριάς βρίσκονται λόγιοι κληρικοί, με παιδεία που απέκτησαν στην πρωτεύουσα και οι οποίοι σχετίζονται με επιφανείς πνευματικούς ανθρώπους της εποχής.

Ο σημαντικός ρόλος του επισκόπου στην πολιτιστική ζωή των επαρχιών απέρρεε αρχικά από τη σημαίνουσα θέση του στη διοικητική, οικονομική και κοινωνική ζωή της πόλης, της οποίας έχει θεωρηθεί προσωπικότητα - κλειδί[30]. Σταθερότερος από τους στρατιωτικούς και πολιτικούς διοικητές, χειριστής της εκκλησιαστικής περιουσίας, δικαστής και συμβιβαστής των διαφορών του ποιμνίου του, ο επίσκοπος ήταν συγχρόνως και εκπρόσωπος μιάς υψηλότερης παιδείας, ιδίως αν προερχόταν από κύκλους της πρωτεύουσας[31]. Η παρουσία σημαντικών εκκλησιαστικών αρχόντων στην Καστοριά την εποχή αυτή σηματοδοτεί το επίπεδο της επαρχιακής αυτής πόλης της αυτοκρατορίας.

Οι κοσμικοί άρχοντες

Μόνες πηγές γιά τους κοσμικούς άρχοντες της Καστοριάς οι επιγραφές των ναών και οι τοιχογραφικές απεικονίσεις τους, αδιαμφισβήτητες όμως και εξαιρετικά διαφωτιστικές, όταν ερμηνευθούν σωστά.

Ο Νικηφόρος Κασνίτζης, όπως δηλώνεται στην κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Νικολάου, έφερε τον τίτλο του μαγίστρου, ο οποίος επαναλαμβάνεται και στην επιγραφή που συνοδεύει την απεικόνιση του κτήτορα στο νάρθηκα του ναού. Πρόκειται γιά την υστερώτερη γνωστή μας μνεία του τίτλου, ο οποίος στα τέλη του 12ου αιώνα, εποχή που χρονολογείται η διακόσμηση του μνημείου, δεν δηλώνει κάποιο συγκεκριμένο αξίωμα[32]. Οι έως τώρα γνωστές αναφορές του τίτλου του μαγίστρου χρονολογούνται έως τις αρχές του 12ου αιώνα[33], ενώ η πρόσφατη ανακοίνωση επιγραφής από την Ήπειρο, χρονολογημένης στα 1148/49, στην οποία αναφέρεται *Κωνσταντῖνος μάγιστρος ο Μανιάκης*[34], μεταθέτει τα χρονολογικά όρια αναφοράς του τίτλου στα μέσα του 12ου αιώνα.

---

30. Βλ. C.Walter, Art and Ritual of the Byzatinne Church, London 1982, 29-45. M.Angold, Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the cities of the later Byzantine Empire. The Byzantine Aristocracy, IX to XIII centuries. BAR Intern. Ser. 221, Oxford 1984, 241. Βλ. επίσης Ά. Αβραμέα, Ο επίσκοπος και η πόλη: Τα κοσμικά κτίσματα, Βυζαντιακά 7 (1987), κυρίως 86-89.

31. E.Herman, The secular church, The Cambridge Medieval History IV, Part II, Cambridge 1967, 282-284. J. Herrin, Realities of byzantine provincial goverment: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, DOP 29 (1975), 258-266, 282-284.

32. N.Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 294 και ο ίδιος, Dictionary of Middle Ages 8, 1987 (magistros). R.Guilland, Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin, L'ordre (τάξις) des Maitres (των μαγίστρων), ΕΕΒΣ 39-40 (1972-73), 25.

33. Ο τίτλος του μαγίστρου αναφέρεται στο τέλος του 11ου αιώνα σε επιγραφή του παρεκκλησίου της Αγίας Τριάδος στη μονή Χρυσοστόμου στην Κύπρο (βλ. R.Cormack, Aristocratic Patronage of the Arts in 11th and 12th century Byzantium, The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries (ed. M. Angold), BAR Intern. Series 221, Oxford 1984, 164-165). Επίσης Νικηφόρος μάγιστρος αναφέρεται σε επιγραφή ως κτήτορας του ναού της Παναγίας Ασίνου (1105/06) στην Κύπρο (A.J.Stylianos, The painted churches of Cyprus, treasures of byzantine art, Trigrafh-London χ. χρ., 117, πίν. 57). Ο τίτλος μάγιστρος αναφέρεται και σε έγγραφα του 1112 και 1117 (Actes Docheiariou, αρ. 3, στ. 14, 15, αρ. 4, στ. 1).

34. Σ. Μαμαλούκος, Παρατηρήσεις σε μία βυζαντινή κτητορική επιγραφή από την Ήπειρο, ΔΧΑΕ περ. Δ' τ. ΙΗ' (1995), Αθήνα 1995, 195-199.

Το όνομα Κασνίτζης δηλώνει ίσως σερβική καταγωγή[35], γεγονός που θεωρητικά δεν εμπόδιζε την κοινωνική άνοδο και ένταξη του Κασνίτζη στην τοπική αριστοκρατία της πόλης[36]. Η επιλογή της Καστοριάς γιά την ίδρυση και τοιχογράφηση του ναού του αγίου Νικολάου σημαίνει ότι ο χορηγός συνδεόταν με στενούς δεσμούς - καταγωγής ή μακροχρόνιας παραμονής - με την πόλη[37].

Ο αφιερωτής εικονίζεται στο ναό με απλά ενδύματα λαϊκού, ποδήρη χιτώνα κυανού χρώματος και σκούφο (εικ. 18)[38]. Στην ενδυμασία του ξεχωρίζει ένα κοσμημένο περιβραχιόνιο στο μέσον του δεξιού του μανικιού, που όμοιό του, χωρίς όμως διακόσμηση, φέρει και η σύζυγός του Άννα. Το περιβραχιόνιο, παρόμοιο με αυτό του σεβαστοκράτορα Καλογιάννη στη Bojana (1259)[39], αποτελεί ίσως ενδεικτικό της κοινωνικής θέσης του Νικηφόρου Κασνίτζη. Απεικονίσεις κτητόρων που δεν σχετίζονται με την αυτοκρατορική οικογένεια ή με εκκλησιαστικούς κύκλους συναντώνται και σε άλλα εικονογραφικά σύνολα της εποχής στον ευρύτερο χώρο της Μακεδονίας, και συγκεκριμένα, στο ναό των Αγίων Αναργύρων της Καστοριάς και του Αγίου Γεωργίου (1191) στο Κουρμπίνοβο της Γιουγκοσλαβίας[40], φαινόμενο όχι άσχετο με την αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών κατά την εποχή των Κομνηνών. Η σύζυγος του κτήτορα Άννα, φέρει εσωτερικά πορφυρό σχιστό υποκάμισο και χρυσοκέντητο κοσμημένο επενδύτη. Στο μέσον του δεξιού μανικιού της ξεχωρίζει λευκό περιβραχιόνιο, αντίστοιχο με το κοσμημένο περιβραχιόνιο του Κασνίτζη. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το υφασμάτινο με διακοσμητικές ταινίες κάλυμμα της κεφαλής της, που καλύπτει τα μαλλιά, συνεχίζει έως σχεδόν το ύψος της μέσης και καταλήγει σε κρόσσια (εικ. 19)[41].

Στο ναό των Αγίων Αναργύρων απεικονίζεται η οικογένεια του Θεοδώρου Λημνιώτη. Σχετικά με το όνομα Λημνιώτης τα δεδομένα είναι λιγοστά γιά το β΄ μισό του 12ου αιώνα. Το

35. Πρόσωπο με σχετικό όνομα εντοπίσαμε τον 4ο αιώνα τον Ευθύμιο Κασνή (Σκυλίτζης, 243, 82) και στα μέσα του 14ου αιώνα τον Κασνιτζό Μποριλοβίκη, στρατηγό των Σέρβων (Καντακουζηνός, 246, 22). Γιά την κατάληξη -ίτζης σε βυζαντινά ονόματα βλ. A.P. Kazdhan, Socialnii sostav gospostvujslo klassa Vizaztii, XI-XIIνν, Moscou 1974, αρ.10, 74, 95,99, 230, 236, 249.

36. Βλ. H.Ahrweiler, Byzance et la Mer, Paris 1966, 406. G.Ostrogosky, Observations on the Aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971), 7, 30. Kazdhan, ό.π., 53.

37. Βλ. και V. von Falkenhausen, The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries, ed. A. Angold, BAR Inter. Series 221, Oxford 1984, 213.

38. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 62. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 38, πίν. 9. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 65, εικ. 19. Γιά την απεικόνιση αξιωματούχων βλ. και T.Velmans, Le portait dans l'art des Paléologues, Art et Societé à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 123.

39. A.Grabar, La peinture réligieuse en Bulgarie, Album, Paris 1928, πίν. XXI. Γιά το περιβραχιόνιο βλ. και L.Hadermann-Misguich, Tissus de pouvoir et de prestige sous les Macédoniens et les Comnènes. À propos de coussins-de-pieds et de leurs représentations, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. ΙΖ΄ (1993-94), 124.

40. L.Hadermann - Misguich, Les fresques de Saint- Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, 17. Γιά τις απεικονίσεις των κτητόρων βλ. και S.Tomekovic-Reggiani, Portaits et structures sociales au XIIe siècle. Un aspect du problème: le portrait laique, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, II, 823- 836.

41. Γιά τα γυναικεία καλύμματα κεφαλής βλ. A.Grabar, Etudes Critiques 4. Une couronne du début du XIIIe siècle et les coiffures d'apparat feminines, CA VIII (1956), 265-273. Επίσης M. Emmanuel, Hairstyles and headresses of empresses, princesses and ladies of the aristocracy in Byzantium, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. ΙΖ΄ (1993-94), 113-120.

όνομα Λημνιώτης, Λιμναιώτης, Λημναίος, Λιμνίτης[42] εμφανίζεται σύμφωνα με τις πηγές από τον 8ο αιώνα έως το τέλος της βυζαντινής εποχής[43]. Πιθανόν το όνομα να δηλώνει άτομο που προέρχεται από τα Λίμνια, συχνό τοπωνύμιο της Μικράς Ασίας[44] ή από το νησί της Λήμνου. Εάν βασισθούμε στην ορθογραφία του ονόματος, στις επιγραφές του ναού των Αγίων Αναργύρων, παντού γράφεται *Λημνιώτης* - εκτός από μία επιγραφή, που γράφεται *Λειμνηώτης* - το όνομα φαίνεται να σχετίζεται με τη Λήμνο. Τέλος, ίσως να υπάρχει σχέση και με τη λίμνη της Καστοριάς. Η σύζυγος του Λημνιώτη φαίνεται ότι προερχόταν από ιδιαίτερα σημαντική οικογένεια, άν κρίνουμε από την κόμμωση[45], την ενδυμασία της και τα στολισμένα με κοσμήματα δάκτυλά της (εικ. 28), από την ξεχωριστή μνεία του οικογενειακού της ονόματος[46], ακόμη και από την απεικόνισή της σε μεγαλύτερη κλίμακα απ' ότι ο κτήτορας. Σε επέμβαση, όχι πολύ μεταγενέστερη, στις επιγραφές και τις απεικονίσεις των κτητόρων προστέθηκαν καπέλλα στις παραστάσεις του Θεόδωρου Λημνιώτη και της γυναίκας του[47], καθώς και ένα ομοίωμα του ναού στα χέρια του αφιερωτή (εικ. 28, 30). Στην επιγραφή που συνοδεύει την απεικόνισή της η δωρήτρια μνημονεύεται με το οικογενειακό της όνομα *Ραδηνή*[48]. Μέλη της οικογένειας των Ραδηνών[49], αναφέρονται στις πηγές από τον 10ο έως και τον 15ο αιώνα, ενώ από τις αρχές του 10ου αιώνα οι Ραδηνοί ανήκαν στην πρώτη σειρά της αριστοκρατίας, και κατά τον 11ο αιώνα

42. Γιά την κατάληξη -ώτης σε βυζαντινά επίθετα βλ. A.P. Kazdhan, Socialnii sostav gospostrujsko klassa Vizantii XI-XIIvv., Moscou 1974, αρ. 32, 80, 94, 96, 100, 146, 178, 196, 267, 274, 288.

43. Ένας άγιος του 8ου αιώνα (Georgius Limneota, BHG³, 692), ένας *Μελέτιος Λημνιώτης*, έπαρχος σε μιά επιγραφή 8ου-9ου αιώνα (Θ.Παπαζώτος, Χριστιανικές Επιγραφές Μακεδονίας, Μακεδονικά ΚΑ' (1981), 402), ένας *κουράτωρ ὁ Λήμνεος* το 1071 στα αρχεία της Λαύρας (Actes de Lavra, 59), *Λιμνίτης* το 1085 στα αρχεία της Πάτμου (Έ.Βρανούση, Βυζαντινά Έγγραφα της μονής Πάτμου, Αθήνα 1980, 39), ένας *Λέων Λημνιώτης* σε ανέκδοτη σφραγίδα γύρω στα 1150 (S.Tomeković, Le "manierisme" dans l'art mural à Byzance (1164-1204) Paris 1984, 58-59 (διδ. διατριβή), μία οικογένεια *Λημνιώτη*, ο Νικηφόρος, γιός του Βασιλείου, η σύζυγός του και ο ξάδελφός του Βασίλειος εμφανίζεται το 1214 στα αρχεία της Πάτμου (MM VI, 170-171, 176-177. Τον 14ο αιώνα έχομε τις μνείες ενός *Λημναίου* το 1320, 1369 και 1395 (Actes de Zographou XVII, 62, Actes de Kutlumus, 27, 106 και Actes de Dionysiou, 76, αρ. 30).

44. Βλ. N.Oikonomidès, Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 30.

45. Βλ. Emmanuel, ό.π., 119-120, εικ. 8.

46. Ξεχωριστή μνεία του οικογενειακού ονόματος της δωρήτριας περίπου την ίδια εποχή συναντήσαμε στο ναό της Παναγίας Κρίνας στη Χίο (1197) σε επιγραφή που συνοδεύει προσωπογραφία της συζύγου του κτήτορα όπου η δωρήτρια διατηρεί το όνομα Παγωμένη (βλ. Ch.Pennas, Some aristocratic founders: the foundation of Panaghia Krena on Chios στο "Les femmes et le monachisme byzantin", Actes du Symposium d'Athènes édité par J.Y. Perreault, Athènes 1991, 61-66).

47. Το καπέλλο μοιάζει με αυτό που φέρει ο Μιχαήλ Ψελλός στο εικονογραφημένο χειρόγραφο της μονής Παντοκράτορος αρ. 234, 231-232, που χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα (I.Spatharakis, The portrait in Byzantine Illuminated manuscripts, Leiden 1976, εικ. 174).

48. Η γυναίκα διατηρεί το οικογενειακό της όνομα όταν αυτό τη συνδέει με επιφανή οικογένεια.

49. Γιά την ετυμολογία του ονόματος βλ. Ψευδο-Συμεών μάγιστρος, 707: *Ραδηνός ἀπό Ράδης κώμης τοῦ τῶν Ἀνατολικῶν θέματος κέκληται*. Βλ. και Κ. Άμαντος, Σύμμεικτα, Ελληνικά 3, 1 (1930) 538-539.

η οικογένεια συνδέθηκε με τους Λακαπηνούς και τους Αργυρούς[50]. Κατά τον 12ο αιώνα αρκετά μέλη της οικογένειας, ανήκαν στην αριστοκρατία και κατείχαν υψηλά αξιώματα[51].

Ο γιός των κτητόρων, Ιωάννης (εικ. 30), φορεί μακρύ πορφυρό χιτώνα και εξωτερικά κοντύτερο κοσμημένο πράσινον επενδύτη, κλειστό μπροστά, με σχετικά κοντά μανίκια και στη μέση δερμάτινη ζώνη με μεταλλική πόρπη.

Σε άλλο σημείο του ναού εικονίζεται ο μοναχός Θεόφιλος με σκούρο καφέ χιτώνα και γκριζογάλανο μανδύα (εικ. 29). Η ταύτιση του αρχικού Θ του ονόματός του με το αρχικό του ονόματος του Θεοδώρου Λημνιώτη οδήγησε στην ταύτιση των δύο προσώπων και στην υπόθεση ότι ο αρχικός κτήτωρ έγινε μοναχός[52].

Ο Λημνιώτης και μέλη της οικογένειάς του αναφέρονται σε δέκα συνολικά επιγραφές του ναού των Αγίων Αναργύρων. Ανάλογη και σχεδόν σύγχρονη περίπτωση ύπαρξης πολλαπλών αφιερωμάτων μιάς οικογένειας στον ίδιο ναό παρατηρούμε στο ναό της Παναγίας Κρίνας στη Χίο, χρονολογημένο στα 1197 σύμφωνα με επιγραφή, όπου ο κτήτωρ Ευστάθιος Κοδράτος εικονίζεται στον εσωνάρθηκα, ενώ στο νάρθηκα υπάρχουν πέντε νεκρικές προσωπογραφίες, του κτήτορα, της γυναίκας, του παιδιού, καθώς και του θείου της γυναίκας, μητροπολίτη Στέφανου Παγωμένου[53].

---

50. J-C. Cheynet, Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210), Paris 1990, 141, σημ. 2. Βλ. και D.Polemis, The Doukai, a contribution to Byzantine Prosopography, London 1968, 171-172 και S.Tomekovic', Le "manierisme" dans l'art mural à Byzance (164- 1204), I, Paris 1984, 59. Στην Κωνσταντινούπολη υπήρχε επίσης μονή του Σωτήρος των Ραδηνών 1061 (Χφ. 205, V, πιν. 353-354): Lake K. -Lake S., Dated greek minuscule manuscripts to the year 1200, Boston, The American Academy of Arts and Sciences, 1945, 72, 114, 142.

51. Βλ. Cheynet, ό.π. και σημ. 3, Polemis, ό.π., Tomekovic, ό.π. Βλ. και V.Laurent, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, ΝΕ ΣΤ΄ (1933), αρ. 438 και Η΄ (1935), αρ. 736. La collection C. Orghidan, Paris 1952, αρ. 121,122, και Κ.Κωνσταντόπουλος, Βυζαντιακά Μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Νομισματικού Μουσείου, Εν Αθήναις 1917, 138, αρ. 518, 153, αρ. 158. Γιά τα μέλη της οικογένειας των Ραδηνών που αναφέρονται κατά τον 14ο αιώνα βλ. Actes de Xeropotamou, 119. J.Darrouzès, Les Regestes des actes du petriarchat de Constantinople I, V, Paris 1977, αρ. 2050. Dölger, Regesten V, αρ. 3112. Σχετικά με την εγκατάσταση μελών της οικογένειας στην περιοχή της Μακεδονίας γνωρίζομε ότι ένας Ραδηνός ήταν εγκατεστημένος στη Θεσσαλονίκη στα 1387, εποχή κατά την οποία είναι αποδέκτης γραμμάτων του Δημητρίου Κυδώνη (G.T. Dennis, Rhadenos of Thessalonica, Correspodent of Demetrius Cydones, Βυζαντινά 13.1 (1985), 264-265). Η παρουσία της οικογένειας στη Θεσσαλονίκη συνεχίζεται και κατά τον 15ο αιώνα. Το 1425 ο Καλογιάννης Ραδηνός ήταν ένας από τους τρείς πρέσβεις της Θεσσαλονίκης στη Βενετία (Κ.Μέρτζιος, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, 46). Αναφορά μελών της οικογένειας κατά τον 15ο αιώνα βλ. Dölger, Regesten V, αρ. 3376, Actes de Lavra III, 169, Actes de Pantéléèmon, 125, αρ. 18, Actes Docheiariou 56, 288, 14-15, Actes Dionysiou 20, σημ. 115, 116, 119. 40.

52. Κυριακούδης 1981, 14-17.

53. Βλ. Ch.Pennas, Some aristocratic founders; the foundation of Panaghia Krena on Chios στο "Les femmes et le monachisme byzantin", Actes du Symposium d'Athènes édité par J.Y. Perreault, Athènes 1991, 61- 66.

Μνημειακές μαρτυρίες

Στον 12ο αιώνα χρονολογείται η ανέγερση του ναού του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη. Πρόκειται γιά ένα ένα μικρό, μονόχωρο ναό με νάρθηκα και μεγάλη ημικυκλική αψίδα στην ανατολική πλευρά (εικ. 17)[54]. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοιχοδομία του ναού, της οποίας η αργολιθοδομή διακόπτεται από ζώνες πλίνθων και παρεμβολή κεραμοπλαστικών κοσμημάτων, με πιό χτυπητά τα κεφαλαία Ν (εικ. 16)[55].

Την ίδια εποχή πρέπει να ιδρύθηκε και ο σημερινός ναός του Αγίου Στυλιανού ή Αγίου Αλυπίου[56] και ο ναός του Αγίου Δημητρίου Ελεούσης (εικ. 15).

Μικρές επεμβάσεις υπέστη κατά την εποχή αυτή και ο παλαιότερος ναός των Αγίων Αναργύρων, μια μικρών διαστάσεων τρίκλιτη θολωτή βασιλική με φωταγωγό (εικ. 14)[57].

Στα ζωγραφικά σύνολα της πόλης, που χρονολογούνται τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου και τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα, συμπεριλαμβάνονται οι τοιχογραφίες των ναών των Αγίων Αναργύρων, Αγίου Νικολάου Κασνίτζη, του Αγίου Αλυπίου, του Αγίου Δημητρίου Ελεούσης, ορισμένες τοιχογραφίες του Αγίου Στεφάνου και της Παναγίας Μαυριώτισσας. Οι τοιχογραφίες των δύο πρώτων ναών αποτελούν εξαίρετα δείγματα τέχνης της εποχής τους και αποδεικνύουν τις καλλιτεχνικές επαφές της πόλης με τα μεγάλα κέντρα.

---

54. Εργασίες αναστυλώσεως βλ. Chronique des fouilles en 1950, BCH LXXV (1951), 118 και Chronique des fouilles en 1951, BCH LXXVI (1952), 228 με διεθυντή τον Στ.Πελεκανίδη. Βλ. και Χ. Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Μακεδονικά ΙΙ (1941-52), 645-646. Μ.Χατζηδάκης, Βιβλιογραφικόν και Φωτογραφικόν Αρχείον, Κεντρικόν Εργαστήριον Συντηρήσεως, Καστοριά, ΑΔ 22 (1967), Β1-Χρονικά, 28. Μ.Μιχαηλίδης, Μεσαιωνικά Μνημεία Μακεδονίας- Θράκης, ΑΔ 22 (1967) Β2 Χρονικά, 435. Ορισμένες επεμβάσεις στη στέγη έγιναν το 1987 (Κλ. Θεολογίδου-Θ. Παπαζώτος, 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΑΔ 42 (1987), Β2 - Χρονικά, 432, σχέδ. 1 και Κλ. Θεολογίδου, Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1 (1987), Θεσσαλονίκη 1988, 74-75, εικ.7). Γιά την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 50, 52, 56, 58, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

55. Ορλάνδος 1938, 137-139. Π.Λ. Βοκοτόπουλος 1992², 144, 173. L.Hadermann- Misguich, Une longue tradition byzantine. La décoration des églises, Zograf 7 (1976), 6-7. Malmquist 1979, 16. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 50, 56, εικ. 53.3. Ας σημειωθεί ότι στο ναό των Αγίων Αναργύρων υπάρχει αξιόλογος γλυπτός διάκοσμος βλ. Ορλάνδος 1938, 20-25. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 22.

56. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 41.6,7 (κάτοψη). Ο μικρός αυτός μονόχωρος ναός έχει υποστεί μεταγενέστερες επεμβάσεις, γι' αυτό διατηρούμε επιφυλάξεις γιά τη χρονολόγηση.

57. Το μνημείο έπαθε αρκετές καταστροφές από τον βομβαρδισμό του 1941 (Βλ. Χ.Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Μακεδονικά ΙΙ (1941-52), 654). Εργασίες αποκαταστάσεως κτιρίου βλ. Chronique des fouilles en 1951, BCH LXXVI (1952), 228. Βοκοτόπουλος 1989, 199. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 22. Γιά την αρχιτεκτονική και τη χρονολόγηση του κτίσματος των Αγίων Αναργύρων βλ. Ορλάνδος 1938, 10-20. Malquist 1979, 15-16. Βοκοτόπουλος 1992², πίν. Α', αρ. 22. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 22, 24, 25, 28, 38, 45, όπου και βιβλιογραφία.

Αναλυτικότερα, οι τοιχογραφίες του δευτέρου στρώματος[58] των Αγίων Αναργύρων[59] αναπτύσσονται στον κεντρικό ναό, στον νάρθηκα και στα πλάγια κλίτη και πιθανώς ανήκουν στο ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες της εξωτερικής πλευράς του δυτικού τοίχου του νάρθηκα[60]. Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού παρουσιάζεται διαφοροποιημένο ως προς τα προγράμματα των συγχρόνων ναών, στη διακόσμηση κυρίως του ιερού βήματος[61]. Η διαφοροποίηση αυτή δηλώνει πιθανώς την καθοδήγηση προς "θεολογικώτερους δρόμους" λογίων κύκλων. Η παρουσία στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού του οσίου Δαβίδ και της αγίας Θεοδώρας έχουν αποδοθεί σε επιδράσεις κύκλων της Θεσσαλονίκης[62].

Ο εικονογραφικός τύπος του αγίου Γεωργίου έφιππου, με πολεμική στολή, που συναντάται στους Αγίους Αναργύρους (εικ. 25)[63], έχει συνδυασθεί με την παρουσία του ίδιου εικονογραφικού τύπου του αγίου σε μνημεία του τέλους του 12ου αιώνα στα Βαλκάνια, όπως σε τοιχογραφία που βρίσκεται στην Galerija Fresaka του Βελιγραδίου και προέρχεται από τον κατεστραμμένο ναό του Djurdjevi Stupovi (1170/71) και του Αγίου Γεωργίου στο Kurbinovo (1191) της Γιουγκοσλαβίας που ιδρύθηκε από το Στέφανο Νεμάνια[64].

Στις τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Αναργύρων (εικ. 26, 27), που εκτελέσθηκαν ίσως με κάποια χρονική διαφορά μεταξύ τους, έχουν διαπιστωθεί τρείς καλλιτεχνικές τάσεις. Πρόκειται αρχικά γιά ενα ζωγράφο που άρχισε τη διακόσμηση του ναού από το μέτωπο της αψίδας, τους πλάγιους τοίχους του φωταγωγού και ορισμένες σκηνές του κυρίως ναού και η τέχνη του χαρακτηρίζεται ως επαρχιακή[65]. Ο υπόλοιπος διάκοσμος του ναού και των πλαγίων κλιτών,

---

58. Τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος έχουν αποκαλυφθεί σε ορισμένα σημεία του ναού και θεωρείται πιθανώτατο να υπάρχουν σε μεγαλύτερη έκταση κάτω από το σημερινό δεύτερο στρώμα. Το παλιότερο στρώμα καλύπτει τμήματα του νάρθηκα και μέχρι τώρα αποτελείται από τις παραστάσεις των αγίων Βασιλείου και Νικολάου, των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και του μοναχού Κωνσταντίνου, που συνοδεύεται από την επιγραφή: +ΕΚΥΜΗΘΙ Ο ΔΟΥΛΟ(C) / ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ΚΟΝCΤΑΝΤΗ / ΝΟ(C) . ΜΗ(ΝΙ) ΝΟΕΝΒΡΙΟ ΗCΤΙΝ ΚΑ (βλ. Χ.Μπακιρτζής, Επιγραφή στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς, Μακεδονικά 11 (1971), 324-334. Djuric' - Tsitouridou 1986, 36, αρ. 32). Στις παραπάνω παραστάσεις του πρώτου στρώματος προστίθενται υπολείμματα παραστάσεων στο νάρθηκα που φαίνεται να απεικονίζουν κεκοιμημένους (βλ. παράλληλη χρήση του νάρθηκα του Αγίου Στεφάνου). Πρόσφατος καθαρισμός έφερε στο φώς μικρό τμήμα παλαιότερου στρώματος κάτω από παράσταση αγίου στον κυρίως ναό, όπου τα γράμματα που διακρίνονται μοιάζουν με της επιγραφής του μοναχού Κωνσταντίνου. Οι τοιχογραφίες του πρώτου στρώματος των Αγίων Αναργύρων που χαρακτηρίζονται από μία ζωγραφική συντηρητικού χαρακτήρα έχουν χρονολογηθεί τελευταία γύρω στο 1000 (Πελεκανίδης -Χατζηδάκης 1984, 23-25, 38, εικ. 4-6, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία).

59. Γιά τις εργασίες καθαρισμού και την εμφάνιση των τοιχογραφιών του πρώτου στρώματος βλ. Chronique des fouilles en 1951, BCH LXXVI (1952), 228.

60. Ορλάνδος 1938, 25-59. Πελεκανίδης 1953, πίν. 1-42. Malquist 1979, 28-30. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 26- 28, 38-45, εικ. 6-24. Αναλυτική βιβλιογραφία γιά τις τοιχογραφίες του δευτέρου στρώματος του ναού βλ. Malmquist 1979, 122 και Ε.Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες της Μονής Λατόμου Θεσσαλονίκης και η βυζαντινή ζωγραφική του 12ου αιώνα, Θεσσαλονίκη 1986, 161, σημ. 24.

61. Πελεκανίδης -Χατζηδάκης 1984, 23, 24-25, εικ. 7. Γιά τον κύκλο των Αγίων Αναργύρων που αναπτύσσεται στο ναό βλ. S.Tomekovic', Les repercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse, Zograf IB (1981), 32-34.

62. Πελεκανίδης -Χατζηδάκης 1984, 43.

63. Πελεκανίδης -Χατζηδάκης 1984, εικ. 41.21.

64. Βλ. S.M.Wages, A Balkan image of St. George, Byzantine Studies Conference, Abstracts of Papers, Oct. 24-26, Washington 1980, 40-41. Malmquist 1979, 119-120.

65. Πελεκανίδης -Χατζηδάκης 1984, σχ. 17, 35, 36, 37, 50, 69, 70.

δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών, έχει γίνει από καλλιτέχνη -ή το πιθανώτερο από εργαστήριο- υψηλής κατηγορίας, γνώστη και κάτοχο των εκφραστικών μέσων της "δυναμικής" κομνήνειας τέχνης[66]. Διαπιστώνεται ακόμη η ύπαρξη και τρίτου ζωγράφου, επίσης αξιόλογου, που ζωγράφισε ένα μεγάλο τμήμα του νάρθηκα του ναού, με μορφές ήρεμες και γαλήνιες, που έρχονται σε αντίθεση με τις ταραγμένες μορφές τού προηγούμενου και βασικού ζωγράφου του ναού.

Η κομνήνεια τάση, που κυριαρχεί στην τεχνοτροπία του ναού, σχετίζεται με αρκετά μνημεία του τέλους του 12ου αιώνα, ιδίως με τον Άγιο Γεώργιο στο Κουρμπίνοβο της Γιουγκοσλαβίας[67]. Ειδικά γι' αυτόν τον ναό έχει υποστηριχθεί ότι τοιχογραφήθηκε από το ίδιο καλλιτεχνικό εργαστήριο με αυτό των Αγίων Αναργύρων, λόγω των πολλών ομοιοτήτων στις συνθέσεις και στο ύφος των τοιχογραφιών (εικ. 20, 21)[68].

Οι τελευταίες μελέτες χρονολογούν τις τοιχογραφίες των Αγίων Αναργύρων στο διάστημα που μεσολάβησε μετά την τοιχογράφηση του Αγίου Παντελεήμονος στο Νέρεζι (1164) και πριν την τοιχογράφηση του Αγίου Γεωργίου στο Κουρμπίνοβο (1191), ειδικώτερα μεταξύ 1170-1180[69].

Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη (εικ. 22, 23)[70] αναπτύσσονται σε δύο κύριες οριζόντιες ζώνες με τη μεσολάβηση τυφλών αψίδων, τόξων και παραθύρων[71].

---

66. D.Mouriki, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the 11th and 12th Centuries, DOP 34-35 (1982),108-109. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 43, εικ. 7-19. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινές Τοιχογραφίες, Αθήνα 1994, αρ. 44-47.

67. V.Djuric', Byzantinische Fresken in Yugoslavia, München 1976, 17-19, πίν. IX-XII, εικ. 8. Malmquist 1979, 94-103. L.Hadermann- Misguich, Kurbinovo. Les fresques de saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, 34-35, 563-584.

68. M.Rajković, Les fresques de Kurbinovo et leur auteur, ZR XLIV (1955), 212 (γαλλική περίληψη). A.Nikoloski, Les fresques de Kurbinovo, Beograd 1961. Hadermann-Misguich, ό.π. Η ίδια, Une longue tradition byzantine. La décoration extérieure des églises, Zograf Z (1976), 6-10.

69. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 44. Ειδικώτερα μετά την χρονολόγηση του ναού του Κουρμπίνοβο το 1958, έγιναν οι εξής χρονολογήσεις για τους Αγίους Αναργύρους: ο B.H.Lazarev (Zinopiši XI-XI vekov v Macedonii, Actes du XXIe Congrès International d'Etudes Byzantines, Ohrid 1961, 105-134) πρότεινε το 1180. Την ίδια χρονολογία πρότεινε και ο B.Ljubiković, La peinture murale en Serbie et en Macédoine aux XIe et XIIe siècles, IX Corsi di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1962, 405-441. Ο Demus (Die Entstehung des Palaologenstils in der Malerei, Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten Kongres, IV.2, München 1958, 25) πρότεινε το τέλος του 12ου αιώνα. Χρονολόγηση γύρω στα 1180 πρότεινε η Hadermann-Misguich (Kurbinovo, Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Brussels, 1975, 35-36, 565-584), η Malmquist (1979, 103-105) και η Epstein (1980). Ο St. Pelekanidès (I piu antichi affreschi di Castoria, Corsi di Cultura sull'arte ravennate e bizantina, Ravenna 1964, 351 κ.ε.) χρονολόγησε στα χρόνια των πρώτων Κομνηνών. Η Ντ. Μουρίκη (Οι τοιχογραφίες του παρεκκλησίου της μονής του Θεολόγου στην Πάτμο, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΔ' (1989), 261) χρονολόγησε τους Αγίους Αναργύρους μετά το Κουρμπίνοβο.

70. Εργασίες αποκαλύψεως τοιχογραφιών βλ. Χ.Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Μακεδονικά ΙΙ (1941-52), 646. Εργασίες στερεώσεως τοιχογραφιών βλ. Μ.Χατζηδάκης, Βυζαντινόν και Χριστιανικόν Μουσείον και κεντρικόν Εργαστήριον Συντηρήσεως, ΑΔ 21 (1966), Β1- Χρονικά, 30 και Μ.Μιχαηλίδης, Μεσαιωνικά Μνημεία Μακεδονίας-Θράκης, ΑΔ 22 (1967), Β2 -Χρονικά, 435.

71. Ορλάνδος 1938, 139-146. Πελεκανίδης 1953, πίν. 43-62. Malmquist 1979, 30-32, 105-109. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 50-58, εικ. 2, 4-21.

Αξιοσημείωτο είναι το δυσανάλογα μεγάλο μέγεθος ορισμένων σκηνών, που, όπως έχει παρατηρηθεί, μοιάζει να έχουν μεταφερθεί από άλλο μνημείο χωρίς να προσαρμοσθούν στις επιφάνειες του συγκεκριμένου ναού[72]. Η εξαιρετική ομοιότητά τους με σκηνές από το ναό του Νέρεζι της Γιουγκοσλαβίας[73] δημιουργεί την υποψία της απευθείας μεταφοράς των σχεδίων των παραστάσεων από το Νέρεζι στο ναό της Καστοριάς.

Στις τοιχογραφίες επικρατεί η ακαδημαϊκή τεχνοτροπία, ενώ συγχρόνως υπάρχουν αρκετά δείγματα οικειότητος του εργαστηρίου με την δυναμική τεχνοτροπία της εποχής[74].

Τόσο στην εικονογραφία, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, όσο και στο πλάσιμο των μορφών και των ενδυμάτων, υπάρχει εμφανής σχέση των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Νικολάου με αυτές του Αγίου Παντελεήμονα στο Νέρεζι της Γιουγκοσλαβίας, που σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή[75] ιδρύθηκε το 1164 από τον εγγονό του αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό[76].

Οι τελευταίες παρατηρήσεις ως προς τη χρονολόγηση του μνημείου το τοποθετούν στο χρονικό διάστημα μεταξύ Νέρεζι και Κουρμπίνοβο (1164-1191), προς τις τελευταίες δεκαετίες του 12ου αιώνα[77].

---

72. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης, 1984, 56-57.

73. V. Djurić - P. Milković-Pepek, Contribution à l'étude de l'église monastique de Nérezi, Sbornik Novisad 1974, 313 κ.ε. Μία παράσταση που πρέπει να σημειωθεί γιά τη σχέση της με την αντίστοιχη του Νέρεζι είναι η παράσταση του Επιτάφιου Θρήνου. Βλ. C.Charalampidis, The importance of the Threnos in the church of St. Panteleimon at Nerezi, Cyrillomethodianum III (1975), 156-158.

74. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 57. Μ.Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινές Τοιχογραφίες, Αθήνα 1994, αρ. 39-43.

75. *Ἐκαλιεργήθη ὁ ναός τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Παντε[λε]ήμονος ἐκ συνδρομῆς κυροῦ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ καὶ υἱοῦ τῆς Πορφυρογεννήτου κυρᾶς Θεοδώρας μη(νί) Σεπτεμβρίῳ ἰνδ(ικτιῶνος) ιγ ἔτους ΣΤΧΟΓ΄ ἡγουμενεύοντος Ἰωαννικίου μοναχοῦ* (βλ. Malmquist 1979, 117-118). Τό ἔτος 6673 ἀπό κτίσεως κόσμου ἀντιστοιχεί στό 1164/65 ἀπό Χριστού γεννήσεως.

76. Με τις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Παντελεήμονα στο Νέρεζι έχουν συσχετισθεί και τμήματα τοιχογραφιών που σώζονται στο ναό της Παναγίας Ελεούσας στη Veljusa της Γιουγκοσλαβίας. Βλ. P.Miljković-Pepek, Le sens du programme iconographique du portique sud de l'église de Veljusa, Zograf ΙΓ (1982), 36-41. Βλ. και ο ίδιος Veljusa, Le monastère de la Vierge de Pitié du village Veljusa près de Strumica, Faculté des sciences philosophico- histotiques de l'Université "Cyrille et Method", Skopje 1981, 223-233.

77. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 58. Οι παλαιότεροι μελετητές είχαν χρονολογήσει τις τοιχογραφίες του ναού στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα (Ορλάνδος 1938, 59-60), στο τέλος του 11ου (Πελεκανίδης 1953), στο πρώτο τρίτο του 12ου (Στ. Πελεκανίδης, Έρευναι εν Άνω Μακεδονία, Μακεδονικά 5 (1961-63), 363-414), και μεταξύ Δαφνιού και Capella Palatina (St.Pelekanidès, I piu antichi affreschi di Castoria, Corsi di Cultura sull'arte ravennate e bizantina X-XI (1963-64), 358, 360). Ο Demus (Die Enstehung des Paleologenstils in der Malerei, Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten Kongress, München 1958, 1-63) είχε χρονολογήσει στο τρίτο τέταρτο του 12ου, ο ίδιος (Zinopiši XI-XII vekov v Makedonii, Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines, Ohrid 1961, I, 341-349) στα μέσα του 12ου, ο Kitzinger (Byzantium and the West in the second half of the 12th century, Problems of Stylistic Relationships, Gesta IX.2 (1970), 52) επίσης στα μέσα του 12ου. Ο Lazarev (Storia della pittura bizantina, Torino 1967, 211) στην περίοδο 1160-1180, η Hadermann- Misguich (Une longue tradition byzantine. La décoration extérieure des églises, Zograf Z (1976), 8) στο τελευταίο τρίτο του 12ου αιώνα, όπως και ο Djuric (La peinture murale byzantine, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, I, Athènes 1979, 21). Η Malmquist (1979, 105-109) χρονολόγησε τις τοιχογραφίες στις αρχές του 13ου αιώνα.

Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Στυλιανού ή Αγίου Αλυπίου[78] καλύπτουν τον ανατολικό και νότιο τοίχο του ναού και διατηρούνται σε μάλλον κακή κατάσταση[79]. Η πιό καλά διατηρημένη παράσταση είναι αυτή του Ευαγγελισμού (εικ. 32, 34), στην οποία σημειώνουμε το κεντημένο πέπλο της Παναγίας, που φθάνει ώς τη μέση περίπου των ώμων της[80]. Το ίδιο πέπλο παρατηρείται σε απεικονίσεις της Θεοτόκου σε φορητές κυπριακές εικόνες, που χρονολογούνται στον 13ο και 14ο αιώνα και σε τοιχογραφίες των αρχών του 14ου αιώνα (1314/15) στο ναό του Αγίου Γεωργίου και Κωνσταντίνου στον Πύργο Μονοφατσίου Κρήτης[81]. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι επιγραφές που συνοδεύουν την παράσταση του Ευαγγελισμού, ένα είδος διαλόγου μεταξύ του Αγγέλου και της Παναγίας, που θυμίζουν εγκώμια του Ευαγγελισμού σε διαλογική μορφή. Σύμφωνα με το κείμενο ο Άγγελος ευαγγελίζεται λέγοντας *+Χαῖρε σύ ἡ ... τεράστιον τὸ ῥῆμα συζύγου δίχα* και η Παναγία απαντά: *Ναί, τῷ Θεῷ γαρ δυνατὰ ἅπαντα πέλει· ὑπὲρ φύσιν μὲν ἀλλ' ὅμως γένοιτό μοι.* Παρόμοιο κείμενο συνοδεύει την παράσταση του Ευαγγελισμού στο καθολικό της Μαυριώτισσας. Αξίζει επίσης να σημειωθεί η παράσταση του ένθρονου αγίου Γεωργίου μέσα σε γραπτό τοξωτό πλαίσιο στο νότιο τοίχο, δίπλα στο εικονοστάσιο του ναού, ο οποίος συνοδεύεται από την επιγραφή *ο Διασορίτης*[82]. Η θέση αυτή της παράστασης του αγίου Γεωργίου, η οποία αργότερα θα καθιερωθεί στις εκκλησίες της Καστοριάς ως θέση απεικόνισης της παράστασης του πάτρωνα του ναού, ίσως σημαίνει την αρχική αφιέρωση του ναού στον άγιο Γεώργιο. Γενικά οι τοιχογραφίες του ναού παρουσιάζουν τόσο εικονογραφική όσο και τεχνοτροπική ομοιότητα με τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη και με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά μπορούν να χρονολογηθούν στα τέλη του 12ου αιώνα[83] ή και αργότερα, στον 13ο αιώνα.

Στα τέλη του 12ου αιώνα νομίζομε ότι πρέπει να χρονολογηθούν οι παραστάσεις της Θεοτόκου και του Αγγέλου του Ευαγγελισμού (εικ. 33, 35), που βρίσκονται στον ανατολικό τοίχο του ναού του Αγίου Δημητρίου της συνοικίας Ελεούσης[84]. Αποτοιχισμένη τοιχογραφία της αγίας Ελένης από άγνωστο ναό της Καστοριάς (εικ. 24) βρίσκεται σήμερα στην Ακαδημία Καλών Τεχνών της Βιέννης και πρέπει με βάση τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά να χρονολογηθεί στα τέλη του 12ου αιώνα[84α].

---

78. Ο ναός αποκαλείται από τους κατοίκους Άγιος Στυλιανός. Είναι μονόχωρος, ξυλόστεγος με ημικυκλική αψίδα, που επεκτάθηκε στα δυτικά με την κατεδάφιση του αρχικού δυτικού τοίχου. Επισκευές βλ. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, ΑΔ 29 (1973-74), Β3 Χρονικά, 759.

79. E.N.Tsigaridas, La peinture à Kastoria et en Macédoine grecque occidentale vers l'année 1200. Fresques et icônes. Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, Beograd 1988, 309-313, εικ. 3-5, 7-13, 15-23.

80. Tsigaridas, ό.π., εικ. 7, 8.

81. Βλ. S.Sophocleous, Icons of Cyprus 7th-20th century. Nicosia 1994, αρ. 28, 30α και M.Borboudakis-Kl.Gallas - Kl.Wessel, Byzantinisches Kreta, München 1983, 376-377, εικ. 339, 340.

82. Tsigaridas, ό.π., 310, σημ. 4.

83. Tsigaridas, ό.π., 312-313.

84. Τις παραστάσεις αυτές ο Γ.Γκολομπίας χρονολογεί στο β΄ μισό του 13ου αιώνα, όπως και την εξωτερική επιγραφή του νοτίου τοίχου του ναού *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Γεωργίου τοῦ [.] λαγιου τοῦ Χρισοκλαδαρᾶ* (Γκολομπίας 1988, 54-55).

84α. Ευχαριστώ την κ. Ιωάννα Μπίθα για τη γνωστοποίηση της πληροφορίας.

Σε μεταγενέστερη εποχή, αλλά με σαφείς επιρροές από τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη, χρονολογούνται ορισμένες τοιχογραφίες του Αγίου Στεφάνου (εικ. 36)[85]. Πρόκειται γιά τις παραστάσεις που καλύπτουν το φωταγωγό με ευαγγελικές σκηνές και την καμάρα με τις τρείς ηλικίες του Χριστού σε τροχούς[86].

Στις αρχές του 13ου αιώνα, αλλά με επιβίωση των συνηθειών και των τεχνικών τρόπων του 12ου αιώνα, χρονολογούνται και ορισμένες τοιχογραφίες της μονής της Μαυριώτισσας (εικ. 39)[87] κοντά στην πόλη της Καστοριάς που η τεχνοτροπία τους δεν συνδέεται άμεσα με τα υπόλοιπα μνημεία της πόλης την εποχή αυτή. Πρόκειται για τις τοιχογραφίες που καλύπτουν τον ανατολικό και το δυτικό τοίχο του ναού, καθώς και τον ανατολικό και νότιο τοίχο της λιτής, εκτός από την παράσταση της Βάπτισης[88]. Ιδιαίτερα στην παράσταση της Κοιμήσεως (εικ. 40) ξεχωρίζει η τεχνοτροπική ανομοιογένεια, που φαίνεται να διασπά τη μνημειακή σύνθεση στα δύο· με τον όμιλο των αρχαγγέλων με ήρεμο και επιβλητικό ύφος, στα δεξιά και το σύνολο των ταραγμένων αποστόλων στα αριστερά, όπου εντυπωσιάζει η διάρθρωση της πτυχολογίας με τάση προς τα γεωμετρικά σχήματα. Οι παραστάσεις έχουν χρονόλογηθεί τελευταία γύρω στα 1200[89].

Εκτός από τα τοιχογραφικά σύνολα, σημαντικά δείγματα υψηλής τέχνης της εποχής αποτελούν και ορισμένες αμφιπρόσωπες φορητές εικόνες, που χρησίμευαν και γιά λιτανευτική χρήση και βρίσκονται στην Αρχαιολογική Συλλογή Καστοριάς.

Πρόκειται για μία εικόνα που προέρχεται από το ναό των Αγίων Αναργύρων[90] και στη μία πλευρά φέρει κεντρική παράσταση των αγίων με σκηνές του βίου τους στο περιθώριο. Η

85. Τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα και υπερώο, στο νότιο τμήμα του οποίου διαμορφώνεται μικρό παρεκκλήσιο, το λεγόμενο *ασκηταριό*. Βλ. Βοκοτόπουλος 1992², πίν. Α΄, αρ. 21. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 6, εικ. 2-30. Βοκοτόπουλος 1989, 199, εικ. 13-14. Στις ιδιομορφίες που παρουσιάζει ο ναός σε σχέση με τις άλλες βασιλικές της Καστοριάς πρέπει να αναφερθεί και η ύπαρξη ενός ογκώδους επισκοπικού θρόνου μέσα στο ιερό με σύνθρονο γύρω, καθώς και το χαμηλό κτιστό τέμπλο, που πρέπει να είναι το αρχικό του ναού (Βοκοτόπουλος 1992², 135. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 14, εικ. 3). Γιά την τοιχοδομία του ναού βλ. Βοκοτόπουλος 1992², 144, 173 και 1989, 213, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία.

86. Ορλάνδος 1938, 112-124. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 8, 18-19, εικ. 9-13, 18, 19. Το πρώτο στρώμα τοιχογραφιών που καλύπτει τμήματα του ισογείου του ναού, του νάρθηκα και του γυναικωνίτη και διατηρείται σε κακή κατάσταση, χρονολογείται στον 10ο αιώνα (βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 6-10, 14-18, σχ. αρ. 1-58, εικ. 4-7.

87. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 81. Γιά την αρχιτεκτονική του ναού βλ. Ορλάνδος 1938, 186. Ν.Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 11-12. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 66, 68, 76, 81, Γ.Γούναρης, Η Παναγία Μαυριώτισσα της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1987, 13-14. Γιά τις επισκευές του κτιρίου βλ. Π.Λαζαρίδης, Βυζαντινά και Μεσαιωνικά Μνημεία Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, ΑΔ 29 (1973-74), Β3-Χρονικά, 759.

88. Πελεκανίδης 1953, πίν. 63-86. Μουτσόπουλος, ό.π., 13-26, 38-44, εικ. 41-94. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 66-78, εικ. 4, 5, 8, 9, 10, 12, 14. Γούναρης, ό.π., 16-29, εικ. 2-22, 24. Μ.Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Ελληνική Τέχνη, Βυζαντινές Τοιχογραφίες, Αθήνα 1994, αρ. 73-74.

89. V.Djuric', La peinture murale byzantine, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, I, Athènes 1979, 217-218. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 78-80. L. Hadermann-Misguish, A propos de la Mavriotissa de Castoria, Arguments iconographiques pour le maintien de la datation des peintures de la Mavriotissa au début du XIIIe siècle, Studia Slavicobyzantina et Mediaevalia Europensia I (1988-89), 143-148.

90. Μνεία της εικόνας στο εικονοστάσιο του ναού των Αγίων Αναργύρων από τον Χρηστίδη (1922, 131).

εμφανής σχέση της τέχνης της εικόνας με την κομνήνεια τέχνη της εποχής την χρονολογεί στα τέλη του 12ου με αρχές του 13ου αιώνα[91].

Μία εικόνα με τον προφήτη Ηλία και γύρω ευαγγελιστές στη μία πλευρά, και τον Ιωάννη το Θεολόγο με σκηνές του βίου του στην άλλη, η οποία σύμφωνα με τεχνοτροπικά στοιχεία, που στηρίζονται στη σχέση της τέχνης της με τη δυναμική "κομνήνεια" τεχνοτροπία, χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα[92]. Η εικόνα επιζωγραφίσθηκε το 1990 (σύμφωνα με επιγραφή) και έχει καθαρισθεί μόνο η παράσταση του Προφήτη Ηλία[93].

Η επόμενη εικόνα φέρει στη μία πλευρά παράσταση της αγίας Ιουλιανής της Νικομηδείας του τέλους του 12ου αιώνα[94] και στην άλλη της αγίας Βαρβάρας, που χρονολογείται στον 15ο αιώνα[95].

Ένα από τα εκλεκτότερα δείγματα υψηλής ποιότητας ζωγραφικής εικόνων της κομνήνειας εποχής αποτελεί η αμφιπρόσωπη εικόνα με την Παναγία στον τύπο της Οδηγήτριας και την Άκρα Ταπείνωση (εικ. 37, 38)[96] που χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα[97]. Από τις μη αμφιπρόσωπες εικόνες που έχουν βρεθεί στην πόλη σημειώνουμε μία εικόνα του Προφήτη Ηλία που εικονίζεται μετωπικός και η τέχνη της σχετίζεται άμεσα με αυτή των τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη[98].

Σημαντική, τέλος, θεωρείται μία εικόνα μεγάλων διαστάσεων που εικονίζει τη Θεοτόκο ολόσωμη βρεφοκρατούσα στον τύπο της Οδηγήτριας και έχει χρονολογηθεί στα τέλη του 12ου με αρχές του 13ου αιώνα[99]. Ο τύπος της παράστασης και οι διαστάσεις της εικόνας που βρέθηκε στο ναό των Αγίων Αναργύρων οδήγησαν στην υπόθεση ότι θα πρέπει να είχε λειτουργικό ρόλο μέσα στο ναό και συγκεκριμένα ότι μαζί με μία αντίστοιχων διαστάσεων εικόνα του Χριστού θα πρέπει να ήταν τοποθετημένες στα μέτωπα των πεσσών που χωρίζουν το κυρίως βήμα από την πρόθεση και το διακονικό του ναού[100].

Επιγραφικές μαρτυρίες

1. *Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη*. Τέλη 12ου αιώνα (εικ. 41, 42).

Δυτικός τοίχος του κυρίως ναού, επάνω από την πόρτα που οδηγεί στο νάρθηκα. Μαύρα

91. Βυζαντινές Τοιχογραφίες και εικόνες, Εθνική Πινακοθήκη, Σεπτέμβριος- Δεκέμβριος 1976, Αθήνα 1976, 77, αρ. 107. Th. Papazotos, Affreschi e icone dalla Grecia, στο λήμμα αρ. 28. Η άλλη όψη της εικόνας φέρει επίσης παράσταση των Αγίων Αναργύρων με σκηνές του βίου τους που χρονολογείται στις αρχές του 17ου αιώνα (Papazotos, ό.π.).

92. Βλ. E. Tsigaridas, La peinture à Kastoria et en Macédoine grecque occidentale vers l'année 1200. Fresques et icônes. Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, Beograd 1988, 315-315, εικ.30.

93. Tsigaridas, ό.π., 316.

94. Tsigaridas, ό.π., 316-317.

95. Tsigaridas, ό.π., 316-317, εικ. 32. Η εικόνα δεν διατηρείται καλά και δεν έχει ολοκληρωθεί ο καθαρισμός.

96. Πρόκειται γιά την παλαιότερη γνωστή παράσταση της Άκρας Ταπείνωσης.

97. Μ.Χατζηδάκης, Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, στο λήμμα αρ. 75.

98. Tsigaridas, ό.π., 314-315, εικ. 29.

99. Έ. Πελεκανίδη, Η εικόνα της Οδηγήτριας της αρχαιολογικής συλλογής Καστοριάς, στο "Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδου", Θεσσαλονίκη 1983, 389-396, πίν. 1-3. Tsigaridas, ό.π., 317-318, εικ. 34, 36, 37.

100. Πελεκανίδη, ό.π.

γράμματα σε επιφάνεια ώχρας, μήκος 4,53μ., ύψος 30 εκ. Γραμμένη σε δύο σειρές με ύψος γραμμάτων 4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ.

Η κατάσταση διατηρήσεως επιδεινώθηκε σημαντικά τα τελευταία χρόνια και τα γράμματα είναι σχεδόν εξίτηλα. Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ναού.

Χρηστίδης 1922, 165-166. Ορλάνδος 1938, 145-146. Τσαμίσης 1949, 114. N. Lavermicocca, Sull' inscrizione di fondazione della chiesa di S.Nicola di Kasnitzi a Castoria, Nicolaus 4 (1976), 209-216. Djurić - Tsitouridou 1986, 33-34, αρ. 29.

+ΠΟΛΛΩ̃ΝΤΕΤΕΥΧῺCΔΩΡΕΩ̃ΝCΩΝΤΡΙΣΜΆΚΑΡ
ἈΦΟῪΠΕΡΉΛΘΟΝῈΙCΤῸΚΛΑΥΘΜΩ̃ΝΟCΠΈΔΟΝ
ἈΛΙΤΡῸCΟΙΚΤΡῸC[ΙΚΕ]ΤΗCΚΑΚΕΡΓΑ̃ΤΗC//
ΤΑΝΥΝΑΝΙCΤΩ̃ΤῸΝΝΕῺΝΝΙΚΗΦΌΡΟC·
ΤΎΧΗΜΆΓΙCΤΡΟCΚΑῚΤΟΥ̃ΠΊΚΛΗΝΚΑCΝΙΤΖΗC·
ΒΆΘΡΩΝἈΠἈΚΡΩΝΠΛῊΝΖΈΟΝΤΙΤΩ̃ΠΌΘΩ·
CΕΠΤΑΪ̃CΚΑΤΑΛΆΜΠΟΝΤΑΧΡΩΜΑΤΟΥΡΓΊΑΙC:
ΚΑῚΠΑΝΤΟΔΑΠΑ[ΙCΕΙ]ΚΌΝΩΝΠΟΙΚΙΛΊΑΙC·
CΟῚΤΩ̃ΔΟΤΗ̃ΡΙΤΩΝ[Κ]ΑΛΩ̃[Ν]

Πολλῶν τετευχὼς δωρεῶν σῶν τρισμάκαρ ἀφ' οὗπερ ἦλθον εἰς τὸ κλαυθμῶνος πέδον ἀλιτρὸς οἰκτρὸς ἱκέτης κακεργάτης // τά νῦν ἀνιστῶ τὸν νεών Νικηφόρος τύχη μάγιστρος καὶ τοὐπίκλην Κασνίτζης βάθρων ἀπ' ἄκρων πλὴν ζέοντι τῷ πόθῳ σεπταῖς καταλάμποντα χρωματουργίαις καὶ παντοδαπα[ῖς εἰ]κόνων ποικιλίαις. σοὶ τῷ δωτῆρι τῶν καλῶ[ν].

2. πέδον: πόθον Χρηστίδης τόπον Ορλάνδος Τσαμίσης
3. ἱκέτης: ὁ μύστης Χρηστίδης λάτρης Ορλάνδος ο μύστης Τσαμίσης
κακεργάτης: καὶ ἐργάτης Χρηστίδης ἐργάτης
Τσαμίσης κακεργάτης Lavermiccoca
7. χρωματουργίαις: τεχνουργίαις Τσαμίσης
9. τῶν καλῶν: τῶν πάντων καλῶν Ορλάνδος Τσαμίσης

Κτητορική, χωρίς ιδιαίτερες τάσεις καλλιγραφίας. Η ομοιότητα των γραμμάτων με τα γράμματα των επιγραφών στις τοιχογραφίες του ναού, υποδηλώνει την ύπαρξη του ίδιου ζωγράφου - γραφέα. Στη δεύτερη σειρά τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα, άνω τελείες στο τέλος του τέταρτου, έκτου και όγδοου στίχου. Αποφυγή συμπλεγμάτων και συντομογραφιών, όπως και στις υπόλοιπες επιγραφές του ναού. Στη δεύτερη σειρά τα γράμματα συνωθούνται λόγω ελλείψεως χώρου. Έμμετρη, γραμμένη σε εννέα ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους[101], τέλειους ως προς το μέτρο και την παροξυτονία, ενώ στον τελευταίο, που εμφανίζεται με οκτώ

101. Γιά τα επιγράμματα σε εικόνες και τοιχογραφίες βλ. Αθ. Κομίνη, Το βυζαντινόν ιερόν επίγραμμα και οι επιγραμματοποιοί, Εν Αθήναις 1966, 33-37, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιά τα επιγράμματα γενικά βλ. Br. Lavagnini, L'epigramma ei il commitente, DOP 41 (1987), 339-350. Τα επιγράμματα αυτά προφανώς παραγγέλνονταν σε λογίους της εποχής, όπως αποδεικνύει και η αναφορά του Χριστόφορου Μυτιληναίου (ed. Kurtz, 27) στο Νικήτα, γνωστό συγγραφέα επιγραμμάτων, του οποίου τους στίχους *φέρουσιν οἱ θεῖοι δόμοι.*

συλλαβές μπορεί να προστεθεί η λέξη *ιεράρχη* ή *ιεράρχα*[102] αλλά πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι δεν υπήρχε χώρος στον τοίχο του ναού γιά να προστεθεί άλλη λέξη.

Η γλώσσα ακολουθεί το λόγιο λογοτεχνικό ύφος της εποχής[103], που χρησιμοποιούσε ευρέως τύπους της αττικής διαλέκτου[104], όπως *τετευχώς* και *νεώς*.

1. *πολλῶν τετευχὼς δωρεῶν σῶν τρισμάκαρ*: Ο αφιερωτής απευθύνεται στον *τρισμάκαρα* άγιο Νικόλαο δηλώνοντας ότι τον έχει πολλές φορές ευεργετήσει στο παρελθόν. Αυτή η θεία ευεργεσία ερμηνεύει και την αφιέρωση του ναού στο συγκεκριμένο άγιο.

2. *ἀφ' οὗπερ ἦλθον εἰς τὸ κλαυθμῶνος πέδον*: Η λέξη *πέδον* διαβάζεται ως *πόθον* από το Χρηστίδη[105] και ως *τόπον* από τους υπόλοιπους μελετητές. Όπως εκτενώς αναπτύσσεται σε άλλο σημείο του βιβλίου ως τόπος κλαυθμώνος εννοείται η επίγεια ζωή[106].

3. *ἀλιτρός*: το επίθετο συναντάται και στην κτητορική επιγραφή του 12ου αιώνα στη Αγία Μονή του Ναυπλίου (1149)[107], καθώς επίσης και σε σημειώματα κωδίκων[108].

6. *βάθρων ἀπ' ἄκρων*: Η μελέτη της αρχιτεκτονικής και την τοιχοποιίας του ναού[109] επιβεβαιώνει το κείμενο της επιγραφής γιά την εκ βάθρων ανέγερση της εκκλησίας.

7-9. Οι στίχοι αναφέρονται στην εικονογράφηση του ναού *σεπταῖς χρωματουργίαις*[110] *καὶ παντοδαπαῖς εἰκόνων ποικιλίαις*, χάρη του αγίου Νικολάου, ο οποίος εικονίζεται ολόσωμος μέσα σε κόγχη στο νότιο τοίχο, κοντά στο τέμπλο του ναού, καθώς και στον νάρθηκα, όπου υπάρχουν και σκηνές από το βίο και τα θαύματά του[111]. Η χρονολόγηση της επιγραφής γίνεται με βάση το στρώμα των τοιχογραφιών στο οποίο ανήκει.

---

102. Ο Lavermicocca (N. Lavermicocca, Sull' inscrizione di fondazione della chiesa di S. Nicola di Kasnitzi a Castoria, Nicolaus 4 (1976), 209-223) έχει υποστηρίξει ότι η επιγραφή θα ολοκληρωνόταν με τη λέξη "Νικολάῳ" στο τέλος του ένατου στίχου, αλλά νομίζομε ότι η τελευταία λέξη θα έπρεπε να είναι σε πτώση κλητική.
103. H.Hunger, Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit. Versuch einer Neubewertung. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Komminssionsverlag, Graz - Wien - Köln 1968, 59 - 76.
104. Βλ. P.Wirth, Die sprachliche Situation in dem Umrissenen Zeitalter. Renaissance und des Attizismus. XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, Rapports II, 3-54.
105. Χρηστίδης 1922, 165.
106. Βλ. σελ. 54-55.
107. Philippidis- Braat 1985, 309, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. επίσης τα σχόλια του Ορλάνδου (1938, 146).
108. Βλ. μερικά παραδείγματα Φλ.Ευαγγελάτου- Νοταρά, Συλλογή χρονολογημένων "σημειωμάτων" ελληνικών κωδίκων, ο 13ος αι., Αθήνα 1984, 48, σημ. 153, 145, σημ. 484, 154, σημ. 514.
109. Ορλάνδος 1938, 137-139. Malquist 1979, 16. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 50, 56.
110. Η λέξη συναντάται επίσης στην έμμετρη επιγραφή του 13ου αιώνα στο ναό του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά Αττικής (N.Coumbaraki- Panselinou, Saint Pierre de Kalyvia Kouvara et la chapelle de la Vièrge de Merenta. Deux monuments du XIIIe siècle en Attique, Θεσσαλονίκη 1976, 47-49, εικ. 3, πίν. 48. Η ίδια, Άγιος Πέτρος Καλυβιών Κουβαρά Αττικής, Επιγραφές - Συμπληρωματικά στοιχεία του τοιχογραφικού διακόσμου, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΔ', (1987-88), 173, εικ. 1. Djuric' - Tsitouridou 1986, 66-67, αρ. 67). Σχόλια για το ρήμα "χρωματουργῶ" βλ. B.Baldwin, The language and style of some anonumous byzantine epigrams, Byzantion 52 (1982), 13.
111. Πελεκανίδης 1953, πίν. 59β, 60α,β. Malquist 1979, 85. Πελεκανίδης -Χατζηδάκης 1984, 52. N. Ševčenko, The life of Saint Nicholas in Byzantine Art, Torino 1983, αρ. 2, πίν. 2.1-2.5. Γιά την επιλογή του αγίου του ναού και το εικονογραφικό πρόγραμμα βλ. S. Tomekovi'c, Les repercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse, Zograf IB' (1981), 25-42.

2. *Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη*. Τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 18).

Νάρθηκας, ανατολικός τοίχος, επάνω από τον αφιερωτή. Λευκά γράμματα σε ιώδη επιφάνεια, γραμμένη σε δύο σειρές με μέγιστο μήκος 52 εκ. περίπου. Ύψος γραμμάτων 4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 3-4 εκ. Διατήρηση μέτρια με φθορά κυρίως στο τέλος. Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ναού.

Ορλάνδος 1938, 142. Πελεκανίδης 1953, πίν. 62. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 38, εικ. 9 (φωτογραφία). Djurić- Tsitouridou 1986, 35, αρ. 30.

ΝΙΚ̃ΗΦΌΡΟCΜΑΓΙCΤΡΟCΚΑῚΚΤΉΤΩΡΌΚΑCΝΊΤΖΗC

Νικηφόρος μάγιστρος καὶ κτήτωρ ὁ Κασνίτζης

Τόνοι και τα πνεύματα τοποθετημένα σωστά. Οριζόντια κεραία επάνω από το όνομα *Νικηφόρος*.

Ο μάγιστρος Νικηφόρος Κασνίτζης εικονίζεται ολόσωμος, σε σχετικά μεγάλο μέγεθος, κρατώντας ομοίωμα της εκκλησίας. Είναι στραμμένος κατά τρία τέταρτα προς τον άγιο Νικόλαο που εικονίζεται μέσα σε κόγχη.

Η χρονολόγηση της επιγραφής γίνεται με βάση το τοιχογραφικό στρώμα στο οποίο ανήκει.

3. *Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη*. Τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 19).

Νάρθηκας, ανατολικός τοίχος, επάνω από την αφιερώτρια, αντίστοιχη με την επιγραφή του αφιερωτή. Λευκά γράμματα σε ιώδη επιφάνεια, γραμμένη σε μία σειρά μήκους 50 εκ. Ύψος γραμμάτων περίπου 3 εκ. Στο τέλος σύμβολο σταυρού. Διατήρηση μέτρια. Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ναού.

Ορλάνδος 1938, 142. Djurić- Tsitouridou 1986, 35, αρ. 30.

Ἡ CΥΝΕΥΝΟC ΤΟΥ ΚΤΉΤΟΡΟC·ĂΝΝΑ +

Ἡ σύνευνος τοῦ κτήτορος Ἄννα

Τόνοι σωστά τοποθετημένοι και επάνω από το κύριο όνομα οριζόντια κεραία.

Η Άννα εικονίζεται ολόσωμη σε σχετικά μεγάλο μέγεθος, ίδιο με το μέγεθος του αφιερωτή. Είναι στραμμένη κατά τρία τέταρτα προς τον άγιο Νικόλαο, με τα χέρια σε δέηση και την ίδια σοβαρή και μελαγχολική έκφραση, τονισμένη από τους εξώφθαλμους βολβούς των ματιών, που παρατηρούμε και σε πολλές τοιχογραφίες του ναού.

4. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 45).

Ανατολικός τοίχος του νάρθηκα, στα πόδια των αγγέλων της τοιχογραφίας της Αναλήψεως. Γραμμένη σε έξι σειρές με γράμματα στο χρώμα της ώχρας σε πράσινη ζώνη του γαλάζιου κάμπου και σε δύο τμήματα εκατέρωθεν της Θεοτόκου. Ύψος κάθε τμήματος 50 εκ. και μήκος ένα μέτρο. Ύψος γραμμάτων περίπου 4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ. περίπου. Κατάσταση διατηρήσεως μέτρια.

Η επιγραφή αυτή, όπως και οι δέκα επόμενες (αρ. 4-14), ανήκουν στο ίδιο στρώμα τοιχογραφιών του ναού, με βάση το οποίο και χρονολογούνται.

Χρηστίδης 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 35-36. Τσαμίσης 1949, 105. Djurić- Tsitouridou 1986, 37-38, αρ. 34.

·⁝·ΣΠΟΡΕΥΣΟΠΑΝΤ(ΩΝ)ΚΑΙΦΘΟΡΕΥΣΠΑΛΙΝΧΡΟΝΟΣΕΣ//
ΠΕΥΣΕΚΑΙΣΟΥΤΟΝΠΕΡΙΚΛΥΤΟΝΔΟΜΟΝ·
ΔΥΑΣΑΓΙΑ//ΤΗΦΘΟΡΑΚΑΤΑΚΛΥΣΑΙ·
ΕΓΩΔΕΠΙΣΤΟΣΕΥΤΕΛΗΣΥΜΩΝΛΑΤΡΙΣ//
ΘΕΟΔΩΡΟΣΚΛΩΝΛΗΜΝΙΩΤΩΝΟΣΦΥΟΣ;
ΑΝΤΙΠΑΛΑΙΣΑΣ//ΤΗΦΘΟΡΑΤΗΤΟΥΧΡΟΝΟΥ;
ΒΑΘΡΩΝΑΠ᾽ΑΥΤΩΝΜΕΧΡΙΚΑΙΣΤΕΓΗΣ//ΦΘΑΝΩ;
ΤΗΝΕΥΠΡΕΠΕΙΑΝΤΟΥΝΑΟΥΠΑΡΙΣΤΑΝΩΝ//
ΠΛΗΝΕΠΙΑΔΙΚΟΥΣΟΥΠΡΟΣΙΣΤΩΤΟΥΣΣΤΥΛΟΥΣ//
ΤΩΤΗΣΕΜΗΣΔΕΤΡΙΜΕΡΟΥΣΨΥΧΗΣΠΟΘΩ;
ΣΕΠΤΗΣ//,ΔΥΑΔΟΣΕΞΕΓΕΙΡΩΤΟΝΔΟΜΟΝ·
ΣΚΗΝΗΝΕΚΕΙ//ΣΕ,ΤΗΝΑΕΙΔΡΟΣΟΝΧΛΟΗΝ;
ΕΥΡΕΙΝΔΥΣΩΠΩΝΚΑΙΤΟΠΟΝ//ΤΩΝΠΡΑΕΩΝ·
ΤΑΝΥΝΔΕΡΩΣΙΝΣΑΡΚΟΣΗΣΘΕΝΗΜΕΝΗΣ·
ΚΑΙΣΩ//ΜΑΤΙΚΗΣΔΩΡΕΑΝΕΥΕΞΙΑΣ·
ΤΗΝΧΑΡΙΝΑΙΤΩΝΣΥΝΣΥΝΕΥΝΩΚΑΙΤΕΚ[ΝΟΙΣ]·⁝·

Σπορεὺς ὁ πάντ(ων) καὶ φθορεὺς πάλιν χρόνος // ἔσπευσε καὶ σοῦ τὸν περίκλυτον δόμον δυὰς ἁγία//τῇ φθορᾷ κατακλῦσαι ἐγὼ δὲ πιστὸς εὐτελὴς ὑμῶν λάτρις, // Θεόδωρος κλὼν Λημνιωτῶν ὀσφύος; ἀντιπαλαίσας // τῇ φθορᾷ τῇ τοῦ χρόνου, βάθρων ἀπ᾽ αὐτῶν μέχρι καὶ στέγης//φθάνω τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ναοῦ παριστάνων// πλὴν ἐπὶ ἀδίκου σοῦ προσιστῶ τοὺς στύλους//τῷ τῆς ἐμῆς δὲ τριμεροῦς ψυχῆς πόθῳ σεπτῆς//δυάδος ἐξεγείρω τὸν δόμον σκηνὴν ἐκεῖ//σε, τὴν ἀείδροσον χλόην· εὑρεῖν δυσωπῶν καὶ τόπον//τῶν πραέων τὰ νῦν δὲ ῥῶσιν σαρκὸς ἠσθενημένης καὶ σω//ματικῆς δωρεὰν εὐεξίας τὴν χάριν αἰτῶν σὺν συνεύνῳ καὶ τέκ[νοις]

2.ἔσπευσε: ἔσπευσεν Χρηστίδης Ορλάνδος Τσαμίσης Djurić περίκλυτον:περικλυτόν Ορλάνδος Τσαμίσης Djurić
7.ἀπ᾽ αὐτῶν: ἁπάντων Χρηστίδης

10.τριμεροῦς ψυχῆς: cf.Pl.R.439e
12-13. σκηνὴν ἐκεῖσε τὴν ἀείδροσον χλόην εὑρεῖν δυσωπῶν καὶ τόπον τῶν πραέων: cf. Ps 22,2

Κτητορική, ορθογραφημένη και ιδιαίτερα καλλιγραφημένη με τάση ένωσης πολλών γραμμάτων. Την ίδια μορφή γραμμάτων καθώς και τα συμπλέγματα ΡΩ, ΤΩ, ΑΥ, ΝΥΕ ξαναβρίσκουμε στις άλλες επιγραφές του ναού. Στις συνενώσεις μέχρι και τεσσάρων γραμμάτων κυριαρχούν οι ενώσεις με το C. Μόνη συντομογραφία στην κατάληξη (-ων).

Έμμετρη, σε 16 ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους, τέλειους ως προς τον αριθμό των συλλαβών και την παροξυτονία. Γλώσσα στο λόγιο ύφος της εποχής που χαρακτηρίζεται από την στροφή προς την κλασσική αρχαιότητα και το γεμάτο έμφαση ύφος του γραπτού λόγου που προσπαθεί να μιμηθεί την λογοτεχνική καθαρότητα της αττικής γλώσσας.

1-8. Η ανακαίνιση που σύμφωνα με το κείμενο θέλησε να κάνει ο Θεόδωρος Λημνιώτης διαπιστώθηκε από τους αρχαιολόγους κατά τη συντήρηση της εκκλησίας το 1950-51. Συνίστατο στην αντικατάσταση του τρούλλου από δίρριχτη ξύλινη στέγη και άλλες λιγότερο σημαντικές επεμβάσεις, καθώς και από την εικονογράφηση του ναού με νέο στρώμα τοιχογραφιών, χωρίς

όμως να καταστραφεί το παλιότερο στρώμα.

Ο Λημνιώτης αφιέρωσε το ναό στη *σεπτή δυάδα* των αγίων Αναργύρων, οι οποίοι εικονίζονται σε διάφορα σημεία της εκκλησίας (ιερό, θαύματα στο νότιο κλίτος)[112] ζητώντας τη σωτηρία της ψυχής του και μία θέση στον παράδεισο[113].

14-16. Η αφιέρωση του ναού στους ιαματικούς αγίους Αναργύρους ερμηνεύεται από την ασθένεια του δωρητή, ο οποίος ζητά *ρῶσιν σαρκὸς ἠσθενημένης*. Η επιγραφή τελειώνει με την επίκληση για υγεία προσωπική, της γυναίκας και των παιδιών του[114].

Όπως και στις υπόλοιπες επιγραφές του ναού, η χρονολόγηση στα τέλη του 12ου αιώνα βασίζεται στην τεχνοτροπία των τοιχογραφιών και συμφωνεί με τη μορφή των γραμμάτων και το λογοτεχνικό ύφος.

5. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 46).

Νότιος τοίχος του κεντρικού κλίτους. Μαύρα γράμματα σε επιφάνεια ώχρας. 10 σειρές γραμμάτων. Ύψος 1 μέτρο και πλάτος 25 εκ. Ύψος γραμμάτων 2 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1εκ.

Η διατήρηση της επιγραφής, που καλύπτει ένα όχι πολύ παλαιότερο διακοσμητικό, είναι πολύ κακή με εκτεταμένη φθορά στην αριστερή κυρίως πλευρά. Από τις φθορές δεν δυσχεραίνεται μόνον η ανάγνωση της επιγραφής αλλά και η διαπίστωση της πραγματικής της έκτασης. Ως προς την αρχή της επιγραφής είναι αμφίβολο εάν υπήρχε προηγούμενη από την σημερινή πρώτη σειρά. Η κόγχη της νότιας πλευράς του ιερού ορίζει το τέλος της επιγραφής προς τα δεξιά ενώ ίχνη γραμμάτων βεβαιώνουν ότι η επιγραφή προεκτεινόταν προς τα αριστερά. Σύμφωνα με τον αριθμό των συλλαβών που σώζονται υπολογίζομε ότι πρέπει να κάλυπτε διπλάσιο μήκος από αυτό που διακρίνεται σήμερα. Ανέκδοτη[115].

[12]Ο[2]ΟΙΛΑΙΟΥΡΩΝCΕΚΗΝΟΝ
[12]ΤΗCΚΩΝ[3]ΝΟΥ·
[12]ΝΗΘΕΛΗCΑCΟΥΜΥΡΟΥ
[12]ΚΑCΤΩΡΟCΠΟΛ[ΙΝ]
[12]ΨΥΧΗCCΟΥΕCΕCΙ
[9]ΕΚΟCΜΗCΑCΥΛΗ,
[8]ΠῸΛΙΝΤῊΝΕΝΘΑΔΕ
[4]ΘΕ[ΜΕΛΙ]ΟΝΑΥΤΗCΚ(Αἰ)ΣΚΈΠΗΝ
[9]ΕΜΩ̃ΝΑΜΑΡΤΗΔΩ̃
[5]CΟCΟΙΚΕΤΗCΛΙΜΝΪΏΤΗC:

112. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 24, σχ. αρ. 15, 16, 109, 121- 124.

113. Δεν είναι βέβαιο ότι ο ναός ήταν πάντα αφιερωμένος στους αγίους Αναργύρους. Η φράση όμως του δευτέρου στίχου *σοῦ τὸν περίκλυτον δόμον* μάλλον σχετίζεται με αναφορά στον οίκο του Θεού και όχι στη Θεοτόκο όπως υποστήριξε ο Ορλάνδος συμπεραίνοντας ότι προηγουμένως ο ναός ήταν αφιερωμένος στη Θεοτόκο (Ορλάνδος 1938, 55).

114. Παρότι στο βόρειο κλίτος εικονίζεται ένα μόνο παιδί του κτήτορα.

115. Βλ. Ε.Δρακοπούλου, Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΔ', (1987-1988), Αθήνα 1989, 309-310, εικ. 5. Απότυπο: Μουτσόπουλος 1977, πίν. 14, 34.

Γράμματα όχι ιδιαίτερα φροντισμένα. Παρατηρούνται ομοιότητες με αυτά των άλλων επιγραφών του ναού. Κυριώτερες συνενώσεις ΜΗ, ΩΝ, ΑΡ, ΤΑ. Χωρίς συντομογραφίες εκτός του κ(αὶ). Τόνοι σωστά τοποθετημένοι. Από τη μορφή της επιγραφής και τις παροξύτονες λέξεις που έχουν σωθεί υποθέτουμε ότι ήταν έμμετρη.

Ως προς το τοιχογραφικό στρώμα στο οποίο ανήκει η επιγραφή παρατηρείται ότι το στρώμα του διακοσμητικού, επάνω στο οποίο έχει γραφεί αποτελεί μέρος των τοιχογραφιών του ζωγράφου Β του ναού[116], που προηγήθηκε μερικές δεκαετίες του στρώματος του ζωγράφου Α, δημιουργού των σκηνών που βρίσκονται δίπλα και επάνω από την επιγραφή και πιθανώς και της ίδιας της επιγραφής. Φαίνεται ότι κατά τη δεύτερη φάση των τοιχογραφικών εργασιών το διακοσμητικό σχέδιο του ζωγράφου Β καλύφθηκε από στρώμα στο οποίο κυριαρχούσε η ώχρα και στο οποίο γράφτηκε η επιγραφή. Στην αριστερή πλευρά ένα τμήμα της επιγραφής έχει πέσει και είναι σε αυτό που έχει αποκαλυφθεί καλύτερα το προηγούμενο διακοσμητικό σχέδιο. Οι γενικώτερες φθορές σε αυτό το σημείο του ναού χειροτέρευσαν την κακή κατάσταση της επιγραφής.

Ως προς το περιεχόμενο η σύνδεση της πόλεως του Κωνσταντίνου με την πόλη του Κάστορος και του αγίου ή των αγίων που ο Λημνιώτης θεωρεί θεμέλιο και σκέπη της πόλεως θα μπορούσε να γίνει με τη Θεοτόκο ή πιθανότατα με τους αγίους Αναργύρους. Οι τελευταίοι παριστάνονται ολόσωμοι να παραστέκουν την Παναγία στο ιερό του ναού. Είναι γνωστή η λατρεία των Αγίων Αναργύρων στην Κωνσταντινούπολη, όπου στο ναό τους, τον ονομαζόμενο Κοσμίδιον, θαυματουργούσαν με διάφορους τρόπους θεραπεύοντας κυρίως ασθενείς[117]. Εάν η σύνδεση της λατρείας των Αγίων Αναργύρων στην Κωνσταντινούπολη και στην Καστοριά, την αποκαλούμενη στην επιγραφή "Κάστορος πόλιν", δεν είναι εύρημα του λόγιου συγγραφέα της επιγραφής, αναρωτιέται κανείς ποιές μπορεί να είναι οι προεκτάσεις της σύνδεσης των γιατρών διδύμων Διοσκούρων της αρχαιότητας, του Κάστορα και του Πολυδεύκη, με τους ιαματικούς αγίους Αναργύρους Κοσμά και Δαμιανό, γιά τους οποίους οι μελετητές βεβαιώνουν πως θεωρούνταν διάδοχοι των Διοσκούρων[118]. Στο σημείο αυτό ας σημειωθεί και ότι σύμφωνα με την παράδοση ο Κάστορας ήταν ο ιδρυτής της Καστοριάς[119].

6. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 44).

Δυτικός τοίχος του βορείου κλίτους, επάνω από την πόρτα που οδηγεί στο νάρθηκα. Γραμμένη σε πέντε σειρές με μαύρα γράμματα σε επιφάνεια ξεβαμμένης ώχρας. Ύψος 37 εκ. και μήκος 1,85εκ. Ύψος γραμμάτων 3 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ. Περιβάλλεται από λεπτή μαύρη γραμμή. Διατήρηση πολύ κακή. Τα γράμματα είναι σχεδόν εξίτηλα και υπάρχει μία εκτεταμένη φθορά στο κέντρο[120].

Ορλάνδος 1938, 56. Τσαμίσης 1949, 106. Djurić - Tsitouridou 1986 36-37, αρ. 33. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 39. Ε. Δρακοπούλου, Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. ΙΔ΄(1987-88), 308.

---

116. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 34-44.
117. R.Janin, La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, III: Les églises et les monastères, Paris 1969, 286-289.
118. L.Deubner, Kosmas und Damian, Texte und Einleitung, Leipzig und Berlin 1907, 52-55.
119. Ν.Δασκαλάκης, Τουριστικός οδηγός Καστοριάς, Αθήνα 1982, 9.
120. Η κατάσταση της επιγραφής έχει επιδεινωθεί τα τελευταία χρόνια. Το κείμενο που παρατίθεται στηρίζεται σε επιτόπια ανάγνωση κατά το έτος 1984 και 1989.

·⁝· Ἔ̓ΦΘΑCΑΜῈΝΓΡΆΨΑΙCΕΠΡῚΝῈΝΚΑΡΔΙΑ;
ΠΟΛΎΤΛΑΜΆΡΤΥΜΥCΤΙΚΑΪ̃CΒΑΦΑΙCΠΌΘΟΥ·
ΤΑΝΫ̃ΝΔῈΚΑῚΧΡΩΜΑCΙΝΥΛΙΚΩΤΈΡΟΙC·
ΤΩ̃ΝΘΑΥΜΆΤΩ̃ΝCΟΥΖΩΓΡΑΦΩ̃ΤᾺCΕῚΚΌΝΑC·
ΔΙὬΝΜΕΠΟΛΛ(Ω̃Ν)ῈΡΡΎCΩCΥΓΚΥΡΜΆΤ(Ω̃Ν)·
ΠΟΛῪΝΦΕΡΟΝΤ(Ω̃Ν)ΤΩ̃[ΝΚ]ΑΚΩ̃ΝΜΟΙΤῸΝCΤΑΥΡῸΝ//
ΕΚΕΪ̃ΘΕΝΑῪΤΩΝῈΚΒΡΕΦΙΚΩ̃ΝCΠΑΡΓΆΝ(Ω̃Ν)·
CῈΠΡΟCΤΆΤΗΝἜCΧΗΚΑΦΎΛΑΚΑΚΕ[2]·
ΡΎCΤΗΝΒΟΗΘῸΝΕΝΖΑΛΑΙCΤΟΥΒΊΟΥ·
CΎΜΟΙΓΕΏ[ΡΓΙΕ]//ΤΩ̃ΝΛΑΘΩ̃ΝΕΥΡΈΘΗC·
CΎΜΟΙΠΑΡΕCΧΕCΧΑΡΜΟΝΗCΑΝΤΛΕΙΝΒΊ(ΟΝ)·
CΎΜΟΙ[ΦΕΡΕΝΙ]Κ[ΑCΠΝΟΗCΑῪ]ΤΗ̃CΜΈΧΡΙ·
ΑΝΘ̓Ὧ̃ΝΤΑCΕΠ[ΤΑ]CΤ[ΗΛΙ]ΤΕΎΩCΟΥΠΑΘΗ
Ε[ΠΙ]/ΤῈΝΑΟΫ̃ΚΑῚΘ(ΕΟ)Ϋ̃ΘΕΊΟΥΤΌΠΟΥ·
ΖΗΤΩ̃ΝΚἈΚΕΪ̃CΕCΗ̃ΝΑΡΩΓΉΝῈΝΚΡΊCΕΙ
ΘΕΟΔΩΡΟCCῸCΟῚΚΕΤΗCΛΗΜ[ΝΙΏ]ΤΗC⁝·

Ἔφθασα μὲν γράψαι σε πρίν ἐν καρδίᾳ πολύτλα μάρτυ μυστικαῖς βαφαῖς πόθου τα νῦν δέ καί χρώμασιν ὑλικωτέροις // τῶν θαυμάτων σου ζωγραφῶ τάς εἰκόνας· δι' ὧν με πολλ(ῶν) ἐρρύσω συγκυρμάτ(ων)· πολύν φερόντ(ων) τῶ[ν κ]ακῶν μοι τὸν σ[ταυρόν] // ἐκεῖθεν αὐτῶν ἐκ βρεφικῶν σπαργάν(ων)· σὲ προστάτην ἔσχηκα φύλακα κε [2]· ρύστην βοηθόν ἐν ζάλαις τοῦ βίου· σύ μοι Γεώ[ργιε] // τῶν λαθῶν εὑρέθης· σύ μοι παρέσχες χαρμονῆς ἀντλεῖν βί(ον)· σύ μοι [φέρε νί]κ[ας πνοῆς αὐ]τῆς μέχρι· ἀνθ'ὧν τὰ σεπ[τὰ] σ[τηλι]τεύω σου πάθη· ἐ[πί] // τε ναοῦ [καὶ] Θ(εο)ῦ θείου τόπου· ζητῶν κακεῖσε σὴν ἀρωγήν ἐν κρίσει Θεόδωρος σὸς ἱκέτης Λημν[νιώ]της.

Παραθέτομε μόνο τις διαφορές από τις αναγνώσεις Ορλάνδου και Χατζηδάκη διότι οι Τσαμίσης και Djurić - Tsitouridou ακολούθησαν τις αναγνώσεις του Ορλάνδου.

2. μάρτυ: μάρτι Ορλάνδος βαφαις: om Ορλάνδος
3. χρώμασιν ὑλικωτέροις:και οι -ιν υλικωτέρων Ορλάνδος
4. σου:ου Ορλάνδος
5. με:τε Ορλάνδος ερρύσω:ερύσω Ορλάνδος συγκυρμάτ(ων):συ... Ορλάνδος
6. φερόντ(ων):φέροντες Ορλάνδος τῶ[ν κ]ακῶν:...κων Ορλάνδος
7. ἐκεῖθεν αὐτῶν:μαθέντα των Ορλάνδος σπαργάν(ων):om Ορλάνδος
8. σε:παιδί σε Ορλάνδος φύλακα:φιλτάτω Ορλάνδος
9. ζάλαις τοῦ βίου:om Ορλάνδος
10.Γεώ[ργιε]:om Ορλάνδος εὑρέθης:υρεοις Ορλάνδος
11.χαρμονῆς:χαρμονήν Ορλάνδος ἀντλεῖν βίον:σε ισχύν Ορλάνδος
12.σύ μοι [φέρε νί]κ[ας πνοῆς αὐ]τῆς μέχρι:om Ορλάνδος
13. τὰ σεπ[τὰ] σ[τηλι]τεύω σου:νι ...ενωσον Ορλάνδος πάθη: πάθημα Ορλάνδος
14.ἐ[πί] τε:om Ορλάνδος Θ(εο)ῦ:om Ορλάνδος
15.σην:την Χατζηδάκης-Πελεκανίδης [εν κρί]σει:om Ορλάνδος
16.Λημ[νιώ]της:om Ορλάνδος

1.γράψαι σε πρὶν ἐν καρδίᾳ:cf.Rm 2.15
9.ρύστην, βοηθόν:Ps.69,5 ἐν ζάλαις τοῦ βίου:2Es.7,26
13.τὰ σεπ[τὰ] στ[ηλι]τεύω σου πάθη: Pall Laus. proem (PG 34 1004)

Γραφή καλλιγραφημένη, με γράμματα που μοιάζουν με των άλλων επιγραφών του ναού, ιδίως με αυτά της έμμετρης επιγραφής στην τοιχογραφία της Αναλήψεως του νάρθηκα, καθώς και με τα γράμματα των επιγραφών των αγίων Γεωργίου και Δημητρίου στον κυρίως ναό. Αφθονούν οι συνδέσεις γραμμάτων και οι συντομογραφίες, ίσως και λόγω του περιορισμένου χώρου. Τόνοι σωστά τοποθετημένοι και άνω τελείες στο τέλος κάθε ιαμβικού στίχου. Κανένα ορθογραφικό λάθος. Έμμετρη, με 16 ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους τέλειους ως προς τον αριθμό των συλλαβών και ως προς την παροξυτονία, ακολουθεί το λόγιο γλωσσικό ύφος της εποχής.

1-9. Ο μάρτυρας Γεώργιος στον οποίον απευθύνεται η επιγραφή εικονίζεται έφιππος δίπλα στην πόρτα του βορείου κλίτους με πέντε σκηνές θαυμάτων του, που *χρώμασιν ὑλικωτέροις* ζωγραφίσθηκαν κατά παραγγελία του Θεόδωρου Λημνιώτη στο βόρειο τοίχο του βορείου κλίτους. Ο δωρητής δηλώνει ότι έχει δεχθεί τις θαυματουργές επεμβάσεις του αγίου σε όλη τη διάρκεια της ζωής του. Παρόμοιο περιεχόμενο παρατηρούμε σε μεγαλογράμματη κτητορική επιγραφή (11ου-12ου αιώνα) που απευθύνεται προς τον άγιο Γεώργιο και τους αγίους Θεοδώρους και βρίσκεται στο ναό του Αγίου Νικολάου στη Λάρυμνα[121].

10-15. Την επίκληση προς τον άγιο ακολουθεί η δέηση γιά τη συνδρομή του έως το τέλος της ζωής του αφιερωτή, ο οποίος *σέ ἀντάλλαγμα* προσφέρει τη *στηλίτευση* στο ναό των παθών του αγίου-μάρτυρα. Πράγματι, διακρίνομε τέσσερις σκηνές από τα μαρτύρια του αγίου Γεωργίου στη νότια πλευρά του βορείου κλίτους, ακριβώς πάνω από τις απεικονίσεις των μελών της οικογένειας Λημνιώτη[122].

Από το περιεχόμενο της επιγραφής και τις εικονιζόμενες στο βόρειο κλίτος παραστάσεις υποθέτομε ότι αυτό το τμήμα του ναού πρέπει να ήταν αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο.

Η ιδιαιτερότητα των έξι επιγραφών που ακολουθούν συνίσταται στο ότι επάνω από τις τρείς αρχικές αφιερωματικές διακρίνονται τρείς μεταγενέστερες επιγραφές με ταυτόσημο περιεχόμενο. Προκύπτουν τα ερωτήματα, γιατί έγινε μία παρόμοια επέμβαση και πότε, εάν το σημερινό αποτέλεσμα όπου διακρίνονται και τα δύο στρώματα των επιγραφών με τα γράμματα να συγχέονται ήταν και το αρχικό, και τέλος εάν οι επεμβάσεις στις επιγραφές συνδέονται με άλλες επεμβάσεις στο ναό.

Αναλυτικά στις τρείς επιγραφές του πρώτου στρώματος με γράμματα στο χρώμα της ώχρας αναφέρεται μόνο το όνομα των κτητόρων, ενώ στο δεύτερο στρώμα με λευκά γράμματα χρησιμοποιείται η έκφραση *δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ* και ακολουθούν τα ονόματα. Στην επιγραφή του δωρητή υπάρχει διαφορά στην ορθογραφία του ονόματος που πρώτα έχει γραφεί *Λημνιώτης* και κατόπιν *Λειμνηότης*, αλλά στην επιγραφή της δωρήτριας η διαφορά είναι πιο ουσιαστική διότι στο πρώτο στρώμα μνημονεύεται με το οικογενειακό της όνομα *Ραδηνή*[123], ενώ στο δεύτερο αναφέρεται ως *Ἄννα κτητόρισσα*.

---

121. Π.Λαζαρίδης, Μεσαιωνικά Μνημεία Φθιώτιδος - Φωκίδος, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, 252.
122. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 25, σχ. αρ. 82, 89, 90-92.
123. Βλ. σελ. 33.

Ο υπεύθυνος της επέμβασης πρέπει να είχε άμεση σχέση με την οικογένεια και να μην έδρασε πολύ καιρό ύστερα από το πρώτο γράψιμο της επιγραφής. Την υπόθεση ότι οι επιγραφές του δεύτερου στρώματος είναι περίπου σύγχρονες των προηγούμενων επιβεβαιώνει και η ομοιότητα των γραμμάτων.

Η γνώση του οικογενειακού ονόματος της δωρήτριας και η επιθυμία να προστεθεί κατά την επέμβαση στην προϋπάρχουσα επιγραφή δηλώνει νομίζομε ότι ο υπεύθυνος της επέμβασης πρέπει να είχε άμεση σχέση με την οικογένεια και να μην έδρασε πολύ καιρό ύστερα από το πρώτο γράψιμο της επιγραφής. Την υπόθεση ότι οι επιγραφές του δεύτερου στρώματος είναι περίπου σύγχρονες των πρώτων επιβεβαιώνει και η ομοιότητα των γραμμάτων[124].

Ταυτόχρονα με το ξαναγράψιμο των επιγραφών πρέπει να έγιναν και οι επεμβάσεις στις παραστάσεις των κτητόρων. Παρατηρούμε επεμβάσεις στο ένδυμα του Λημνιώτη, την προσθήκη ομοιώματος της εκκλησίας στα χέρια του, καθώς και καπέλλων και στους δύο δωρητές· φαίνεται πιθανό ότι οι επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν αφού οι δωρητές έγιναν μοναχοί[125].

7. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 30, 31).

Βόρειο κλίτος, επάνω από τον αφιερωτή. Λευκά γράμματα σε ιώδη επιφάνεια, τρείς σειρές, ύψος 16 εκ. και μήκος 33 εκ. Ύψος γραμμάτων περίπου 4 εκ., διάστημα μεταξύ των γραμμών 1-1,5 εκ. Παρότι η επιγραφή έχει επικαλυφθεί διατηρείται αρκετά καλά και τα γράμματά της διακρίνονται με σχετική ευκολία.

Χρηστίδης 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Κυριακούδης 1981, 9. Djurić - Tsitouridou 1986, 39-40, αρ. 36[126].

ΔΈΗCΙCΤΟΥ̃ΔΟΎΛΟΥΤΟΥ̃//Θ(ΕΟ)Υ̃ΘΕΟΔΏΡΟΥΤΟΥ̃ΛΕΙ//
ΜΝΗΌΤΟΥΚΑῚΚΤΉΤΟΡΟC·

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ // Θ(εο)ῦ Θεοδώρου τοῦ Λει // μνηότου καὶ κτήτορος

Ο Θεόδωρος Λημνιώτης παριστάνεται ολόσωμος σε μέγεθος λίγο μικρότερο από την Θεοτόκο με τα χέρια υψωμένα σε δέηση. Σε μεταγενέστερη επέμβαση, πιθανώτατα σύγχρονη με την επέμβαση στην επιγραφή, προστέθηκε ένα ομοίωμα του ναού στα χέρια του αφιερωτή, καθώς και το καπέλλο.

8. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 30, 31).

Βόρειο κλίτος, επάνω από τον αφιερωτή. Γράμματα στο χρώμα της ώχρας. Δύο σειρές με μήκος 30 εκ. και ύψος 10 εκ. Ύψος γραμμάτων 4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1-1,5 εκ. Διατήρηση αρκετά καλή.

Χρηστίδης 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Κυριακούδης 1981, 9. Djuric' - Tsitouridou 1986, 38-39, αρ. 35.

·⁝·ΘΕΌΔΩΡΟCΌΛΗΜΝΙ//ΩΤΗCΚΑῚΚΤΉΤΩΡ·

---

124. Βλ. εικ. 29-31.
125. Κυριακούδης 1981, 3-20.
126. Βλ. και Πελεκανίδης 1953, πίν. 33, 34.

Θεόδωρος ὁ Λημνι // ώτης καὶ κτήτωρ

Ορθογραφημένη, χωρίς συντομογραφίες. Τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα.

9. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 28).

Βόρειο κλίτος, επάνω από την αφιερώτρια. Γράμματα λευκά σε ιώδη επιφάνεια. Ύψος 9 εκ. και μήκος 35 εκ. Δύο σειρές με διάστημα 1-1,5 εκ. μεταξύ τους. Ύψος γραμμάτων 4 εκ. Στην αρχή σύμβολο σταυρού. Διατήρηση αρκετά καλή.

Χρηστίδης 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Κυριακούδης 1981, 9. Djuric' - Tsitouridou 1986, 39-40, αρ. 36.

ΔΈΗCΙCΤΗCΔΟΎΛΗCΤΟΥ̃Θ(ΕΟ)Υ̃//Α̃ΝΝΗCΚΑῚΚΤΗΤΟΡΙCΑC

Δέησις τῆς δούλης τοῦ Θ(εο)ῦ // Ἄννης καὶ κτητόρισσας

Τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα. Ένα ορθογραφικό λάθος στη λέξη *κτητόρισσα*.

10. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 28).

Βόρειο κλίτος, επάνω από την αφιερώτρια. Γράμματα ώχρας σε ιώδη επιφάνεια. Διαστάσεις ίδιες με της προηγούμενης επιγραφής. Διατήρηση αρκετά καλή.

Χρηστίδης 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Malmquist 1979, 85-86. Κυριακούδης 1981, 9. Djuric' - Tsitouridou 1986, 38-39, αρ. 35.

·⁝· Α̃ΝΝΑΉΡ́ΑΔΗΝῊΚΑῚ//CΎΜΒΙΟCΤΟΥ̃ΚΤΉΤΩΡΟC·

Ἄννα ἡ Ραδηνή καὶ // σύμβιος τοῦ κτήτορος

Συχνές συνενώσεις γραμμάτων. Χωρίς συντομογραφίες. Τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα.

11. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 30, 31).

Βόρειο κλίτος, επάνω από τον γιό του αφιερωτή. Λευκά γράμματα σε ιώδη επιφάνεια και σε 4 σειρές. Ύψος 18 εκ. και μέγιστο μήκος 19 εκ. Ύψος γραμμάτων 4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ. Διατήρηση μέτρια.

Χρηστίδης 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Κυριακούδης 1981, 9. Djuric' - Tsitouridou 1986, 39 - 40, αρ. 36.

ΔΕΗ̃CΪCΤΟΥ̃ΔΟΥ//ΛΟΎΤΟΥ̃Θ(ΕΟ)Υ̃ΙΩ̃(ΑΝΝΟΥ)//ΚΑΙΗΟΥΤΟΥΚΤΉ//ΤΩ̃ΡΟC ⁝~

Δέησις τοῦ δού // λου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἰω(άννου) // καὶ υἱοῦ τοῦ κτήτορος

Συντομογραφίες στα ονόματα Θεού και Ιωάννου και στη λέξη *Δέησις* περιττό σημάδι συντομογραφίας. Συνενώσεις των γραμμάτων ΗC, ΤΙΥ, ΗΤ, ΤΩ.

Ο Ιωάννης απεικονίζεται ολόσωμος αριστερά του πατέρα του, σε λίγο μικρότερη κλίμακα από αυτόν[127], στραμμένος κατά τρία τέταρτα, με τα χέρια σε δέηση.

127. Σε αρκετά μεγάλη κλίμακα σε σχέση με τη μητέρα του.

12. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 30, 31).

Βόρειο κλίτος, επάνω από το γιό του αφιερωτή. Γράμματα ώχρας. Ύψος 9εκ. και μήκος 11εκ. Ύψος γραμμάτων 4 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ. Διατήρηση μέτρια.

Χρηστίδης 1922, 131. Ορλάνδος 1938, 55. Τσαμίσης 1949, 105. Κυριακούδης 1981, 9. Djurić-Tsitouridou 1986, 38-39, αρ. 35.

·⁝· ΙΩ̃(ΑΝΝΗC)ΟΥΙΟC//ΤΟΥ̃ΚΤΗΤΩΡΟC·

Ἰω(άννης) ὁ υἱός // τοῦ κτήτορος

Συντομογραφία μόνο στο όνομα Ιω(άννου). Μερική χρήση τόνων και πνευμάτων.

13. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 43, 47).

Βόρειος τοίχος του βορείου κλίτους, σε σημείο όπου συναντώνται τρία στρώματα ζωγραφικής. Έξι σειρές λευκών γραμμάτων σε ιώδη επιφάνεια. Διακρίνονται οι γραμμώσεις που χρησίμευαν ως οδηγοί γιά το ζωγράφο - γραφέα. Εξαιτίας της μεγάλης φθοράς είναι δύσκολο να διαπιστωθούν οι ακριβείς διαστάσεις. Το ύψος υπολογίζεται σε 23 εκ., το μέγιστο μήκος 33 εκ. και το ελάχιστο 5 εκ. Ύψος γραμμάτων 2-4 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών περίπου 1 εκ. Ανέκδοτη[128].

ΑΝ ...
ΩΧΥ[1]
ΔΟΥ̃ΒΙΟΝCΕ
[8]
ΥΛΗΠ[2]ΖϚ[1]
[1]ΓΩΜΕΤΗΚΑΤΟΙΝ [4]

Μορφολογική συγγένεια με τα γράμματα των άλλων επιγραφών του ναού, ιδιαίτερα με αυτά των επιγραφών του κεντρικού κλίτους.

Στο σημείο του ναού όπου βρίσκεται η επιγραφή συναντώνται τρία στρώματα ζωγραφικής διαφορετικών χρονικών περιόδων (εικ. 43).

Στο παλαιότερο στρώμα, που χρονολογείται γύρω στο 1000, διακρίνεται Παναγία στηθαία με τα χέρια σε δέηση, μέρος μιάς παράστασης τρίμορφης Δεήσεως, η παρουσία της οποίας ίσως σχετίζεται με την ύπαρξη τάφου του κτήτορα σε αυτό το σημείο του ναού[129]. Στο δεύτερο στρώμα, στο οποίο ανήκει η επιγραφή, θα αναφερθούμε παρακάτω. Το τρίτο στρώμα αποτελείται από την παράσταση ενός αφιερωτή με ενδιαφέρουσα ενδυμασία και από δύο ολόσωμες μορφές αγίων, πιθανώτατα των Αγίων Αναργύρων, εκ των οποίων ο ένας αγκαλιάζει τον αφιερωτή και ο άλλος τον τραβά από το χέρι[130].

---

128. Βλ. Ε. Δρακοπούλου, Η πόλη της Καστοριάς την εποχή των Κομνηνών, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΔ', (1987-1988), 309 (μνεία). Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 40 (φωτογραφία).
129. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 38.
130. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, εικ. 40.

Στο ενδιάμεσο στρώμα, στο οποίο ανήκει η επιγραφή που εξετάζομε, ένα χέρι σε δέηση που διακρίνεται στο επάνω τμήμα της μπορεί να ανήκει σε δεόμενο πιστό ή άγιο. Η παρατήρηση των παραστάσεων των τριών αυτών τοιχογραφικών στρωμάτων δίνει την ιδέα ότι σε αυτό το σημείο του ναού ίσως κατά παράδοση εικονίζονταν δεήσεις των χορηγών.

Η μορφή της επιγραφής οδηγεί στην ιδέα ότι ακολουθούσε το λόγιο ύφος των υπολοίπων έμμετρων επιγραφών του ναού. Οι λίγες λέξεις που σώζονται δεν μπορούν να μας διαφωτίσουν γιά το περιεχόμενο της επιγραφής.

Σύμφωνα με τα επιγραφικά στοιχεία και με τη στρωματική διάταξη η επιγραφή πρέπει να ανήκει στην εποχή κατά την οποία η οικογένεια Λημνιώτη ανακαίνισε και τοιχογράφησε το ναό, δηλαδή στα τέλη του 12ου αιώνα.

14. *Άγιοι Ανάργυροι*, τέλη του 12ου αιώνα (εικ. 29).

Νότιο κλίτος, δυτικός τοίχος, επάνω από την τοιχογραφία του αφιερωτή. Δύο σειρές με γράμματα ώχρας σε πράσινη επιφάνεια. Ύψος 7,5 εκ., μέγιστο μήκος 21 εκ. και ελάχιστο 9 εκ. Ύψος γραμμάτων 2 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 1,5 εκ.

L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo. Les fresques de Saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Brussel 1975, 570, αρ. 18. Malmquist 1979, 86. Κυριακούδης 1981, 4, πίν. 3. Djuric' - Tsitouridou 1986, 40, αρ. 37.

·⁝·ΘΕΟΦΙΛΟC(ΜΟΝ)ΑΧ(ΟC)ΟΛΗΜΝΙΩΤΗC//ΚΑΙΚΤΗΤΩΡ·⁝·

Θεόφιλος (μον)αχ(ὸς) ὁ Λημνιώτης // καὶ κτήτωρ

Τα γράμματα παρουσιάζουν ομοιότητα με αυτά των υπολοίπων αφιερωματικών επιγραφών του ναού, καθώς και με αυτά των ειλητών των αγίων του ιερού. Συντομογραφία στη λέξη (μον)αχ(ός). Τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα. Χωρίς ορθογραφικά λάθη.

Ο μοναχός Θεόφιλος, πιθανώτατα ο ίδιος ο Θεόδωρος Λημνιώτης, αφού έγινε μοναχός, παριστάνεται σε πολύ μικρή κλίμακα στα πόδια ενός τεράστιου Χριστού που εικονίζεται στο δυτικό τοίχο και προσφέρει ομοίωμα του ναού, στο οποίο διακρίνεται η κόκκινη στέγη και η λευκή πόρτα (εικ. 29)[131].

Οι τοιχογραφίες του νοτίου κλίτους, τις οποίες αφιερώνει ο Θεόφιλος, φαίνεται ότι έγιναν σε πολύ σύντομη χρονική απόσταση από τις υπόλοιπες τοιχογραφίες του ναού, σύμφωνα με τη τεχνοτροπία των παραστάσεων αλλά και τη μορφή των γραμμάτων της επιγραφής[132].

131. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, εικ. 24. Στον κ. G. Subotić οφείλω την επισήμανση ότι στην άλλη πλευρά της παράστασης του Χριστού εικονίζεται η σύζυγος του μοναχού, η οποία συνοδεύεται και από επιγραφή.
132. Βλ. σελ. 50.

Η Καστοριά τον 12ο αιώνα· τόπος εξορίας ή πολιτιστικής άνθησης;

Στην αναφορά της επιγραφής *ἀφ' οὗπερ ἦλθον εἰς τό κλαυθμῶνος πέδον*, στο ναό που αφιέρωσε ο Νικηφόρος Κασνίτζης στον Άγιο Νικόλαο είχε δοθεί, παρά τις κατά καιρούς αμφισβητήσεις[133], η λανθασμένη ερμηνεία ότι ο χορηγός είχε έλθει στον τόπο του κλαυθμώνος, δηλαδή στην εξορία της Καστοριάς. Στη συνείδηση των περισσότερων ερευνητών αλλά και των ασχολουμένων με την πόλη και την ιστορία της έχει εδραιωθεί η άποψη ότι η Καστοριά ήταν τόπος εξορίας και οι αφιερωτές των εκκλησιών της εξόριστοι κωνσταντινουπολίτες. Όμως η έκφραση *κλαυθμῶνος πέδον* αναφέρεται στην επίγεια ζωή του αφιερωτή και συνεπώς δεν υπάρχει λόγος να θεωρείται η Καστοριά ως τόπος εξορίας. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγεί τόσο το νόημα και το ύφος της επιγραφής[134], όσο και η έρευνα σε κείμενα της εποχής[135]. Από τα τελευταία, το πλέον ενδεικτικό είναι το ποίημα του Τζέτζη, που επιγράφεται *Χρεία Τζέτζου, τόν τῆδε βίον καί κλαυθμῶνος πέθον καλοῦσα καί κυβεῶνα καί σφαιρικήν φοράν, ἀστατοῦσαν, πολύστροφον καί οὐδέν τύφου πλέον*, στο περιεχόμενο του οποίου αναλύονται οι λόγοι γιά τους οποίους ο συγγραφέας καλεί *τόν τῆδε βίον γαρ πέδον κλαυθμῶνος, ὡς πλήρη πόνων, συμφορῶν, ἐπηρειῶν, δακρύων*[136]. Βέβαια, δεν πρέπει να αγνοηθεί ότι εκφράσεις όπως *τόπος κλαυθμώνος* χρησιμοποιούσαν συχνά οι βυζαντινοί αξιωματούχοι γιά να δηλώσουν τον τόπο που υπηρετούσαν, εφόσον αυτός βρισκόταν μακριά από την Κωνσταντινούπολη[137]. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση του Νικηφόρου Κασνίτζη ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιείται η έκφραση στην επιγραφή δηλώνει μάλλον ευγνωμοσύνη και όχι παράπονα ή δυσαρέσκεια, όπως συνέβαινε να εκφράζουν αυτοί που ζούσαν μακριά από την πρωτεύουσα της βυζαντινής αυτοκρατορίας[138].

Ο κτήτορας άρα του ναού του Αγίου Νικολάου, ο Νικηφόρος Κασνίτζης, υπήρξε εκπρόσωπος της τοπικής αριστοκρατίας και όχι εξόριστος. Αλλωστε, όπως σωστά έχει παρατηρηθεί

---

133. N.Lavermicocca, Sull'iscrizione di fondazione della chiesa di S. Nicola di "Kasnitzi" a Kastoria, Nicolaus 4 (1976), 212-213. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 57-58. M.Angold, The Byzantine Empire 1025-1204. A political History, London and New York 1984, 248-256.

134. Βλ. και Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 57-58.

135. Σε μία όχι εξαντλητική έρευνα των πηγών εντοπίσαμε σχετικά χωρία στο λόγο του Γεωργίου Τορνίκη, Ἐπί τῷ θανάτῳ τῆς πορφυρογεννήτου κυρᾶς Ἄννης τῆς Καισαρίσσης: *ἐγώ δέ οὔτε πενθήσων ἔρχομαι οὐ μόνον διά τήν ἀπελθοῦσαν ἀπό τῆς τοῦ κλαυθμῶνος κοιλάδος μεταβᾶσαν εἰς ἀγαλλίασιν* (J.Darrouzès, Georges et Dèmètrios Tornikès, Lettres et Discours, Paris 1970, 221.7). Στον επιτάφιο λόγο του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον πατέρα του: *σύ μέν χαίρεις, οἶδα, τήν ἀνέκλειπτον καί μή παρερχομένην χαράν/ ἐμέ δέ τῆς λύπης χωρίῳ τῇ κοιλάδι τοῦ κλαυθμῶνος ἐγκαταλέλοιπας* (Αλ. Σιδεράς, Ανέκδοτοι βυζαντινοί Επιτάφιοι, Αθήνα 1991, 96, στιχ. 13-14). Στον Βίο και Πολιτεία του Κλήμεντος αρχιεπισκόπου Βουλγάρων του Θεοφυλάκτου Αχρίδος: *καί φωτί φῶς προσλαβών εἰς οὐρανούς μετέστη, οὗ ὁ Χριστός, τήν τοῦ κλαυθμῶνος κοιλάδα, τά τοῦ σκοτασμοῦ σκηνώματα, τόν πηλόν τῆς ἰλύος, τήν ἐνταῦθα παροικίαν λιπών* (PG 126, στ. 1200). Ας σημειωθεί ότι στα βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης η έκφραση *κλαυθμών, ἄλσος κλαυθμῶνος, κοιλάς κλαυθμῶνος*, συναντάται ως τόπος συνδεόμενος με θλιβερά γεγονότα της εβραϊκής ιστορίας (βλ. E.Hatch - H.Rredpath, Concordance to the Septuagint and the other Greek Versions of the Old Testament, II, Graz 1975, 767 (λήμμα κλαυθμών).

136. Τζέτζης, 410-411.

137. H.Ahrweiler, Recherches sur la société byzantine au XI siècle, TM 6 (1976), 102-103.

138. Βλ. Επιστολή Μιχαήλ Χωνιάτη προς Ευθύμιο Μαλάκη: Σπ. Λάμπρος, Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα, Β', Εν Αθήναις 1880, επιστ. κ΄, 2.10-15).

σε άλλη περίπτωση, οι χορηγοί προτιμούσαν συνήθως να δωρίζουν ναούς στις ιδιαίτερες πατρίδες τους, ή το πολύ στην Κωνσταντινούπολη, και όχι σε πόλεις που είχαν μετατεθεί, ή, το χειρότερο, εξορισθεί[139].

Στοιχείο ενδεικτικό γιά την κοινωνική θέση των κτητόρων των Αγίων Αναργύρων, της οικογένειας Λημνιώτη, αποτελεί, εκτός από τις πολυτελείς ενδυμασίες, η συγγένεια με την οικογένεια των Ραδηνών, της οποίας μέλη συνδέονται με αυτοκρατορικούς κύκλους και υψηλά αξιώματα[140]. Επίσης, η παρουσία όλων των μελών της οικογένειας Λημνιώτη και η συνέχεια της παρουσίας της στην πόλη, έναν περίπου αιώνα αργότερα, αποτελούν σημαντικές ενδείξεις γιά την ένταξή τους στην τοπική αριστοκρατία.

Η ποιότητα των τοιχογραφιών, καθώς και η επιλογή των εικονογραφικών προγραμμάτων των ναών των Αγίων Αναργύρων και Αγίου Νικολάου[141], μαρτυρούν τη σχέση των κτητόρων τους με κύκλους υψηλού πολιτισμικού επιπέδου, καθώς και το οικονομικό τους επίπεδο. Χαρακτηριστικό, τόσο της κοινωνικής θέσης, όσο και της ιδεολογίας τους είναι η επιλογή των παραστάσεων των αγίων με τις πολυτελείς πανοπλίες που κοσμούν τους ναούς τους, καθώς και η ευγένεια και η πνευματικότητα των μορφών που κυριαρχούν στα τοιχογραφικά σύνολα των οποίων υπήρξαν χορηγοί[142].

Ενδεικτικές, επίσης, των λογοτεχνικών τους προτιμήσεων είναι οι γλωσσικά και μετρικά άψογες επιγραφές - επιγράμματα των αφιερωμάτων τους, παραγγελίες προφανώς σε λόγιους συγγραφείς της εποχής.

Οι πολιτιστικές εκφάνσεις στη ζωή των οικογενειών Λημνιώτη και Κασνίτζη επιτρέπουν την τοποθέτησή τους, εκτός από την επαρχιακή αριστοκρατία, και στο επίκεντρο ενός λόγιου κύκλου, που προφανώς συνδέεται με παρόμοιους κύκλους της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης.

Η ερμηνεία των επιλογών τους συνδέεται γενικώτερα με τους τρόπους ερμηνείας της σχέσης μεταξύ χορηγού και έργου τέχνης. Κατά μίαν άποψη, το status του χορηγού ερμηνεύεται από το είδος της τέχνης που επιλέγει. Γιά παράδειγμα, η τέχνη των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Παντελεήμονα στο Νέρεζι της Γιουγκοσλαβίας ερμηνεύεται από το status του δωρητή που ήταν εγγονός του αυτοκράτορα Αλεξίου Α' Κομνηνού[143].

Σύμφωνα με άλλον τρόπο ερμηνείας η κοινωνική ομάδα στην οποίαν ανήκει ο χορηγός - υψηλοί αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι και μοναχοί ή γενικά μέλη του κλήρου- ερμηνεύει την τέχνη που επιλέγει και η καθεμία καθρεπτίζει στην τέχνη τις επιλογές της τάξης της[144].

---

139. V. von Falkenhausen, The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries (ed. M.Angold), BAR International Series, Oxford 1984, 213.

140. Βλ. σελ. 34.

141. Γιά τις επεμβάσεις στο εικονογραφικό πρόγραμμα και το επίπεδο των χορηγών βλ. M.Panayotidi, The question of the role of the donor and the painter. A rudimentary approach, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. ΙΖ΄ (1993-1994), 143-156.

142. Βλ. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 57.

143. G.Ostrogosky, Zur Byzantinischen Geschichte, Darmstadt 1973, 166-182.

144. V.Djuric', Fresques du monastère de Veljusa. Akten des XI Internationalen Byzantinistenkongresses, Munich 1960, 113-121. Γιά τις επιλογές των δωρητών βλ. και A.Cutler, Art in Byzantine Society: Motive forces of Byzantine Patronage, XVI Inter. Byz. Kongres, JÖB 31.2 (1981), 780-781.

Γύρω από το θέμα της σχέσης του κοινωνικού επιπέδου του χορηγού και της ποιότητας του έργου τέχνης, ο προβληματισμός είναι έντονος και οριστικά συμπεράσματα δεν έχουν ακόμη διατυπωθεί[145].

Ένα σημείο που πρέπει να τονισθεί είναι η σχέση μεταξύ της ποιότητας του έργου τέχνης και του οικονομικού επιπέδου του χορηγού[146]. Τη δυνατότητα εκτελέσεως δύο τόσο σημαντικών τοιχογραφικών συνόλων, όπως οι Άγιοι Ανάργυροι και ο Άγιος Νικόλαος[147], θεωρούμε δηλωτική του οικονομικού επιπέδου των χορηγών της Καστοριάς.

Η δυναμική κοινωνική και οικονομική άνοδος των τοπικών αρχόντων ακολουθεί τις αλλαγές της δομής της μέσης και ύστερης βυζαντινής πόλης που ακολούθησαν τις διοικητικές ρυθμίσεις των Κομνηνών[148]. Οι άρχοντες αυτοί υπήρξαν οι φορείς του τοπικού *patronage*[149], αντλούσαν τη δύναμή τους από τις θέσεις που κατείχαν αλλά και από την περιουσία τους σε γή[150] και η παρέμβασή τους ήταν καθοριστική γιά την κοινωνική διαμόρφωση αλλά και τις καλλιτεχνικές επιδόσεις μιάς περιοχής.

Ειδικά για την Καστοριά ο 12ος αιώνας, έως περίπου το 1200, υπήρξε μία ευνοϊκή εποχή διότι η τοπική ανώτερη τάξη, κατόρθωσε να εκμεταλλευθεί τις γενικώτερες θετικές γιά την ανάπτυξη των πόλεων συνθήκες της εποχής των Κομνηνών.

Η ευνοημένη γεωγραφικά πόλη αναδείχθηκε πνευματικά και καλλιτεχνικά, όπως φαίνεται από τις σχέσεις των επισκόπων της με την Κωνσταντινούπολη, αλλά και από τις επιλογές των χορηγών των ναών της, που σχετίζονταν με καλλιτεχνικά εργαστήρια υψηλής ποιότητας της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας (Κουρμπίνοβο, Νέρεζι), και συνδέονταν με κέντρα, όπως η Αχρίδα και η Θεσσαλονίκη.

Ενα νέο κοίταγμα των επιγραφικών και καλλιτεχνικών μαρτυριών οδήγησε σε ανατροπή του συσχετισμού Καστοριάς και τόπου εξορίας και σε προφανή ανάδειξη της πόλης σε τόπο πολιτιστικής άνθησης κατά την εποχή των Κομνηνών.

---

145. Βλ. G.Babić, Peintures murales byzantines (1081-1453). Possibilités et limites des analyses sociologiques, Actes du XVIIIe Congrès Intrenational d'Etudes Byzantines, Moscou 1991, 348-398.

146. Βλ. R.Cormack, Aristocratic Patronage of the Arts in 11th and 12th Centuries, University of California Press, Berkeley-Los Angeles- London 1985, 39. M.Panayotidi, The character of monumental painting in the 12th century. The question of patronage. Β΄ Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο, Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η εποχή του, Αθήνα 1989, 285-331.

147. Βλ. και Σ.Καλοπίση- Βέρτη, Η χορηγία στη μνημειακή τέχνη των Παλαιολόγων ώς το 1400, 9ο Συμπόσιο ΧΑΕ, Αθήνα 1989, 14, όπου συνάγεται ότι η οικονομική επιφάνεια και η κοινωνική προέλευση του δωρητή έχουν άμεσο αντίκτυπο στην ποιότητα του έργου. Βλ.επίσης γιά την εποχή των Παλαιολόγων Α.Λαΐου, Στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων: Οικονομικά και πολιτιστικά φαινόμενα, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, 1, Αθήνα 1991, 283-294.

148. Γιά τη δομή της μέσης και ύστερης βυζαντινής πόλης βλ. Ι.Καραγιαννόπουλος, Πόλεις- Κοινωνική ζωή, Μακεδονία 1982, 323-327. I.Karayannopoulos, Ein Problem der spät-byzantinischen Agrargeschischte, JÖB 30 (1981), 207-238. Ν. Σβορώνος, Οι εξελίξεις στην οικονομία και κοινωνία, ΙΕΕ Θ΄, 66-68.

149. A.W.Epstein, Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Implications, Art Bulletin 62 (1980), 200. M.Angold, Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities of the Later Byzantine Empire, The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries, Bar Inter. Series 221, Oxford 1984, 236-253, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

150. G.Ostrogorky, Observation on the aristocracy in Byzantium, DOP 25 (1971), 7.

Γ'. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΚΥΡΙΑΡΧΩΝ (13ος- 14ος αι.)

Ιστορικά στοιχεία

Τα πρώτα χρόνια του 13ου αιώνα, η ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς υπήρξε πεδίο δράσης βουλγάρων επιδρομέων. Ήδη από το 1201, ο βούλγαρος ανεξάρτητος ηγεμόνας Ντομπρομίρ Χρύσος κατόρθωσε με τη συνεργασία του βυζαντινού πρωτοστάτορα Καμύτζη να επεκτείνει την ηγεμονία του σε μεγάλες περιοχές της βορειοδυτικής Μακεδονίας κατακτώντας την περιοχή Πριλάπου και Πελαγονίας και να προχωρήσει ώς την Κεντρική Ελλάδα[1].

Η Καστοριά κατά την περίοδο αυτή φαίνεται ότι ανήκε στους βυζαντινούς, εφόσον το 1204, σύμφωνα με τον πίνακα διανομής των εδαφών της καταλυθείσης Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μεταξύ των Σταυροφόρων, την Partitio Terrarum Imperii Romaniae, στα εδάφη που επρόκειτο να δοθούν στους λατίνους, *de secunda parte terre qui devenit peregrinis*, περιλαμβάνεται και η *provintia Castorie*[2]. Όμως ο γενικός και θεωρητικός χαρακτήρας της Partitio Romaniae[3] δεν ανταποκρινόταν στη διαμορφωμένη κατάσταση των υπό διανομή εδαφών με αποτέλεσμα περιοχές που διανεμήθηκαν στους σταυροφόρους να μην κατακτηθούν ποτέ από αυτούς, ή αντίθετα, περιοχές που δεν αναφέρονται στην Partitio να περιληφθούν αργότερα στις κτήσεις τους[4]. Ειδικά γιά την περιοχή της Καστοριάς δεν υπάρχουν μαρτυρίες ότι κατακτήθηκε από τους λατίνους.

Υπό το κράτος της Ηπείρου, η δυτική Μακεδονία χωρίσθηκε σε μικρά θέματα με βάση τις πόλεις και τα περίχωρά τους. Η Καστοριά δεν αναφέρεται στις πηγές, ούτε και άλλες σημαντικές πόλεις, όπως η Αχρίδα, και γιά το λόγο αυτό υποθέτουμε την ύπαρξη και άλλων θεμάτων.

---

1. Χωνιάτης, 533-534.
2. Δ.Ζακυθηνός, Μελέται περί της Επαρχιακής Διαιρέσεως και της Επαρχιακής Διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ Κράτει, ΕΕΒΣ XXI (1951), 180-181, 206. A.Carile, La partitio terrarum Imperii Romanie del 1204 nella tradizione storica dei Veneziani, Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici 2-3 (1965-66), 221-222.
3. Για το χρόνο και τον τόπο που συντάχθηκε η Partitio Romaniae βλ. N.Oikonomidès, La decomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: À propos de la Partitio Romaniae, XVe Congrès International d' Etudes Byzantines I. Histoire, Athènes 1976, 4-13.
4. Oikonomidès, ό.π., 12-14.

Ίσως η Καστοριά να κατακτήθηκε για λίγους μήνες από τους βουλγάρους, όταν το 1230, η επίθεση του Θεοδώρου Δούκα εναντίον του Ιωάννη Β΄ Ασάν (1218-1241) τελείωσε με τη νίκη του τελευταίου στη μάχη της Κλοκοτινίτσας[5] και ο Ασάν εκμεταλλεύθηκε τη νίκη εισβάλλοντας στη Θράκη και στη Μακεδονία, κατέλαβε την Αδριανούπολη, το Διδυμότειχο, το Βολερό, τις Σέρρες, την Πελαγονία και το Πρίλεπ[6], *κατέδραμε δὲ καὶ τῆς μεγάλης Βλαχίας, ἀλλὰ καὶ τοῦ Ἑλβάνου κατακυριεύει καὶ μέχρι τοῦ Ἰλλυρικοῦ τὰς λείας ποιεῖ*[7]. Ο Ιωάννης Ασάν είχε νυμφευθεί σε δεύτερο γάμο την Ειρήνη, κόρη του Θεοδώρου Αγγέλου Κομνηνού της Ηπείρου και πέθανε το 1241[8]. Εως το 1246 βασίλεψε ο γιός του Καλιμάν[9], τον οποίο διαδέχθηκε ο νεαρός Μιχαήλ Ασάν με συμβασίλισσα τη μητέρα του Ειρήνη, τον Αύγουστο του 1246[10].

Μόλις ο Ιωάννης Βατάτζης, ο οποίος βρισκόταν ήδη στην περιοχή της Μακεδονίας[11], έμαθε το Σεπτέμβριο του 1246 ότι *βρέφος ἄρξαι τῶν Βουλγάρων*[12] εξεστράτευσε εναντίον πόλεων της Μακεδονίας και κατέλαβε τις Σέρρες, το Μελένικο ώς την άνω κοιλάδα του Έβρου, τα Σκόπια, τη Βελεσσό, τον Πρίλαπο, την Πελαγονία και τον Πρόσακο[13]. Το Νοέμβριο του 1246 εξανάγκασε το Μιχαήλ Ασάν και τους αντιβασιλείς να αναγνωρίσουν με συνθήκη ειρήνης τα νέα σύνορα[14]. Η Καστοριά δεν μνημονεύεται στις κατακτήσεις του Βατάτζη, αν και, όπως αναφέρεται παραπάνω, κατακτήθηκαν γειτονικές της περιοχές[15]. Τον ίδιο χρόνο, ο Μιχαήλ Β΄ Άγγελος της Ηπείρου εξόρμησε και αυτός γιά να ανακαταλάβει βουλγαρικά εδάφη της Μακεδονίας. Οπως σημειώνει ο Ακροπολίτης *ἐπεὶ δὲ ὑπὸ τὸν βασιλέα ἐγεγόνει Θεσσαλονίκη καὶ Βέρροια, τὰ ἐκεῖθεν αὐτῶν καὶ πρὸς δυσμὰς ἀπὸ τοῦ Πλαταμῶνος ἀρχόμενα ὑπὸ τὸν Μιχαήλ ἐτέλουν, ἔτι τε τὰ περὶ Πελαγονίαν καὶ Ἀχρίδα καὶ Πρίλαπον*[16]. Δεν γνωρίζομε την τύχη της Καστοριάς αλλά υποθέτομε ότι τότε πρέπει να κατακτήθηκε από τους ηπειρώτες, μιά και πέντε χρόνια αργότερα, το χειμώνα του 1252, διοικητής της πόλης ήταν ο στρατηγός και συγγενής του Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου, Θεόδωρος Πετραλίφας[17]. Το 1252, ο Ιωάννης Βατάτζης, ο οποίος διαχείμαζε στην Έδεσσα κάτω από δύσκολες καιρικές συνθήκες, δέχθηκε το στρατηγό του Μιχαήλ και υπεύθυνο της φρουράς της Καστοριάς Μιχαήλ Γλαβά ως πρόσφυγα από την Καστοριά και στη συνέχεια το Θεόδωρο Πετραλίφα.

---

5. Ακροπολίτης, 41-42.
6. Ακροπολίτης, 42.
7. Ακροπολίτης, 46, 9-11. Στις κατακτήσεις του Ασάν αναφέρεται και η χρονολογημένη στα 1230 επιγραφή του ναού των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στο Τύρνοβο. Βλ. I.Duičev, Knizovni i istoriceski pametnici ot vtoroto b'lgarko carstva, Sofia 1943, 38-39.
8. I.Božilov, Familijata na Asenevci (1186-1460): genealogia- prosopografia, Sofia 1985, αρ. 7, 77-92.
9. Božilov, ό.π., αρ. 18, 104-105.
10. Božilov, ό.π., αρ. 19, 106-110. I.Lazarov, Upravlenieto na Michail II Asen i Irina Komnina (1246-1256) Vekove 13.2 (1984), 12-19. PLP αρ. 1514.
11. Ακροπολίτης, 72-73.
12. Ακροπολίτης, 74.
13. Ακροπολίτης, 73-78.
14. Ακροπολίτης, 78. Βλ. και G.Cankova-Petkova, Griechisch- Bulgarische Bundisse in der Jahren 1235 und 1246, Byzantinobulgarica III (1969), 49-73.
15. Ακροπολίτης, 78-79, 84.
16. Ακροπολίτης, 84.
17. Ακροπολίτης, 90. Γρηγοράς Ι, 48.

Εὐθὺς γάρ ἡ Καστορία καὶ ἡ περὶ αὐτὴν ἅπασα χώρα προσερρύη τῷ βασιλεῖ καὶ πολλῆς εὐθυμίας αὐτόν τε τον βασιλέα καὶ τὰ στρατεύματα ἔπλησεν[18].

Υποταγή δήλωσε στο βασιλέα της Νικαίας και ο έως τότε σύμμαχος αλλά και συγγενής του Μιχαήλ, *ὁ ἀπό τοῦ Ἀλβάνου Γουλάμος*[19]. Μετά την προσχώρηση της Καστοριάς, στα τέλη του 1252 με αρχές 1253, οι δύο αντίπαλοι ήλθαν σε συννενόηση[20] και η δυτική Μακεδονία, εκτός από μία μικρή περιοχή, πέρασε στην αυτοκρατορία της Νικαίας[21]. Ο Ιωάννης Βατάτζης, έμεινε ώς το Πάσχα του 1253 στην Έδεσσα, και τότε *μετὰ μετρίου στρατεύματος εἰς θέαν τῶν προσφάτως ἐπιγεγενημένων τούτῳ χωρῶν ἀφίκετο. καὶ ἀπῆλθε μὲν εἰς Ἀχρίδα, ἐπιδεδημήκει δὲ εἰς Δεάβολιν κἀκεῖθεν εἰς Καστορίαν*[22], από όπου συνέχισε γιά Θεσσαλονίκη.

Το χειμώνα του 1254/55 σε εκστρατεία του Μιχαήλ Ασάν εναντίον της Μακεδονίας κατελήφθησαν αρκετές περιοχές, στις οποίες δεν αναφέρεται η Καστοριά, ούτε γειτονικές πόλεις[23]. Το 1256, ο διάδοχος του Βατάτζη, Θεόδωρος Β΄ Λάσκαρης διόρισε το Γεώργιο Ακροπολίτη γενικό διοικητή δυτικής Μακεδονίας και το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου ο Ακροπολίτης ξεκίνησε τρίμηνο ταξίδι επιθεωρήσεως κατά το οποίο *καὶ δὴ τὰ Σέρβια παρελθὼν καὶ παραμείψας τὴν Καστορίαν καὶ τὰ ἀμφὶ τὴν Ἀχρίδα παραγγείλας (ἀφίκετο) περὶ τὸ Ἄλβανον*[24].

Το Φεβρουάριο του 1257, ο αυτοκράτορας της Νικαίας πληροφορήθηκε ότι ξέσπασε εξέγερση των Αλβανών, υποκινημένη από το Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου, ο οποίος στη συνέχεια επιτέθηκε εναντίον βυζαντινών πόλεων, κατόρθωσε μετά από πολύμηνους αγώνες να καταλάβει την Καστοριά και τη Βέροια και πολιόρκησε τον Ακροπολίτη στον Πρίλαπο[25]. Στη συνέχεια, ο Μιχαήλ στρατοπέδευσε στην περιοχή της Καστοριάς[26].

Τα Χριστούγεννα του 1258, αντιβασιλέας της Νικαίας ανέλαβε ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος, ο οποίος απέστειλε στρατεύματα στη Μακεδονία υπό τον αδελφό του, σεβαστοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο. Στις αρχές της άνοιξης του 1259, άλλα στρατιωτικά τμήματα της Νικαίας άρχισαν να συγκεντρώνονται στην πεδιάδα του Βολερού γιά να ενωθούν με τις δυνάμεις του Ιωάννη Παλαιολόγου στή Θεσσαλονίκη. Η αιφνίδια επίθεση του Ιωάννη Παλαιολόγου πανικόβαλε το στρατό του Μιχαήλ Β΄ και τον ανάγκασε να οπισθοχωρήσει μέσω της Πίνδου στην Αυλώνα[27]. Στα τέλη της ανοίξεως, ο Ιωάννης Παλαιολόγος κινήθηκε από την Αχρίδα

---

18. Ακροπολίτης, ό.π. Γρηγοράς, ό.π.
19. Ακροπολίτης, 91. Γρηγοράς I, 48. Σχετικά με την παρουσία των αλβανών πρέπει να σημειωθεί ότι οι εγκαταστάσεις τους δεν ήταν μόνιμες αυτήν την εποχή, μιά και οι μεταναστεύσεις τους θεωρείται ότι άρχισαν κατά το τέλος του 13ου αιώνα (βλ. Al.Ducellier, Les Albanais du XIe siècle: Nomades ou sedentaires? BF VII (1979), 32. Γενικά η περίοδος 1230-1250 είναι από τις πιό σκοτεινές της αλβανικής ιστορίας (βλ. Ducellier 1981, 167). Γιά τις μεταναστεύσεις των αλβανών βλ. και J.Cvijić, La peninsule balkanique, Géographie Humaine, Paris 1918, 150. Α.Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού Ι, Θεσσαλονίκη 1961, 28, χάρτης σελ. 31. Β.Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι., Αθήνα 1985, 75-76.
20. Ακροπολίτης, 91-92. Γρηγοράς I, 48.
21. Ακροπολίτης, 92. Βλ. και V.Kravari, Villes et villages de Macédoine Occidentale. Realités Byzantines, Paris 1989, 45, εικ.4.
22. Ακροπολίτης, 92. Ο Γρηγοράς δεν αναφέρει αυτό το ταξίδι.
23. Ακροπολίτης, 103.
24. Ακροπολίτης, 139-140.
25. Ακροπολίτης, 154. Παχυμέρης I, 26.
26. Ακροπολίτης, 165-166.
27. Ακροπολίτης, 165-166. Παχυμέρης I, 106.

και Πελαγονία προς νότο, ενώ ο Μιχαήλ και οι σύμμαχοί του βάδισαν προς βορρά μέσω της περιοχής της Καστοριάς. Τα στρατεύματα συναντήθηκαν στους λόφους μεταξύ Πελαγονίας και Καστοριάς και ο Ιωάννης Παλαιολόγος διέλυσε το στρατό του Μιχαήλ[28]. Μετά τη μεγάλη νίκη – *ὀλίγας γὰρ τοιαύτας νίκας εἶδεν ὁ ἥλιος*[29] – ο σύμμαχος του Μιχαήλ Γουλιέλμος Βιλλεαρδουΐνος, σύμφωνα με τον Ακροπολίτη, ανακαλύφθηκε ενώ κρυβόταν κοντά στην Καστοριά, οδηγήθηκε δέσμιος στο βασιλέα και κατόπιν φυλακίσθηκε[30].

Μετά τη μάχη της Πελαγονίας, η Καστοριά αποτέλεσε τμήμα της αυτοκρατορίας της Νικαίας και κατόπιν της Κωνσταντινουπόλεως. Κατά την περίοδο αυτή, εξασφαλίσθηκε η ηρεμία στην περιοχή, που όπως φαίνεται δεν διακόπηκε από τις επιδρομές στη Μακεδονία των Σέρβων του Στεφάνου Ούρεση Μιλούτιν και του συμμάχου του Ιωάννη, νόθου γιού του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου.

Στις αρχές του 14ου αιώνα κύριος της Καστοριάς ήταν ο Ιωάννης Δούκας, σύμφωνα με έγγραφο των κρατικών αρχείων της Βενετίας[31]. Το έγγραφο, του έτους 1317, αποτελεί μετάφραση από τα ελληνικά στα λατινικά γράμματος που απευθύνεται στο δόγη Giovanni Soranzo από τον *Cane cominino Anzolo, ducha et segnor de la terre da Thenes et Patras, et ducha de la gran blachia et de la castoria*[32]. Ο Ιωάννης Δούκας Β΄, εγγονός του σεβαστοκράτορα Ιωάννη Δούκα Α΄ της Θεσσαλίας, είχε νυμφευθεί στα 1315 την κόρη του Ανδρονίκου Β΄ Ειρήνη και είχε αποκαταστήσει τις σχέσεις του με την Κωνσταντινούπολη[33]. Συνεπώς, ίσως η Καστοριά του είχε δοθεί χωρίς μάχη.

Φαίνεται ότι η πόλη παρέμεινε στους Θεσσαλούς και μετά το θάνατο του Ιωάννη Δούκα, εφόσον, σε επιστολή τού Marino Sanudo Torsello, χρονολογημένη στα 1325, αναφέρεται *quidam Graecus, qui tenet castrum de Latricala et Castorie et plura alia atque terras*[34]. Ο κύριος αυτός Τρικάλων και Καστοριάς, που το όνομά του δεν αναφέρεται στην παραπάνω επιστολή μπορεί να ταυτισθεί ασφαλώς με τον ανεξάρτητο ηγεμόνα της Θεσσαλίας Στέφανο Γαβριηλόπουλο, ο οποίος αναφέρεται σε μεταγενέστερη επιστολή (1327) του Marino Sanudo[35]. Στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου των Παλαιολόγων, η Καστοριά ανήκοντας στις κτήσεις του Ανδρονίκου Β΄, όπως και όλη η δυτική Μακεδονία[36], είχε *ἐπίτροπο* τον Ιωάννη Άγγελο,

---

28. Ακροπολίτης, 168-170. Παχυμέρης Ι, 107. Γρηγοράς Ι, 73-75. Βλ. D.J. Geanakoplos, Greco-latin relations on the eve of the byzantine restoration: the battle of Pelagonia - 1259, DOP 7 (1953), 99-141 και Φρ.Ροχόντζης, Η αναβίωση του ελληνισμού και η παρακμή της Φραγκοκρατίας. Μάχη της Καστοριάς (1259 μ.Χ.), Μακεδονικά 22 (1982), 340-355. Χρονικά η μάχη τοποθετείται το καλοκαίρι του 1259 (βλ. D.Nicol, The date of the battle of Pelagonia, BZ 49 (1956), 71 και Geanakoplos, ό.π., 136).
29. Ακροπολίτης, 171, 5-6.
30. Ακροπολίτης, 170.
31. Acta Albaniae Veneta I, 1, 12-13, αρ.30.
32. Γιά τη χρονολόγηση του εγγράφου στις 14 Μαίου 1317 βλ. R.Predelli, Libri commemoriali della Repubblica di Venezia I, Venezia 1876, reg. II, αρ. 41.
33. Γρηγοράς, VII, 13, 278-179.
34. G.Tafel - G.Thomas, Urkunden zur alteren Handels und Staatsgeschichte der Republik Venedig I, Amsterdam 1964, 498.
35. D.Jacoby, Catalans, Turcs et Venitiens en Romanie (1305-1332): Un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello, Studi Medievali, 3e Serie, XV.I (1974), 235, σημ. 108, 236, σημ. 114 και 237, σημ. 117. Βλ. και B.Ferjančić, Tesalija u XIII i XIV veku, Beograd 1974, 168-170.
36. Καντακουζηνός Ι, 101.

γαμβρό του ανηψιού του αυτοκράτορα, πρωτοβεστιαρίου Ανδρόνικου Παλαιολόγου[37]. Ο Ιωάννης Άγγελος, στη διάρκεια της πολιορκίας της πόλης από τα στρατεύματα του Ανδρονίκου Γ', κράτησε τη στάση που είχε προβλέψει ο Ιωάννης Καντακουζηνός όταν, μιλώντας γι αυτόν στη Θεσσαλονίκη, υποστήριζε: *πολλὴν ἐμοὶ τήν εὔνοιαν καὶ τὴν εὐπείθειαν ὀφείλει... διὰ τὴν πρὸς ἐμὲ φιλίαν ῥᾶστα πρωτοβεστιάριον ἂν πρόηται τὸν κηδεστήν, καὶ ἡμῖν τὴν πόλιν παραδοίη.* Πράγματι, μόλις έφθασαν τα *προστάγματα βασιλέως καὶ τοῦ μεγάλου δομεστίκου γράμματα, Ἄγγελος μέν ὁ Καστορίας ἐπίτροπος εὐθὺς τὴν πόλιν εἶχε διὰ φρουρᾶς, ὡς βασιλεῖ τῷ νέῳ, ὅταν ἀφίκηται, παραδώσων*[38]. Στις αρχές του έτους 1328, η πόλη περιήλθε στην κατοχή του Ανδρονίκου Γ', ο οποίος έφθασε στην Καστοριά από την Έδεσσα, και αφού παρέλαβε την πόλη, *ἡμέραν μίαν αὐλισάμενος εἰς Καστορίαν*, αναχώρησε γιά την Αχρίδα[39].

Η σερβική παρουσία στην Καστοριά αρχίζει το 1334, όταν ο Στέφανος Δουσάν, συνοδευόμενος από το βυζαντινό ευγενή Συργιάννη, εξεστράτευσε εναντίον της Μακεδονίας με σερβικό και αλβανικό στρατό[40]. Το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, ο Συργιάννης κατέλαβε με σερβικά στρατεύματα την Καστοριά[41]. Η πρώτη αυτή σερβική κατοχή της πόλης δεν κράτησε παρά λίγους μήνες γιατί με την ειρήνη της 26ης Αυγούστου 1334 που συνήψαν στη Θεσσαλονίκη ο Ανδρόνικος Γ' και ο Στέφανος Δουσάν, η Καστοριά επεστράφη στους βυζαντινούς[42]. Κατά την εποχή αυτή, στρατιωτικός διοικητής στην περιοχή της Καστοριάς πρέπει να ήταν ο Γεώργιος Λυζικός[43] γιατί το 1350, όταν ήταν διοικητής της Έδεσσας, τιμωρήθηκε από το Στέφανο Δουσάν *οὐ μόνον διὰ τὸ ἀντιστῆναι τότε, ἀλλ' ὅτι καὶ βασιλέως Ἀνδρονίκου περιόντος, ἐν Καστορίᾳ μεγάλων αἴτιος αὐτῷ κατέστη συμφορῶν*[44].

Η οριστική κατάκτηση της Καστοριάς από το Στέφανο Δουσάν επιτεύχθηκε μερικά χρόνια αργότερα, ταυτόχρονα με την κατάληψη του Βερατίου και των Κανίνων, όπως αναφέρει σημείωμα στο σερβικό ψαλτήριο του Branko Mladenović. Η κατάληψη του Βερατίου από τους Σέρβους τοποθετείται χρονικά στα 1342/43, σύμφωνα με σημείωμα του γραφέα ελληνικού χειρογράφου[45].

---

37. PLP, αρ. 91038.
38. Καντακουζηνός I, 274. Βλ. και Dölger, Regesten IV, αρ. 2698. Γιά τις σχέσεις Ιωάννη Αγγέλου και Καντακουζηνού βλ. D. Nicol, The family of Kantacouzenos, DOP 22 (1968), 147-148.
39. Καντακουζηνός I, 275, 278.
40. Καντακουζηνός I, 450-458. Γρηγοράς I, 489-501. Σε σερβικές ή αλβανικές επιδρομές προηγουμένων ετών θα πρέπει να οφείλεται η αιχμαλωσία της Μαρίας από την Καστοριά που πουλήθηκε στην Κρήτη το Δεκέμβριο του 1332 γιά 50 υπέρπυρα (Ch. Verlinden, L'esclavage dans l'Europe Médiévale 2 (1977), 835).
41. Καντακουζηνός I, 451. Zivoti, 226.
42. Καντακουζηνός I, 457. Γρηγοράς 501, 8. Zivoti, 224, 225. Dölger, Regesten IV, αρ. 2815. Οι όροι της συνθήκης δεν αναφέρονται αλλά η Καστοριά προφανώς δόθηκε στους βυζαντινούς διότι κατακτήθηκε από το Δουσάν το 1342/43.
43. PLP, αρ. 15196.
44. Καντακουζηνός IV, 22,161.
45. M. Dinić, Pour la chronologie des conquêtes des villes byzantines par l'empereur Dušan (σερβ.) ZR 4 (1956), 4-6. Οι παλιότεροι ιστορικοί δέχονταν τη χρονολογία 1345/46 για την κατάκτηση των τριών πόλεων. Όπως όμως απέδειξε ο Dinić η κατάκτηση και των τριών πόλεων πρέπει να ολοκληρώθηκε μεταξύ Σεπτεμβρίου 1342 και Αυγούστου 1343 (Dinić, ό.π., 1-11).

Τον Απρίλιο του 1346, ο Δουσάν στέφθηκε αυτοκράτορας στα Σκόπια από τον σέρβο πατριάρχη αναθέτοντας σύμφωνα με το Νικηφόρο Γρηγορά, στο γιό του την ηγεμονία της περιοχής μεταξύ του Δούναβη και της πόλης των Σκοπίων[46], *ἑαυτῷ δ'αὖ τῶν ἐκεῖθεν Ρωμαϊκῶν χωρῶν καὶ πόλεων, κατὰ τὴν εἰθισμένην Ρωμαίοις δίαιταν, ἄχρι καὶ ἐς τὰ παρὶ Χριστούπολιν τῶν παρόδων στενά*[47]. Σύμφωνα με τον Χαλκοκονδύλη *ὁ βασιλεὺς ἀπὸ τῆς τῶν Σκοπίων πόλεως ὡρμημένος, ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ ἄνδρας τε τὰ εἰς πόλεμον ἀγαθοὺς καὶ στρατιὰν οὐ φαύλην, πρῶτα μὲν τὰ περὶ Καστορίαν κατεστρέψατο χωρία* και στη συνέχεια *τὰ μέντοι περὶ τὸν Ἴστρον Βοΰλκῳ τῷ Ελεαξάρῳ τοῦ Πράγκου ἐπέτρεψε, καὶ τὰ ἀμφὶ τὴν Τρίκην καὶ Καστορίαν Νικολάῳ τῷ ζουπάνῳ, καὶ τὰ περὶ Αἰτωλίαν Πριαλούπι*[48]. Από τα παραπάνω χωρία γίνεται φανερή η σύγχυση των πηγών σχετικά με τον διοικητή της Καστοριάς, που ήταν κατά μεν τον Γρηγορά ο Δουσάν, που κυβέρνησε ο ίδιος τις πρώην βυζαντινές περιοχές, κατά δε τον Χαλκοκονδύλη ο ζουπάνος Νικόλαος. Η αναφορά αυτή του Χαλκοκονδύλη έχει δημιουργήσει προβλήματα και ως προς την ταύτιση του ζουπάνου Νικολάου[49] και κυρίως ως προς την εγκυρότητα της πληροφορίας, δεδομένου ότι ο Χαλκοκονδύλης σε άλλο σημείο αναφέρει *τὸν Βοΰλκον τὸν τοῦ Βράγγου τοῦ Πλακίδεω υἱὸν, Καστορίας καὶ Ὀχρίδος τῆς ἐν Μακεδονίᾳ ἡγεμόνος*[50].

Στα 1350 επικυρώθηκε η κυριαρχία των Σέρβων στην Καστοριά με τη συμφωνία μεταξύ του Στέφανου Δουσάν και του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού στη Θεσσαλονίκη[51].

Μετά το θάνατο του Στέφανου Δουσάν (1355), ο αντίπαλος του γιού και διαδόχου του, Συμεών Ούρεσης Παλαιολόγος[52] ανακηρύχθηκε ανεξάρτητος κυβερνήτης Ηπείρου, Ακαρνανίας και Αιτωλίας[53]. Ο Συμεών Ούρεσης Παλαιολόγος ήταν γιός του Στεφάνου Ούρεση Γ' και της Μαρίας Παλαιολογίνας και αδελφός του Στεφάνου Δουσάν. Γεννήθηκε το 1327 και το 1350 νυμφεύθηκε τη Θωμαΐδα, κόρη της Άννας της Ηπείρου και απέκτησε τον Ιωάννη Ούρεση Παλαιολόγο και τη Μαρία Αγγελίνα Δούκαινα Παλαιολογίνα[54]. Στην Καστοριά κατέφυγε ο Συμεών όταν το 1356, ο Νικηφόρος Β' Orsini εξεστράτευσε εναντίον της Θεσσαλίας και *τὸν ἴδιον γαμβρὸν Συμεὼν τῆς ἀρχῆς ἐκβαλὼν τοῦ δεσποτάτου, εἰς Καστορίαν ἐκπέμπει τοῦτον μετὰ καὶ τῆς βασιλίσσης Θωμαΐδος*[55]. Ο Συμεών, *ἐν Καστορίᾳ γενόμενος, καὶ ταύτην*

---

46. *ἤδη δὲ καὶ πρὸς τὸν υἱὸν τὴν ὅλην ἡγεμονίαν ἐνείματο, καὶ τῷ μὲν ἄρχειν παρέσχε, κατὰ τὰ εἰθισμένα τοῖς Τριβαλλοῖς, τῆς ἓκ τε κόλπου τοῦ Ἰονίου καὶ Ἴστρου τοῦ ποταμοῦ μέχρι τῆς τῶν Σκοπίων πόλεως, ἧς καὶ ποταμὸς Ἀξιός ἄνωθέν ποθεν μέγιστος κάτεισι παραψαύων ἡγεμονίας.* (Γρηγοράς II, 747).
47. Γρηγοράς II, 747.
48. Χαλκοκονδύλης I, 25-26.
49. Ο ζουπάνος Νικόλαος (PLP αρ. 21244) ταυτίστηκε με τον Nicola Altomanović από τον C.Jireček, (Geshichte der Serben I, 435) και με τον Νικόλαο Παγάση Βαλδουβίνο (M.Lascaris, Deux chartes de Jean Uroš, dernier Nemanide, Byzantion XXV - XXVII (1955-57), 321). Βλ. και M.Lascaris, Le monastère de Mesonisiotissa et la famille serbe des Bagaš, XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines, Ohrid 1961, Résumés et Communications, 61. M.Dinić, Rastislalići, ZR 2 (1953), 143-144.
50. Χαλκοκονδύλης I, 49.
51. Dölger, Regesten V, αρ. 2967.
52. PLP, αρ. 21185.
53. Καντακουζηνός III, 314. Γρηγοράς III, 55. Βλ. και Ferjančić, ό.π., 242-244.
54. Av.Th.Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, München 1938, αρ. 40. PLP, αρ. 21185.
55. Χρονικόν των Ιωαννίνων, 75-76.

εἰληφὼς παραυτίκα καὶ φρούρια τινὰ καὶ πόλεις καὶ χώρας πλείστας, ἐν τῇ Καστορίᾳ τὴν οἴκησιν ἐποιήσατο[56]. Ο Συμεών συγκέντρωσε στρατό τεσσάρων έως πέντε χιλιάδων *προσχωρησάντων Ρωμαίων, Σέρβων καὶ Ἀλβανιτῶν*, αναγορεύθηκε βασιλεύς και εξεστράτευσε εναντίον της Σερβίας[57]. Μετά το θάνατο του Νικηφόρου Ορσίνη (1358), ο Συμεών με την οικογένειά του εγκαταστάθηκαν στα Τρίκαλα[58]. Επιγραφή στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στην Καστοριά, χρονολογημένη στα 1359/60 αναφέρεται στην ανακαίνιση και τοιχογράφηση του ναού, τον καιρό της βασιλείας του Συμεών Παλαιολόγου και του γιού του Ιωάννη.

Στα τέλη του 1359, εκδηλώθηκαν οι επαναστατικές τάσεις του σέρβου ηγεμόνα Ραντοσλάβ Χλάπεν, ο οποίος πραγματοποίησε εισβολή στη Θεσσαλία μαζί με το θετό γιό του Θωμά Πρέλουμπο[59]. Η διαμάχη έληξε με το γάμο του θετού γιού του Χλάπεν, Θωμά, με την κόρη του Συμεών Μαρία Αγγελίνα[60].

Παλιότερα, είχε θεωρηθεί βέβαιη από τους μελετητές η κατάληψη της Καστοριάς από τον Χλάπεν, που είχε ήδη στην κυριαρχία του τη Βέροια και την Έδεσσα[61]. Το βασικό σημείο στο οποίο στηρίχθηκε η θέση αυτή είναι το *παραδοτήριον* έγγραφο της μονής της Μεσονησιώτισσας στη μονή Αγίου Παύλου του Αγίου Όρους από τον *Νικόλαο Παγάση τόν Βαλδουβίνο*. Ο τελευταίος είχε λάβει τη μονή *κατά διαδοχὴν καὶ κληρονομίαν ἀπὸ τοῦ πενθεροῦ μου Ροδοσλάβου τοῦ Χλαπένου σεβασμίαν καὶ ἱεράν μονήν, τὴν παρ' ἐκείνου ἀνεγερθεῖσαν ἐκ βάθρων αὐτῶν τῇ ὑπερευλογημένῃ ἡμῶν δεσποίνῃ καὶ θεομήτορι, τὴν οὕτω πως καλουμένην Μεσονησιώτισσαν*[62]. Η μονή της Μεσονησιώτισσας είχε έως τώρα ταυτισθεί χωρίς επιφυλάξεις με τη μονή της Μαυριώτισσας στη λίμνη της Καστοριάς. Μετά την ανακάλυψη του παραπάνω εγγράφου από τον Πορφύριο Uspensky, ο οποίος προσδιόρισε τη θέση της μονής κοντά στην Έδεσσα, ο Ευλόγιος Αγιοπαυλίτης πρώτος θεώρησε ότι το έγγραφο αφορά στην Καστοριά[63]. Οι νεώτεροι μελετητές, ιστορικοί και αρχαιολόγοι, ταύτισαν τη Μεσονησιώτισσα του εγγράφου με τη Μαυριώτισσα της Καστοριάς[64]. Σε σχετικά πρόσφατο άρθρο[65] υπο-

---

56. Χρονικόν των Ιωαννίνων, 76. Η δημώδης έκδοση του Χρονικού αναφέρει: *Φθάνοντας λοιπὸν ὁ Συμεὼν εἰς τὴν Καστορίαν, μὲ λόγους ἀπατηλοὺς καὶ ὑποσχέσεις γίνεται ἐξουσιαστὴς τῆς Καστορίας καὶ παραυτίκα ἔπιασε μερικὰ φρούρια ἐμετατόπισε καὶ ἄλλας πόλεις καὶ χωρία μέσα εἰς τὴν Καστορίαν* (ό.π., 76). Ο Λ.Βρανούσης θεωρεί ότι το κείμενο έχει διαταραχθεί από τους αντιγραφείς - όχι από τον τελευταίον γιατί θα το είχε επανορθώσει ο Αραβαντινός - και ότι η φράση ίσως ήταν αρχικά *ἔπιασε μερικὰ φρούρια καὶ ἄλλας πόλεις καὶ ἐμετατόπισε [=μετώκισε;] μέσα εἰς τὴν Καστορίαν* (ό.π., 106).

57. Χρονικόν των Ιωαννίνων, 76.

58. Χρονικόν των Ιωαννίνων, 77.

59. Χρονικόν των Ιωαννίνων, 77-78. Γιά τον Χλάπεν βλ. H.Matanov, Radoslav Hlapen - Souverain féodal en Macédoine Méridionale durant le troisième quart du XIVe siècle, Etudes Balkaniques 4 (1983), 68-87.

60. Χρονικόν των Ιωαννίνων,78-79.

61. PLP, αρ. 21244, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Matanov, ό.π., 68-67. V.Kravari, Villes et Villages de Macédoine Occidentale. Realités Byzantines, Paris 1989, 54, σημ. 171.

62. A.P. Kazdhan, Dva pozdnevizantiiskih akta, VV II (1949), 313-320.

63. Ε. Αγιοπαυλίτης, Τα κειμήλια του Αγίου Όρους. Αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα, Νέα Εποχή I (1924-25), 726-727.

64. M.Lascaris, Le monastère de Mesonisiotissa et la famille serbe de Bagaš, XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines, Ohrid 1961, Résumés et Communications, 61. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 66, 69, 81.

65. G.Subotić, Bogorodice Mesonisiotise, ZR XXVI (1987), 125-168.

στηρίχθηκε ότι η μονή της Μεσονησιώτισσας βρισκόταν νότια του χωριού Νησί, στην περιοχή μεταξύ Έδεσσας και Άρνισσας και στη θέση της σημερινής μεταβυζαντινής εκκλησίας της Γεννήσεως της Θεοτόκου[66], όπου αρχαιολογικές έρευνες έδειξαν ότι υπήρχε παλαιότερη τρίκλιτη βασιλική και ίχνη από τείχη και κτίρια[67].

Πράγματι, ύστερα από προσεκτικότερη εξέταση των δεδομένων του εγγράφου, στο οποίο αναφέρονται τοπωνύμια σχετιζόμενα με την περιοχή της Έδεσσας, καθώς και η λίμνη του Οστροβού και συνδυάζοντας την πληροφορία τουρκικού εγγράφου του 1412[68] συμφωνούμε με τον G. Subotić στο ότι λανθασμένα συνδέθηκε με την Καστοριά η κληρονομημένη από τον Χλάπεν στο Νικόλαο Μπαλντοβίν Παγάση μονή της Μεσονησιώτισσας μαζί με την κινητή και ακίνητη περιουσία της στην περιοχή.

Ο τελευταίος ηγεμόνας των Σέρβων κυρίαρχος της Καστοριάς ήταν ο Μάρκος, ο οποίος μετά το θάνατο του πατέρα του, το 1371, πήρε τον τίτλο του κράλη και την περιοχή από τον Αξιό έως την Αλβανία[69]. Από τον κράλη Μάρκο πέρασε η Καστοριά στα χέρια των Αλβανών του Μουζάκη με τρόπο όχι επαρκώς ξεκαθαρισμένο και σε χρόνο όχι ακριβώς προσδιορισμένο. Είναι πάντως γνωστό ότι η αλβανική κυριαρχία, κυρίως στην Ήπειρο και στην Ακαρνανία είχε "νομιμοποιηθεί" από τους Σέρβους την εποχή αυτή[70].

Σύμφωνα με τον Mauro Orbini, ο κράλης Μάρκος, κύριος Αχρίδας και Καστοριάς, νυμφεύθηκε την κόρη του Ράντοσλαβ Χλάπεν, Ελένη, η οποία στη συνέχεια χώρισε το Μάρκο και έδωσε την Καστοριά στο νέο της σύζυγο, που με τη σειρά του την παραχώρησε στον Ανδρέα Μουζάκη, του οποίου την κόρη χώρισε γιά να νυμφευθεί την Ελένη. Στη συνέχεια ο Μάρκος πολιόρκησε την Καστοριά με τουρκική βοήθεια αλλά απέτυχε να την καταλάβει, χάρη στη βοήθεια που πρόσφεραν στον Ανδρέα Μουζάκη οι αδελφοί Balšić[71].

Στη σχεδόν μυθική ιστορία του ο Giovanni Musachi αναφέρει ότι ο Ανδρέας Μουζάκης[72], άρχοντας του Βερατίου, κατέλαβε την Καστοριά *per forca d'arme da Marko Craglia, e ve certifico, che detta città de Costurri seu Castoria e una bella cosa e de grossa intrata*[73], την οποία κληρονόμησε στο νεώτερο γιό του Στώια, δίνοντας στο Θεόδωρο το Βεράτι και στο

66. Ν. Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973, 34-35.
67. Στ. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά Μακεδονίας, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, 226.
68. Σε Nišan του πρίγκηπα Ορχάν προς τη μονή Αγίου Παύλου Αθω αναφέρεται ότι στην περιουσία της μονής ανήκε χωριό στα Βοδενά ονομαζόμενο "mesoniyodisa" (V. Boškov, Ein Nišān des Prinzen Orhan, Sohn Süleymān Çelebis, aus dem Jahre 1412 im Athoskloster Sankt Paulus, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 71(1979), 131, 143).
69. PLP, αρ. 17053, όπου και βιβλιογραφία.
70. Η αλβανική φυλή των Μουζάκη είχε ξεκινήσει από την περιοχή της σημερινής Μουζακιάς και μετά το θάνατο του Δουσάν εισχώρησε στο νοτιότερο έδαφος. Γιά την εξάπλωση των Αλβανών βλ. Καντακουζηνός Ι, 280. Ch. Hopf, Chroniques Grecoromanes, inédites ou peu connues publiés avec notes et tables généalogiques, Berlin 1873, 531. Epirotica, 215-217. Jacoby 1974, 237-238. Ducellier 1981, 484-485. Ο ίδιος, Οι Αλβανοί στην Ελλάδα (13ος-15ος αι.). Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1994, 20-21.
71. M. Orbini, Il regno dei Slavi, Pesaro 1601, 290. Βλ. και St. Pollo-Art. Pullo, Ιστορία της Αλβανίας (από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα), Θεσσαλονίκη (χ. χρ. μτρφ. από τα γαλλικά Μπ. Ακτσόγλου), 62-67. Για το ζήτημα της συνεργασίας του Μάρκου με τους τούρκους βλ. H. Matanov-R. Zaimova, West and Post-Byzantine Source evidence about Krali Marko, Etudes Balkaniques 21.2 (1985), 45-61.
72. PLP, αρ. 19425.
73. Hopf, ό.π., 281-282.

μεγαλύτερο γιό του, τον Ginno, τη Μουζακιά και τα υπόλοιπα εδάφη του[74]. Ο Στώιας και ο Θεόδωρος αναφέρονται στην κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Αθανασίου της Καστοριάς, καθώς και ο ιερομόναχος Διονύσιος, που ίσως ταυτίζεται με τον μεγαλύτερο γιό τού Μουζάκη. Νομίζομε ότι δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία γιά ακριβή χρονολόγηση του χρόνου κατάληψης της Καστοριάς από τους Αλβανούς[75]. Ως terminus post quem θεωρούμε το 1371, έτος κατά το οποίο, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η Καστοριά βρισκόταν στα χέρια του κράλη Μάρκου και ως terminus ante quem το 1383/84, χρονολογία που αναφέρεται στην κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Αθανασίου.

Την περίοδο μέχρι την οριστική τουρκική κατάληψη η πόλη υπέστη συνεχείς επιθέσεις λιγότερο ή περισσότερο οργανωμένων ομάδων αλλοφύλων. Ιδιαίτερα στη δεκαετία 1370-1380 στη Μακεδονία επικράτησε αναρχία, καθώς άτακτοι γαζήδες στα πλαίσια του ιερού πολέμου[76] έκαναν συχνές επιδρομές και καταλάμβαναν για μικρό διάστημα αγροτικές κυρίως περιοχές.

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι οι συνεχείς επιδρομές στην περιοχή οδήγησαν αρκετούς κατοίκους στην αιχμαλωσία. Από σημείωμα χειρογράφου του κώδικα αρ.243 της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων γνωρίζομε συγκεκριμένα ότι τον Ιούλιο του έτους 1374 *+μηνί ιουλ(ίω) ελαβαν οι αλόφοιλοι την εχμαλοσύαν ; εκ τω μέροσ τησ καστωρήασ. ημέρα. του προφόιτου οιλϊου. καί είσαν οι αλόφϊλη χηλοιαδεσ. ν...Ετωυσ ϛωπβ*[77]. Πρόκειται προφανώς για τούρκους που δρούσαν στην περιοχή μετά τη μάχη της Μαρίτσας.

Τα Κρατικά Αρχεία της Βενετίας μας πληροφορούν γιά τις αγοραπωλησίες στην Κρήτη σκλάβων διαφόρων εθνικοτήτων, οι οποίοι προέρχονταν από αιχμαλωσίες πολέμου ή πειρατείες. Η διακίνηση των αιχμαλώτων[78] γινόταν από βενετούς κυρίως εμπόρους. Οι αιχμάλωτοι μεταφέρονταν από τις δαλματικές πόλεις –κυρίως τη Ραγούσα– στη Βενετία και από εκεί σε διάφορους τόπους, όπως η Κρήτη[79]. Σύμφωνα με τα αρχεία του νοταρίου Manoli Bresciano

74. Hopf, ό.π., 282.
75. Βλ. Ducellier 1981, 485. V.Kravari, Villes et Villages de Macédoine Occidentale. Realités Byzantines, Paris 1989, 55, σημ. 173.
76. (gaza). Βλ. H.Inalcik, Ottoman Methods of Conquest. Studia Islamica II (1954), 122-123. Ελ. Ζαχαριάδου, Εφήμερες απόπειρες για αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον ΙΔ΄ και ΙΕ΄ αιώνα, Αριάδνη 5, Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου (1989), 345-347.
77. Ν. Βέης, τα Χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων, τ. Α΄, Αθήναι 1967, 270.
78. Γιά τη διακίνηση των αιχμαλώτων σε παλαιότερες εποχές βλ. Σ.Πατούρα. Οι αιχμάλωτοι ως παράγοντες επικοινωνίας και πληροφόρησης (4ος-10ος αι.), Αθήνα 1994.
79. H.Kopstein, Zur Sklaverei im ausgehendem Byzanz, Berliner Byz. Arbeiten 34, Akademie-Verlag-Berlin 1966, 89-90. Ch.Verlinden, L'esclavage dans l'Europe Médiévale, 2, Gent 1977, 835, 837 κ.ε.

των ετών 1381-83 πουλήθηκαν στην Κρήτη εννέα συνολικά άτομα από την Καστοριά[80], έξι βουλγαρικού γένους και τρία ελληνικού[81].

Εκκλησιαστικοί άρχοντες

Η επισκοπή Καστορίας την εποχή αυτή ανήκε στην αρχιεπισκοπή Αχρίδος[82] και ο επίσκοπός της είχε τον τίτλο του πρωτοθρόνου ήδη από το 1020[83]. Σε επιστολή του Ιωάννου Αποκαύκου *πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Καστορίας κύρι Κωνσταντῖνον καὶ πρωτόθρονον τῆς κατὰ Βουλγαρίαν συνόδου*, η οποία χρονολογείται μετά το 1220[84], αναφέρεται ο επίσκοπος Καστορίας Κωνσταντίνος[85]. Από το κείμενο του μητροπολίτη Ναυπάκτου[86]είναι φανερή η φιλία που συνέδεε τους δύο άνδρες από την εποχή που και οι δύο βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, στην υπηρεσία του πατριαρχείου[87].

Από το Δημήτριο Χωματιανό αναφέρεται επίσης η ύπαρξη ανώνυμου έλληνα επισκόπου. Σε επιστολή τού Χωματιανού, χρονολογημένη εμμέσως μεταξύ 1219-1235[88], *ὁ ἱερώτατος*

---

80. Στις νοταριακές πράξεις η πόλη αναφέρεται ως Castoria. Υποθέτομε ότι η καταγωγή των αιχμαλώτων μπορεί να ήταν από την πόλη αλλά και από την ευρύτερη περιοχή.

81. Notai di Candia. Bresciano Manoli b.12. ed. I.Sakasov, Documents récemment decouverts, datant de la fin du XIVe siècle et concernant les Bulgares de la Macédoine, Makedonski Pregled VII (1932), (βουλγ. με γαλλ. περίληψη), XXXVII, LXXVI, C, CIIV, CLXXIV, CLXXVI, CC, CCXXII (επαναλαμβάνει την αναφορά στη Θεοδώρα βουλγαρικού γένους αρ. XXXVII). Κ.Μέρτζιος, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, 3-13 αρ. 19 (Θεοδώρα βουλγαρικού γένους), αρ. 35 (Μαρία ελληνικού γένους), αρ. 76 (Μαρία βουλγαρικού γένους), αρ. 99 (Ειρήνη βουλγαρικού γένος), αρ. 149 (Μαρία ελληνικού γένους), αρ. 168 (Ειρήνη βουλγαρικού γένους). Μεταξύ των σκλάβων που πουλήθηκαν ενώπιον του Manoli Bresciano των οποίων η εθνικότητα είναι γνωστή, οι σκλάβοι οι προερχόμενοι από τη Μαύρη Θάλασσα (Τάρταροι, Ρώσοι, Κιρκάσιοι, Μογγόλοι) αντιπροσωπεύουν ένα 28,4% συνολικά έναντι 29% των Ελλήνων και 31% των Βουλγάρων (C.Verlinden, Les Routes Méditerraneénes, Istanbul à la jonction des cultures balkaniques méditerraneénnes, slaves et orientales aux XVIe -XIXe siècles. Actes du Colloque International, Istanbul 1973, Bucarest 1977, 32).

82. H.Gelzer, Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden, Leipzig 1902, 30.

83. V.Laurent, Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin V2, L'église, Paris 1965, 327. Η μνεία λατίνων επισκόπων Καστορίας κατά τα έτη 1208, 1210, και 1215 (M.Le Quien, Oriens Christianus III, 1087-1088, A.Theiner, Vetera Monumenta slavorum meridionalium historiam sacram illustrantia I, Rome 1863,65) δεν αφορούν στην Καστοριά αλλά στο Καστόριον Θηβών Βοιωτίας. Βλ. P.T.Haluščynskyj, Acta Innocentii III (1198-1216), Vaticano 1949, 352 και G.Fedalto, La Chiesa latina in Oriente, Vi, Studi Religiosi 3, (1981), 313.

84. Γιά τη χρονολόγηση βλ. Ν.Β.Τωμαδάκης, Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου. Ιωάννης Απόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου, ΕΕΒΣ 27 (1957), 15, σημ.3,4 .

85. Αθ. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, Συμβολή εις την ιστορίαν της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος, Πετρούπολη 1905, 23-24.

86. *Πρόφασιν δὲ στερροτέραν τοῦ γράμμασιν ἡμῖν προσλαλεῖν ἄλλην τινὰ ζητεῖς, τῆς παλαιᾶς ἐκείνης φιλίας καὶ συνουσίας, ἥνίκα τὸ πατριαρχικὸν πατῶν ἔδαφος ἐκεῖνο τὸ περιμαρμάρεον καθ' ἑβδοματικὰς περιόδους γνησίως τε προσεφύου μοι τῷ σῷ Ἰωάννῃ καὶ περιπλεκόμενος ὥσπερ ἐλευθέρα τῇ γλώσσῃ ἐλευθέρῳ τῷ πνεύματι προσελάλεις τὰ φιλικά* (Παπαδόπουλος- Κεραμεύς, ό.π., 23, 14-19).

87. Βλ. και Ε.Δρακοπούλου- Μ.Λουκάκη, Ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον επίσκοπο Καστορίας στα τέλη του 12ου αιώνα. Παρατηρήσεις στην εκκλησιαστική ιστορία της πόλης, Βυζαντιακά 9 (1989), 134-135.

88. Ν.Β.Τωμαδάκης, Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου. Ιωάννης Απόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου, ΕΕΒΣ 27 (1957), 58, 61. Ο Τσαμίσης (1949, 68) τοποθετεί χρονικά τον επίσκοπο πριν το 1210 χωρίς να το δικαιολογεί.

Καστορίας καὶ πρωτόθρονος χαρακτηρίζεται *δικαιοσύνης ἀγωνιστής, ὡς καὶ τὴν ἱερατικὴν γραφικῶς δικαιοσύνην ἐνδεδυμένος καὶ παντοδαπεῖ σοφίᾳ κοσμούμενος*[89].

Πρόκειται γιά τον επίσκοπο που έλαβε μέρος στην τοπική σύνοδο που συνεκάλεσε ο Θεόδωρος Δούκας στην Αχρίδα, αμέσως μετά την εκλογή του Δημητρίου Χωματιανού το 1216 γιά το ζήτημα των βουλγαροεπισκόπων[90]. Στη σύνοδο αυτή, μερίδα επισκόπων, *ὧν ἡγεῖτο ὁ ἱερώτατος Καστορίας καὶ πρωτόθρονος, ἀποβλήτους ἐτίθεντο τοὺς διαληφθέντας ἐπισκόπους καὶ τοὺς παρ' αὐτῶν χειροτονηθέντας*. Η άποψη τελικά του Καστορίας επικράτησε στη σύνοδο και αποφασίσθηκε η απομάκρυνση των *βουλγαροεπισκόπων* και η αντικατάστασή τους με έλληνες ή η παλινόρθωση των πριν από τη βουλγαρική κατάκτηση ελλήνων επισκόπων[91].

Το 1383/84 σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία πρωτόθρονος Καστορίας ήταν ο Γαβριήλ, ο οποίος δεν μνημονεύεται στους επισκοπικούς καταλόγους[92] και η επιγραφή αποτελεί τη μόνη πηγή γιά την επισκοπή κατά την εποχή αυτή.

Κοσμικοί, κληρικοί και μοναχοί άρχοντες και αφιερωτές

Οι επιγραφές και οι παραστάσεις των ναών παρέχουν σημαντικά στοιχεία γιά τους κοσμικούς και κληρικούς άρχοντες[93] και γιά τους απλούς λαϊκούς και μοναχούς που συμμετείχαν ανάλογα με τη θέση τους στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή της πόλης κατά τον 13ο και 14ο αιώνα έως την τουρκική κατάκτηση.

Σημαντική η χορηγία των *πανευγενεστάτων*[94] Νετζάδων[95], Ανδρονίκου, Ιωάννη και Νικηφόρου, οι οποίοι πιθανώτατα ταυτίζονται με τους κτήτορες της μονής της Τσούκας. Σ'αυτήν την περίπτωση το οικονομικό επίπεδο της οικογένειας πρέπει να ήταν αρκετά υψηλό γιά να έχει τη δυνατότητα χορηγίας δύο ναών την ίδια εποχή.

---

89. J.P.Pitra, Analecta Sacra et Classica VI. Juris Ecclesiastici Graecorum. Demetrius Chomatianus, Ρώμη 1891, επ. 85, 379.

90. Οι επίσκοποι αυτοί είχαν χειροτονηθεί από τον αρχιεπίσκοπο Βασίλειο των Βουλγάρων, των οποίων προηγουμένως ο απεσταλμένος του πάπα Ιννοκέντιου Γ΄ είχε χειροτονήσει πατριάρχη στις 7 Νοεμβρίου 1204 στο Τύρνοβο, μιά μέρα πριν στεφθεί βασιλιάς ο Καλογιάννης (PL 215, στ. 293 C (VIII), 295A (IX), 294A (IX). Izvori XII, 326, 374.

91. Pitra, ό.π., επ. 146, 565. Γιά το ίδιο θέμα βλ. επιστολή Δημητρίου Χωματιανού προς τον μητροπολίτη Κερκύρας Βασίλειο Πεδιαδίτη (προ του 1219): Pitra, ό.π., 39-48.

92. Ι.Ε.Αναστασίου, Βιβλιογραφία των επισκοπικών καταλόγων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως και της Εκκλησίας της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1979, Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής Θεσσαλονίκης 22, παρ/μα 25, 182-183.

93. Γιά την αριστοκρατία της εποχής βλ. A.Laiou, The Byzantine Aristocrasy in the Paleologian Period: A story of arrested development, Viator 4 (1973), 131- 151, ιδίως σελ. 141.

94. Γιά τους όρους με τους οποίους αποκαλούνται οι βυζαντινοί άρχοντες των πόλεων βλ. Sd.Pljakov, Über die Soziale Struktur der byzantinischen Staädte im 13-14 Jahrhundert, Akten XV International Byzantinistenkongress, JÖB 32/2 (1982), 14-15. Ο ίδιος, Le statut de la ville byzantine balkanique aux XIII-XIVe siècles, Et. Balk. 3 (1985), 75-79.

95. Γιά όλα τα ονόματα που αναφέρονται βλ. τα σχόλια των επιγραφών του κεφαλαίου.

Πανευγενέστατοι αποκαλούνται επίσης, οι γιοί του Ανδρέα Μουζάκη, οι *αὐθεντεύοντες* Αλβανοί κατακτητές της πόλης, χορηγοί του ναού του Αγίου Αθανασίου.

Ἔντιμοι ἄρχοντες αποκαλούνται στο Χρονικόν των Ιωαννίνων οι καστοριανοί Θεοφύλακτος και Χοντέτσης που πήγαν το 1378 ως πρέσβεις στο Θωμά Πρέλουμπο στα Ιωάννινα[96].

Ο *πανοσιώτατος* ιερομόναχος Δανιήλ, που ανέλαβε τα έξοδα της τοιχογραφήσεως του ναού του Ταξιάρχη Μητροπόλεως στα 1359/60, την εποχή της κυριαρχίας των Σέρβων, είναι άγνωστος από άλλες πηγές. Σύμφωνα όμως με το λόγιο ύφος της επιγραφής και την καλλιτεχνική ποιότητα των τοιχογραφιών, θα πρέπει να ανήκε στην ανώτερη κοινωνία της πόλης.

Στα 1383/84, πάλι ένας ιερομόναχος, ο Διονύσιος, συνεισέφερε μαζί με τους γιούς τού Ανδρέα Μουζάκη στην ανέγερση και τοιχογράφηση του ναού του Αγίου Αθανασίου, την εποχή που επίσκοπος Καστορίας και πρωτόθρονος ήταν ο *πανιερώτατος* Γαβριήλ.

Η φάση ανακαινίσεως της μονής της Μαυριώτισσας συνδέεται με το μοναχό-ικέτη στα πόδια της ένθρονης Παναγίας του ιερού (εικ. 77). Κανένα στοιχείο δεν υπάρχει γι' αυτόν το μοναχό με το δυσδιάκριτο όνομα, με τον οποίον μπορούν να συνδεθούν, λόγω τεχνοτροπικής ομοιότητας, και οι εξωτερικές τοιχογραφίες της μονής.

Στο ναό του Αγίου Στεφάνου, τον 13ο αιώνα, ο ιερέας Θεόδωρος Λυμνεώτης, που αποκαλείται στην επιγραφή *κτήτωρ* και πιθανώτατα συνδέεται με την οικογένεια Λημνιώτη του 12ου αιώνα, εικονίζεται στηθαίος και προσφέρει ομοίωμα του ναού στον άγιο Στέφανο (εικ. 48). Στον ίδιο ναό, ένας ανώνυμος αφιερωτής, πιθανώς μοναχός, εικονίζεται γονατιστός στα πόδια της Θεοτόκου (εικ. 50), η μοναχή(;) Μαρίνα αφιερώνει τοιχογραφία της Βαπτίσεως και οι λαϊκοί Κωνσταντίνος και Άννα τοιχογραφία του Χριστού *Ἐλεήμονος και Εὐσπλάχνου*. Ο Γεώργιος, αφιερώνει τοιχογραφία της Παναγίας το 1337/38 και εικονίζεται με σκούρο ακόσμητο ένδυμα, μακρυά μαλλιά και γένεια, γονατιστός, με τα χέρια σε δέηση (εικ. 49)[97].

Εκτός από τους αφιερωτές τοιχογραφιών, σε ενθυμήσεις αναφέρονται μοναχοί στο ναό των Αγίων Αναργύρων και της Μαυριώτισσας. Συγκεκριμένα, δύο χαράγματα στην τυφλή αψίδα, δεξιά της θύρας εισόδου του ναού των Αγίων Αναργύρων, τα οποία σήμερα δεν διακρίνονται, μνημονεύουν την κοίμηση ενός Γεωργίου το έτος 1296/7 και ενός Λαζάρου μοναχού το έτος 1294/95[98]. Στη μονή της Μαυριώτισσας μνημονεύεται ο μοναχός Νείλων και ο αρχιμανδρίτης Νεκτάριος.

Στα 1341/42 ο Γρηγόριος, ηγούμενος μονής στην Καστοριά παρήγγειλε ένα χειρόγραφο συναξάριο Μαρτίου- Σεπτεμβρίου[99].

---

96. Χρονικόν των Ιωαννίνων, 90.
97. Ορλάνδος 1938, 113, εικ. 79. T. Velmans, La Peinture murale byzantine à la fin du moyen-age, I, Paris 1977, 85-86.
98. Ορλάνδος 1938, 58, εικ. 40.2, 40.3. Τσαμίσης 1949, 104.
99. Χειρόγραφο Εθνικής Βιβλιοθήκης 2679, φ. 176.

Μνημειακές μαρτυρίες

Από τις διακοσμήσεις των ναών αυτής της εποχής, στις τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς (εικ. 53, 54)[100] κοντά στην Καστοριά, διαπιστώνεται η απήχηση της "ογκηρής τεχνοτροπίας", που χαρακτηρίζει σημαντικά μνημεία της εποχής[101]. Σημαντική καλλιτεχνική έκφραση στην πόλη την εποχή αυτή αποτελούν οι τοιχογραφίες της Παναγίας Κουμπελίδικης[102], στην εσωτερική πλευρά του τείχους της πόλης (εικ. 57). Το στρώμα αυτό τοιχογραφιών του ναού[103] διατηρείται σε σχετικά καλή κατάσταση και χρονολογείται την 7η ή 8η δεκαετία του 13ου αιώνα[104]. Από εικονογραφική άποψη αξίζει να σημειωθούν δύο ενδιαφέρουσες παραστάσεις, η Κοίμηση της Θεοτόκου (εικ. 56)[105] και η Αγία Τριάδα (εικ. 55)[106], στις οποίες ξεχωρίζουν μερικά δυτικά μοτίβα, που υποδηλώνουν τις καλλιτεχνικές επαφές και προτιμήσεις της εποχής. Τα τεχνοτροπικά επίσης χαρακτηριστικά της ζωγραφικής της Κουμπελίδικης δηλώνουν επιστροφή στον κλασσικισμό και σχέση με "γενικότερο κίνημα κεντρικής σημασίας", που η προέλευσή του χαρακτηρίζεται ως εκλεκτή[107].

100. Ο αρχικός πυρήνας του ναού, κτίσμα του 11ου αιώνα, ήταν στον τύπο του εγγεγραμμένου σταυρού με τρούλλο, ενώ αργότερα έγιναν διάφορες προσθήκες στο κτίριο (Sticas 1958, 100-104, πίν. IV-V, εικ. 1-3. Βλ. και D.Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49 (1956), 103). Γιά την τοιχοδομία βλ. Βοκοτόπουλος 1992², 194-195. Επισκευές έχουν γίνει στο κτίριο από την Αρχαιολογική Υπηρεσία (Μ.Μιχαηλίδης, Μακεδονία Θράκη, ΑΔ 25 (1970), Β2-Χρονικά, 413. Ε.Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Χρ.Μαυροπούλου-Τσιούμη, Μακεδονία, ΑΔ 32 (1977), Β2-Χρονικά, 232). Γιά τις τοιχογραφίες βλ. Sticas 1958, 104-106, πίν. vi-x, εικ. 5-14.

101. M.Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe en Grèce, "L'art byzantin du 13e siècle", Symposium de Sopočani, 1965, Beograd 1967, 71. Μ.Χατζηδάκης, Η ύστερη βυζαντινή τέχνη, ΙΕΕ Θ', 1979, 437. S.Kalopissi-Verti, Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo, XXII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 1984, 234.

102. Είναι ο μοναδικός τρίκογχος με τρούλλο ναός της Καστοριάς. Στη δυτική του πλευρά υπάρχει νάρθηκας και στη συνέχεια δεύτερος νάρθηκας, του 15ου αιώνα. Εξωτερικά έχει την ισόδομη και ποικίλη τοιχοδομία των αρχαιότερων ναών της πόλης και χρονολογείται στα μέσα του 9ου αιώνα (Ορλάνδος 1938, 125-131, εικ. 87-91. Χρ.Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς (διατριβή επί διδακτορία), Θεσσαλονίκη 1973, 26-29. Βοκοτόπουλος 1992², 156. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 84, εικ. 1-3.). Γιά την τοιχοδομία του ναού βλ. Βοκοτόπουλος 1992², 144, 172-173. Το 1949, το μνημείο αναστηλώθηκε ύστερα από την επίχωση που είχε υποστεί με το πέρασμα του χρόνου και από την καταστροφή του τρούλλου από βομβαρδισμό το 1941 (Χρ.Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Ανασκαφαί, έρευναι και τυχαία ευρήματα εν Μακεδονία και Θράκη κατά τα έτη 1940-1950, Μακεδονικά ΙΙ (1941-52), 644-645. Μ.Χατζηδάκης, Βιβλιογραφικόν και Φωτογραφικόν Αρχείον, Κεντρικόν Εργαστήριον Συντηρήσεως, Καστοριά, ΑΔ 22 (1967), Β1-Χρονικά, 28-29 και Μ.Μιχαηλίδης, Μεσαιωνικά Μνημεία Μακεδονίας- Θράκης, ΑΔ 22 (1967), Β2-Χρονικά, 435).

103. Υπάρχει μεταγενέστερο στρώμα εξωτερικών τοιχογραφιών στον εξωνάρθηκα και τοιχογραφία του αγίου Νικολάου στο εσωτερικό του ναού (Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 86, σχ. αρ. 66), καθώς και στρώμα τοιχογραφιών του 17ου αιώνα (Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 86 σχ. αρ. 1-12, 18, 39, 40, 51, 52-64).

104. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ό.π., 114-117, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 89.

105. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ό.π., 58-65, πίν. 15-17. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 85, 89, εικ. 5, 8, 10.

106. P.Stephanou, Kastoria. Une édition monumentale et une fresque restée inédite. Orientalia Christiana Periodica XIX (1953), 429-430. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ό.π., 85-89, πίν. 48-50. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 85-86, 89, εικ. 7, 9.

107. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ό.π., 114-117. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 89.

Στο ναό του Αγίου Στεφάνου τέσσερις μεμονωμένες τοιχογραφίες χρονολογούνται στον 13ο αιώνα. Πρόκειται γιά την παράσταση του ιερέα Θεοδώρου Λυμνεώτη στο νάρθηκα του ναού (εικ. 48)[108], την παράσταση της ένθρονης Θεοτόκου επίσης στο νάρθηκα, όπου είναι φανερές οι δυτικές επιδράσεις, τόσο στην τεχνοτροπία, όσο και στις εικονογραφικές λεπτομέρειες (εικ. 50, 51)[109], και τις τοιχογραφίες του Χριστού *Ἐλεήμονος και Εὐσπλάχνου*[110] και της Βαπτίσεως του Χριστού[111]. Η τεχνοτροπία των τελευταίων παραστάσεων μπορεί να παραβληθεί με τοιχογραφίες του 13ου αιώνα από την Παναγία Αρχατού και Παναγία Δαμιώτισσα της Νάξου[112]. Η επιγραφή συνοδεύει τον γονατισμένο σε πολύ μικρή κλίμακα αφιερωτή, στα πόδια μεγάλης τοιχογραφίας της Θεοτόκου. Ο αφιερωτής φέρει σκούρο ακόσμητο ένδυμα και έχει καλυμμένο το λαιμό και το κεφάλι. Η Θεοτόκος εικονίζεται βρεφοκρατούσα, καθισμένη σε θρόνο με λυροειδή ράχη, ο οποίος καλύπτεται με ύφασμα που φέρει απλό φράγκικο κόσμημα[113]. Οπως έχει παρατηρηθεί, τα φωτοστέφανα της Παναγίας και του Χριστού (εικ. 51), φέρουν ανάγλυφο φυτικό κόσμημα που μοιάζει με τα φωτοστέφανα της τοιχογραφίας των Αγίων Αναργύρων στον ομώνυμο ναό της Καστοριάς, που χρονολογείται στα τέλη του 12ου αιώνα[114]. Η τοιχογραφία είναι ανεξάρτητη από το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού του Αγίου Στεφάνου. Ανήκει σε έναν αρκετά μεγάλο αριθμό ανεξάρτητων τοιχογραφημένων εικόνων που έχουν προστεθεί σε διάφορες εποχές στο ισόγειο του ναού και συνοδεύονται συχνότατα από επιγραφές. Η τεχνοτροπία της τοιχογραφίας, στην οποία εκτός από τα ανάγλυφα φωτοστέφανα κυριαρχούν και τα πρόσωπα με τις εξώφθαλμες κόρες, εντάσσεται στο σύνολο των τοιχογραφιών της Καστοριάς που φέρουν επιδράσεις από τη δυτική τέχνη και σχετίζεται με την τεχνοτροπία των "Σταυροφόρων". Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά πρέπει να χρονολογηθεί στον 13ο αιώνα[115].

Εκτός από τα δυτικά στοιχεία που επισημάνθηκαν στις τοιχογραφίες των δύο παραπάνω ναών της Καστοριάς αυτήν την περίοδο, στον ίδιο χώρο των επιδράσεων από το δυτικό κόσμο, που εγκαταστάθηκε μετά τις Σταυροφορίες στην Ανατολή, ανήκει ένας περιορισμένος αριθμός μεγάλων ανάγλυφων φορητών εικόνων. Πρόκειται γιά την εικόνα του αγίου Γεωργίου από τον ομώνυμο ναό του χωριού Ομορφοκκλησιά (πρώην Γκάλιστα) κοντά στην Καστοριά[116], μία ανάγλυφη εικόνα του αγίου Δημητρίου, που βρίσκεται στον ίδιο

108. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19, εικ. 16, σχ. αρ. μ.
109. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19, εικ. 7, σχ. αρ. λη.
110. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19, εικ. 8.
111. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19, σχ. αρ. λθ', εικ. 14, 15.
112. Βλ. Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα, Νάξος, γενική εποπτεία Μ. Χατζηδάκης, Αθήνα 1989, 15, εικ. 7, 8.
113. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 13, εικ. 7, σχέδιο αρ. λη'.
114. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 30, εικ. 7.
115. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19. Kalopissi-Verti 1992, 97 (τέλη 13ου αιώνα).
116. G.A.Sotiriou, La sculpture sur bois dans l'art byzantin, Mélanges Ch. Diehl, II, Paris 1930, 180, εικ. 5, πίν. XIV. 1 . Τσαμίσης 1949, 123-124, εικ. 20. Sticas 1958, 109, εικ. 15. R.Lange, Die byzantinische Reliefikone, Recklinghausen 1964, αρ. 50. Ν. Μουτσόπουλος, Το ξύλινο ανάγλυφο του Αγίου Γεωργίου στον ομώνυμο ναό της Ομορφοκκλησιάς και ορισμένες άλλες ξυλόγλυπτες εικόνες της περιοχής, Κληρονομία 25 (1993), Θεσσαλονίκη 1995, 34-61. Για την εικόνα του Αγίου Δημητρίου ειδικά στις σελ. 34-35, 40-41.

ναό (εικ. 52), μία εικόνα του αγίου Κλήμεντος, που βρέθηκε στην περιοχή της Αχρίδας[117], εικόνα του αγίου Γεωργίου με σκηνές βίου από την περιοχή της Κριμαίας[118] και μία με το ίδιο θέμα από την Καστοριά που βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας[119]. Η τελευταία εικόνα έχει πολλά και φανερά δυτικά στοιχεία, κυρίως στην στάση, το ένδυμα και την ασπίδα, ενώ οι ζωγραφισμένες γύρω σκηνές από το βίο του αγίου έχουν χαρακτήρα καθαρά βυζαντινό. Πρόσφατα έγινε γνωστή η ύπαρξη μιάς ακόμα ανάγλυφης εικόνας στο χωριό Λακκώματα του νομού Καστοριάς[120]. Τέλος, εκτός από τις γνωστές εικόνες υπάρχει η μαρτυρία του Π.Τσαμίση γιά την ύπαρξη μιάς ακόμη ξύλινης εικόνας του αγίου Γεωργίου χωρίς χέρια και πρόσωπο στο ναό των Ταξιαρχών του χωριού Νεστόριο, κοντά στην Καστοριά[121].

Ο εντοπισμός εικόνων αυτού του είδους στο χώρο της Μακεδονίας υποβάλλει την ιδέα της τοπικής εξάπλωσης του συγκεκριμένου τύπου εικόνας[122] με σίγουρη επίδραση από τη δυτική τέχνη[123]. Η επίδραση αυτή θεωρούμε πιθανώτερο ότι έφθασε στην περιοχή με αφετηρία τις πόλεις της Αδριατικής, μέσω των πόλεων - κέντρων της Σερβίας[124].

---

117. Lange, ό.π., αρ. 51. Z.Ličenoska, Les influences byzantines dans l'art médiéval en Macédoine, La sculpture sur bois, Byzantinoslavica LIX.1 (1988), 43-44. Μ. Χατζηδάκης, Η τέχνη κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, Μακεδονία 1982, 344-345.

118. L'art byzantin dans les musées de l'Union Sovietique, réalisation et textes: Alice Bank, Léningrad, χ.χρ., 322, εικ. 266-268.

119. Βυζαντινή Τέχνη- Τέχνη Ευρωπαϊκή, Ενάτη Έκθεσις υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, Αθήναι 1964, αρ. 237. Lange, ό.π., αρ. 52. Chatzidakis 1965, XXVI, εικ. 49. Βλ. και N. Paterson- Ševčenko, The representation of donors and holy figures on four byzantine icons, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-94), 158-160.

120. Α.Πέτκος, Η ανάγλυφη εικόνα του αγίου Δημητρίου από τα Λακκώματα Καστοριάς, Δυτικομακεδονικά Γράμματα Γ' (1992), 282-290.

121. Τσαμίσης 1949, 154: *Εἰς τοὺς Ταξιάρχας εὕρομεν τὸ ξόανον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου 2.15 x 0.50 μέτρα. Ἔχει μικρὰν ὁμοιότητα πρὸς τὸ τῆς Ὁμορφοκκλησιᾶς. Ἄνευ χειρῶν καὶ προσώπου. Διακρίνονται ὀλίγον τὰ ὦτα καὶ ἡ κόμη. Ἀπὸ τῆς ὀσφύος εἶναι τὸ ἐπικάλυμμα φθάνον μέχρι τῶν γονάτων εἰς μῆκος 0.38. Εἰς τοὺς πόδας διακρίνομεν τὰ πέδιλα. Τὸ ξύλον φαίνεται καθαρὸν ἐκ καρύας.* Με τη μαρτυρία αυτή του Τσαμίση συνδυάζεται η πληροφορία του Μ. Χατζηδάκη για την ύπαρξη στο Μουσείο Μπενάκη ενός χεριού, που προερχόταν από ξύλινη εικόνα της περιοχής Καστοριάς.

122. Βλ. και Ličenoska, ό.π., 43-45.

123. Βλ. K.Weitzmann, Ikon Painting in the Crusader Kingtom, DOP 20 (1966), 49-83. A.Xyngopoulos, Icônes du XIIIe siècle en Grèce dans l'art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopoćani, Beograd 1967. Μία ξυλόγλυπτη εικόνα της Θεοτόκου από την Αλεξανδρούπολη (βλ. Χ.Πέννας, Ξυλόγλυπτη βυζαντινή εικόνα Οδηγήτριας από την Αλεξανδρούπολη, Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, 397-405) παρουσιάζει διαφορετικά χαρακτηριστικά από τα χαρακτηριστικά των εικόνων της περιοχής Καστοριάς.

124. Βλ. και σελ. 153. Παράδειγμα σχετικό αποτελεί ο ανάγλυφος αρχάγγελος στο ναό της Παναγίας στη Studenica (J. Maksimović, L'art serbe du XIe siècle entre Byzance et l'Occident, Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines. Athènes 1976 II. Art et Archéologie. Communications A, Αθήνα 1981, 369, εικ. 1).

Εκτός από την παραπάνω ομάδα εικόνων, στην Καστοριά έχει εντοπισθεί μία εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου, που βρίσκεται στην Αρχαιολογική Συλλογή της πόλης και έχει χρονολογηθεί στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα[125].

Στην ίδια εποχή χρονολογούνται και δύο αδημοσίευτες εικόνες της Αρχαιολογικής Συλλογής Καστοριάς[126], οι άγιοι Ανάργυροι και ο άγιος Νικόλαος με σκηνές βίου του. Χαρακτηριστικά των παραπάνω εικόνων, όπως ο ρεαλισμός των χαρακτηριστικών, ο χειροτεχνικός χαρακτήρας και η έλλειψη χρυσού κάμπου, έχουν επισημανθεί και σε άλλες εικόνες της βορειοδυτικής Μακεδονίας. Η διαπίστωση αυτή έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι πριν την απελευθέρωση της Κωνσταντινούπολης από τους λατίνους, είχε καλλιεργηθεί στην περιοχή αυτή μία τοπική καλλιτεχνική σχολή με άξονα τα κέντρα Αχρίδα, Βέροια και Καστοριά[127].

Γιά τον προσδιορισμό των κέντρων που επηρέασαν την τέχνη της Καστοριάς μέχρι το 1260, χωρίς να παραγνωρισθούν οι τοπικές παραδόσεις της συντηρητικής επαρχιακής τέχνης, πρέπει να τονισθεί ο ρόλος της Θεσσαλονίκης γιά την περίοδο 1204-1261, που φαίνεται ότι αντικατέστησε την Κωνσταντινούπολη[128].

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία συμπεραίνουμε ότι σε όλη τη διάρκεια του 13ου αιώνα, η Καστοριά, που βρέθηκε στο κέντρο των πολεμικών και πολιτικών εξελίξεων των λαών της Βαλκανικής, αλλά και των προστριβών μεταξύ Ηπείρου και Νικαίας, έχοντας από τον προηγούμενο αιώνα τη δική της πολιτιστική ζωή και παράδοση, δεν αποκόπηκε από τις σημαντικές καλλιτεχνικές κινήσεις, που αναπτύσσονταν στον ελλαδικό χώρο αλλά και στη χερσόνησο του Αίμου.

Οι συντηρητικές τάσεις

Κατά το α΄ μισό του 14ου αιώνα δεν έχουν εντοπισθεί παρά σποραδικά δείγματα καλλιτεχνικής δημιουργίας, εικόνες ή τοιχογραφίες, στην πόλη της Καστοριάς. Η έλλειψη αυτή θα πρέπει να αποδοθεί στις ταραγμένες ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν στην πόλη μέχρι τα μέσα του 14ου αιώνα, εποχή που την κατέλαβαν οι Σέρβοι.

Στη σερβική κατοχή και την αλβανική, που ακολούθησε, καλλιτεχνικά εργαστήρια ανέλαβαν να τοιχογραφήσουν επτά –σύμφωνα με τις έως τώρα γνώσεις μας– ναούς της Καστοριάς, ενώ συνεχιζόταν και η ανέγερση ναών. Οι ναοί του 14ου αιώνα στην Καστοριά παρουσιάζουν εξωτερικά την ίδια ταπεινή, ως προς τον όγκο και την τοιχοδομία, όψη με τους ναούς των άλλων μακεδονικών πόλεων (Βέροια, Αχρίδα). Οι ναοί αυτοί, συχνότατα αφιερώματα ιδιωτών, εναρμονίζονταν απόλυτα με το περιβάλλον της πόλης και των γειτονικών σπιτιών, που τους περιέκλειαν σαν να τους προστάτευαν. Ο επικρατέστερος τύπος ναού την εποχή αυτή στην Καστοριά είναι ο μονόχωρος ξυλόστεγος με ακανόνιστη τοιχοδομία και ελάχιστα κοσμήματα[129].

---

125. Βυζαντινές Τοιχογραφίες και εικόνες, Εθνική Πινακοθήκη, Αθήνα 1976, 78, αρ. 109 (Μ.Χατζηδάκης). Affreschi e icone, αρ. 29, From Byzantium to El Greco, αρ. 10, Holy Image Holy Space, αρ. 12 (Th.Papazotos).

126. Η εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα που ο Ε.Τσιγαρίδας χρονολογεί στον 13ο-14ο αιώνα (Affreschi e icone, αρ. 31, From Byzantium to El Greco, αρ. 14) θεωρούμε ότι ανήκει στις αρχές του 15ου αι.

127. Μ.Χατζηδάκης, Η ύστερη βυζαντινή τέχνη, 1204-1453, ΙΕΕ Θ΄, 450.

128. Χατζηδάκης, ό.π., 434.

129. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 340.

Στη ζωγραφική, την εποχή αυτή, κυριαρχεί ένα γενικότερο ρεύμα στασιμότητας ως προς την τεχνοτροπία και την τεχνική. Οι καλλιτέχνες φαίνεται να προτιμούν την επανάληψη κληρονομημένων τρόπων έκφρασης, αποφεύγοντας καινούριες αναζητήσεις. Προφανώς η στάση αυτή δεν είναι άσχετη και με τις απαιτήσεις του κοινού της εποχής, δέκτη των αβέβαιων πολιτικών και κοινωνικών συνθηκών.

Η κυριότερη καλλιτεχνική τάση στην πόλη, το β΄ μισό του 14ου αιώνα, χαρακτηρίζεται από μία συνειδητή επιλογή αντικλασσικής ζωγραφικής, που όμως η ποιότητά της βεβαιώνει ότι δεν πρόκειται γιά απλουστευτική επαρχιακή τέχνη[130]. Η τάση αυτή συνδέεται με τη ζωγραφική που συναντάται σε αρκετά μνημεία της δυτικής Μακεδονίας, ιδίως στην περιοχή της Αχρίδας[131]. Στην Καστοριά αντιπροσωπεύεται κυρίως από τις τοιχογραφίες του 1359/60[132], στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως (εικ. 58-60)[133]. Συγγενική τεχνοτροπία παρατηρείται στις τοιχογραφίες του κυρίως ναού του Αγίου Νικολάου Κυρίτση (εικ. 61-63), σε τμήματα του ανατολικού, βόρειου και δυτικού τοίχου, καθώς και στα πλάγια της εισόδου του ναού[134]. Η παράσταση της Θεοτόκου με την επιγραφή "Αχειροποίητος" στην αψίδα του ναού του Ταξιάρχη έχει συνδεθεί με τη χαμένη τώρα εικόνα της Αχειροποιήτου στον ομώνυμο ναό της Θεσσαλονίκης[135]. Οι τοιχογραφίες του Ταξιάρχη Μητροπόλεως έχουν εκτελεσθεί πιθανώτατα από καλλιτεχνικό εργαστήριο προερχόμενο ή συνδεόμενο στενά με το εκκλησιαστικό κέντρο της περιοχής, την Αχρίδα. Στην πόλη αυτή σημειώνεται μία αξιόλογη καλλιτεχνική κίνηση αυτήν την εποχή, στην οποία κυριαρχεί η προσωπικότητα του αρχιεπισκόπου Νικολάου[136].

Πρόσφατες αρχαιολογικές έρευνες έφεραν σε φως μία σειρά τοιχογραφημένων μνημείων μέσα στην Καστοριά, που με βάση τη συγγενική με του Ταξιάρχη τεχνοτροπία τους, μπορούν να χρονολογηθούν στο β΄ μισό του 14ου αιώνα. Πρόκειται γιά τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Νικολάου Τζώτζα (εικ. 64, 65)[137], της Παναγίας Φανερωμένης[138], τις τοιχογραφίες

130. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 102.
131. Βλ. C. Grazdanov, La peinture murale d'Ohrid au XIVe siècle, Beograd 1980, 189-197 (γαλλική περίληψη).
132. Το παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών του ναού που καταλαμβάνει τμήματα των ανατολικών τοίχων των τριών κλιτών και του νάρθηκα χρονολογείται τον 10ο αιώνα (Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 92- 93, 102, σχ. αρ. α΄-κα΄, σχ. 94. M. Panayotidi, The character of monumental painting in the tenth century. The question of patronage. Β΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η εποχή του, Αθήνα 1989, 302-303, εικ. 13-14). Στο μνημείο παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο με αυτό του ναού του Αγίου Στεφάνου, όπου το αρχικό στρώμα δεν σκεπάστηκε από μεταγενέστερες τοιχογραφίες, παρά το γεγονός ότι η διατήρησή του ήταν πολύ κακή (Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 102).
133. Ο ναός είναι τρίκλιτη βασιλική με νάρθηκα στη δυτική πλευρά (Ορλάνδος 1938, 60-68. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 92, εικ. 1, 2. Βοκοτόπουλος 1992², πίν. Α, αρ. 20. Ο ίδιος, 1989, 199, εικ. 15). Γιά την τοιχοδομία βλ. Βοκοτόπουλος 1992², 144, 172-173 και 1979, 213, όπου και προηγούμενη βιβλιογραφία. Επεμβάσεις έχουν γίνει στο βόρειο τμήμα του μνημείου και το 1937 προστέθηκαν στη νότια πλευρά δύο αντηρίδες γιά τη στερέωση του τοίχου (Χρ. Μακαρόνας, Χρονικά Αρχαιολογικά, Ανασκαφαί, έρευναι και τυχαία ευρήματα εν Μακεδονία και Θράκη κατά τα έτη 1940-1950, Μακεδονικά ΙΙ (1941-52), 645).
134. Πελεκανίδης 1953, πίν. 155-160. Βλ. και Α.Πέτκος, 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ΑΔ 43 (1988), Β2-Χρονικά, 409-410.
135. Α. Ξυγόπουλος, Η λατρευτική εικών του ναού της Αχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, Ελληνικά 13 (1954), 256-262.
136. Grazdanov, ό.π., 189-197.
137. Βλ. επιγραφή αρ. 31.
138. Τσιγαρίδας 1985-86, 384, εικ. 5.

του ιερού του Αγίου Νικολάου Πετρίτη[139] και ορισμένες τοιχογραφίες του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού[140]. Επίσης σε ορισμένες σκηνές από το ναό του Αγίου Αλυπίου διαπιστώνεται συγγενική με του Ταξιάρχη Μητροπόλεως τεχνοτροπία[141]. Ιδιαιτέρως επισημαίνουμε την παράσταση της Παναγίας βρεφοκρατούσας του Αγίου Αλυπίου, που παρουσιάζει ομοιότητα με την παράσταση της δεομένης Παναγίας στο ιερό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως[142]. Παράλληλα, το πλήθος των τοιχογραφημένων ναών στην Καστοριά υποβάλλει την ιδέα αν όχι της υπάρξεως τοπικού εργαστηρίου, τουλάχιστον της συμμετοχής αρκετών καστοριανών ζωγράφων στις τοπικές εργασίες.

Οι νέες τάσεις

Μια διαφορετική τάση διαπιστώνεται στη ζωγραφική του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη. Την ίδια εποχή της ανεγέρσεως έγινε και η διακόσμηση του ναού με τοιχογραφίες, οι οποίες σώζονται μέχρι σήμερα σε σχετικά καλή κατάσταση. Το εικονογραφικό πρόγραμμα αναπτύσσεται σε τρείς ζώνες: την κατώτερη με ολόσωμους αγίους (εικ. 66), τη μεσαία με στηθάρια αγίων και την ανώτερη με χριστολογικές σκηνές[143]. Το πρόγραμμα αλλά και η εκτέλεση των τοιχογραφιών παρουσιάζουν μεγάλην ομοιότητα με αυτές των ναών στο νησί Mali Grad στην Πρέσπα (1344/45) και της Ζωοδόχου Πηγής στο αλβανικό Borje (1389/90)[144]. Από τις τοιχογραφίες εντύπωση προκαλούν οι φαντακτερές φορεσιές και τα περίεργα καπέλλα των αγίων, που επαναλβάνονται και σε μεταγενέστερες τοιχογραφίες της περιοχής. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ιδιαίτερα η παράσταση της Δεήσεως (εικ. 67), που εικονίζεται στο βόρειο τοίχο του ναού και αποτελείται από τον ένθρονο Χριστό, την όρθια Παναγία, τον Ιωάννη Πρόδρομο, τον άγιο Γεώργιο και έναν αδιάγνωστο άγιο. Ο Χριστός, που συνοδεύεται από την επιγραφή *ὁ βασιλεὺς τῆς δόξης* φορεί βασιλική στολή - όπως και η Παναγία - με υψηλή μίτρα και σταυρωτό λώρο[145]. Η απεικόνιση αυτή της βασιλικής Δεήσεως έχει συνδεθεί με χωρία των Ψαλμών αλλά και με τη διδασκαλία του Γρηγορίου Παλαμά[146].

---

139. Τσιγαρίδας 1985-1986, 383. Βλ. και Μουτσόπουλος, Καστοριά, 42, εικ. 9.
140. Ε. Τσιγαρίδας, Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Ι΄, (1980-81), 286, σημ. 54. Ο ίδιος, Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς, Μακεδονικά 25 (1985-86), 387, εικ. 8 και ο ίδιος, Εικονιστικές μαρτυρίες αγίου Γρηγορίου Παλαμά σε ναούς της Καστορίας και Βεροίας, Συμβολή στην εικονογραφία του αγίου, Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην Γρηγορίου Παλαμά (1984), Θεσσαλονίκη 1986, 264, σημ. 6, εικ. 3. Βλ. και Μουτσόπουλος, Καστοριά, εικ. 4-8.
141. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού του Αγίου Αλυπίου Καστοριάς, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, 2, Αθήνα 1991, 648-657.
142. Για την τοιχογραφία της Παναγίας βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 97, πίν. 9.
143. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 106-108.
144. V. Djuric', Mali Grad, Saint Athanase à Kastoria, Borje, Zograf 6 (1975), 31-50 (σερβικά με γαλλική περίληψη). Γιά το ναό του Borje βλ. και M-L. Davigo, Presentation du programme iconographique de l'église de l'Ascension ou du Saint Sauveur à Mborje en Albanie, avec des diapositives inédites, 17th International Byzantine Congress, Washington 1986, Abstracts of Short Papers, 89-90.
145. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 118, εικ. 13.
146. L. Gregoriadou, L'image de la Déesis Royle dans une fresque du XIVe siècle à Castoria, Actes du XIVe Congrès International d' Etudes Byzantines, II, Bucarest 1971, 47-53.

Η θεολογική σκέψη και η λατρεία του Γρηγορίου Παλαμά επηρέασε την πνευματική ζωή της Καστοριάς κατά τον 14ο αιώνα[147]. Γνωρίζομε ότι οι καστοριανοί λάτρευαν τον άγιο: *ἐντεῦθεν οἱ θεοφιλέστεροί τε καὶ προύχοντες τῶν ἐκεῖ, καὶ μάλιστα τῶν εἰς ἱερέας τελούντων, εἰς ταὐτὸ συνιόντες, εἰκόνα τε ἱερὰν ἱστῶσιν τῷ Γρηγορίῳ, καθὰ δὴ καὶ φθάσας εἰρήκειν, ἑορτήν τε λαμπρὰν καὶ πάνδημον ἄγουσι τῆς αὐτοῦ τελειώσεως τὴν ἡμέραν καὶ νεὼν αὐτῷ οἷα δὴ καὶ Χριστοῦ λαμπρῷ μαθητῇ σπεύδουσιν ἀνεγείρειν*[148]. Ακόμη από Συνοδική απόφαση του Φιλοθέου Κοκκίνου στα 1368 γνωρίζομε την ύπαρξη ναού και εορτής στην πόλη προς τιμήν του Γρηγορίου Παλαμά[149]. Ίσως ο ιερομόναχος Διονύσιος και ο επίσκοπος Γαβριήλ που μνημονεύονται στην επιγραφή να επενέβησαν στην οργάνωση του εικονογραφικού προγράμματος επηρεασμένοι από τις πνευματικές τους σχέσεις με κύκλους της Θεσσαλονίκης. Τα πρότυπα των χριστολογικών σκηνών του ναού πρέπει να αναζητηθούν σε μνημεία των αρχών του 14ου αιώνα της Θεσσαλονίκης[150].

Με τη Θεσσαλονίκη επίσης συνδέεται η τέχνη δύο εικόνων, του Χριστού Παντοκράτορα και της Θεοτόκου Οδηγήτριας, που βρίσκονται στο Μουσείο της Καστοριάς και χρονολογούνται στο β΄ μισό του 14ου αιώνα[151]. Στην ίδια εποχή χρονολογούνται και οι εικόνες του Ιωάννου Χρυσοστόμου, του αγίου Αθανασίου, του Χριστού Παντοκράτορα και της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας στο Μουσείο της πόλης. Έργα τοπικού εργαστηρίου φαίνεται ότι αποτελούν οι εικόνες της Θεοτόκου Γλυκοφιλούσας, των Αγίων Αναργύρων και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο ίδιο Μουσείο[152].

Συμπερασματικά παρατηρούμε ότι κατά τον 13ο αιώνα και μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 14ου, η Καστοριά, παρά τις εχθρικές επιδρομές και κατακτήσεις, παραμένει ελληνόφωνη και σε αδιάκοπη επαφή με τις πνευματικές και καλλιτεχνικές κινήσεις που επικρατούν στο βυζαντινό χώρο. Συνδέεται με τη Θεσσαλονίκη και μέσω αυτής με την Κωνσταντινούπολη. Παράλληλα, δέχεται δυτικές επιδράσεις από τα κέντρα κυρίως της Αδριατικής, μέσω των πόλεων της βορειότερης περιοχής της Μακεδονίας.

Τα ιστορικά πρόσωπα και οι απεικονίσεις τους

Στις εξωτερικές τοιχογραφίες δύο μνημείων εικονίζονται πρόσωπα συνδεδεμένα με την ιστορική πορεία της πόλης την εποχή αυτή.

Οι παραστάσεις του δυτικού τοίχου του νάρθηκα του Ταξιάρχη Μητροπόλεως αποτελούν αφιέρωμα του Μιχαήλ Ασάν και της μητέρας του Ειρήνης Κομνηνής. Εικονίζεται η Θεοτόκος Οδηγήτρια στο τύμπανο της εισόδου, δεξιά και αριστερά, σε όλο το μήκος του τοίχου, οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ και στα πόδια του Μιχαήλ ολόσωμοι, σε μικρή κλίμακα, οι αφιερωτές (εικ. 68)[153]. Ο Μιχαήλ Ασάν εικονίζεται με τα χέρια σε δέηση, φέρει

147. Βλ. και Τσιγαρίδας 1986, 270-276.
148. Φιλοθέου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Λόγος Εγκωμιαστικός εις τον Θεσσαλονίκης Γρηγόριον τον Παλαμάν, PG 151, 775-780.
149. J.Darrouzès, Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople, V, I, αρ. 2540.
150. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 107.
151. Αδημοσίευτες.
152. Αδημοσίευτες.
153. Βλ. και Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 98, εικ. 21, 22.

εξωτερικά ποδήρες ένδυμα ανοικτού χρώματος και εσωτερικά πράσινο χιτώνα κοσμημένο με "εξέμπλια", λευκούς αετούς σε κύκλο, ένδυμα που οι βυζαντινοί ονόμαζαν "αετούς" ή "αετάρια" (εικ. 70)[154] και η Ειρήνη στην ίδια στάση και το ίδιο μέγεθος με τον Ασάν, φορεί εσωτερικά ένδυμα μακρύ, ανοικτού χρώματος, με ζώνη στη μέση και υψηλό λαιμό και εξωτερικά σκουρότερο μανδύα. Ενδιαφέρον είναι το κάλυμμα της κεφαλής στολισμένο με ταινία διαδήματος[155]. Φορεί επίσης μεγάλα στρογγυλά ενώτια (εικ. 71)[156]. Σύμφωνα με τα ιστορικά στοιχεία, αλλά και με τα τεχνικά και τεχνοτροπικά στοιχεία των τοιχογραφιών, οι παραστάσεις χρονολογούνται στα μέσα του 13ου αιώνα.

Στις εξωτερικές τοιχογραφίες του νότιου τοίχου του καθολικού της μονής της Μαυριώτισσας (εικ. 72), συγκεκριμένα στο ανατολικό τμήμα της εξωτερικής πλευράς του νότιου τοίχου της λιτής και σε ένα μικρό τμήμα του δυτικού άκρου της εξωτερικής πλευράς του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, εικονίζεται ο Μιχαήλ Παλαιολόγος, νικητής της μάχης της Πελαγονίας με την αυτοκρατορική του στολή, καθώς και ένας αυτοκράτορας Κομνηνός, πιθανώς ο Αλέξιος. Οι παραστάσεις των δύο αυτοκρατορικών μορφών αποτελούν τμήμα του εικονογραφικού προγράμματος της εξωτερικής όψης του νάρθηκα της μονής. Εκτός από τις δύο ακέφαλες αυτοκρατορικές μορφές, στις παραστάσεις συμπεριλαμβάνονται οι άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος, η Ρίζα Ιεσσαί (εικ. 73, 74), ένας πολύ φθαρμένος άγιος Πέτρος, και στο αψίδωμα, επάνω από τη νότια είσοδο, παράσταση της Παναγίας Βρεφοκρατούσας με το Χριστό στον τύπο του Αναπεσόντα (εικ. 72)[157]. Αξίζει να σημειωθεί η απεικόνιση των θνητών αυτοκρατόρων σε ανώτερο επίπεδο από τις μορφές των στρατιωτικών αγίων, που παρατηρείται και στις εξωτερικές τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Κουρμπίνοβο της Γιουγκοσλαβίας[158].

---

154. Ορλάνδος 1938, 104, σημ. 2. A.Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 113, 165, σημ. 4.
155. Παρόμοιο διάδημα φέρει και η σύζυγος του κτήτορα στο ναό της Παναγίας του Mali Grad (1344/45) βλ. V.Djurić, Mali- Grad, Saint Athanase à Kastoria - Borje, Zograf 6 (1975), 33, εικ. 5. M. Emmanuel, Hairstyles and headresses of empresses, princesses, and ladies of aristocracy in Byzantium, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. ΙΖ΄ (1993-94), 120, εικ. 11.
156. Βλ. Ορλάνδος 1938, 105. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 22.
157. Ν.Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 33-38, 53-55, εικ. 5, 35-38. L.Hadermann-Misguish, Kurbinovo: Les fresques de Saint- Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle, Bruxelles 1975, 272, εικ. 143. Στ. Πελεκανίδης, Χρονολογικά Προβλήματα των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής της Παναγίας της Μαυριώτισσας Καστοριάς, ΑΕ (1978), 147 κ.ε. A.W.Epstein, Frescoes of the Mavriotissa near Kastoria: Evidence of Millenarism and Anti-Semitism in the Wake of the First Crusade, Gesta 21 (1982), 21-29. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 72-73, 81, εικ. 19-20. Τ.Παπαμαστοράκης, Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Ε΄ (1989- 90), 221-235, εικ. 1-12.
158. Hadermann-Misguich, ό.π., 267, εικ. 138-141. Βλ. επίσης Παπαμαστοράκης, ό.π., 236, όπου η αντιστροφή ερμηνεύεται ως τονισμός της προελεύσεως των αυτοκρατόρων από την στρατιωτική αριστοκρατία.

Οι αυτοκρατορικές μορφές φορούν σκούρο καφέ μακρύ ένδυμα και αυτοκρατορικό λώρο. Η μορφή δίπλα στη Ρίζα Ιεσσαί κρατάει σκήπτρο με το αριστερό χέρι και ακακία με το δεξί, και η παρακείμενη μορφή χρυσόβουλλο (εικ. 78)[159].

Ο συνδυασμός της παράστασης της Ρίζας Ιεσσαί και των αυτοκρατόρων οδηγεί στην ιδέα της απεικόνισης του γενεαλογικού δένδρου μιας οικογένειας - στην περίπτωση αυτή αυτοκρατορικής - με τη μορφή της παράστασης της Ρίζας Ιεσσαί, η οποία φαίνεται ότι συνηθιζόταν στη Σερβία κατά την μεταγενέστερη εποχή[160]. Η τέχνη των εξωτερικών αυτών τοιχογραφιών έχει συνδεθεί γιά λόγους τεχνοτροπικούς με την τέχνη των παραστάσεων που έγιναν κατά την ανακαίνιση του ιερού της μονής[161] και πιθανώτατα οφείλονται σε χορηγία του μοναχού, ίσως ηγουμένου της μονής, που εικονίζεται στο ιερό. Η διακόσμηση της μονής με τις παραστάσεις αυτές πιθανώτατα εκτελέσθηκε μετά τη νίκη του Μιχαήλ Παλαιολόγου στην Πελαγονία.

Επιγραφικές μαρτυρίες

15. *Ταξιάρχης Μητροπόλεως*, β΄ μισό 13ου αιώνα (εικ. 69).

Εξωτερικός δυτικός τοίχος, επάνω από τον αφιερωτή. Γράμματα λευκού χρώματος σε γαλανή επιφάνεια. Ύψος 35 εκ. περίπου και μήκος 50 εκ. Ύψος γραμμάτων περίπου 5 εκ.[162].

Καραγκούνης 1928. Ορλάνδος 1938, 105. I.Dujčev, Iz starata bŭlgarka knižnina II, Sofia 1940, 277, LXXXII. I.Dujčev, Prinosi kŭm istorijecta na Ivan Asenja II in Bulgarsko Srednovekovie, Sofia 1972, 316-317. Kalopissi-Verti 1992, 94-96, αρ.1, εικ. 79- 81.

[ΜΕΓ]ΑΛΟΥ[Β]ΑCΙΛ[ΕΩC]//[Α]CΑΝΙ

Σύμφωνα με την ανάγνωση του Χρ. Καραγκούνη που παραδίδει ο Ορλάνδος[163] το κείμενο ήταν + *Δέησις του δου/ λου του Θ(εο)υ Μιχαηλ/ Α]σανι υιου του με/ γ]άλου βασιλε[ως του/ Α]σανι* και σε δεύτερη στήλη *και της μη/ τρος [αυτου] Ειρηνης/ Θ[εοδώρου] Κυ[ριας*

159. Κατά τον Μουτσόπουλο κρατούν ο ένας με το αριστερό και ο άλλος με το δεξί χέρι χρυσόβουλλα (Ν.Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 34). Γιά τις απεικονίσεις αυτοκρατόρων βλ. A.Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, London 1971². P.Magdalino, The emperor in Byzantine Art of the 12th century, BF 8 (1982),123-183. C.Mango, The Art in Byzantine Empire, 312-1453, Sources and Documents, Englewood Cliffs. N.J 1972, 46-48, 108- 113, 128, 130-131, 133, 141, 154, 192-199, 220-221, 224-228, 234-235, 245-246. K.Wessel, "Kaiserbild", Reallexicon zur byzantinischen Kunst 3, 722-853.

160. Βλ. A.Grabar, Une pyxide en ivoire. Quelques notes sur l'art profane pendant les derniers siècles de l'empire byzantin, DOP 14 (1960),131-132. Γιά την παράσταση και το συσχετισμό της με τη δαβιδική καταγωγή της Θεοτόκου βλ. Παπαμαστοράκης, ό.π., 226-232, εικ. 7-10. Ο ίδιος μελετητής θεωρεί ότι ο συνδυασμός της παράστασης της Ρίζας Ιεσσαί και των αυτοκρατόρων αναφέρεται στην αριστοκρατική καταγωγή του Χριστού (Παπαμαστοράκης, ό.π., 230).

161. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 72-73.

162. Κατά τον Ορλάνδο (1938, 105) στην αρχή της επιγραφής υπήρχε το σύμβολο του σταυρού.

163. Ορλάνδος 1938, 105.

ΚΣΤ[ριας]. Κατά τον Ορλάνδο (1938) *+Δεησις του δου/ λου του θ(εο)υ Μι/ ... με/ γαλου βασιλεως/ Α]σανη* και κατά τον Dujčev (1940) *+Δέησις του δούλου του θεού Μι[χαήλ Ἀσάνη, υἱοῦ τοῦ] μεγάλου βασιλέως [Α]σάνη, και [τῆς μητρὸς αὐτοῦ Εἰρήνης Θεοδώρου Κομνηνοῦ]*. Ο Μιχαήλ Ασάν (1246-1256/57), όπως αναφέρεται και στο σχετικό κεφάλαιο, ήταν γιός του βασιλιά των Βουλγάρων Ιωάννη Β΄ Ασάν και της Ειρήνης, κόρης του Θεοδώρου Αγγέλου Κομνηνού της Ηπείρου και διαδέχθηκε τον αδελφό του Καλιμάν τον Αύγουστο του 1246, σε μικρή ηλικία, με συμβασίλισσα τη μητέρα του.

Στην επιγραφή αναφέρεται ο τίτλος *μέγας βασιλεύς* γιά τον Ασάν, τίτλος, ο οποίος συναντάται, επίσης στα ελληνικά, σε σημείωμα του χειρογράφου 549 του Βρετανικού Μουσείου, που χρονολογείται τον Αύγουστο του 1247: *ἡ δύναμις τοῦ αὐθέντου ἡμῶν τοῦ μεγάλου βασιλέως κυροῦ Μιχαήλ, υἱοῦ τοῦ Ἀσάνη τοῦ μακαρίτου*[164]. Ο ίδιος τίτλος συναντάται σε επιγραφές γραμμένες βουλγαρικά, που συνοδεύουν τοιχογραφίες-αφιερώματα των Ασάν σε διάφορες μονές[165]. Σχετικό με το κείμενο της επιγραφής της Καστοριάς είναι και το κείμενο ασημένιων νομισμάτων του Μιχαήλ Ασάν που βρέθηκαν το 1914 στο Plovdiv και το 1945 στο Gostivar[166].

Η κυριαρχία του Μιχαήλ Ασάν στην Καστοριά δεν αναφέρεται στις πηγές. Υποθέτουμε ότι η πόλη παρέμεινε το 1246 γιά λίγους μήνες υπό βουλγαρική κυριαρχία, όπως σημειώνεται στο σχετικό κεφάλαιο, οπότε και θα έγινε η αφιερωματική τοιχογραφία στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως. Η υπόθεση της Σ. Καλοπίση-Βέρτη ότι η τοιχογραφία εκτελέσθηκε μερικά χρόνια αργότερα, το 1254/55, όταν ο Ασάν κατέκτησε ορισμένες πόλεις της Μακεδονίας, ερμηνεύει την απεικόνιση του Ασάν ως ενηλίκου, αλλά δεν επιβεβαιώνεται από τις πηγές[167]. Με την χρονολόγηση στο β΄ μισό του 13ου αιώνα συμφωνεί και η τεχνοτροπία των παραστάσεων που συνοδεύουν τις επιγραφές[168].

16. *Μονή Ταξιαρχών Τσούκας*, χωριό Αγία Άννα, 1254/55(;).

Μετά τις καταστροφές και τις ανακαινίσεις, που έχει υποστεί ο ναός[169], η επιγραφή έχει καταστραφεί ολοσχερώς.

Τσαμίσης 1949, 121. D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49 (1956), 99-100. Kalopissi-Verti 1992, 103- 104, αρ. 2.

Το κείμενο που παραδίδει ο Π. Τσαμίσης διευκρινίζοντας ότι πρόκειται γιά αντίγραφο που διατήρησε *ὁ πρό τινων ἐτῶν ἀποθανῶν ἡγούμενος τῆς Μονῆς Γερμανός Γκέρος ἐκ Καστορίας*[170]

---

164. D.I. Polemis, A manuscript note of the year 1247, BF I (1966), 267-276.
165. Βλ. G.Cankova-Petkova, Griechisch-Bulgarische Bundisse in den Jahren 1235 und 1246, Byzantinobulgarica III (1966), 68, σημ. 4.
166. Cankova - Petkova, ό.π., 69-70, σημ. 4, 6.
167. S. Kalopissi-Verti 1992, 95-96. Βούλγαροι ιστορικοί χρονολογούν την επιγραφή και συνεπώς την παραμονή του Ασάν στην πόλη μεταξύ 1246-1253 (Cankova-Petkova, ό.π., 69 και I.Dujčev, Prinosi kŭm istorijecta na Ivan Asenja II in Bulgarsko Srednovekovie, Sofia 1972, 318), ενώ ο Božilov (Familijata na Asenevci (1186- 1460): genealogia-prosopografija, Sofia, Bulgarian Academy of Sciences, 1985, 108) εκφράζει αδυναμία γιά ακριβή χρονολόγηση.
168. Βλ. και Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 98.
169. Βλ. και D.Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49 (1956), 99.
170. Τσαμίσης 1949, 121.

έχει ως εξής: *Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καί ἱστορήθη ὁ θεῖος οὗτος ναός ἐπ(ὀνόματι) τῶν παμ(μεγ)ίστων Ταξιαρχῶν Μιχαήλ κ(αί) Γαβριήλ δα(πάν)η Ἀνδρονίκου καί αὐταδέλφων τοῦ κυρίου Νικηφόρου Ἰακώβου καί Ἀνδρονίκου ἐπί βασιλείας θεοσέπτων μεγάλων βασιλέων Ἀνδρονίκου καί Εἰρήνης καί τοῦ υἱοῦ αὐτῶν Μιχαήλ καί Μαρίας τῶν Παλαιολόγων ἐν ἔτει ϛΨΞΓ*[171].

Ο ναός των Ταξιαρχών Μιχαήλ και Γαβριήλ κτίσθηκε και τοιχογραφήθηκε με έξοδα των αδελφών Νικηφόρου, Ιακώβου[172], και Ανδρονίκου[173] στά χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), της Ειρήνης Μομφερρατικής (περ. 1285- 1317), του γιού τους Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγου (+1320) και της συζύγου του Μαρίας της Αρμενίας[174]. Το έτος 6763 από κτίσεως κόσμου που αναφέρει το αντίγραφο της επιγραφής αντιστοιχεί με τη χρονολογία 1254/55 από Χριστού γεννήσεως.

Πρόβλημα προκύπτει από το γεγονός ότι ο συνδυασμός των ιστορικών στοιχείων που δίνει η επιγραφή δεν συμφωνεί με τη χρονολογία της. Δεδομένου ότι ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος δεν ανέβηκε στο θρόνο πριν το 1282 και ο Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγος στέφθηκε στις 21 Μαίου 1294 και στις 16 Ιανουαρίου 1295 νυμφεύθηκε την πριγκίπισσα της Αρμενίας Ξένια, που πήρε το όνομα Μαρία[175], η χρονολογία 1254/55 της επιγραφής δεν αντιστοιχεί στα ιστορικά γεγονότα. Ο Nicol διόρθωσε τη χρονολογία ϛΨΞΓ (=6763 =1254/55) σε ϛΨϟΓ = 6793 = 1284/85) σύμφωνα με το σύστημα χρονολόγησης των βυζαντινών, αλλά ο ίδιος πρότεινε και την άποψη ότι ίσως έχει χρησιμοποιηθεί το αλεξανδρινό σύστημα χρονολόγησης και η επιγραφή χρονολογείται στα 1301[176], χρονολογία που συμφωνεί με τα ιστορικά γεγονότα. Όπως όμως παρατηρήθηκε[177], αυτός ο τρόπος χρονολόγησης δεν συναντάται έως τώρα σε καμία επιγραφή της περιοχής και της εποχής, γεγονός που μας εμποδίζει να δεχθούμε την παραπάνω ερμηνεία.

Η καταστροφή της επιγραφής δεν επιτρέπει να κάνομε περισσότερες παρατηρήσεις. Ας σημειωθεί ότι το κείμενό της παρουσιάζει ομοιότητες και τα ίδια προβλήματα με την επιγραφή του ναού του Αγίου Γεωργίου στο γειτονικό χωριό Ομορφοκκλησιά (βλ. επιγραφή αρ. 22).

---

171. Ο Φιλάρετος Βαφείδης γράφει ότι στην εποχή του (1900) διακρίνονταν τα γράμματα ΨΞΓ από τη χρονολογία της επιγραφής, τα οποία μάλιστα και συμπλήρωσε με ένα αρχικό Α νομίζοντας ότι πρόκειται γιά τη χρονολογία της ανακαινίσεως του ναού (Φ.Βαφείδης, Περί των εν επαρχία Καστορίας ιερών Ναών, ΕΑ 20 (1900), 317).

172. Πιθανώς πρόκειται γιά τον Ιωάννη που αναφέρεται στην επιγραφή του Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς (βλ. επιγραφή αρ. 22).

173. Το όνομα Ανδρόνικος αναφέρεται δύο φορές στο αντίγραφο της επιγραφής και πιθανώς πρόκειται γιά λανθασμένη ανάγνωση.

174. Αν. Th. Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen 1259-1453, München 1938, 36, αρ. 59. Αικ. Χριστοφιλοπούλου, Εκλογή, αναγόρευσις και στέψις του Βυζαντινού Αυτοκράτορος, Πραγματείαι της Ακαδημίας Αθηνών 22.2 (1956), 186. PLP, αρ. 21436, 21259.

175. Παχυμέρης, II, 153, 200-206. Γρηγοράς, I, 192-195. Βλ. επίσης G.I. Brătianu, Notes sur le projet de mariage entre l'Empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay (1288-1295), Rev. Hist. du Sud-Est Eur. 1 (1924), 59-63. C.Marinescu, Tentatives de mariage de deux fils d'Andronic Paléologue avec des princesses latines, Rev. Hist. du Sud-Est Eur. 1 (1924), 139-140.

176. D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, B2 49 (1956), 99, 104. Βλ. και V.Grumel, La chronologie, Paris 1958, 260.

177. Stikas 1958, 105.

17. *Καθολικό μονής Παναγίας Μαυριώτισσας*, 1259-64 (;)
(εικ. 77).

Αψίδα του ιερού. Γράμματα στο χρώμα της ώχρας σε σκούρα γαλανή επιφάνεια. Σήμερα διακρίνονται μόνο δύο σειρές γραμμάτων, τα οποία έχουν ύψος 3 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών είναι 2 εκ. Η κατάσταση της επιγραφής (1990) είναι πολύ κακή και διακρίνονται δύο γράμματα από την τρίτη και τέσσερα γράμματα (ΜΑΝΟΥ) από την τελευταία σειρά. Η φθορά οφείλεται σε μεγάλη ρωγμή του τοίχου, σε οξείδωση αλλά και σε νεώτερη επέμβαση, ίσως προσπάθεια καθαρισμού, που κατέστρεψε το μεγαλύτερο μέρος της επιγραφής, γι' αυτό και το κείμενο που παραθέτομε βασίζεται κυρίως στις προηγούμενες εκδόσεις αλλά και σε παλιότερες προσωπικές αυτοψίες (1984, 1986). Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ιερού.

Ν. Μουτσόπουλος, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήναι 1967, 43. Στ. Πελεκανίδης, Χρονολογικά προβλήματα των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής της Μαυριώτισσας Καστοριάς, ΑΕ 1978, 149. Θ. Παπαζώτος, Χριστιανικές επιγραφές Μακεδονίας, Μακεδονικά ΚΑ΄ (1981), 402-403. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 73, 76-77. Djurić-Tsitouridou 1986, 42-43, αρ. 39. Ν. Μουτσόπουλος, Η κουφική επιγραφή στο καθολικό της μονής της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά, Βυζαντιακά 10 (1990), 41-45. Kalopissi-Verti 1992, 97, αρ. 2b, εικ. 83.

1[3;]ΙΤΟCΙΕΡΟ[ΜΟΝΑΧΟC]
[4;][Α]ΓΙΑCΜΟΝ[ΗC]
ΓΙΔ̃C.ΟΑΝΙΚΟΔΟΜΗC[ΑC]
ΜΑΝΟΥ[ΗΛ]

[+3;] ιτος ἱερο[μόναχος // [+4;] [ἁ]γίας μον[ῆς] // ...γιδᾶς. ὁ ἀνοικοδομήσ[ας] // Μανου[ήλ]

1.ιτος: ιπος Παπαζώτος ιτος Djurić – Tsitouridou ιερο[μόναχος] :Νεόφυτος ιερομο[ναχος και] Μουτσόπουλος
2.[ἁ]γίας μον[ῆς]: δομ[ῆτ]ο[ρ] τῆς ἁγίας μον[ῆς] ταύτης ο Μο Μουτσόπουλος
3.γιδᾶς: Μογίλας Μουτσόπουλος Πελεκανίδης-Χατζηδάκης Γιλάς Kalopissi-Verti
ὁ ἀνοικοδομήσ[ας]: ὁ ἀνοικοδομήσ[ας τὸν ναόν] Παπαζώτος ὁ ἀνοικοδομήσ[ας τὸ καθολικόν] Μουτσόπουλος
4.Μανου[ήλ]: [ἐπί Ρω]μανοῦ τ[οῦ βασιλέως] Παπαζώτος ἐπὶ Μανου(ήλ) τ[οῦ Κομνηνοῦ] Μουτσόπουλος μανού τ(όν) Kalopissi-Verti

Γραφή παρόμοια με των επιγραφών στις τοιχογραφίες του Ευαγγελισμού[178], και του Χριστού Εμμανουήλ[179].

Ο ιερομόναχος εικονίζεται σε μικρή κλίμακα γονατιστός στα πόδια της ένθρονης Παναγίας, με μοναχικό ένδυμα, κουκούλα και φωτοστέφανο, που σημαίνει ότι είχε ήδη πεθάνει[180].

178. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 70, εικ. 5.
179. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 170, εικ. 5. Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήναι 1967, εικ. 84.
180. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης, Οι τοιχογραφίες της ιεράς μονής Σταυρονικήτα, Αθήνα 1986, 37, εικ. σελ. 8. Ν. Μουτσόπουλος, Η κουφική επιγραφή στο καθολικό της μονής της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά, Βυζαντιακά 10 (1990), 45, σημ. 6. Γιά την τοιχογραφία του αφιερωτή βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 66α. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 70. V. Djuric', La peinture murale byzantine, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, 217-218. T. Velmans, La Peinture Murale byzantine à la fin du moyen-age, I, Paris 1977, 143-144.

Η στάση αυτή του δωρητή είναι αρκετά συνηθισμένη στη βυζαντινή τέχνη[181], ενώ ιδιαίτερη σημασία φαίνεται ότι είχε η απεικόνισή του στην αψίδα[182].

Το όνομα του μοναχού έχει απασχολήσει από παλιά τους μελετητές της επιγραφής. Παλιότερα είχε θεωρηθεί ότι ο τελευταίος στίχος αναφέρεται στον μοναχό-ανακαινιστή, ο οποίος ονομαζόταν Μανουήλ[183]. Η Σ. Καλοπίση- Βέρτη (1992, 97) αναφέρει την περίπτωση ο μοναχός να ονομαζόταν Μάνος.

Νομίζομε ότι το όνομα του μοναχού αναφερόταν στην αρχή της επιγραφής, ενώ στο τέλος θα έπρεπε να μνημονεύεται το όνομα του επισκόπου Καστορίας την εποχή εκείνη ή το όνομα του αυτοκράτορα επί της βασιλείας του οποίου έγινε η ανακαίνιση του ναού. Την τελευταία άποψη ακολούθησαν οι Θ. Παπαζώτος και Ν. Μουτσόπουλος. Ο πρώτος συμπλήρωσε το στίχο *ἐπί Ρωμανοῦ τοῦ βασιλέως* και χρονολόγησε την επιγραφή στα χρόνια της βασιλείας του Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071)[184]. Ο Ν. Μουτσόπουλος αποκατέστησε το στίχο *ἐπί Μανουήλ τοῦ Κομνηνοῦ* και χρονολόγησε την επιγραφή στα χρόνια της βασιλείας του (1143-1180)[185]. Οι δύο παραπάνω προτάσεις αντιβαίνουν προς τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών που συνοδεύουν την επιγραφή.

Την άποψη ότι η επιγραφή και οι τοιχογραφίες του ιερού είναι σύγχρονες στηρίζει τόσο η ομοιότητα της γραφής της επιγραφής με αυτές ορισμένων παραστάσεων του ιερού, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, όσο και η τεχνοτροπική ομοιότητα της παραστάσεως του μοναχού-αφιερωτή με τις παραστάσεις του μετώπου του ιερού και της Αναλήψεως[186], καθώς και με τις παραστάσεις του εξωτερικού τοίχου του νάρθηκα, που χρονολογούνται μεταξύ 1259-1264. Ακόμη, ο μοναχός, ο οποίος συνοδεύεται από την προβληματική αυτή επιγραφή φαίνεται ότι υπήρξε χορηγός της ανακαίνισης της μονής και, όπως αναφέρεται σε άλλο σημείο, πιθανώτατα των εξωτερικών τοιχογραφιών του νάρθηκα της μονής.

---

181. Πρβλ. τις απεικονίσεις του Γεωργίου Αντιοχέα στη Μαρτοράνα (E. Kitzinger, Ένας ναός του 12ου αιώνα αφιερωμένος στη Θεοτόκο. Η Παναγία του Ναυάρχου στο Παλέρμο, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. ΙΒ΄ (1984), 181-183, εικ. 9-10), του ηγουμένου των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης (Α. Ξυγγόπουλος, Τα ψηφιδωτά των Αγίων Αποστόλων εν Θεσσαλονίκη, ΑΕ (1932), 183), του ικέτη στα πόδια του αγίου Μάρκου στην κεντρική πόρτα του Αγίου Μάρκου στη Βενετία (V. Federici, Le porte bizantine di San Marco, Venezia 1969, εικ. εξωφύλλου), του αγίου Νεοφύτου στην Εγκλείστρα της Κύπρου του 1183 (C. Mango- Er. J. W. Hawkins, The Hermitage of St. Neophytos and its Wall Paintings, DOP 20 (1966), εικ. 94, 95). Βλ. και N. Ševčenko, The representation of donors and holy figures on four byzantine icons, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. ΙΖ΄ (1993-94), 157-164.

182. Βλ. Meladini- Georgopoulou, Le décor apsidal des églises byzantines de Kythera (Cythères), Actes du XVe Congrès International des Etudes Byzantines II, Art et Archéologie B. 1976, Αθήνα 1981, 449-468. Προσωπογραφίες μητροπολιτών σε αψίδα βλ. R. Etzeoglou, Quelques remarques sur les portraits figurés dans les églises de Mistra, JÖB 32.5 (1982), 513.

183. Πελεκανίδης 1953, πίν. 66α. Velmans, ό.π., 85, 143-144. Djuric' -Tsitouridou 1986, 217-218.

184. Θ. Παπαζώτος, Χριστιανικές επιγραφές Μακεδονίας, Μακεδονικά ΚΑ΄ (1981), 402-403.

185. Ν. Μουτσόπουλος, Η κουφική επιγραφή στο καθολικό της μονής της Παναγίας Μαυριώτισσας στην Καστοριά, Βυζαντιακά 10 (1990), 44- 45.

186. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 81, εικ. 4-7.

18. *Καθολικό μονής Παναγίας Μαυριώτισσας*, 1259-64(;), (εικ. 78).

Νότιος εξωτερικός τοίχος του νάρθηκα, σε δύο τμήματα, δίπλα στις βασιλικές μορφές. Λευκά γράμματα, ύψους 3,5-4 εκ. περίπου, σε γκριζογάλανη ξεβαμμένη επιφάνεια. Στο αριστερό τμήμα της επιγραφής σώζονται τρεις σειρές[187] και στο τέλος τρεις τελείες και παύλα. Στο δεξιό τμήμα διακρίνονται τρείς σειρές γραμμάτων αλλά σίγουρα έχει καταστραφεί το αρχικό τμήμα της επιγραφής. Τα γράμματα τελείωναν περίπου στο ύψος των ώμων των εικονιζομένων αυτοκρατορικών μορφών. Η θέση στο υψηλότερο σημείο του τοίχου, η φθορά που έχει υποστεί από το χρόνο αλλά και οι εργασίες γιά τη συγκράτηση των τοιχογραφιών[188], που κάλυψαν το μεγαλύτερο μέρος της επιγραφής[189], καθιστούν δύσκολη τη λεπτομερέστερη περιγραφή της.

Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 35, 53-55. Djurić- Tsitouridou 1986, 41-42, αρ. 38. Τ. Παπαμαστοράκης, Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Ε΄ (1989-90), 233-234. Kalopissi-Verti 1992, 96, αρ. 2a, εικ. 82.

1 [ΑΥΤΟΚΡΑ]ΑΤΩΡΡΩ[ΜΑΙ]
ΩΝΟΚΟΜΝΗ
3 ΝΟC ⁝~

1 [ΚΟΜ]
ΝΙΝΟCΔΟΥ
ΚΑCΟΠΑΛ[ΑΙΟΛ]
4 ⩾ΟΓΟC

[Αὐτοκρά]τωρ Ρω[μαί] // ων ὁ Κομνη // νὸς
[Κομ] // νηνὸς Δού // κας ὁ Παλ[αιολ] // όγος

Τα γράμματα παρουσιάζουν ομοιότητα με αυτά των επιγραφών των Προφητών στη διπλανή παράσταση της Ρίζας Ιεσσαί.

Η λέξη Κομνηνός γράφεται μία φορά ορθογραφημένη και μία ανορθόγραφη.

Οι αυτοκρατορικές μορφές[190] πρέπει να αποδοθούν σε έναν αυτοκράτορα Κομνηνό[191] και στον Μιχαήλ Η′ Παλαιολόγο, ο οποίος συνδεόταν με τους αυτοκρατορικούς οίκους των Κομνηνών και των Δουκών[192].

187. Πιθανώτατα υπήρχε και προηγούμενο τμήμα της επιγραφής που χάθηκε.
188. Πρέπει να έγινε και κάποια επέμβαση με ασβέστη.
189. Βλ. Πελεκανίδης -Χατζηδάκης 1984, εικ. 20.
190. Γιά τις προσωπογραφίες-χορηγίες αυτοκρατόρων βλ. N.L.Okunev, Les portraits des rois-donateurs dans la peinture religieuse serbe, Byzantinoslavica II (1930), 74-99 (σερβικά με γαλλική περίληψη).
191. Παλαιότερα οι αυτοκρατορικές μορφές είχαν ταυτισθεί με τον Αλέξιο Κομνηνό και το γιό του Ιωάννη Β΄ (1081-1118) (Πελεκανίδης 1953, πίν. 86β). Αργότερα ο ίδιος ερευνητής δέχτηκε την επίσης λανθασμένη ταύτιση του Μουτσόπουλου (1957, 53) ότι πρόκειται γιά το Μιχαήλ Παλαιολόγο και τον αδελφό του Ιωάννη Παλαιολόγο (Στ. Πελεκανίδης, Χρονολογικά προβλήματα των τοιχογραφιών του καθολικού της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, ΑΕ (1978), 147). Την ίδια λανθασμένη ταύτιση έχουν δεχθεί και οι Djurić-Tsitouridou 1986, 41.
192. Av.Th.Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, München 1938, 34. Βλ. και V.Laurent, La généalogie des premiers Paléologues, Byzantion VIII.1 (1933), 125-149 και G. Zacos, Byzantine Lead Seals v.1 , part 3, αρ. 2756 bis.

Έχει παρατηρηθεί ότι οι παραστάσεις αυτές εντάσσονταν σε ένα εικονογραφικό πρόγραμμα που είχε σκοπό να συνδέσει τον Μιχαήλ Παλαιολόγο με την οικογένεια των Κομνηνών[193]. Θεωρούμε πιθανώτερο η απεικόνιση των δύο αυτοκρατορικών μορφών να συσχετίζει την ίδρυση και την ανακαίνιση της μονής της Μαυριώτισσας. Η ίδρυση ανάγεται την εποχή του Αλεξίου Κομνηνού, δεδομένου ότι η τοποθεσία της Μαυριώτισσας έχει ταυτισθεί με την τοποθεσία όπου είχε αποβιβασθεί ο Γεώργιος Παλαιολόγος, ο οποίος μαζί με τον Αλέξιο κατέλαβε την Καστοριά από τους Νορμανδούς. Η ανακαίνιση της μονής, που περιλαμβάνει και τις τοιχογραφίες του ιερού, γιά τις οποίες γίνεται λόγος αλλού, γιά ιστορικούς αλλά και γιά τεχνοτροπικούς λόγους, πρέπει να χρονολογηθεί μετά τη νίκη του Μιχαήλ Παλαιολόγου στη μάχη της Πελαγονίας το 1259[194]. Σύμφωνα επίσης με ένα χάραγμα που βρίσκεται στην παράσταση της Ρίζας Ιεσσαί με χρονολογία 1264 (βλ. επόμενη επιγραφή) η παράσταση πρέπει να χρονολογηθεί πριν το 1264.

19. *Καθολικό μονής Παναγίας Μαυριώτισσας*, 1264 (εικ. 76).

Εξωτερικός νότιος τοίχος του νάρθηκα στην γαλανή ξεθωριασμένη επιφάνεια τοιχογραφίας της Ρίζας Ιεσσαί, που κοσμεί τον εξωτερικό τοίχο του ναού[195], σε απόσταση δύο περίπου μέτρων από το σημερινό δάπεδο. Έχει μήκος 18 εκ. και ύψος 4 εκ., και είναι γραμμένο σε τέσσερις σειρές. Στην αρχή υπάρχει το σύμβολο του σταυρού. Η διατήρηση είναι μέτρια.

Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 35-36, σχ. XIV.

1 ✝ ΜΗ(ΝΙ)ΟΚΤΩΜΒΡΙΩ(Ι)Ν̃(ΔΙΚΤΙΩΝΟC)Η̃Ε̃Τ(ΟΥC)Ζ̃ΨΟΓ̃
2 ἨΜΕ(ΡΑ)Δ΄Ε̃ΠΕσΕΚῸΝΙCᾺΠΟΤΟΥ̃
3 ῸΥΡΑΝΟΥ̃ῈΠΙΤῊΝΓΗ̃Ν

+Μη(νί) Ὀκτωβρίῳ ἰν(δικτιῶνος) Η΄ ἔτους ϛΨΟΓ // ἡμέρα Δ΄ ἔπεσε κόνις ἀπὸ τοῦ // οὐρανοῦ ἐπὶ τῆς γῆς

Παρείσφρυση μικρών γραμμάτων στη μεγαλογράμματη επιγραφή. Συνενώσεις των γραμμάτων ΗΝ, ΜΒ. Συντομογραφημένες είναι όλες οι σχετικές με τη χρονολογία λέξεις. Οι περισσότεροι τόνοι και τα πνεύματα, όπου υπάρχουν, είναι σωστά τοποθετημένα. Χωρίς ορθογραφικά λάθη. Πρέπει να σημειωθεί η επηρεασμένη από την προφορά - συχνότατη και στις μέρες μας - γραφή της λέξης *Ὀκτωβρίῳ*.

Η επιγραφή πιθανόν να έχει γραφεί από κάποιον μοναχό της Μαυριώτισσας, εξοικειωμένο με την αντιγραφή χειρογράφων.

Το περιεχόμενο του χαράγματος αποτελεί ενθύμηση φυσικού φαινομένου, ότι έπεσε σκόνη από τον ουρανό μία Τετάρτη του μηνός Οκτωβρίου, του έτους 1264. Παρόμοιες ενθυ-

193. Τ. Παπαμαστοράκης, Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Ε΄ (1989-90), 235-238.
194. Ακόμη, μπορούμε να τις χρονολογήσουμε πριν το 1261, εφόσον ο Μιχαήλ δεν αναφέρεται ως *νέος Κωνσταντίνος*, όπως στην επιγραφή του Manastir του 1271 (D. Koco – P. Miljkovic΄-Pepek, Manastir, Skopje 1958, 100-101. Βλ. και R. Macrides, The New Constantine and the New Constantinople. 1261, Byzantine and Modern Greek Studies 6 (1980), 13-41).
195. Βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 20.

μήσεις μετεωρολογικών φαινομένων, συχνότερα εκλείψεων, σεισμών κ.λ.π., συναντώνται σε χειρόγραφα, εκκλησιαστικά βιβλία και χαράγματα[196].

Το έτος 6773 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1264 από Χριστού γεννήσεως και η ινδικτιώνα είναι πράγματι η όγδοη. Η χρονολογία του χαράγματος είναι πολύτιμη και γιά τη χρονολόγηση των εξωτερικών τοιχογραφιών του καθολικού της μονής της Μαυριώτισσας.

20. *Καθολικό μονής Παναγίας Μαυριώτισσας*, 1276 (εικ. 75).

Νότιος εξωτερικός τοίχος του νάρθηκα, χάραγμα σε πράσινη επιφάνεια, σε απόσταση 150 εκ. περίπου από το σημερινό δάπεδο, δίπλα στην τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου. Έξι σειρές με μήκος 10 εκ. και ύψος 8 εκ. Κατάσταση διατηρήσεως μέτρια.

Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 37-38, σχ. XV.

1 ΄ΕΚΗΜΙΘΗ ΝΙλον μων(α)
χο(ς) ο Βαχαπιτζησ
Φευρουαριου μηνο(ς)
Κ̃Β υΜΕρα σαΒα
5 Το ΣΤ(ΟΥC)ζ̃ΨΠ̃Δ̃
ιν(δικτιώνος)δ̃

΄Εκοιμήθη Νείλων μονα // χὸ(ς) ὁ Βαχαπίτζης // Φεβρουαρίου μηνό(ς) // ΚΒ′ ἡμέρα Σάββα // το στ(ους) ϚΨΠΔ // ιν(δικτιῶνος) δ′.

Εναλλαγή μεγαλογράμματης και μικρογράμματης γραφής. Αξίζει να σημειωθεί ο τύπος του καρδιόσχημου Β, η μορφή του Φ και του σ (βλ. πίνακα γραμμάτων). Διακρίνονται ελάχιστοι τόνοι και υπάρχουν πολλά ορθογραφικά λάθη.

Το κείμενο αποτελεί ενθύμηση θανάτου ενός μοναχού, προφανώς της μονής της Παναγίας, που ονομαζόταν Νείλων (Νείλος;)[197] Βαχαπίτζης.

Στη χρονολογία αναφέρεται η ημέρα, η ημερομηνία, ο μήνας, το έτος και η ινδικτιώνα. Ο μήνας Φεβρουάριος του έτους 6784 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1276 από Χριστού γεννήσεως και η ινδικτιώνα είναι πράγματι η τέταρτη. Η 22η όμως ημέρα του μηνός Φεβρουαρίου εκείνη τη χρονιά ήταν Κυριακή[198] και όχι Σάββατο, όπως μνημονεύεται στο χάραγμα.

21. *Καθολικό μονής Παναγίας Μαυριώτισσας*, 1281 (εικ. 76).

Νότιος εξωτερικός τοίχος του νάρθηκα. Χάραγμα στην γαλανή ξεθωριασμένη επιφάνεια, όπου η τοιχογραφία της Ρίζας Ιεσσαί[199]. Μήκος 18 εκ. και ύψος 4 εκ. Στην αρχή σύμβολο σταυρού. Κατάσταση διατηρήσεως μέτρια.

---

196. Βλ. V.Grumel, La chronologie, Paris 1953, 457-476. Φλ. Ευαγγελάτου- Νοταρά, "Σημειώματα" ελληνικών κωδίκων ως πηγή διά την έρευναν του οικονομικού και κοινωνικού βίου του Βυζαντίου. Από του 9ου αιώνος μέχρι του έτους 1204. Διατριβή επί διδακτορία, Αθήναι 1984, 150.
197. Το όνομα Νείλων συναντάται σε μοναχό στα 1401/2 (Βλ. PLP, αρ. 20060).
198. Βλ. V.Grumel, La chronologie, Paris 1958, 316.
199. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 83.20.

Ν. Μουτσόπουλος, Καστοριά, Παναγία η Μαυριώτισσα, Αθήνα 1967, 37, σχ. XIV.

1 + ΕΚΗΜΗΘΗΝΕΚΤΆΡΙΟσειερο
μο(να)χ(ος).οαρχ(ι)μανΔΡΙΤ(ΗC)ΜΗ(ΝΙ)μαρτ(ίω)
δεκατι.ετ(ους)ϛΨΠΘ.ΗΜΕΡΑ
4 Δευτέρα

+ Ἐκοιμήθη Νεκτάριος ἱερο // μό(να)χ(ος). ὁ ἀρχ(ι)μανδρίτ(ης)
μη(νὶ) Μαρτ(ίῳ) // δεκάτη. ἔτ(ους) ϛΨΠΘ. ἡμέρα // Δευτέρα

2.μη(νὶ) Μαρτ(ίῳ): μαρτίου Μουτσόπουλος
3.δεκάτη: δεκατ(ρ)ι Μουτσόπουλος

Όπως και στα άλλα χαράγματα παρατηρείται εναλλαγή μεγαλογράματης και μικρογράμματης γραφής. Επισημαίνομε τον γωνιώδη τύπο του Ε, το σ, το μικρό α (βλ. πίνακα γραμμάτων). Σε καμιά από τις συντομογραφημένες λέξεις δεν υπάρχει σχετικό σύμβολο.

Οι τόνοι - όταν υπάρχουν - είναι σωστά τοποθετημένοι, ενώ πνεύματα δεν σημειώνονται. Αρκετά ορθογραφικά λάθη.

Το κείμενο, αποτελεί ενθύμηση θανάτου ενός ιερομονάχου, του αρχιμανδρίτη Νεκταρίου[200], ο οποίος ανήκε πιθανώτατα στη μονή της Παναγίας. Η χρονολογία περιλαμβάνει τα στοιχεία ημέρας της εβδομάδας, μήνα, ημερομηνίας και έτους, ενώ λείπει ο προσδιορισμός της ινδικτιώνας. Ο μήνας Μάρτιος του έτους 6789 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1281 από Χριστού γεννήσεως[201].

22. *Άγιος Γεώργιος, χωριό Ομορφοκκλησιά*, 1286/87(;), (εικ. 80).

Εσωτερικό υπέρθυρο δυτικού τοίχου του νάρθηκα. Μαύρα γράμματα σε λευκή επιφάνεια. Ύψος 35 εκ. και μήκος 104 εκ. Ύψος γραμμάτων 3,5 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 2 εκ. περίπου. Στην αρχή υπάρχει το σημείο του σταυρού και διακρίνονται οι γραμμώσεις-οδηγοί γιά το γράψιμο των γραμμάτων. Εξωτερικά, η επιγραφή περιβάλλεται από λεπτή μαύρη και κόκκινη γραμμή. Η κατάσταση διατηρήσεως είναι γενικά καλή εκτός από τη φθορά στο σημείο που είναι γραμμένη η χρονολογία. Διακρίνονται ίχνη επιζωγραφίσεως.

Ν. Γιαννόπουλος, Ο εν Γραλίστη (παρά την Καστορίαν) Βυζαντινός Ναός και εν αυτώ ξύλινον ανάγλυφον του Αγίου Γεωργίου, BNJ 4 (1923), 95. Τσαμίσης 1949, 124. D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49 (1956), 98-99. Stikas 1958, 105-106. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 27, 64 (απότυπο). Kalopissi-Verti 1992, 48-49, αρ. 2, εικ. 2.

1 ⁜ ΑΝΗΓΈΡΘΗΕΚΒΆΘΡΩΝ·Κ(ΑΙ)ΑΝΗCΤΟΡΊΘΕΙΝ·ΌΘΕΙΟCΚ(ΑΙ)ΠΆΝCΕΠΤΟC
ΝΑΟC·ΤΟΥ̃ ΑΓΊΟΥΚ(ΑΙ)ΕΝΔΌΞΟΥΜΕΓΑΛΟΜΆΡΤΥΡΟCΚ(ΑΙ)ΤΡΟΠΑΙΟΦΌΡΟΥ
ΓΕΩΡΓΊΟΥ·ΔΙἘΞΟΔΟΥΚ(ΑΙ)ΚΌΠΟΥ·ΤΩΝΠΑΝΕΥΓΕΝΕCΤΆΤΩΝΝΕΤΖΆ
ΔΩΝ·Κ(ΑΙ)ΑὙΤΑΔΈΛΦΩΝΤΟΥ̃ΤΕΚυ(ΡΟΥ)ΝΙΚΗΦΌΡΟΥ·Κ(ΑΙ)Κυ(ΡΟΥ)
ΙΩ(ΑΝΝ)ΟΥΚ(ΑΙ)Κυ(ΡΟΥ)ΑΝ
5 ΔΡΟΝΙΚΟΥ·ἘΠῚΤΟΙ̃CΒΑCΙΛΕΙ(ΑC)·ΤΩΝΘΕΟCΤΕΠΤΩΝΜΕΓΆΛΩΝΒΑCΙ

200. PLP, αρ. 20068.
201. Η 10η Μαρτίου του 1281 ήταν πράγματι Δευτέρα (βλ. V. Grumel, La chronologie, Paris 1958, 316).

ΛΈΩΝ·ΑΝΔΡΟΝΊΚουΚ(ΑῚ)
ΕΙΡΗΝΗ(C)Κ(ΑῚ)ΤουΥΙΟΥ̃ΑΥτΟΥΜΗΧΑῊΛΚ(ΑῚ)ΜΑΡΊ (ΑC)ΤΩ̃ΝΠΑ
7 ΛΑΙΩΛΌΓΩΝ·ΈΠῚἜ̃ΤΟΥCϛ^{ω}ψϟΕ

'Ανηγέρθη ἐκ βάθρων καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος κ(αὶ) πάνσεπτος // ναὸς τοῦ ἁγίου κ(αὶ) ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος κ(αὶ) τροπαιοφόρου // Γεωργίου δι' ἐξόδου κ(αὶ) κόπου τῶν πανευγενεστάτων Νετζά // δων κ(αὶ) αὐταδέλφων τοῦ τε κυ(ροῦ) Νικηφόρου. κ(αὶ) κυ(ροῦ) Ἰω(άνν)ου κ(αὶ) κυ(ροῦ) Ἀν / δρονίκου ἐπὶ τῆς βασιλεί(ας) τῶν θεοσέπτων μεγάλων βασι // λέων Ἀνδρονίκου κ(αὶ) Εἰρήνης κ(αὶ) τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μιχαήλ κ(αὶ) Μαρί(ας) τῶν Πα // λαιολόγων ἐπί ἔτους ϛ^{ω}Ψϟ Ε

1.ανηστορίθειν:ανηστορίθει Τσαμίσης ανιστορήθη Nicol ανηστορήθη Stikas
3.δι ἐξόδου: δι εξόδων Τσαμίσης Nicol κόπου: κόπον Τσαμίσης κόπων Nicol
3.κυ(ροῦ): κυ(ρίου) Τσαμίσης Nicol κυρ Stikas
5.τοις: της Nicol
6.αυτου:αυτ(ον) Τσαμίσης αυτ(ων) Nicol Μηχαήλ: Μιχαήλ Τσαμίσης Nicol
6-7.Παλαιωλόγων: Παλαιολόγων Τσαμίσης Nicol

Χρησιμοποίηση μικρών γραμμάτων στη μεγαλογράμματη επιγραφή. Μεταξύ των τύπων των γραμμάτων διακρίνομε το Θ και Ν με τελεία στο μέσον της οριζόντιας και πλάγιας αντίστοιχα κεραίας, που συνηθιζόταν τον 13ο αιώνα. Λίγες συνενώσεις γραμμάτων, συχνές συντομογραφήσεις, κυρίως των καταλήξεων. Άνω τελείες σημειώνονται συχνά ανάμεσα στις προτάσεις. Οι τόνοι και τα πνεύματα τοποθετούνται σωστά στις περισσότερες λέξεις. Τα ορθογραφικά λάθη οφείλονται στην ταύτιση προφοράς φωνηέντων ή διφθόγγων.

Οι συχνά συναντώμενες στις μεταβυζαντινές - κυρίως- επιγραφές εκφράσεις, όπως *ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων καί ἀνιστορήθη, δι' ἐξόδου καὶ κόπου* είναι η πρώτη φορά που εμφανίζονται στις επιγραφές της Καστοριάς[202].

1-3. Ο ναός δεν *ανηγέρθη εκ βάθρων*, όπως δηλώνεται στην επιγραφή, διότι είναι κτίσμα του 11ου αιώνα με μεταγενέστερες προσθήκες.

Οι τοιχογραφίες έχουν σκεπαστεί από πυκνό στρώμα αιθάλης και διακρίνονται μόνο ορισμένες μορφές στον εξωνάρθηκα, όπου βρίσκεται και η επιγραφή[203].

Τα έξοδα γιά τις αρχιτεκτονικές προσθήκες και τις τοιχογραφίες έγιναν από τους αδελφούς Ανδρόνικο, Νικηφόρο και Ιωάννη Νετζάδες[204], οι οποίοι πιθανώτατα ταυτίζονται με τους κτήτορες της μονής της Τσούκας (βλ. επιγραφή αρ. 16). Στην επιγραφή μνημονεύονται

202. Σε άλλες περιοχές της Ελλάδος συναντώνται από τα μέσα του 13ου αι., όπως στο ναό της Αγίας Τριάδος του 1245 στο Κρανίδι Αργολίδος (Djuric'-Tsitouridou 1986, 67, αρ. 68) και σε επιγραφές της Μάνης (βλ. Philippidis-Braat 1985, αρ. 334, 337, 318, 320).
203. Stikas 1958, 104-106, πίν.VI-X, εικ. 5-14.
204. PLP, αρ. 20210-20212, 20236.

τα χρόνια της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), της Ειρήνης Μομφερατικής (περ. 1285- 1317), του γιού τους Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγου (+1320) και της συζύγου του Μαρίας της Αρμενίας[205].

Το έτος 6795 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο 1286/87 από Χριστού γεννήσεως. Γνωρίζομε όμως ότι ο Μιχαήλ Θ΄ Παλαιολόγος στέφθηκε στις 21 Μαίου 1294 και στις 16 Ιανουαρίου 1295 νυμφεύθηκε την πριγκίπισσα της Αρμενίας Ξένια, που πήρε το όνομα Μαρία. Άρα η χρονολογία 1286/87 της επιγραφής προηγείται μερικά χρόνια από τα ιστορικά γεγονότα που αναφέρει. Το ίδιο πρόβλημα αντιμετωπίζεται και στο σχετικό κείμενο της κατεστραμμένης επιγραφής της κοντινής μονής Τσούκας, αφιέρωμα πιθανώτατα των ίδιων δωρητών. Ο υπολογισμός του έτους σύμφωνα με το αλεξανδρινό σύστημα χρονολόγησης (έτος 1303), που προτάθηκε και γιά τις δύο επιγραφές δίνοντας λύση στο πρόβλημα, γιά τους ίδιους λόγους πρέπει να απορριφθεί (βλ. επιγραφή αρ. 16). Τέλος, πρέπει να ληφθεί υπόψιν ότι η επιγραφή της Ομορφοκκλησιάς είναι πιθανώτατα επιζωγραφισμένη[206] διότι διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση, αντίθετα με τις τοιχογραφίες του ναού και τις επιγραφές τους.

23. *Άγιος Στέφανος*, 13ος αιώνας.

Νάρθηκας, τοιχογραφία ένθρονης Παναγίας. Η επιγραφή βρίσκεται δεξιά επάνω από τον γονατισμένο στα πόδια της Παναγίας αφιερωτή (εικ. 50). Το τμήμα της επιγραφής που διακρίνομε είναι γραμμένο κάθετα σε έξι σειρές. Γράμματα στο χρώμα της ξεβαμμένης ώχρας σε σκούρα γαλανή επιφάνεια. Ύψος γραμμάτων περίπου 4 εκ. και ύψος του τμήματος της επιγραφής που διακρίνεται περίπου 35 εκ.

Ανέκδοτη[207].

Με μεγάλη δυσκολία διαβάζουμε Δ/Ε[Η]//C[IC]//Τ//ΟΥ//ΔΟΥΛΟΥ ...

Το κείμενο ολοκληρωμένο θα πρέπει να ακολουθούσε την τυπική έκφραση *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ*, συνοδευόμενη από το όνομα του αφιερωτή, που εικονίζεται σε πολύ μικρή κλίμακα στα πόδια μεγάλης τοιχογραφίας της Θεοτόκου, ανεξάρτητης από το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού, η οποία χρονολογείται στον 13ο αιώνα.

---

205. Μνείες αυτοκρατόρων σε κτητορικές επιγραφές δεν είναι σπάνιες κατά τη βυζαντινή εποχή. Ενδεικτικά αναφέρομε μερικές από διάφορες περιοχές όπως την επιγραφή του 1288/89 στη μονή Παναγίας Σπηλαιωτίσσης στη Λυκαονία, στην οποία μνημονεύεται ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος και ο σουλτάνος Mas'ud (N. Bees, Die Inschriftenaufzeichnung des Kodex Sinaiticus Graecus 508 (976) und die Maria - Spiläotissa - Klosterkirche bei Sille (Lykaonien), Berlin- Wilmersdorf, 1922, 6-7), την επιγραφή του 1161 στη μονή Βυτουμά, του 1283 στην Πόρτα Παναγιά, του 1338/39 στο σημερινό ναό των Ταξιαρχών στο Πύθιο της Θεσσαλίας, του 1378 από επιγραφή σε μάρμαρο στη μονή Αγίου Λαυρεντίου (A. Avramea- D. Feissel, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. Inscriptions de Thessalie à l'exception des Météores, TM 10 (1987), 372-373, αρ. 16, πίν. VI,1, 380, αρ. 21, πίν. VIII, 3, 381, αρ. 22, πίν. IX, 5, 385-386, αρ. 25). Επίσης από την περιοχή της Μάνης αναφέρομε τις επιγραφές του 1322/23 στο ναό της Φανερωμένης στα Φραγκούλια και του 1331/32 (σε μάρμαρο) στο εξωτερικό του ναού του Αγίου Γεωργίου των Στεφανοπουλιανών στο Οίτυλο (Phillipidis- Braat 1985, 328-329, πίν. XX,1).

206. Βλ. και Stikas 1958, 108.

207. Kalopissi-Verti 1992, 97, αρ. 3a (μνεία).

24. *Άγιος Στέφανος*, 13ος αιώνας (εικ. 48).

Νάρθηκας, κάτω από τη σκάλα που οδηγεί στο ασκηταριό του ναού. Γράμματα στο χρώμα της ώχρας σε σκούρα, γαλανή ή μαύρη, επιφάνεια. Ύψος 25 εκ., μέγιστο μήκος 20 εκ. Το ύψος των γραμμάτων είναι περίπου 3 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών 2,5 εκ. Αριστερά της επιγραφής υπάρχει η προσωπογραφία του αφιερωτή και δεξιά, στο τέλος της τέταρτης και πέμπτης σειράς, διακρίνεται το χέρι του αγίου που τον ευλογεί[208]. Η τοιχογραφία αυτή είναι ανεξάρτητη από το πρώτο και το δεύτερο τοιχογραφικό στρώμα του Αγίου Στεφάνου και μέχρι στιγμής δεν έχει συσχετισθεί τεχνοτροπικά με άλλες τοιχογραφίες του ναού.

Η κατάσταση διατηρήσεως της επιγραφής είναι πολύ κακή με αποτέλεσμα τα γράμματα να διακρίνονται με μεγάλη δυσκολία.

Antonin 152.1. Ορλάνδος 1938, 114-115. Κυριακούδης 1981, 18-19. Kalopissi-Verti 1992, 97.

1 ΕΚΟΙΜΗΘΗΟΔΟΥ
ΛΟΣΤΟΘ(ΕΟ)ΥΘΕΟΔΩΡΟ(Σ)
ΙΕΡΕΥΣΟΛΥ
ΜΝΕΩΤΗΣ
5 ΜΗ(ΝΙ)ΙΑΝΥΑΡΙ
Ω

Ἐκοιμήθη ὁ δοῦ // λος τοῦ Θ(εο)ῦ Θεόδωρος // ἱερεὺς ὁ Λυ // μνεώτης // μη(νί) Ἰανουαρίῳ.

Υπερκείμενα γράμματα, συνενώσεις δύο και τριών γραμμάτων. Τόνοι δεν διακρίνονται. Η επιγραφή είναι συντακτικά σωστή και υπάρχει ένα μόνο ορθογραφικό λάθος.

Σύμφωνα με την τεχνοτροπία της τοιχογραφίας[209], η παράσταση και η επιγραφή μπορούν να χρονολογηθούν στον προχωρημένο 13ο αιώνα[210]. Η πιθανότητα ο ιερέας, στηθαίος, κρατώντας ομοίωμα της εκκλησίας και στραμμένος κατά τρία τέταρτα προς τον άγιο Στέφανο που τον ευλογεί, να εικονίζεται επάνω από τον τάφο του έχει σημειωθεί από τον Χρηστίδη: *ἐντὸς τοῦ ναοῦ εὑρέθη ποτέ τάφος ἀποδιδόμενος εἰς τὸν κτήτορα ἢ πιθανώτερον εἴς τινα τῶν ἐκεῖ μοναζόντων μοναχῶν*[211] και από τον Μ. Χατζηδάκη, ο οποίος αναφέρεται στα μελαγχολικά χαρακτηριστικά ανθρώπου επάνω από τον τάφο του[212].

Ο Θεόδωρος Λυμνεώτης έχει το ίδιο όνομα με τον κτήτορα του ναού των Αγίων Αναργύρων του 12ου αιώνα[213] και είναι πιθανόν να πρόκειται γιά πρόσωπο που ανήκει στην ίδια οικογένεια της Καστοριάς[214].

208. Ορλάνδος 1938, 114-115, εικ. 80, 81. Πελεκανίδης 1953, πίν. 99. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, εικ. 16.
209. Βλ. και T. Velmans, Le portrait dans l'art des Paléologues, Art et Société à Byzance sous les Paléologues, Venise 1971, 130.
210. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 19.
211. Χρηστίδης 1922, 130-131.
212. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 19.
213. Τα δύο πρόσωπα ταυτίστηκαν λανθασμένα από τον Αν. Ορλάνδο (1938, 115).
214. Το όνομα Λημνιώτης στην συγκεκριμένη επιγραφή γράφεται με ύψιλον.

25. *Άγιος Στέφανος*, 13ος αι.

Νότιος πεσσός του κεντρικού κλίτους, στην τοιχογραφία του *Χριστού Ελεήμονος και Ευσπλάχνου*. Γράμματα στο χρώμα της ώχρας σε μαύρη επιφάνεια. Ύψος 20 εκ., μέγιστο μήκος 18 εκ. και ελάχιστο 9 εκ. Ύψος γραμμάτων 3 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών περίπου 1 εκ. Στην αρχή υπάρχει το σύμβολο του σταυρού με τελείες. Η διατήρηση της επιγραφής είναι πολύ κακή, ιδίως στο τέλος, όπου ο τοίχος είναι μαυρισμένος. Η τοιχογραφία του Χριστού, στην οποία είναι γραμμένη η επιγραφή, είναι ανεξάρτητη από τα δύο βασικά στρώματα τοιχογραφιών του ναού.

Ορλάνδος 1938, 112. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 21, 49 (απότυπο). Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 11.

1 ·⁝·ΔΕΪCICTOYΔOY
ΛOYTOYΘ(ΕΟ͂)YKO
CTANTHN[OYKAI]
THCINBH[OYAY]
5 TOYANAC⁝·

Δέησις τοῦ δού // λου τοῦ Θ(εο)ῦ Κω // σταντίνου καὶ τῆς συμβίου αὐ // τοῦ Ἄννας.

Τα γράμματα της επιγραφής είναι ίδια με τα γράμματα αυτής που συνοδεύει την τοιχογραφία του Χριστού[215] και παρουσιάζουν ομοιότητα με αυτά της επιγραφής αρ. 5 του ναού των Αγίων Αναργύρων, που χρονολογείται στο τέλος του 12ου αιώνα, καθώς και με τα γράμματα της επιγραφής που συνοδεύει την τοιχογραφία της Βαπτίσεως, στο νάρθηκα του ίδιου ναού[216]. Συντομογραφημένη μόνο η λέξη Θ(εο)ῦ. Τόνοι δεν διακρίνονται και η επιγραφή έχει πολλά ορθογραφικά λάθη, που οφείλονται στην ταύτιση της προφοράς φωνηέντων και στην απλοποίηση των διπλών συμφώνων. Ενδιαφέρον έχει η γραφή της λέξης *σινβήου* αντί γιά *συμβίου*.

Παρά την επιζωγράφιση της τοιχογραφίας του 13ου αιώνα που συνοδεύει την επιγραφή είναι φανερή η τεχνοτροπική της συγγένεια με την τοιχογραφία της Βαπτίσεως στο νάρθηκα του ναού (βλ. επιγραφή αρ. 26).

26. *Άγιος Στέφανος*, 13ος αιώνας (εικ. 113).

Νάρθηκας, τοιχογραφία Βαπτίσεως. Γράμματα υπόλευκα σε σκούρα επιφάνεια. Πρέπει αρχικά να κάλυπτε τουλάχιστον πέντε γραμμές. Το ύψος των τριών γραμμών των οποίων τα γράμματα διαβάζονται σήμερα είναι περίπου 12 εκ. και το μέγιστο μήκος της επιγραφής 24 εκ. Το διάστημα μεταξύ των γραμμών είναι 1,5 εκ. Η κατάσταση διατηρήσεως είναι πολύ κακή και με δυσκολία διακρίνονται τα γράμματα. Η τοιχογραφία της Βαπτίσεως στην οποία είναι γραμμένη η επιγραφή είναι ανεξάρτητη από τα δύο στρώματα τοιχογραφιών του ναού.

Ανέκδοτη.

---

215. Πελεκανίδης 1953, πίν. 96. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 16, εικ. 8, σχέδιο αρ. α΄.
216. Πελεκανίδης 1953, πίν. 95. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 18, εικ. 14.

1 ·⁝·ΔΕΙCΙCΤ̃ΗCΔΟΥ
[ΛΗC]ΤΟΥΘ(ΕΟ)Ῡ̃ΜΑΡΗ
ΝΑC(μον)αχ(ῆς)

Δέησις τῆς δούλης // τοῦ Θ(εο)ῦ Μαρί//νας (μον)αχ(ῆς)

Συντομογραφημένες είναι οι λέξεις *Θεοῦ* και (μον)αχ(ῆς). Αρκετά ορθογραφικά λάθη. Οι τύποι των γραμμάτων Α, Δ, ΟΥ μοιάζουν με αυτά της επιγραφής της τοιχογραφίας της Βαπτίσεως που χρονολογείται στον 13ο αιώνα[217], καθώς και με της προηγούμενης επιγραφής (αρ. 25).

27. *Ναός Παναγίας Κουμπελίδικης*, τέλη 13ου αιώνα.

Η επιγραφή, στη βάση του τρούλλου του ναού, αναφερόταν έως τώρα είτε ως κατεστραμμένη[218] μαζί με τον τρούλλο του ναού από βομβαρδισμό του 1940, είτε ως καλυμμένη με ασβέστη[219], με ελάχιστα και δυσανάγνωστα ίχνη στη βάση του τυμπάνου[220], ενώ πρόσφατη αναφορά έφερε την επιγραφή ως μή κατεστραμμένη[221] και ακολούθησε σχετική ανακοίνωση[222]. Πράγματι η επιγραφή είναι γραμμένη σε δύο σειρές στη βάση του τυμπάνου του τρούλου με μαύρα καλλιγραφημένα γράμματα ύφους 7 εκ. και συχνές συνενώσεις. Το μήκος που διακρίνεται σήμερα – η αρχή και το τέλος της επιγραφής είναι κατεστραμμένα – είναι 283 εκ. Η κατάσταση διατηρήσεώς της είναι πολύ κακή[223]. Διακρίνονται οι γραμμές-οδηγοί για τον γραφέα της επιγραφής.

Χρηστίδης 1922, 165. Ορλάνδος 1938, 131, σημ. 1. Τσαμίσης 1949, 111. Τ. Παπαμαστοράκης, Η αφιερωτική επιγραφή της Παναγίας Κουμπελίδικης στην Καστοριά, 10ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, Αθήνα 1990, 71. Kalopissi-Verti 1992, 103, αρ. 1.

Το κείμενο που παραδίδεται από τον Γ. Χρηστίδη έχει ως εξής: ... *ορω κατάοικον.., ανιστορηθείς ὁ θείος οὗτος δόμος...Κουτριώτισας Κακαταμαχήτου διά συνδρομῆς κόπου καί ἐξόδου*[224]. Ο Ορλάνδος στηριζόμενος στην προηγούμενη ανάγνωση μετέγραψε τη λέξη Κακαταμαχήτου σε

217. Γιά την τοιχογραφία βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 95. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 14, 15, σχέδιο αρ. λθ'. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 22, 51 (απότυπο).
218. Χρηστίδης 1922, 165. Ορλάνδος 1938, 131, σημ. 1. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 84.
219. Τσαμίσης 1949, 111.
220. Χρ. Μαυροπούλου- Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973, 23 (διατριβή επί διδακτορία).
221. Γ.Γκολομπίας, Τα σημειώματα των εκκλησιαστικών βιβλίων Καστοριάς, Μακεδονικά 25 (1985-86), Θεσσαλονίκη 1986, 319, σημ. 3.
222. Δημοσιεύθηκε μόνο η περίληψη: Τ. Παπαμαστοράκης, Η αφιερωτική επιγραφή της Παναγίας Κουμπελίδικης στην Καστοριά, Ανακοίνωση στο Δέκατο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, Αθήνα 1990, 71.
223. Η ευκαιρία να μελετήσω την επιγραφή μού δόθηκε στα πλαίσια του προγράμματος καταγραφής βυζαντινών επιγραφών του Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών που πραγματοποιείται με τη συνεργασία του κ. G. Subotić, από το Βυζαντινολογικό Ινστιτούτο της Σερβικής Ακαδημίας του Βελιγραδίου. Σε κοινή μελλοντική μελέτη θα δημοσιευθεί φωτογραφία και απότυπο της επιγραφής.
224. Χρηστίδης 1922, 165.

ακαταμαχήτου[225]. Σύμφωνα με το ανέκδοτο κείμενο του Χρ. Καραγκούνη γιά την ιστορία της Καστοριάς, που βρίσκεται στη βιβλιοθήκη της πόλης "παρά την βάσιν του τρούλλου υπήρχε επιγραφή εφθαρμένη ΟΡΩ ... ΚΑΤΑ ΟΙΚΟΝ.../ ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΕΙΣ Ο ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ ΔΟΜΟΣ... ΚΥΡΙΩΤΙΣΣΑ/ Κ(ΑΙ) ΑΚΑΤΑΜΑΧΗΤΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΟΠΟΥ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΥ[226]. Μεταγενέστεροι ερευνητές θεώρησαν ότι το επίθετο που συνόδευε την Παναγία στην επιγραφή ήταν Καστριώτισσα[227], λόγω της θέσεώς της μέσα στα τείχη της πόλης, τα οποία και σήμερα διακρίνονται.

1 ΙΥCΟΥCΤ [3] ΠΙCΟΥΘΥΔ [1] ΓΟΥΩ [1] ΙΚ [7]
ΝΙΕΤΟΝΕΜΨΥΧΟΝΡΑΒΔΟΝΟΡΟCΤΟΚΑΤΑCΚΙΟΝΕΝΕΡΓΗΝΒΑΤΟΝ [3]
CΟΥΟΙCΤΩΡΙCΑΤΟΥΘΕΙΟΥΔΟΜΟΥΩCΑΜΝΑ [C] ΠΙΜΕΝΑ //

2 ...[3] Α[ΕΚΑΙΝΟΥΡ]ΓΕΙΘΕΙΟΘΕΙΟCΚΑΙΠΑΝCΕΠΤ[ΟC][6]
ΝΕΩC[ΤΗCΘΕΟΤΟ]ΚΟΥΤΗC[ΟΝΟ]ΜΑΖΟΜΕΝΗCCΚΟΥΤΑΡΙΩΤΙCΑCΚ(ΑΙ)ΑΚ
ΑΤΑΜΑΧΗΤ[ΟΥ]ΔΙΑΣΥΝΔΡΟΜΗCΚΟΠΟΥΚΑΙΕΞ[Ο]Δ[ΟΥ]ΤΟΥΜ[ΑΚ]Α[ΡΙ]ΟΥ
ΙΕΡΑΡ[Χ]ΟΥ...

1...[35] ὑετόν ἔμψυχον ράβδον ὄρος τὸ κατάσκιον ἐνεργὴν βάτον [3] σου ἱστόρησα τοῦ θείου δόμου ὡς ἀμνὰς ποιμένα // ...[3] α [ἐκαινουργ]ήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτ[ος] [6] νεὼς [τῆς Θεοτό]κου τῆς [ὀνο]μαζομένης Σκουταριώτισσας κ(αὶ) Ἀκαταμάχητου διὰ συνδρομῆς κόπου καὶ ἐξ[ό]δ[ου] τοῦ μ[ακ]αρίου ἱεράρ[χ]ου...

ιετόν: ηετόν Παπαμαστοράκης σου οιστώρισα: σε προοιστώρισα Παπαμαστοράκης
[της Θεοτό]κου της [ονο]μαζομένης: [της υπεραγίας Θεοτό]κου της επονομαζομένης Παπαμαστοράκης
εξ[ο]δ[ου]του μ[ακ]α[ρι]ου ιεραρ[χ]ου...: εξο[δου] του πανευγενεστά[του]... Παπαμαστοράκης

ὑετὸν: Je. 5.24. Je.2.23.
ράβδος: cf. Nu.17.20.
βάτος: cf. Ex.3.2-4.
ἀμνὰς: cf. Ρωμανός, Κοντ. εἰς τὸ Πάθος τοῦ Κυρίου, στρ. α', στ. 1, IV, σελ. 158 Grosdidier de Matons.

Οι αναφορές στη Θεοτόκο ως *ἔμψυχον ράβδον, ὄρος κατάσκιον, ὑετόν* και *ἐνεργὴν βάτον* σχετίζονται άμεσα με τις προεικονίσεις της στα Προφητικά κείμενα και επαναλαμβάνονται συχνά στους σχετικούς ύμνους[228]. Άλλωστε, η διακόσμηση του τρούλλου της Κουμπελίδικης, όπου και η επιγραφή, περιελάμβανε και απεικονίσεις Προφητών.

Η επονομασία και η αφιέρωση του ναού στην Θεοτόκο *Σκουταριώτισσα* παραπέμπει άμεσα στο Σκούταρι της Κωνσταντινούπολης[229], στη Χρυσόπολη των βυζαντινών. Είναι πιθανόν η ονομασία να σχετίζεται με τη μονή της Παναγίας που ίδρυσε εκεί ο Φιλιππικός τον 6ο

225. Ορλάνδος 1938, 131, σημ. 1.
226. Χειρόγραφο αρ. 8, σελ. 14.
227. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 84. Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973, 24.
228. Για τη χρησιμοποίηση στην υμνογραφία βλ. Σ. Ευστρατιάδου, Η Θεοτόκος εν τη Υμνογραφία, Paris 1930, στα σχετικά λήμματα.
229. Βλ. και Παπαμαστοράκης, ό.π., 72.

αιώνα ή ίσως με κάποιο ναό αφιερωμένο στη Θεοτόκο μέσα στο παλάτι του Σκουταρίου, το οποίο μνημονεύεται από τον 12ο αιώνα, όταν εκεί εγκαταστάθηκε για να αναρώσει ο Μανουήλ Κομνηνός. Στο ίδιο παλάτι κατέλυσαν οι Σταυροφόροι το 1202[230].

Το επίθετο Ακαταμάχητος, που συνδέεται άμεσα με τη Θεοτόκο ως προστάτιδα των μαχομένων βυζαντινών, εξηγείται καλύτερα από τη θέση του ναού μέσα στο κάστρο της πόλης και την επίκληση της βοήθειάς της το ταραγμένο και γεμάτο πολεμικά γεγονότα διάστημα του τέλους του 13ου αιώνα.

Το τέλος του σωζόμενου τμήματος της επιγραφής σχετίζεται με την τοιχογράφηση του ναού με έξοδα ενός ιεράρχη, ίσως επισκόπου Καστορίας. Από την ιδιότητα του κτήτορα, το λογοτεχνίζον ύφος της επιγραφής, καθώς και το θέμα του σχετικού με τη Θεοτόκο κειμένου της ερμηνεύεται, η σχέση του με το περιβάλλον της πρωτεύουσας, αλλά και οι παραστάσεις της Αγίας Τριάδας και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου με τις φανερές δυτικές επιδράσεις, που συναντώνται στο εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού[231]. Η χρονολόγηση των τοιχογραφιών στις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα[232] ταιριάζει με την ύφεση των πολεμικών γεγονότων και την ηρεμία της πόλης, που έδωσε τη δυνατότητα για ανάπτυξη της καλλιτεχνικής δραστηριότητας.

28. *Άγιος Στέφανος*, 1337/38 (εικ. 49).

Βόρειος τοίχος του κυρίως ναού, στην τοιχογραφία της Θεοτόκου Γοργοεπηκόου. Μαύρα γράμματα, επιζωγραφισμένα, σε επιφάνεια ώχρας. Ίσως η επιγραφή επιζωγραφίσθηκε το 1930, σε ανακαίνιση που μαρτυρεί νεώτερη επιγραφή στο ίδιο σημείο του ναού. Σε μερικά σημεία της επιγραφής διακρίνονται τα ξεβαμμένα μαύρα προηγούμενα γράμματα, καθώς και οι παλιές γραμμώσεις. Ύψος 33 εκ. και μήκος 98 εκ. Το ύψος των γραμμάτων των τεσσάρων πρώτων σειρών είναι 3 εκ., ενώ τα γράμματα της τελευταίας σειράς έχουν περίπου το διπλάσιο ύψος. Το διάστημα μεταξύ των γραμμών είναι περίπου 1 εκ. Στην αρχή της επιγραφής υπάρχει το σύμβολο του σταυρού και στο τέλος τελείες. Περιβάλλεται από λεπτή μαύρη γραμμή, κόκκινη εξωτερικά, περίπου 3 εκ. Πρόσφατη επέμβαση με κόκκινη λαδομπογιά έχει καλύψει μικρό τμήμα των γραμμάτων της τελευταίας σειράς. Αριστερά της επιγραφής απεικόνιση του γονατισμένου αφιερωτή στα πόδια τοιχογραφίας της Παναγίας, ανεξάρτητης από τα υπόλοιπα στρώματα τοιχογραφιών του ναού.

Antonin, 150, αρ. 1. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 113. Τσαμίσης 1949, 108. Τ. Γριτσόπουλος, ΘΗΕ 7, στ. 414 (λήμμα Καστοριά). Πελεκανίδης 1953, πίν. 109. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 30, πίν. 6, εικ. 23 (απότυπο).

1 ⁜ ΔΈΗCΙΝΠΡΟ̃CΆΓΩCΟΙ.⁝ΑΓΝῊΠΑΡΘΈΝΑΙ:
ΕΞΟΛΗ̃CΜΟΥΤΗ̃CΨΥΧΗ̃CΠΡΟCCῈΤΩ{Α}
ΓΌΝΟΙΚΛΊΝΑC⁝ΓΕΩΡΓ(ΙΟC)⁝ΟΕΛΆΧΙCΤΟCΚ(ΑΙ)CΟC
ΗΚΕΤΗCΠΌΝ(ΕΙC)ΕΙΔΗ{Ν}(ΕΙC)ΠΕΔῸCΤΟΥΒΑΡΙΒΊΛΥ
5 ΕΡΓ(ΩΝ)ΑΘΑΝΑCΗΟΥΙΕΡΕΟCΕΤΩCΖ̃Ω̃Μ̃Ζ

230. R. Janin, L'église Byzantine sur les rives du Bosphore (côte asiatique), REB XII (1954), 92-94. R. Janin, Constantinople byzantine, Paris 1950, 151-152 και 1964, 494-495.
231. Βλ. σελ. 69.
232. Χρ. Μαυροπούλου - Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973, 117. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 85-98 όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

Δέησιν προσάγω σοι ἁγνή Παρθένε // ἐξ ὅλης μου τῆς ψυχῆς πρὸς σὲ τὸ // γόνυ κλίνας Γεώργ(ιος) ὁ ἐλάχιστος κ(αὶ) σὸς // ἱκέτης πόν(οις) ἰδί(οις) παιδὸς τοῦ Βαριβίλυ // ἔργ(ον) Ἀθανασίου ἱερέ-ως ἔτος ϛΩΜϛ.

2. μου: om Ορλάνδος τω{α}: των Antonin Stranky το Χρηστίδης τωα Ορλάνδος τω Τσαμίσης

4. πον(εις) ειδη{ν}(εις): ΠΟΗ(?) ΑΔΗ(?)Η (?) Antonin ποναδήν Χρηστίδης πονα δην Ορλάνδος πονα..δην Τσαμίσης πον(ημα) δι'ήν Γριτσόπουλος

Συχνές συνενώσεις δύο και τριών γραμμάτων και συντομογραφίες στις καταλήξεις λέξεων και στο κ(αι). Τόνοι και πνεύματα σε μερικές λέξεις. Αρκετά ορθογραφικά λάθη. Η επιγραφή είναι έμμετρη με δεκατρείς όμως συλλαβές στον δεύτερο και τέταρτο στίχο.

1-3. *Δέησιν...κλίνας*: Η αρχή της επιγραφής που αποτελεί Δέηση προς τη Θεοτόκο, η οποία εικονίζεται[233] επάνω από τη επιγραφή και φέρει την επωνυμία Γοργοεπήκοος, σχετίζεται με το πέμπτο τροπάριο της εβδόμης ωδής του Κανόνος προ του Ακαθίστου, έργο του Ιωσήφ του Υμνογράφου, στον οποίο αναφέρεται: *ἱκετεύομεν οἱ δοῦλοι σου καὶ κλίνομεν γόνυ καρδίας ἡμῶν. κλίνον τό οὖς σου Ἁγνή*[234]. Σχετικά με την ανάγνωση της τελευταίας λέξης της δεύτερης σειράς είναι βέβαιο πως είναι επιζωγραφισμένη διότι διακρίνονται διαφορετικές γραμμές κάτω από το εξοβελιστέο α.

Η αφιέρωση της τοιχογραφίας έγινε από το γιο του Βαριβίλυ[235], ο οποίος πρέπει να ταυτίζεται με το Γεώργιο.

5. Ο ιερέας Αθανάσιος[236], ζωγράφος της τοιχογραφίας της Θεοτόκου και της προσωπογραφίας του Γεωργίου δεν είναι γνωστός από άλλες πηγές. Γιά την τέχνη του, που δεν φαίνεται να είναι υψηλού καλλιτεχνικού επιπέδου, δεν μπορούν να γίνουν λεπτομερέστερες παρατηρήσεις, εφόσον η παράσταση της Θεοτόκου είναι επιζωγραφισμένη. Πρέπει να σημειωθεί ότι είναι ο μόνος ζωγράφος που αναφέρεται σε όλες τις επιγραφές της Καστοριάς που εξετάσαμε.

Το έτος 6846 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί με το έτος 1337/38 από Χριστού γεννήσεως.

29. *Ναός Ταξιάρχη Μητροπόλεως*, 1359/60 (εικ. 81).

Υπέρθυρο δυτικού τοίχου. Μαύρα γράμματα σε λευκή επιφάνεια. Μήκος 70 εκ. και ύψος 26 εκ. Ύψος των γραμμάτων 2,5 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών περίπου 1 εκ. Η επιγραφή περιβάλλεται από ανοικτή κόκκινη γραμμή πάχους 2,5 εκ. περίπου, και από λεπτή μαύρη γραμμή. Η διατήρησή της είναι πολύ κακή, ιδιαίτερα στα πλάγια όπου τα γράμματα είναι εξίτηλα. Ανήκει στο δεύτερο στρώμα τοιχογραφιών, που έγιναν κατά τον ανακαινισμό του ναού.

Antonin, 150. G.Millet, Recherches sur l'iconographie de l'Evangile, Paris 1916, 392, 450. Χρηστίδης 1922, 130. Stransky 1936, 44-45. Ορλάνδος 1938, 97. Τσαμίσης 1949,110. Πελεκανίδης 1953, 127 (φωτογραφία). M. Lascaris, Deux chartes de Jean Uroš, Byzantion XXV-XXVII (1955-57), 283-284. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 31, πίν. 5, εικ. 31 (απότυπο).

---

233. Πελεκανίδης 1953, πίν. 109.
234. Με παρόμοια έκφραση *Δέησιν ηκτράν προσάγω σοι ὦ δέσποινα Θεοτόκε* αρχίζει και μεταγενέστερη επιγραφή στα Βρεσθενά Λακωνίας (βλ. Philippidis-Braat 1985, αρ. 81).
235. PLP, αρ. 2346.
236. PLP, αρ. 384.

1 +ΑΕΙΑΚΑΙΝΙCΜΟCΤΟΥΘΕΙΟΥΔΟΜΟΥΤ[ΟΥΤΟΥ
A]ΝΙCΤΟΡΙΘΗΗΚΑΛΗΤΕ//ΧΝΟΥΡΓΙΑ
[5]Κ(ΑΙ)ΘΕΟCΠΑΝΤΟΚΡΑ//[ΤΩΡ]
[7]ΝΤΟΥ[Ο]ΙΚΟΥ[ΤΟΥΤΟΥ]
5 ΤΟΥΠΑΜΜΕΓΙΣΤΟΥΜΙΧΑΗΛΤΑΞΙΑΡΧΟΥ//
ΔΙ[ΕΞΟΔΟΥΤΟΥ[6]ΟΤΑΤΟΥΔΑΝΙΗΛΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ.ΒΑCΙΛΕΥ̓ΟΝΤΟC
CΥ̓ΜΕὨΝ//ΤΟΥΠ[ΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥΑΜΑ]
ΤΟΥΥ̓ΟΥ̃ΑΥΤΟΥ[ΙΩΑΝΝΟΥΤΟΥΔ]ΟΥ̓ΚΑ.
ΕΞΑΚἸCΧἸΛἸΟCΤΟΥΤΟΥΕΤ(ΟΥC)//ΠΛ[ΗΡΟΥ]ΜΕ[ΝΟΥ]
10 ΟΚΤΑΚΟCἸΩΝΕΞΗΚΟCΤ[ΟΥΟΓΔΟΟΥ]
ΠΕΡἸΠΑΤΟΥCΗCΙΝΔΙΚΤΟΥ//[ΤΡΙCΚ̓ΑΙ]ΔΕΚΑΤΗC ⁝·

\+ ανακαινισμός του θείου δόμου τ[ούτου] // [ἀ]νιστορήθη ἡ καλή τεχνουργία // [5] κ(αὶ) Θεός Παντοκρά / τωρ // [7] τοῦ [ο]ἴκου [τούτου] // τοῦ παμμεγίστου Μιχαὴλ Ταξιάρχου // δι[ὰ ἐξό-δου τοῦ [6]τάτου // Δανιὴλ ἱερομονάχου. βασιλεύοντος // Συμεὼν / τοῦ Π[αλαιολόγου ἅμα] // τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ [Ἰωάννου τοῦ Δ]ούκα. // ἐξακισχιλιοστοῦ τοῦ ἔτους / πλη[ρου]μέ[νων] // ὀκτα-κοσίων ἑξηκοστ[οῦ ὀγδόου] περιπατούσης ἰνδίκτου / [τρισκαι]δεκάτης :.

2. [ἀ]νιστορίθη ἡ καλὴ τεχνουργία: ανιστορίθη τη καλλιτέχνου Antonin Stransky βρίθει τεχνουργίας Χρη-στίδης ανιστο(ρι)θη τεχνουργίας Τσαμίσης
3. [5]: καμασευ Ορλάνδος Παλάμηροι τε κάλιστος σε ... την Δέσποτα Antonin Stransky
4. [7] ν τοῦ [ο]ἴκου [τούτου]: δόξαν και λαμπρότηταν του οίκου τούτου Antonin Stransky οικουμένης Χρη-στίδης
6. δι[ὰ ἐξόδου τοῦ [6]τάτου Δανιὴλ ἱερομονάχου: δι[α συνδρομής κόπο τε και εξόδου πατρός Δανιήλ τ(ου) ιερομονάχου Lascaris ιερομονάχου: Μητροπολίτου Χρηστίδης Τσαμίσης
7-8.Π[αλαιολόγου ἅμα] τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ [Ἰωάννου τοῦ Δ]ούκα: υός αυτού ... Χρηστίδης Π[αλαιολόγου]: [Ούρεσι] Lascaris
9-11.πλ[ηρου]μέ[νου]....[τρισκαι]δεκάτης: εξακισχιλιοστού ... τριακοσίων εξήκοντα ... περιπατούσης ινδι-κτιώνος εκκαιδεκάτης Χρηστίδης [ογδόου]: om Antonin Stransky

Γράμματα όχι ιδιαίτερα καλλιγραφημένα. Παρατηρούμε τη μορφή του Λ που τείνει να γίνει μικρογράμματη (βλ. πίνακα γραμμάτων). Οι επιγραφές των τοιχογραφιών του ναού που ανήκουν σε αυτήν την εποχή φαίνονται γραμμένες από το ίδιο χέρι[237]. Συχνές συνενώσεις δύο γραμμάτων και ένα σύμπλεγμα πέντε γραμμάτων (ΠΑΜΜΕ). Μόνη συντομογραφία στο τέλος της λέξης *ἔτους*. Τόνοι και πνεύματα σε μερικές λέξεις και μερικές φορές τοποθετούνται λανθασμένα. Στα σημεία που η επιγραφή διατηρείται καλύτερα διακρίνονται τελείες στο τέλος των στίχων. Στα τμήματα της επιγραφής που σώζονται δεν διακρίνομε ορθογραφικά λάθη, σε αντίθεση με τις ανορθόγραφες επιγραφές των τοιχογραφιών του ναού.

Έμμετρη, γραμμένη σε δώδεκα ιαμβικούς παροξύτονους δωδεκασύλλαβους στίχους. Από τον ένατο έως και τον τελευταίο στίχο υπάρχουν μετρικές ατέλειες, προφανώς λόγω της υπάρξεως κυρίων ονομάτων και χρονολογιών.

---

237. Επιγραφές των τοιχογραφιών του ναού βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 121. Πελεκανίδης - Χατζηδά-κης, 1984, εικ. αρ. 18, 19, 20. 238. Antonin, 150. Stransky 1936, 45.

Ως προς τη γλώσσα, πρατηρούμε την κάπως περίτεχνη έκφραση – την οποία άλλωστε απαιτεί και ο σεβασμός του μέτρου – ιδίως στη δήλωση της χρονολογίας.

1. *ἀνακαινισμός τοῦ θείου δόμου τούτου*: Πρόκειται πράγματι γιά ανακαινισμό του παλιότερου ναού.

2-3. *[ἀ]νιστορήθη ἡ καλή τεχνουργία [5] κ(αί) Θεός Παντοκράτωρ*: οι στίχοι αυτοί στο παρελθόν είχαν προκαλέσει σύγχυση στους ερευνητές, κυρίως με την ανάγνωση του Αντωνίνου *Παλάμηρος τε κάλιστος*. Η λανθασμένη ερμηνεία του ίδιου μελετητή ότι πρόκειται γιά το ζωγράφο Παλάμηρο, η οποία επαναλήφθηκε από τον Stransky[238], πέρασε και στη σύγχρονη βιβλιογραφία[239].

4-5. Ο αρχάγγελος Μιχαήλ, όπως και ο Γαβριήλ εικονίζονται στο ιερό του ναού[240].

6-7. Ο γιός του Συμεών Ούρεση, Ιωάννης Ούρεσης Παλαιολόγος που ονομαζόταν επίσης Ιωάννης Δούκας[241] γεννήθηκε το 1352, άρα την εποχή που γράφτηκε η επιγραφή, σύμφωνα με την οποία ήταν συμβασιλεύς του Συμεών, ήταν επτά - οκτώ ετών.

10-11. Η περίτεχνη διατύπωση της χρονολογίας συμπληρώθηκε από τον Ορλάνδο με τη λέξη *ὀγδόου* γιά το έτος και *[τρισκαι]δεκάτης* γιά την ινδικτιώνα[242]. Το έτος 6868 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1359/60 από Χριστού γεννήσεως και στη δεκάτη τρίτη ινδικτιώνα. Ορθότερη μετρικά θα ήταν η συμπλήρωση *ἑβδόμου* γιά το έτος και *δωδεκάτης* γιά την ινδικτιώνα, οπότε η χρονολογία θα ήταν 6867 από κτίσεως κόσμου και 1358/59 από Χριστού γεννήσεως. Δεχόμαστε όμως την παλαιότερη ανάγνωση διότι οι προτεινόμενες από τον Ορλάνδο συμπληρώσεις καλύπτουν πλήρως, ως προς την έκταση, τα κενά που υπάρχουν στην επιγραφή λόγω φθοράς. Η χρονολογία της επιγραφής βρίσκεται σε αντιστοιχία με τα ιστορικά γεγονότα της εποχής αλλά και με την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών του ναού.

30. *Ἅγιος Αθανάσιος Μουζάκη*, 1383/84 (εικ. 79).

Υπέρθυρο του δυτικού τοίχου του ναού. Μαύρα γράμματα σε επιφάνεια ώχρας. Ύψος 39 εκ. και μήκος 83 εκ. Ύψος γραμμάτων 3 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 2 εκ. περίπου. Περιβάλλεται από κόκκινη γραμμή μήκους τριών εκατοστών. Η διατήρηση είναι μέτρια, με μεγαλύτερη φθορά στις δύο τελευταίες σειρές. Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ναού (εικ. 66, 67).

Χρηστίδης, 1922, 279, αρ. 38. Ορλάνδος 1938, 157. Τσαμίσης 1949, 116-117. Djurić-Tsitouridou 1986, 39, αρ. 14. Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984, 106.

1 ⁘ ΑΝΕΙΓΕΡΘΗΚ(ΑΙ)ΗΝΕΚεΝΙCΤΕΙΕΚΒΑΘΡουΚ(ΑΙ)ΚΟΠουΚΕΜΟΧΘου·
ΟΘΕΙΟC
2 ΚΑΙΠΑΝCΕΠΤΟCΝΑ(ΟC)ούΤΟCΤουΕΝΑΓΙΕΙCΠ(ΑΤ)Ρ(Ο)CΗΜ(ΩΝ)
ΑΘΑΝΑCΙουΤουΜΕΓΑΛου·
3 Κ(ΑΙ)ΑΝΕΙCΤΟΡΗΘΗΝΠαρ(α)ΤουCΚΤΙΤΟΡουC·ΗΓΟΥΤου
ΠΑΝ[ΕΥΓ]ΕΝΕCΤΑΤοΥCΚυ(ρ)CΤΩ

238. Antonin, 150. Stransky 1936, 45.
239. Φ. Πιομπίνος, Έλληνες Αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1984, 308.
240. Βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 94, αρ. 8, 10.
241. D. Polemis, The Doukai, a contribution to Byzantine Prosopography, London 1968, 100, αρ. 58.
242. Ορλάνδος 1938, 97.

4 ΙΑΚ(ΑΙ)ΘΕΟΔΩΡΟΥΤΟΥΜΟΥΖΑΚΗ·Κ(ΑΙ)ΤΟΥΕΝΪΕΡΟ(μον)αχ(οις)
ΔΗΟΝΗΣΙΟΥ·ΑΥΦΘΕΝ
5 ΤΕΥΟΝΤ(ων)ΔΕΤ(ΩΝ)ΑΥΤ(ων)ΑΥΤΑΔΕΛΦΩ(ν)ΠΑ[Ν]ΕΥΓΕΣΤΑΤΟΥΣ
Κυ(Ρ)ΣΤΩΙΑ·Κεκυ(ρ)
6 ΘΕΟΔΩΡΟΥΤΟΥΜΟΥΖΑΚΗ·ΑΡΧΙΕΡΑΤ[ΕΥ]ΟΝΤ(ΟΣ)ΔΕΤ(ΟΥ)ΠΑΝΪΕΡΟΤΑΤΟΥ
ΕΠΣΚΟ[ΠΟΥ]
7 Κυ(ρ)ΓΑΥΡΗΙΛ·Κ(ΑΙ)ΠΡΩΤ[ΟΘΡΟΝΟΥ]ΕΝ[ΕΤΕΙΣΩ]ϟΒ⁝—

Ἀνηγέρθη καὶ ἠνεκαινίσθη ἐκ βάθρου κ(αὶ) κόπου καὶ μόχθου ὁ θεῖος // καὶ πάνσεπτος ναός οὗτος τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατ)ρ(ὸς) ἡμ(ῶν) Ἀθανασίου τοῦ Μεγάλου // κ(αὶ) ἀνιστορήθη παρὰ τοὺς κτιτόρους ἤγου(ν) τοὺς παν[ευγ]ενεστάτους κυ(ρ) Στώ // ϊα κ(αὶ) Θεοδώρου τοῦ Μουζάκη . κ(αὶ) τοῦ ἐν ἱερο(μον)άχ(οις) Διονυσίου . αὐφθεν // τευόντ(ων) δὲ τ(ῶν) αὐτ(ῶν) αὐταδέλφ(ων) πα[ν]ευγενεστάτους κυ(ρ) Στώϊα. καὶ κυ(ρ) // Θεοδώρου τοῦ Μουζάκη. ἀρχιερατ[εύ]οντος δὲ τοῦ πανιερωτάτου ἐπισκό[που] // κυ(ρ) Γαβριὴλ κ(αὶ) πρωτ[οθρόνου] ἔν [ἔτει ϛω]ϟΒ′.

1.ανειγ(έ)ρθη: ανεγέρθη Χρηστίδης ηνεκενίστει: ανεκενίστη Χρηστίδης βάθρου:βάθρων Χρηστίδης βάθρον Τσαμίσης κ(αί):κέ Πελεκανίδης- Χατζηδάκης
3.ανειστορήθην: ανεστορήθη Χρηστίδης αναστορήθην Ορλάνδος ανιστορίθη Τσαμίσης κ(υρ):κυρ Χρηστίδης κυρίους Ορλάνδος
4.κ(αὶ) του ἐν ιερο(μον)αχ(οις): om Ορλάνδος Τσαμίσης Δηονησίου: Διονησίου Πελεκανίδης-Χατζηδάκης
4-5. αφθεντεύοντ(ων) δὲ τ(ων) αυτ(ών) αυταδέλφω(ν) : ταυτάδελφον Χρηστίδης αυταδέλφου Ορλάνδος
6.πανιεροτάτου:πανιερωτάτου Ορλάνδος Πελεκανίδης-Χατζηδάκης
7.[ἔτει ϛΩ]ϟΒ : εν ετει ϛΩ]ϟΒ Χρηστίδης [Καστορίας έτους ϛΩ]ϟΒ Ορλάνδος Πελεκανίδης-Χατζηδάκης ετ(ει) ϛΩ]ϟΒ Τσαμίσης

Γραφή μεγαλογράμματη, καλλιγραφημένη και στρωτή, με παράλληλη χρήση τύπων της μικρογράμματης. Αξίζει να σημειωθεί ο τύπος του *ου* (βλ. πίνακα γραμμάτων). Τα γράμματα των επιγραφών των τοιχογραφιών του ναού φαίνεται ότι έχουν γραφεί από το ίδιο χέρι[243]. Τα συμπλέγματα γραμμάτων δεν είναι πολύ συχνά, ενώ συντομογραφίες χρησιμοποιούνται εκτενώς στα κύρια ονόματα, και κυρίως στις καταλήξεις των λέξεων. Οι τόνοι τοποθετούνται σωστά στις περισσότερες λέξεις. Συχνές άνω τελείες χωρίζουν τις προτάσεις της επιγραφής. Αρκετά ορθογραφικά λάθη. Στην επίδραση της προφοράς πρέπει να οφείλονται οι γραφές *ηνεκενίστει, ανειστορήθην* και *αυφθεντεύοντος*. Παρατηρούνται ακόμη αρκετά συντακτικά λάθη. Οι τύποι των γραμμάτων, η συχνή χρήση συντομογραφιών, αλλά και οι εκφράσεις της επιγραφής δηλώνουν προχωρημένη εποχή. Συγκεκριμένα, η δομή της επιγραφής, όπου αναφέρεται η ανέγερση, το όνομα του ναού, οι κτήτορες, οι κύριοι της πόλης, ο επίσκοπος και η χρονολογία, θα επικρατήσει κατά τη μεταβυζαντινή εποχή.

1-2. *ἀνηγέρθη καὶ ἠνεκαινίσθη ἐκ βάθρου ... π(ατ)ρ(ός) ἡμ(ῶν) Ἀθανασίου τοῦ μεγάλου*: Παρατηρούμε τη λανθασμένη χρήση της φράσης *ἠνεκαινίσθη ἐκ βάθρου* η οποία έρχεται σε αντίθεση με τη λέξη *ἀνηγέρθη*. Η λανθασμένη χρήση του όρου *ἀνεκαινίσθη* δεν είναι σπάνια στις βυζαντινές επιγραφές[244]. Παράδειγμα σχετικό με αυτό της επιγραφής που εξετάζομε

243. Βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, εικ. 3, 6, 7.
244. Βλ. Ά.Αβραμέα, Ο Τζάσις των Μεληγγών, Νέα ανάγνωσις επιγραφών εξ Οιτύλου, Παρνασσός 16 (1974), 294.

βρίσκουμε σε επιγραφή του 14ου αιώνα στο ναό του Αγίου Γεωργίου Γαρύπα στην Κυδωνία της Κρήτης, όπου αναφέρεται *ἀνεκαινίστι καί ἐκτίστη ἐκ βάθρων*[245]. Σύμφωνα πάντως με τα αρχιτεκτονικά στοιχεία ο ναός κτίσθηκε και δεν ανακαινίσθηκε εκείνη την εποχή[246].

Ο άγιος Αθανάσιος, στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός, εικονίζεται ολόσωμος, σε μεγαλύτερη από τους άλλους αγίους κλίμακα, δίπλα στο τέμπλο, μέσα σε τοξωτό πλαίσιο[247].

3. *καί ἀνιστορήθη*: Την ίδια εποχή της ανεγέρσεως έγινε και η διακόσμηση του ναού με τοιχογραφίες, οι οποίες σώζονται μέχρι σήμερα σε σχετικά καλή κατάσταση. Οι δωρητές του ναού ήταν οι Στώϊας και Θεόδωρος Μουζάκης, γιοί του Ανδρέα Μουζάκη Β', άρχοντα του Βερατίου[248] και ο Διονύσιος, ο οποίος ίσως σχετίζεται με την οικογένεια Μουζάκη (πιθανώς με τον τρίτο γιό).

6-7. *ἀρχιερατεύοντος... ἐπισκόπου Γαβριήλ καί πρωτοθρόνου*: Παρά τη φθορά της επιγραφής στη λέξη *πρωτοθρόνου*, από τα γράμματα που μπορούμε να διακρίνουμε θεωρούμε σωστή την παλαιότερη ανάγνωση της λέξης[249].

7. ἔν ἔτει ϛΩ ϟΒ': Το έτος 6892 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1383/84 από Χριστού γεννήσεως. Εξαιτίας της φθοράς της επιγραφής στο σημείο αυτό διακρίνονται μόνο τα γράμματα ϟΒ (=92). Δεχόμαστε την ανάγνωση παλαιότερων μελετητών[250] διότι συμφωνεί με τα ιστορικά στοιχεία της επιγραφής και με τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού[251].

Οι επιδράσεις της εναλλαγής των ξένων κυριάρχων

Στις ταραγμένες πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες της εποχής (13ος-14ος αιώνας) η πόλη-κάστρο ανέπτυξε γενικά μεγαλύτερη αυτονομία αλλά και ευθύνη αυτοπροστασίας και αυτοσυντήρησης[252]. Ειδικά μετά το 1260, η πόλη της Καστοριάς, όπως φαίνεται από την πνευματική και καλλιτεχνική της δραστηριότητα, θα πρέπει να ακολούθησε την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του μικρού, αλλά με σημαντικά στοιχεία ζωτικότητας βυζαντινού κράτους[253].

Οι σέρβοι ηγεμόνες φαίνεται ότι επέφεραν αλλαγές στην εκκλησιαστική ζωή της πόλης στερώντας από την επισκοπή τον τίτλο της πρωτόθρονης, επειδή το 1346, σε χρυσόβουλλο λόγο του Στεφάνου Δουσάν προς τη μονή Εσφιγμένου, υπογράφει ο Ιωάννης, μητροπολίτης

245. Σ. Ξανθουδίδης, Χριστιανικαί επιγραφαί Κρήτης, Αθήναι 1903, 101.
246. Ορλάνδος 1938, 147-158. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 160.
247. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984, 108, αρ. σχ. 18.
248. PLP, αρ. 19425.
249. Χρηστίδης 1922, 279, αρ. 38. Ορλάνδος 1938, 157. Αντίθετα, δεν μπορούμε να δεχθούμε την ανάγνωση "Καστορίας" διότι δεν νομίζομε ότι υπήρχε χώρος γιά να προστεθεί και άλλη λέξη.
250. Ο Ορλάνδος (1938, 157), παρότι μεταγράφει ϛΩϟΒ στη συνέχεια αναφέρεται στο έτος 1384/85.
251. Βλ. σελ.74-75.
252. Βλ. και Kl. P. Matschke, Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14 Jahrhundert. Konstantinopel in der Burger kriegsperiode von 1341 bis 1354, Berlin 1971.
253. Για το Βυζάντιο αυτήν την εποχή βλ. Α.Λαΐου, Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, 1261-1400, 9ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΧΑΕ 1989, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, 16.

Σκοπίων, πρωτόθρονος[254] και το 1361, σύμφωνα με επιγραφή του ναού της Παναγίας στο Ζάκκι της Γιουγκοσλαβίας, τον τίτλο του πρωτόθρονου έχει ο επίσκοπος Δεαβόλεως Γρηγόριος[255].

Η επισκοπή Καστορίας επανέκτησε τον τίτλο της πρωτόθρονης αμέσως μετά τη λήξη της σερβικής κατοχής, εφόσον στα 1383/84, στην επιγραφή του ναού του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη στην Καστοριά αναφέρεται ο *Γαβριὴλ ἐπίσκοπος καὶ πρωτόθρονος*[256].

Γενικά η στάση των βουλγάρων, σέρβων και αλβανών κατακτητών της Καστοριάς απέβλεπε φανερά στη μίμηση του βυζαντινού ήθους. Ο βασιλεύς των βουλγάρων θέλοντας να εδραιώσει τον τίτλο του *βασιλέως των Ελλήνων* με τη συναίνεση των διοικούμενων *οὐ γάρ ἐχρῆτο μαχαίρας ἐν τοῖς οὐδὲ ἐχραίνετο φόνοις Ρωμαϊκοῖς, ὡς οἱ πρὸ αὐτοῦ τῶν Βουλγάρων, ἔνθεν τοι καὶ οὐ μόνον παρὰ Βουλγάρων ἀλλὰ καὶ παρὰ Ρωμαίων ἐφιλεῖτο καὶ ἄλλων ἐθνῶν*[257]. Εξάλλου ο Μιχαήλ Ασάν και η μητέρα του τοιχογράφησαν την εξωτερική όψη του ναού των Ταξιαρχών και εξοικειωμένοι με τις βυζαντινές συνήθειες συνόδευσαν την ελληνική δεητική επιγραφή του εξωτερικού τοίχου του ναού με τις απεικονίσεις τους.

Στη διάρκεια της σερβικής κατοχής της πόλης δεν διακόπηκε η καλλιτεχνική κίνηση, φαινόμενο προφανώς όχι άσχετο με την ευνοϊκή στάση των σέρβων ηγεμόνων απέναντι στη γλώσσα, τη λατρεία και την τέχνη του Βυζαντίου.

Οι αλβανοί, τέλος, κατακτητές ανήγειραν ναό στην πόλη, φρόντισαν να τοιχογραφηθεί από αξιόλογους ζωγράφους και να μνημονευθούν στην κτητορική επιγραφή ως *πανευγενέστατοι ἄρχοντες*.

---

254. Actes d'Esphigmenou, 22, 139, 140.55. A.Solo'ev-V.Mosin, Fontes rerum Slavorum meridionalium, series sexta, Fontes lingua graeca conscripti, t. I, Diplomata graeca regum et imperatorum Serviae, Belgrade 1936, αρ. XIII, 96-103.

255. C.Grozdanov, Chridsko zidno slikarstva XIV veka, Beograd 1908 (γαλλική περίληψη), 197. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι ο τίτλος του πρωτοθρόνου Αχρίδος είχε περιέλθει προσωρινά στον Δεαβόλεως.

256. Βλ. και Β. Ατέσης, Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ'αρχής μέχρι σήμερον, Αθήναι 1974, 451.

257. Ακροπολίτης, 43.

Δ'. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΙΩΝΕΣ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Ιστορικά στοιχεία

Η πόλη της Καστοριάς πέρασε από την αλβανική κυριαρχία των Μουζάκη στην κυριαρχία των Τούρκων κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Μουράτ Α΄ (1262-1389)[1].

Προβληματικός είναι ο ακριβής προσδιορισμός του χρόνου αλλά και του τρόπου της τουρκικής κατάκτησης, γιά την οποία δεν υπάρχουν ειδήσεις στους τούρκους ιστορικούς[2]. Η οριστική κατάκτηση της πόλης τοποθετείται χρονικά λίγο αργότερα από τη δεύτερη κατάληψη της Βέροιας[3], κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του Μουράτ Α΄ και του Τιμουρτάς πασά στη Μακεδονία[4], σίγουρα όμως μετά το 1383/84, έτος που σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία, την πόλη κατείχαν οι αλβανοί. Η υπόθεση της κατάληψης της πόλης γύρω στα 1385[5] φαίνεται πιθανή. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή, τον 17ο αιώνα, αναφερόμενος στην κατάκτηση της Καστοριάς παραλείπει το έτος και αναφέρει λανθασμένα ως κατακτητή το Μουράτ Β΄, για τον οποίο υποστηρίζει ότι πήρε το κάστρο με τη βία από τους Έλληνες, ενώ λίγο πιο κάτω γράφει ότι το κάστρο κατέλαβε ο Γαζή Εβρενός από τους Βενετούς με τη βοήθεια των Ελλήνων[6].

Παραδόσεις σχετικές με την κατάληψη της Καστοριάς με δόλο θυμίζουν αυτή του "κάστρου της Ωριάς"[7]. Το κτίσιμο αρκετών από τα τζαμιά της πόλης επάνω σε ερείπια βυζαντινών ναών[8] δεν αποδεικνύει την κατάληψη της πόλης ύστερα από μάχη[9]. Εάν αληθεύει η πληροφορία του Εβλιγιά Τσελεμπή ότι την πόλη κατέκτησε ο Γαζή Εβρενός[10], σε ανάμνηση αυτής

1. Έχει επίσης αναφερθεί ότι οι Τούρκοι πήραν την Καστοριά από τον Γεώργιο Stracimir, κόμη της Ζέντας, το 1386. (E. de Muralt, Essai de Chronographie Byzantine, St-Petersbourg 1871, τ. 2, 727).
2. Βλ. Δημητριάδης 1973, 21-22.
3. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1988, 42-44. Γιά την κατάληψη της Βέροιας βλ. P.Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, II, Wien 1977, 334. Γ.Χιονίδης, Ιστορία της Βεροίας, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1970, 620. EI² s.v. Castoria (J.G. Giannopoulos) όπου αναφέρεται ότι η Καστοριά κατελήφθη μεταξύ 787/1385 και 795/1393.
4. Δημητριάδης 1973, 21-22. C.Imber, The otttoman Empire 1300-1481, Istanbul 1990, 33-34.
5. A. Kravari, Villes et villages de Macédoine occidentale, Realités Byzantines, Paris 1989, σημ. 178.
6. Δημητριάδης 1973, 21-22, 163-165.
7. Γ. Καψάλης, Λαογραφικά εκ Μακεδονίας, Λαογραφία 6 (1917), 455. Π. Μουλλάς, Ένας Μακεδόνας απόδημος στην Κεντρική Ευρώπη, Σταθμοί προς τη Νέα Ελληνική Κοινωνία, Αθήνα 1965, 127-128.
8. Τσαμίσης 1949, 172, 176-177.
9. Βλ. Βακαλόπουλος, ό.π., 43.
10. Δημητριάδης 1973, 68-69. Γιά το Γαζή Εβρενός βλ. EI² s.v. Evrenos (I.Melikoff), Islam Ansiklopedisi s.v. Evrenos (I.H.Uzuncarsili), V.Demetriades, Problem of Land-owning and population into the area of Gazi Evrenos Bey'swakf, Balkan Studies 22 (1981), 43-57.

της νίκης, μπορεί να μετατράπηκε ο κτισμένος σε περίοπτο σημείο της πόλης ναός της Παναγίας σε τζαμί στο όνομα του Γαζή Εβρενός[11]. Επίσης, στο Άργος Ορεστικό, κοντά στην Καστοριά, υπάρχουν δύο τοποθεσίες με την ονομασία *Γαζή Γέρ* και *Τατάρ Ζαδέ* σε ανάμνηση, σύμφωνα με την παράδοση, της νίκης του Γαζή Εβρενός, ο οποίος συνέχισε γιά να κατακτήσει την Καστοριά, και του Τατάρου αξιωματικού του, που παρέμεινε στο Άργος Ορεστικό[12] Ας σημειωθεί πάντως ότι στο Γαζή Εβρενός η τουρκική παράδοση αποδίδει την κατάκτηση όλων σχεδόν των σημαντικών πόλεων της Μακεδονίας[13].

Ανεξακρίβωτη είναι η πληροφορία συμβολαίου αγοραπωλησίας στη Ραγούσα με ημερομηνία 10 Ιουνίου 1390 σύμφωνα με το οποίο *in Castoria de partibus Albanie in quodam castro christianorum recuperato ab ipsis Christianis, prius occupato violenter ab ipsis et aliis Turcis ellevatis contra Christianos*[14].

Στο α′ μισό του 15ου αιώνα, γύρω στα 1444, ο αλβανός ηγεμόνας Ζενεμπίσας[15] εκμεταλλευόμενος τον πόλεμο του Μουράτ Β′ εναντίον Ούγγρων και Σέρβων εισέβαλε στη Μακεδονία, κατέλαβε γιά λίγο την Καστοριά και στη συνέχεια νικήθηκε από τους Τούρκους στη Βέροια[16].

Διοίκηση

Η Μακεδονία ως τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας ανήκε στο μπεηλερμπεηλίκι της Ρούμελης, το οποίο αποτέλεσε χωριστή διοικητική μονάδα μετά την κατάκτηση της Αδριανούπολης το 1369[17].

Σύμφωνα με την αναφορά του Lauro Orbini, που πρέπει να συντάχθηκε μετά το 1429[18], το σαντζάκι της Καστοριάς (Kestriye) ήταν αρκετά μεγάλο και διέθετε 2000 ιππείς[19].

---

11. Τσαμίσης 1949, 172, 176.
12. Τσαμίσης 1949, 161.
13. Β. Δημητριάδης, Ένα φιρμάνι γιά την ανέγερση της πρώτης εκκλησίας των Γιαννιτσών, Μακεδονικά 9 (1969), 329.
14. B.Krekić, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge. Documents et Recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen–Âge, Paris 1961, αρ. 401. Ch.Verlinden, L'ésclavage dans l'Europe Médiévale, 2, Gent 1977, 778-779.
15. P.L.P, αρ. 6524 (χρονολογία 1418). PLP, αρ. 91935 (χρονολογία 1444).
16. Χαλκοκονδύλης 2, 96.
17. El.Zachariadou, The conquest of Adrianople by the Turks, Studi Veneziani 12 (1970), 211-217.
18. El.Zachariadou, Lauro Orbini and the turkish sandjaks (ca. 1430), Raiyyet Rüsûmu, Essays presented to H. Inalcik, Journal of Turkish Studies 11 (1987), 247.
19. Zachariadou, ό.π., 245.

Σύμφωνα με μεταγενέστερα στοιχεία[20] η Καστοριά το 1477 ανήκε στο Πασά σαντζάκ[21] και στα 1490-91 αναφέρεται το βιλαέτι της Καστοριάς (Kestriye), στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η πόλη[22]. Την εποχή αυτή το βιλαέτι της Καστοριάς περιελάμβανε 1 χάσι[23] και 24 τιμάρια. Το χάσι αποτελούσαν η πόλη και 4 χωριά[24]. Το 1477 η πόλη με πολλά χωριά ήταν χάσι του Karaca- μπέη, σούμπαση της Καστοριάς (Kostur)[25]. Τό 1499 αναφέρεται ως τόπος του Φαίτ-πασά[26]. Κατά τον 16ο αιώνα η περιοχή ήταν χάσι του σουλτάνου[27].

Πληροφορίες σχετικές με την μεταγενέστερη από αυτήν που μας απασχολεί εποχή, όπως στα μέσα του 17ου αιώνα, αναφέρουν την Καστοριά ως έδρα καδή[28], ενώ φαίνεται πιθανώτατο να αποτελούσε καζά ήδη από τον 15ο αιώνα[29].

---

20. Οι πηγές από τις οποίες αντλούμε στοιχεία για την διοικητική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση της πόλης κατά την εποχή που μας απασχολεί είναι κυρίως τα τουρκικά κατάστιχα, τιμαριακά, κεφαλικού φόρου και απογραφής πληθυσμού, συνοπτικά και αναλυτικά (Βλ. Beldiceanu 1980, 100-101), οι νόμοι που αφορούν στην οικονομική ζωή της πόλης (βλ. Alexander 1985, 222-224) καθώς και άλλες διατάξεις του τουρκικού κράτους σχετικές με την περιοχή (βλ. παρακάτω). Για τις τελευταίες έρευνες στα τουρκικά αρχεία βλ. R.Yinanc, La population dans les villes balkaniques d' après les dérniers registres ottomans, 6ème Congrès International des Etudes du Sud-Est Eur., Sofia 1989, Résumés et Communications, Histoire 2, 59-60. Σχετικά με την περιοχή και την εποχή που εξετάζομε έγγραφα υπάρχουν και στο Ανατολικό Τμήμα της Βιβλιοθήκης Κύριλλος και Μεθόδιος της Σόφιας (βλ. Ν.Τοντόροφ, Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αι. Κοινωνική- οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη, μτρφ. Ε. Αβδελά- Γ. Παπαγωργίου, Α΄, Αθήνα 1986, 16). Εκτός από τα δημοσιευμένα έγγραφα σχετικά με την Καστοριά έχουμε μέχρι στιγμής εντοπίσει στο έργο του Βλ. Beldiceanu 1980, 100-101 τα εξής αδημοσίευτα κατάστιχα στην Κωνσταντινούπολη: MM 250, MM 303, MM 544, TT4, TT16M, TT70, TT73. Επίσης δύο τιμαριακά κατάστιχα των ετών 1481 και 1506 (D 649, D 652) και ένα καταγραφής κεφαλικού φόρου (FGA AE 790) στη Βιβλιοθήκη Κυρίλλου και Μεθοδίου της Σόφιας (γιά την πληροφορία ευχαριστώ την συνάδελφο κ. Ε. Μπαλτά). Τα Αρχεία της πόλεως της Καστοριάς φαίνεται ότι έχουν καταστραφεί, πιθανώς από πυρκαιά το 1940. Βλ. Αντ. Σιγάλας, Από την πνευματικήν ζωήν των ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939, 127 (εδώ αναφέρει ότι το 1934 είχε εξετάσει υπολείμματα των αρχείων της Μητροπόλεως Καστοριάς) και ο ίδιος, Αρχεία Μακεδονίας, Μακεδονικά I (1940), 612· Βλ. και Λ.Πολίτης, Συνοπτική Αναγραφή χειρογράφων ελληνικών συλλογών, Θεσσαλονίκη 1976, 29-32.

21. Ö.L.Barkan, "Tarihî" demografiî arastîrmalari ve Osîmanli tarihî, Türkiyat Mecmuasi 10 (1953), 22. Τοντόροφ, ό.π., 103. Το μεγαλύτερο μέρος της Μακεδονίας, στο οποίο συμπεριλαμβάνεται και η Καστοριά, ανήκε στο σαντζάκι της Αδριανούπολης, γνωστό ως Πασά σαντζάκ, γιατί βρισκόταν κάτω από την άμεση εξουσία του μπεηλέρμπεη. Βλ. EI², s.v. beglerbegi (V. L. Ménage). I.Metin Kunt,The Sultan's Servants. The transformation of ottoman provincial goverment, 1550-1650. Columbia University Press, New York 1983,26-29 και A. Birken, Die Provinzen des Osmanischen Reiches, Wiesbaden 1976, 56, 77. Βλ. επίσης H.Inalcik, L'empire ottoman. Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes τ. III, Sofia 1969,79. Beldiceanu 1973, 293-294.

22. Todorov - Velkov 1988, 272. Για τον όρο βιλαέτι αυτήν την εποχή βλ. στο ίδιο, 21. Η δυσκολία του διαχωρισμού μεταξύ πόλης και περιοχής δυσκολεύει κατά πολύ την έρευνα της ιστορίας της πόλης διότι τα περισσότερα στοιχεία που διαθέτομε αφορούν στην περιοχή μαζί με την πόλη της Καστοριάς.

23. Βλ. EI², s.v. khass (C.Orhonlu).

24. M.Sokoloski, Costur i Costursko vo srednata na XV vek, Istorija II (1966), 118-130.

25. Sokoloski 1958, 214-215 και 1970, 95.

26. Marino Sanuto 2, 710.

27. Gokbilgin 1956, 264, σημ. 421. Sokoloski 1970, 95.

28. Δημητριάδης 1973, 164-165.

29. Βλ. EI², s.v. kada (Gy. Kaldy Nagy).

Οι τούρκοι διοικητές

Η πόλη βρισκόταν υπό την εξουσία του διοικητού του φρουρίου και των μελών της φρουράς[30]. Η Καστοριά συγκαταλέγεται ανάμεσα στις λίγες πόλεις της Μακεδονίας που είχαν διασώσει το κάστρο τους από τις φυσικές φθορές αλλά και από την επιθετικότητα των κατακτητών[31]. Σύμφωνα με συνοπτική καταγραφή του 1519[32], ο kethuda[33] ήταν υπεύθυνος του φρουρίου χωρίς να αναφέρεται ανώτερός του[34], αν και φαίνεται απίθανο η πόλη να μην είχε φρούραρχο. Τον 17ο αιώνα, ο Εβλιγιά Τσελεμπή αναφέρει τον dizdar[35]. Οι στρατιώτες του κάστρου της Καστοριάς διέθεταν τιμάρια στην περιοχή σύμφωνα με έγγραφα των τουρκικών αρχείων των ετών 1526-28[36].

Γνωρίζομε, σύμφωνα μέ την καταγραφή του 1519 που αναφέρθηκε παραπάνω, ότι ο kethuda της Καστοριάς, ο *imama*[37] του φρουρίου και διάφοροι στρατιώτες της φρουράς μοιράζονταν τους φόρους που επέβαλαν στην τοπική αγορά.

Από την ίδια καταγραφή πληθυσμού του 1519, που αναφέρθηκε παραπάνω γνωρίζομε ότι ο imam του τζαμιού της Καστοριάς εκπληρούσε και το ρόλο του muezzin[38]. Το αξίωμα του imam ήταν άμεσα συνδεδεμένο με το τζαμί και επεκτεινόταν και στην επιτήρηση της ηθικής της πόλης[39]. Σύμφωνα με τα κατάστιχα για την είσπραξη του κεφαλικού φόρου της περιόδου 1490-91 υπολογίζεται ένα μέρος του φόρου για το μισθό του imam του τζαμιού της Καστοριάς[40].

Κατά την ίδια πηγή ο *Mevlana Mumim, kadi*[41] της *Kestriye* συνέλεγε το φόρο, τον οποίο προηγουμένως είχε συγκεντρώσει από τον χριστιανικό πληθυσμό ένας ιερέας της πόλης[42].

---

30. Beldiceanu 1980, 47-48.
31. Δημητριάδης 1973, 36. Εκτός από τα κάστρα των δύο εδρών σαντζακίων, δηλαδή των Σκοπίων και της Αχρίδας, κάστρα που βρίσκονταν σε χρήση ήταν του Περλεπέ, της Καστοριάς και των Σερβίων.
32. Beldiceanu 1980, 35 (TT 70=Registre abrégé de recensement de la province de Pacha, 3 Ιανουαρ.-22 Δεκ. 1519).
33. Beldiceanu 1973,109-111.
34. Beldiceanu 1980, 35.
35. Δημητριάδης 1973, 36, 165. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή αξιωματούχος της σουλτανικής αυλής, πραγματοποίησε ένα ταξίδι στην Ελλάδα στα 1668-70, το οποίο συμπεριλαμβάνεται στο 8ο βιβλίο του "Σεγιαχάτ- ναμέ" (βλ. Δημητριάδης, ό.π.,). Τις πολύτιμες, αν και όχι ιστορικά τεκμηριωμένες, πληροφορίες του Εβλιγιά Τσελεμπή χρησιμοποιούμε, παρότι αναφέρονται σε μεταγενέστερη εποχή, διότι αποτελούν την πρώτη ολοκληρωμένη περιγραφή της πόλης της Καστοριάς. Η περιγραφή αυτή, παρά τις πιθανές ανακρίβειες, βοηθά να σχηματίσομε μια ιδέα και για την προγενέστερη μορφή της πόλης.
36. Gokbilgin 1956, 264, σημ. 42.1. Πληροφορίες για τους στρατιώτες του κάστρου στα μέσα του 17ου αιώνα δίνει ο Εβλιγιά Τσελεμπή αναφέροντας και ότι η φρουρά του κάστρου ήταν ενισχυμένη με σημαντικό αριθμό στρατιωτών (Δημητριάδης, ό.π., 36.
37. Βλ. EI², s.v. imama (W.Madelung).
38. Beldiceanu 1980, 42, σημ. 83.
39. Beldiceanu 1973, 297 και ο ίδιος 1980, 42.
40. Todorov-Velkov 1988, 273.
41. Βλ. EI², s.v. kadi (Gy. Kaldy Nagy). Beldiceanu 1973, 115-119.
42. Todorov-Velkov 1988, 273.

Δημογραφική ανάπτυξη και πληθυσμιακή σύνθεση

Κατά τον 15ο αιώνα δημογραφικά[43] η Καστοριά[44] συγκαταλέγεται στις μεγάλες πόλεις της Βαλκανικής εφόσον σε σύνολο 48 πόλεων μόνο μία είχε πληθυσμό περισσότερο από 1600 οικογένειες[45] και δύο από 800-1600, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και η Καστοριά[46].

Τον 16ο αιώνα, σε σύνολο 88 πόλεων τέσσερις είχαν πληθυσμό πάνω από 1600 οικογένειες και δώδεκα από 800-1600, στις οποίες ανήκε και η Καστοριά[47].

Σύμφωνα με τα στοιχεία των τουρκικών καταστίχων το 1488/89 το βιλαέτι[48] αριθμούσε 4317 νοικοκυριά και 606 χήρες, συνολικά 4923 οικογένειες[49], ενώ η πόλη αποτελούσε πληθυσμιακά περίπου το 1/5 του βιλαετίου. Το 1490, το βιλαέτι αριθμούσε 5039 νοικοκυριά και 711 χήρες, συνολικά 5750 οικογένειες[50].

Η πόλη το 1477 αριθμούσε 962 οικογένειες, 940 μη μουσουλμανικές (792 νοικοκυριά, 36 άγαμοι και 112 χήρες) και 22 μουσουλμανικές[51]και το 1519 αριθμούσε 799 οικογένειες, 732 μη μουσουλμανικές και 67 μουσουλμανικές[52]. Στα μέσα του 16ου αιώνα ο πληθυσμός είχε αυξηθεί σε 1077 οικογένειες, 1003 χριστιανικές, 57 μουσουλμανικές και 17 εβραϊκές[53] (βλ. παρακάτω πίνακα πληθυσμού).

---

43. Γενικά για τις απογραφές πληθυσμού κατά τον 15ο και 16ο αιώνα βλ. Ö.L.Barkan, Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles, Journal of Economic and Social History of the Orient I, 1958, 8-36.

44. Τουρκικά Kesriye (EI²) Kosteriye, Kisteriye (N.Beldiceanu, Les actes des premiers sultans, conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, I, Actes de Mehmed II et de Bayezid II de ms. fonds turc ancien 39, Paris 1960) Kestriye (Gokbilgin 1956, 264). Ο Εβλιγιά Τσελεμπή ονομάζει την πόλη "Golu Kesri" (Δημητριάδης 1973, 163-164) και ο Katip Çelebi Gol-Kesriye (Hadschi Chalfa, 58).

45. Ας σημειωθεί ότι δεν κατατάσσομε τις πόλεις σύμφωνα με το σύνολο του πληθυσμού, αλλά σύμφωνα με τον αριθμό των χάνε, που δημογραφικά μπορεί να αποδοθεί με τον όρο οικογένεια. Για την απόδοση του όρου βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας, Ιστορικό Αρχείο, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985, 31-32. Για την αντιστοιχία μεταξύ χάνε που έχουν απογραφεί και πραγματικού πληθυσμού βλ. Todorov- Velkov 1988, 29.

46. Τοντόροφ 1986, 91-92. Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τον 14ο-15ο αιώνα, στην επιδημία πανώλης που αποδεκάτισε τον πληθυσμό, η Καστοριά περιλαμβάνεται στις πόλεις που υπέστησαν λίγες σχετικά απώλειες πληθυσμού (Βλ. Al.Ducellier, Byzance et le monde orthodoxe, Paris 1986, 427- 428.).

47. Τοντόροφ 1986, 95.

48. Στα μέσα του 15ου αιώνα αναφέρεται σε τουρκικό κατάστιχο το βιλαέτι της Καστοριάς, το οποίο περιελάμβανε 1 χάσι και 24 τιμάρια (M.Sokoloski, Costur i Costursco vo srednata na XV vek, Istorija II (1966), 118-130 (Tapu Tahir defteri αρ. 237, του 1445). Το χάσι αποτελούσε η πόλη μαζί με τα χωριά Lonka, Dupeni, Gorenci, Zepcista (σύμφωνα με την ανάγνωση του συγγραφέα), από τα οποία τα τρία πρώτα μπορούν να ταυτισθούν με τα σημερινά χωριά Λογγά, Δέμπενη (Δενδροχώριον) και Γκόρεντζι (Κορησσός)· βλ. Sokoloski, ό.π., 121. Γιά τις ονομασίες των χωριών βλ. Μ. Χουλιαράκης, Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971 τ. Β', Αθήναι 1975 (ΕΚΚΕ), 141-143, 265-266 και 297. Γιά τη θέση των χωριών βλ. Πολιτικός Χάρτης της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος, 1972 και πιν.1. Στο ίδιο κατάστιχο αναφέρονται 61 ακόμη χωριά (Sokoloski, ό.π., 126-128), από τα οποία μπορέσαμε να ταυτίσουμε με σχετική βεβαιότητα περίπου τα μισά.

49. Ö.L.Barkan, 894 yili Cizyesinin, Tahsilâtina âit Muhasebe Bilançolari, Belgeler I,1 (1964), 90, πίν. 47.

50. Todorov-Velkov 1988, 272.

51. Τοντόροφ 1986, 103. Sokoloski 1958, 214-215 και 1970, 95.

52. Gokbilgin 1956, 264, σημ. 42.1.

53. Ν. Σβορώνος, Η Μακεδονία κατά τους νεώτερους χρόνους. Διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, Μακεδονία 1982, 357.

Παρατηρείται ότι το 1477 η Καστοριά ήταν μεγαλύτερη από αρκετές πόλεις του Πασά σαντζάκ, όπως Σκόπια, Μοναστήρι, Βέλες, Σέρρες. Στις πόλεις όμως αυτές οι οικογένειες αυξήθηκαν έως το 1519, ενώ στήν Καστοριά ο πληθυσμός μειωνόταν κατά 4.5% κάθε χρόνο[54]. Κατά τήν περίοδο 1528-1571-1580 ο ρυθμός αύξησης των μουσουλμανικών νοικοκυριών στην Καστοριά ήταν 28.3%[55].

Η ερμηνεία για την αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού αναζητείται στις συνέπειες των εξισλαμισμών αλλά και των παραγόντων που οδήγησαν στη μετανάστευση του χριστιανικού πληθυσμού των πόλεων της Χερσονήσου του Αίμου[56]. Η μείωση του χριστιανικού πληθυσμού συσχετίζεται με την ηθελημένη ή αναγκαστική μετανάστευση και με τις επιδημίες, κυρίως της πανώλης, που μάστιζαν γενικά τον πληθυσμό και ειδικά τον μακεδονικό χώρο[57].

Ως προς την αναλογία μεταξύ χριστιανικού και μουσουλμανικού πληθυσμού παρατηρούμε ότι ο χριστιανικός πληθυσμός υπερισχύει σε όλη τη διάρκεια της τουρκικής κυριαρχίας της πόλης[58]. Γενικά, στο α΄ μισό του 16ου αιώνα οι πόλεις της βαλκανικής με 90-100% χριστιανικό πληθυσμό, όπως η Καστοριά ήταν μόλις ένδεκα[59]. Σχετικά με τους εξισλαμισμούς, τα στοιχεία καταγραφής του κεφαλικού φόρου του έτους 1490-91 δεν αναφέρουν καθόλου εξισλαμισμένες οικογένειες στην πόλη[60].

Ως προς την επιβολή του παιδομαζώματος[61], γνωρίζομε ένα μεμονωμένο περιστατικό ότι το 1507 ένας γενίτσαρος από την Καστοριά διατελούσε στην υπηρεσία του σουλτάνου στήν Τραπεζούντα[62].

---

54. Τοντόροφ 1986, 103.

55. Τοντόροφ 1986, 104. Γιά τη σύνθεση του πληθυσμού ως προς τη θρησκεία στις μεγάλες πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. Ö.L.Barkan, Quelques remarques sur la constitution sociale et démographique des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles. Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, mediterraneénnes, slaves et orientales aux XVIe-XIXe siècles. Actes du Colloque International de l'AIESEE. Istanbul 1973, Bucarest 1977, 283.

56. Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας, Αθήνα 1988, 99.

57. Σύμφωνα με τη *Μικρά μακεδονική χρονογραφία ἐπί ἀποσπασμάτων ἐγγράφων τῶν ἐν Κερκύρα διοικητῶν καί τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐνετῶν πρεσβευτῶν, ἀφορώντων εἰς τήν Μακεδονίαν* το 1555 *εἰς ὅλον τόν Μωρηάν, Θεσσαλίαν καί Μακεδονίαν καί εἰς ἄλλα πολλά μέρη τῆς Τουρκίας ὑπάρχει πανώλης...* και το 1611 *...κατ'εἰδήσεις ἐκ Καστορίας ἐνέσκηψεν ἐκεῖ πανώλης. Καί ὡς μᾶς ἐπληροφόρησεν ἕνας ἀπεσταλμένος ἡμῶν, ὑπάρχει ἐπιδημία καί εἰς τά περίχωρα καί εἰς ἄλλας πόλεις ὁλόγυρα. Καί φαίνεται ὅτι διεδόθη ἐκεῖ ἀπό τήν Κωνσταντινούπολιν. Ἄλλος ἐπιβάτης ἐπῆγεν εἰς ἕνα μοναστήρι παρά τήν Καστορίαν, καί ἐπιστρέψας ἐνταῦθα ἐδήλωσεν εἰς τόν ὑγιεινόμον Νικόλαον Σκλῆρην ὅτι τόν περασμένον μήνα ἀπέθανον εἰς Καστορίαν περί τά 30 ἄτομα καί ὅτι ἡ ἐπιδημία ἐπεξετάθη εἰς τά Σκόπια, Μοναστήρι, Βέρροιαν, Τρίκκαλα, Λάρισσαν καί ἄλλους τόπους*: Κ. Μέρτζιος, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, 147. Γενικά επιδημίες πανώλης στη Μακεδονία μνημονεύονται κατά τα έτη 1497, 1504, 1506, 1507, 1530, 1555, 1556, 1577, 1611 κ.ε : B.G.Spiridonakis, Essays on the historical geography of the greek world in the Balkans during the Turcokratia. Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1977, 113.

58. Το μειωμένο αριθμό μουσουλμάνων δηλώνει και η απουσία μουεζίνη από την πόλη.

59. Τοντόροφ 1986, 94.

60. Todorov-Velkov 1988, πίν. 2 και 35-36, όπου και βιβλιογραφία για τη συχνότητα των εξισλαμισμών στην περιοχή.

61. Βλ. Α. Βακαλόπουλος, Προβλήματα ιστορίας του παιδομαζώματος, Ελληνικά 13 (1954), 275.

62. Μέρτζιος, ό.π., 113.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

15ος- 16ος αι.

Αριθμός οικογενειών

Χρονολογία	Μη μουσουλμανικές	Μουσουλμανικές	Σύνολο
1477	940 (97,7%)	22 (2,3%)	962
1519	732 (91,6%)	67 (8,4%)	799
μέσα 16ου	1020 (94,7%)	57 (5,3%)	1077
	=1003 χριστ. (98,3%)		
	17 εβρ. (1,7%)		

Είναι αξιοσημείωτο ότι τα τοπωνύμια της περιοχής, ήδη από τα μέσα του 15ου αιώνα, με βάση το κατάστιχο που προαναφέραμε, έως τη μετονομασία, ύστερα από την προσάρτησή τους στο ελληνικό κράτος (1912)[63], σε ποσοστό που προσεγγίζει το 90% έχουν μάλλον σλαβική προέλευση, τα υπόλοιπα είναι ελληνικά, ενώ δεν συναντάται ούτε ένα τουρκικό τοπωνύμιο[64].

Σχετικά με τη σύνθεση του πληθυσμού, ο Sokoloski παρατηρεί ότι σύμφωνα με την ανάγνωση του καταστίχου που προαναφέρθηκε, το έτος 1445, από τους 2043 χριστιανούς της περιοχής, 79 είχαν ονόματα με καταλήξεις -ος, -ας και -ις, και συνεπώς μόνο αυτούς θεωρεί πως ήταν ελληνικής καταγωγής (ποσοστό 3,9%). Το αντίστοιχο ποσοστό των ελλήνων κατοίκων της πόλης, σύμφωνα με τον ίδιο ερευνητή και τα ίδια κριτήρια, ήταν 67 κάτοικοι σε σύνολο 828 απογραφέντων (ποσοστό 9%)[65]. Στον κώδικα της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων όμως, του δεύτερου μισού του 16ου αιώνα, που αναφέρθηκε παραπάνω, αναφέρονται τα εξής βαπτιστικά ονόματα από χωριά της περιοχής Καστοριάς: Από το χωριό Ζουπάνιστα (Άνω Λεύκη) Κύρκω, Πρόϊκος, Στάϊκος, Αλτίνω(η), Διγενής, Αυγούστα. Από το χωριό Λίτσιστα (Πολυκάρπη) Πρόϊκος και Ντούσκος. Μαρούδας από το χωριό Λάγκα και Άνθω από το χωριό Ίζγκιμπλι (Πορειά)[66]. Από το σύνολο των εννέα ονομάτων τα τέσσερα είναι ελληνικά (Διγενής, Αυγούστα, Μαρούδας, Άνθω) και τα υπόλοιπα σλάβικα ή αλβανικά.

---

63. Γιά τους οικισμούς της περιοχής μετά την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος βλ. Αλ.Δρακάκης- Στ. Κούνδουρος, Αρχεία περί της συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων 1836-1939 και της Διοικητικής Διαιρέσεως του Κράτους, τ. Α', Αθήναι Ιούλιος 1939, 704-718 όπου η επαρχία Καστορίας υπάγεται στο νομό Φλωρίνης. Μ. Χουλιαράκης, Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή Εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971 τ. Β΄, Αθήναι 1975 (ΕΚΚΕ), 141-143, 265-266, 297. Η εξέλιξη του πληθυσμού των αγροτικών περιοχών της Ελλάδος 1920-1981, ΕΚΚΕ Αθήνα 1988, 85-88. Αλ. Γερόλυμπου, Ν. Καλογήρου, Κ. Χατζημιχάλης, Βορειοελλαδικοί οικισμοί πριν και μετά την απελευθέρωση. Μετασχηματισμοί του αστικού και περιφερειακού χώρου, τ. Α', Υπουργείο Βιομηχανίας Έρευνας και Τεχνολογίας, Σεπτέμβριος 1988. Βλ. επίσης Eb.Kruger, Die Siedlungsnamen Griechisch-Macedoniens nach amtichen Verzeichnissen und Kartenwerken, Berlin 1984.

64. M.Sokoloski, Costur i Costursko vo srednata na XV vek Istorija II (1966), 126. Αρθρο για τα τοπωνύμια της περιοχής Καστοριάς έχει δημοσιευθεί σε περιοδικό των Σκοπίων (M.Miouski, Σημειώσεις σχετικές με τα τοπωνύμια της περιοχής Καστοριάς (με γερμανική περίληψη), Makedonistika 1 (1977), 117-134) σύμφωνα με το οποίο οι μαρτυρίες κατοίκων της περιοχής αποδεικνύουν ότι τα τοπωνύμια προέρχονται από τα "μακεδονίτικα". Επίσης βλ. Bl.Sklifov, Kosturskijat govor (=Το ιδίωμα της Καστοριάς), Σόφια, εκδ. BAN 1973 (βουλγαρικά). Βλ. και Βαλκανική Βιβλιογραφία Β', Θεσσαλονίκη 1974, ΙΜΧΑ, 111.

65. M. Sokoloski, Le développement de quelques villes dans le sud des Balkans au XVe et XVIe siècles, Balcanica I (1970), 96.

66. Ν.Βέης, Τα Χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων, τ. Α', Αθήναι 1967, αρ. 268.

Ο τούρκος ιστορικός Χατζή Κάλφα, το β΄ μισό του του 17ου αιώνα, γράφει ότι τα βουνά έξω από την Καστοριά κατοικούνταν από ένα φύλο που προήλθε από την ανάμειξη Σέρβων και Βλάχων, ενώ η Χρούπιστα (Άργος Ορεστικόν) κατοικείτο από Βουλγάρους[67].

Περισσότερα στοιχεία δεν διαθέτομε πρός το παρόν. Μόνον όταν δημοσιευθούν τα τουρκικά κατάστιχα που αφορούν στην περιοχή θα μπορέσουν να μελετηθούν τόσο τα τοπωνύμια όσο και τα ανθρωπωνύμια. Αλλά βέβαια οι απογραφές πληθυσμού από το οθωμανικό κράτος δίνουν, όπως είναι γνωστό, αριθμό χριστιανών κατοίκων, χωρίς να προσδιορίζουν εθνικότητα.

Σύμφωνα με τα ιστορικά δεδομένα των επιδρομών και εγκαταστάσεων κατά τη διάρκεια του 13ου και 14ου αιώνα, στο χριστιανικό πληθυσμό, εκτός από τους αυτόχθονες θα πρέπει να συμπεριληφθούν Σλαύοι (Βούλγαροι και Σέρβοι), καθώς και Αλβανοί, οι οποίοι είχαν καταλάβει την πόλη λίγο πρίν από την τουρκική κατάκτηση.

Σύμφωνα πάντα με τα δεδομένα των τουρκικών καταστίχων, η πόλη πληθυσμιακά αποτελούσε το 1/5 της περιοχής, η οποία, στα τέλη του 15ου αιώνα (1490/91), αριθμούσε 4575 οικογένειες και 578 χήρες[68].

Οργάνωση οικονομίας- φορολογία

Γιά την περιοχή της Καστοριάς ο κεφαλικός φόρος που συλλεγόταν από τον καδή και πήγαινε κατευθείαν στο σουλτάνο[69] ανερχόταν το 1488/89 σε 192.854 άσπρα[70]. Ενα κονδύλι των εσόδων του προυπολογισμού προερχόταν από έναν έγγειο χρηματικό φόρο, τη σπέντζα, ο οποίος στα μέσα του 15ου αιώνα αντιπροσώπευε για την Καστοριά το 12,5% των φορολογικών προσόδων της πόλης[71].

Σε κατάστιχο του έτους 1490-91[72] αναφέρονται οι μικρότεροι φόροι που πλήρωνε ο υποτελής πληθυσμός, όπως ένα άσπρο κάθε χάνε για τον υπολογισμό του φόρου και ανάλογα μικρά ποσά για το συλλέκτη του φόρου, φόρο γάμου, για το μισθό του ιμάμη του τζαμιού, καθώς και για το λάδι και τα κεριά του τζαμιού[73].

Ενα σημαντικό τμήμα της οικονομικής ζωής της πόλης και κυρίως η επάρκεια αγαθών και ο ανεφοδιασμός ρυθμίζονταν από νόμους του οθωμανικού κράτους, οι οποίοι ελάμβαναν υπόψη τις ειδικές γεωγραφικές και ανθρωπολογικές συνθήκες κάθε περιοχής[74].

Για την περιοχή της Καστοριάς το οθωμανικό κράτος είχε εκδώσει το έτος 1529/30 (937) τρεις κανούν (kanun, νόμος)[75], σχετικά με τον badj - εισπραττόμενο φόρο για κάθε είδος που

67. Chadschi Chalfa, 97-98.
68. Todorov - Velkov 1988, 272, πίν. 1, 2.
69. Βλ. EI², s.v. kharadj (C.Orhonlu).
70. Ö.L.Barkan, 894 yili Cizyesinin,Tahsilâtina âit Muhasebe Bilançolari, Belgeler I, 1 (1964), 90, πίν. 47. Γιά τα άσπρα βλ. Ν.Σβορώνος, Η νομισματική κυκλοφορία στην τουρκοκρατία, Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 19, 1980, 304-306, όπου και βιβλιογραφία.
71. Τοντόροφ 1986, 262, σημ. 21.
72. ΟΑΚ 214/5 του Ανατολικού τμήματος της Βιβλιοθήκης της Σόφιας.
73. Todorov- Velkov 1988, 273.
74. H.Inalcik, The foundation of the ottoman economico-social system in cities, Studia Albanica III, La ville balkanique XVe-XIXe siècles, Sofia 1970, 17-24. Alexander 1985, όπου και βιβλιογραφία.
75. Basvekalet Arsivi της Κωνσταντινούπολης. Έγγρ. TD 167. Alexander 1985, 28-29, 222-224.

διακινείτο σε πόλεις ή χωριά που διέθεταν αγορά[76]- της αγοράς της πόλης της Καστοριάς, την επιβολή της δεκάτης, το φόρο των ψαριών, το φόρο οικογενειακών εστιών της περιοχής και της πόλης, και έναν νόμο για τους δασμούς της Πύλης της Ακροπόλεως της Καστοριάς[77].

Ο νόμος για τον badj της αγοράς της πόλης ορίζει το ποσόν των άσπρων που εισπράττονταν ανάλογα με τα φορτία των εισαγομένων και εξαγομένων ειδών (είδη διατροφής, υφάσματα, δέρματα και άλλες πρώτες ύλες)[78].

Η εισαγωγή στην πόλη τσόχας, υφασμάτων, ατσαλιού και κασσιτέρου απαιτούσε πληρωμή φόρου τελωνείου, gumruk[79], 4% σε άσπρα[80].

Ο δεύτερος νόμος αναφέρεται στην επιβολή της δεκάτης στα αμπέλια και στα δημητριακά στο ναχιγιέ της Καστοριάς, στον salariye, έναν ειδικό φόρο που επιβάλλονταν κυρίως στα δημητριακά και στα προϊόντα της αμπέλου[81] και στο φόρο των αλιευμένων ψαριών[82]. Τον προηγούμενο αιώνα, συγκεκριμένα στα 1477, από την ανάλυση των εισοδημάτων της πόλης της Καστοριάς γνωρίζομε ότι η σχέση ανάμεσα στη δεκάτη την εισπραττόμενη πάνω στα δημητριακά προϊόντα, τα αμπέλια και τα εισοδήματα των εμπορικών δασμών είχε για την Καστοριά την αναλογία 31:24:22[83].

Την ίδια χρονιά οι φόροι badj και niyabet[84] συνιστούσαν το 28,2% της φορολογικής προσόδου. Το ποσοστό της δεκάτης στα αμπέλια, που αποτελούσε το 24,2% της συνολικής φορολογικής προσόδου, δείχνει ότι η δεκάτη στα αμπέλια αντιπροσώπευε ένα από τα κύρια κονδύλια του ετήσιου εισοδήματος της πόλης. Σε σύγκριση με το εισόδημα από τα αμπέλια, το εισόδημα από τα δημητριακα ήταν πολύ μικρότερο και αποτελούσε το 3,4% της συνολικής προσόδου[85].

Ξαναγυρνώντας στο νόμο του 1529/30 σημειώνουμε την επιβολή του φόρου των εστιών (καπνικόν), tutunluk, που επιβαλόταν στους μη οθωμανούς μετανάστες από αγροτικές περιοχές, οι οποίοι ήταν εγκαταστημένοι μόνιμα στην πόλη της Καστοριάς[86].

Τον 16ο αιώνα, πληρωνόταν από τον αστικό πληθυσμό Καστοριάς και Σερρών φόρος αξίας 1000 άσπρων για κοπάδια αλόγων (resm-ihergele)[87].

Τέλος, ειδικοί δασμοί καταβάλονταν για τα προϊόντα που εισέρχονταν στην πύλη της Ακροπόλεως της Καστοριάς, από τα οποία ο νόμος του 1529/30 αναφέρει ζώα, ξύλα, πεπόνια και γάλα[88].

---

76. Βλ. EI², s.v. badj (M.F.Köprülü). Beldiceanu 1973, 292- 293.
77. Alexander 1985, 222-224.
78. Alexander 1985, 222-223.
79. Alexander 1985, 26-27.
80. Alexander 1985, 222-223.
81. Alexander 1985, 490.
82. Alexander 1985, 223-224.
83. Sokoloski 1958, αρ. I, 297-313. Ν. Τοντόροφ, Όψεις της μετάβασης από τον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, Αθήνα 1979, 267.
84. Beldiceanu 1973, 302, σημ. 1, 2 όπου και βιβλιογραφία.
85. Τοντόροφ 1986, 134.
86. Alexander 1985, 427-428.
87. Β.Μουταφτσίεβα, Αγροτικές Σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.) μτρφ. Ε. Μπαλτά, Αθήνα 1990, 275-276, σημ. 220.
88. Alexander 1985, 224.

Εκτός από τους παραπάνω νόμους, γνωρίζομε και ειδικές διατάξεις που αφορούσαν στην περιοχή της Καστοριάς, όπως αυτή του Μωάμεθ Β΄ (1451-1481) σχετικά με το φόρο των προβάτων. Σύμφωνα με την διάταξη αυτή, οι εισπράκτορες του φόρου θα μετέβαιναν στην περιοχή της Καστοριάς, θα μετρούσαν τα πρόβατα και δεν θα εισέπρατταν περισσότερα από ένα στα τρία. Οι suvari, voynuq και doghandji δεν είχαν το δικαίωμα να αναμειγνύουν τα πρόβατά τους με αυτά των απίστων και οι τελευταίοι δεν έπρεπε να τα κρύβουν. Οι σαντζάκμπεης, καδής και σούμπασης, οι υφιστάμενοί τους, καθώς και οι kethuda της περιοχής Καστοριάς όφειλαν να βοηθήσουν στη συλλογή του φόρου[89].

Την ίδια εποχή (1451-1481), στην περιοχή της Καστοριάς στέλλεται διαταγή σχετική με τους ορυζώνες και την πώληση ρυζιού[90]. Μετά την άνοιξη του 1463 στην Καστοριά και στις περιοχές της δυτικής Ρούμελης εφαρμόζεται ο κανονισμός που απαγορεύει την εισαγωγή και κυκλοφορία ξένου αλατιού[91].

Με βάση τα ποσά των επιβαλλόμενων φόρων τα κυριότερα προϊόντα της περιοχής ήταν κατά τόν 15ο και 16ο αιώνα το κρασί, τα ψάρια και δευτερευόντως τα δημητριακά και το ρύζι. Μεταξύ των δευτερευόντων προϊόντων που καλλιεργούσαν στην περιοχή αναφέρονται τα όσπρια, τα λαχανικά και τα κηπευτικά.

Σχετική με την κτηνοτροφία, που προφανώς ήταν ανεπτυγμένη στην περιοχή, είναι ειδική διάταξη της ίδιας εποχής στην οποία αναφέρεται ονομαστικά η Καστοριά γιά το φόρο των προβάτων[92].

Υπάρχει επίσης η μαρτυρία ότι από την ξυλεία των δασών της περιοχής Καστοριάς κατασκευάζονταν τον 15ο αιώνα κουπιά[93].

Υποθέτομε ότι οι αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες, καθώς και η αλιεία αποτελούσαν την κύρια απασχόληση του πληθυσμού κατά την τελευταία περίοδο της βυζαντινής κυριαρχίας καθώς και την εποχή μετά την τουρκική κατάκτηση[94]. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός της πόλης, εκτός από τους στρατιώτες, περιελάμβανε κρατικούς υπαλλήλους με διοικητικά, θρησκευτικά και στρατιωτικά καθήκοντα, καθώς και βιοτέχνες. Γνωρίζομε ότι στα μέσα του 15ου αιώνα υπήρχαν μεταξύ των 22 μουσουλμανικών οικογενειών της πόλης 14 οικογένειες τεχνιτών. Ήταν ράφτες, παπουτσήδες, λιναράδες, σαμαράδες, χρυσοχόοι και επεξεργαστές μετάξης[95]. Η μνεία αυτή γιά την καλλιέργεια της μετάξης είναι σημαντική διότι επιβεβαιώνει μαρτυρία του προηγούμενου αιώνα γιά εξαγωγή μεταξιού.

---

89. F. Babinger, Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatsverwaltung am Ausgang der Herrschaft Mehmeds II des Eroberers, München 1956, 120-125 (τουρκικό κείμενο). Για τους αξιωματούχους βλ. Beldiceanu 1973, 289-313 στα αντίστοιχα λήμματα, όπου και βιβλιογραφία. Για τους φόρους βοσκής και προβάτων βλ. Σπ. Ασδραχάς, Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία, Αθήνα 1978, 279, σημ.10.

90. Γιά την καλλιέργεια του ρυζιού στην οθωμανική αυτοκρατορία βλ. N. Beldiceanu- I. Beldiceanu-Steinherr, Riziculture dans l'empire ottoman (XIVe- XVe siècle), Turcica 9/2-10 (1978), 9-28. H. Inalcik, Rice cultivation and the çeltükci-reayâ System in the Ottoman Empire, Turcica XIV (1982), 69-141. Για τους ορυζώνες βλ. B.A. Cvetkova, Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles, Revue des Etudes Islamiques XXXVIII/2 (1970), 70-71.

91. Beldiceanu 1960, 97.

92. Babinger, ό.π., 120-125.

93. Marino Sanuto τ. 2, Μάϊος 1499, 710.

94. Βλ. Α. Λαΐου, Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή, Αθήνα 1987 (μτφρ. Αγλ. Κάσδαγλη), 22-23.

95. Sokoloski 1970, 95.

Όπως στις περισσότερες τουρκοκρατούμενες περιοχές, στην Καστοριά είχε δραστηριοποιηθεί ο μη μουσουλμανικός πληθυσμός, κυρίως χριστιανικός και εβραϊκός[96]. Ο χριστιανικός πληθυσμός, που και αριθμητικά υπερτερούσε, είναι προφανές ότι κυριαρχούσε στην οικονομική ζωή της πόλης. Εκτός από την ενασχόληση με την καλλιέργεια, παραγωγή και διάθεση των αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων της περιοχής, τα είδη των οποίων θα αναφερθούν παρακάτω, είναι προφανές και επιβεβαιώνεται από τους οθωμανικούς νόμους ότι ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού είχε ως κύριο επάγγελμα την αλιεία, εκμεταλλευόμενο την ύπαρξη της λίμνης[97]. Τα αλιευτικά σκάφη – που θα πρέπει να έμοιαζαν με αυτά που χρησιμοποιούνται έως σήμερα στην Καστοριά[98] – κατασκευάζονταν πιθανώς από την ξυλεία της περιοχής, δεδομένου ότι στα 1531, σύμφωνα με το ημερολόγιο του Marino Sanuto, στην Καστοριά κατασκεύαζαν κουπιά[99].

Την ύπαρξη τεχνιτών γιά την επεξεργασία μετάλλων γνωρίζομε από μνεία που αναφέρει συνοικία σιδεράδων στην πόλη, από τα μέσα του 15ου αιώνα[100] και την εισαγωγή πρώτων υλών, όπως χάλυβα και κασσίτερου[101]. Επιπλέον γνωρίζομε την ύπαρξη εξαγώγιμων προϊόντων, όπως ήταν οι ασπίδες και οι σέλλες[102].

Από τα μέσα του 15ου αιώνα μαρτυρούνται στην Καστοριά συνοικίες ραφτών, χρυσοχόων, σαμαροποιών και γουναράδων[103]. Η επεξεργασία της γούνας θα πρέπει να απασχολούσε ένα σημαντικό αριθμό των βιοτεχνών της πόλης μιά και σύμφωνα με τον νόμο του 1529/30 οι καστοριανοί εξήγαν γούνες, ενώ εισήγαν γούνινα δέρματα και δέρματα βουβαλιών[104]. Αργότερα, στα μέσα του 17ου αιώνα η πόλη *ἦταν περίφημη γιά τούς χριστιανούς γουναράδες πού ἐμπορεύονταν κυρίως μέ τήν Κωνσταντινούπολη, ἀλλά μερικοί ἀπό αυτούς εἶχαν φθάσει ὡς τή Ρωσία*[105].

Η πληροφορία ότι στις πόλεις την εποχή αυτή υπήρχε μια κατηγορία τοπικών εμπόρων, κατόχων καταστημάτων[106], ενισχύεται από τη μνεία συνοικίας εμπόρων στα μέσα του 15ου

---

96. Al. Ducellier, Les mutations de l'Albanie au XVe siècle. Du monopole ragusain à la redécouverte des fonctions de transit, Et. Balkaniques 1 (1978), 71= VR 1987, XVII.

97. Στα μέσα του 15ου αιώνα υπήρχε συνοικία ψαράδων στην πόλη (Sokoloski 1970, 95). Στον νόμο του 1529/30 αναφέρεται ψάρεμα με γρίπο (είδος καλαθιού) και δίχτυα: Alexander 1985, 224. Τους τρόπους ψαρέματος στη λίμνη περιγράφει και ο Εβλιγιά Τσελεμπή: Δημητριάδης 1973, 172-173.

98. Τα αλιευτικά σκάφη-μονόξυλα- της λίμνης κατά τον 18ο αιώνα περιγράφει με αρκετές λεπτομέρειες ο W.M.Leake, Travels in Northern Greece, London 1835, 325-326. Στις αρχές του αιώνα μας ο Μ. Παπακωνσταντίνου αναφέρει (Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαιδεία ΙΔ΄, 1930, λήμμα Καστορία): *ἡ συγκοινωνία μεταξύ τῆς πόλεως καί τῆς λίμνης ἐκτελείται διά λέμβων πρωτογόνου σχεδίου, αἱ ὁποῖαι καλοῦνται καράβια. Ἡ ἁλιεία διά λέμβων μικροτέρου σχήματος, τάς ὁποίας οἱ ἐντόπιοι καλοῦν μονόξυλα, διότι ἡ τρόπις αὐτῶν ἀποτελεῖται ἐκ μιᾶς μόνο, σανίδος.*

99. Marino Sanuto, τ. 55, Φεβρουάριος 1531, 531-532. Γιά την κατασκευή πλοίων γενικά βλ. B. A. Cvetkova, Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siecles, Revue des Etudes Islamiques XXXVIII/2 (1970), 71-72.

100. Sokoloski 1970, 95.

101. Alexander 1985, 222-223.

102. Sokoloski 1970, 95.

103. Sokoloski 1970, 95. Βλ. και Κ.Κεφαλάς, Λαϊκή Τέχνη, Η Μακεδονία κατά τους νεώτερους χρόνους, στό Μακεδονία 1982, 437.

104. Alexander 1985, 222-223.

105. Δημητριάδης 1973, 49, 171.

106. Cvetkova, ό.π., 67.

αιώνα[107], από την πληροφορία ότι τον 16ο αιώνα στα βακούφια της περιοχής Καστοριάς είχαν δοθεί και 27 καταστήματα[108] και από τη μαρτυρία του Εβλιγιά Τσελεμπή ότι τον 17ο αιώνα υπήρχαν στην πόλη τουλάχιστον εκατό καταστήματα[109].

Κέντρο διαθέσεως των προϊόντων της περιοχής ήταν η αγορά της πόλης. Τα κύρια προϊόντα της τοπικής παραγωγής ήταν σύμφωνα με τις πηγές - κυρίως τους κανούν- τα προϊόντα της αμπέλου, δημητριακά, ψάρια[110] και γούνες[111]. Ως προϊόντα εξαγωγής είναι γνωστά τα παστά ψάρια, το κρασί[112], οι σέλλες, οι γούνες και οι ασπίδες[113]. Ως προϊόντα εισαγωγής αναφέρονται τα δέρματα, οι κάπες, τα μάλλινα χαλιά και τα υφάσματα[114].

Εκκλησιαστική ζωή και δράση

Εκκλησιαστικά η Καστοριά και μετά την κατάκτησή της εξακολουθούσε να υπάγεται στην αυτοκέφαλη Αρχιεπισκοπή Αχρίδος[115]. Οι σχέσεις του τουρκικού κράτους με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδος φαίνεται ότι ήταν σταθερά καλές, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 15ου αιώνα[116]. Ο χρόνος μετατροπής της επισκοπής Καστορίας σε μητρόπολη δεν είναι ακριβώς καθορισμένος. Η πόλη ήταν επισκοπή μέχρι το 1481 σύμφωνα με σημείωμα χειρογράφου (φ. 193β) στο οποίο αναφέρεται *τοῦ ταπεινοῦ ἐπισκόπου Ἰωσήφ, Καστωρίας καί Μολείσκου καί Ἀνασελίτζας ἐν ἔτει αυπθ' Φεβρουαρίου κδ'*[117]. Η πρώτη μέχρι στιγμής γνωστή μνεία που αναφέρει την Καστοριά ως μητρόπολη είναι του Ιουλίου 1532 στον κώδικα 2751 της Μητροπόλεως Καστορίας, τώρα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αθήνας. Στον κώδικα αυτόν αναφέρεται: *τοῦ πανιερωτάτου μητροπολίτου ἡμῶν κυρίου Ἀκακίου*[118]. Η επόμενη μνεία της Καστοριάς ως μητροπόλεως υπήρχε σε επιγραφή του ναού της Αγίας Ελεούσας του έτους 1551, όπου αναφερόταν *ἀρχιερατεύοντος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Καστορίας κυρίου Μεθοδίου καὶ πρωτοθρόνου πάσης Βουλγαρίας*[119].

---

107. Sokoloski 1970, 95.
108. Sokoloski 1970, 97.
109. Δημητριάδης 1973, 49.
110. Κυπρίνοι και μικρά ψάρια: Alexander 1985, 222-224. Τα ψάρια της λίμνης περιγράφει ο Εβλιγιά Τσελεμπή (Δημητριάδης 1973, 172-174) και τον 18ο αιώνα ο Leake (W.M.Leake, Travels in Northern Greece, London 1835, 327).
111. Alexander 1985, 222-224.
112. Σύμφωνα με πληροφορία του Χατζή Κάλφα, το β΄ μισό του 17ου αιώνα, στην Καστοριά γινόταν μεγάλο εμπόριο κρασιού (Hadschi Chalfa, 97).
113. Alexander 1985, 222-224.
114. Alexander, ό.π.
115. H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Geschichte und Urkunden, Leipzig, 1902 19-21. Γιά την αρχιεπισκοπή Αχρίδος βλ. σελ. 29.
116. A. Matkoski, Les relations entre l'archévêché d' Ohrid et l'état turc, 6ème Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, Sofia 1989, Résumés et Communications, Histoire, 2, 42-43.
117. Α. Παπαδόπουλος -Κεραμεύς, Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη ΙΙΙ, 114, αρ. 57. Γιά τον επίσκοπο Ιωσήφ βλ. Β. Ατέσης, Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος από αρχής μέχρι σήμερον, ΕΦ 56, (1974), 451. Τσαμίσης 1949, 67. R. Janin, Castoria, DHGE XI, 1458.
118. Σ. Βαρναλίδης, Ο Καστορίας μητροπολίτης και όχι επίσκοπος κατά τον ΙΣΤ΄ αιώνα, Μακεδονικά 22 (1982), 496-497.
119. Χρηστίδης 1922, 175. Ορλάνδος 1938, 181. Τσαμίσης 1949, 128-129.

Σχετικά με την εκκλησιαστική ζωή της πόλης την εποχή αυτή, γνωρίζουμε ότι ο ηγούμενος της μονής Γηστερνιοτίσσης Γρηγόριος παρήγγειλε το 1341 ένα συναξάριο Μαρτίου- Σεπτεμβρίου στο μοναχό Διονύσιο[120] ή Διομήδη[121], ότι ένας αρχιμανδρίτης Γαλακτίων, του οποίου την αδελφή είχε νυμφευθεί ο πρωτόπαπας Παπασταματίου, ήταν πιθανώς κτήτωρ του Αγίου Αλυπίου και ότι η μοναχή Ευπραξία, στα 1485/86 είχε την οικονομική δυνατότητα να αναλάβει τα έξοδα ανεγέρσεως και τοιχογραφήσεως του ναού του Αγίου Νικολάου. Στα μέσα του 15ου αιώνα σε τουρκικό κατάστιχο, στο οποίο αναφέρονται οι εκκλησίες και τα μοναστήρια της πόλης, οι ναοί ορίζονται με τα ονόματα των ιερέων τους[122]. Στα 1490 ο ιερέας Μανόλης είχε αναλάβει να συγκεντρώσει το υπόλοιπο περασμένων ετών του κεφαλικού φόρου (cizye) από ορισμένους χριστιανούς και να τον παραδώσει στον καδή της πόλης, σύμφωνα με την κατάσταση που ο τελευταίος τού είχε παραδώσει[123].

Οι κοσμικοί άρχοντες και οι απεικονίσεις τους

Στα επιφανή πρόσωπα της καστοριανής κοινωνίας του δεύτερου μισού του 14ου αιώνα, όπως δηλώνει τουλάχιστον η πλούσια αμφίεση, θα πρέπει να ανήκαν η Ευφροσύνη, ο Μανουήλ, γιός του Μιχαήλ Μουστάκη, η Άννα και η κόρη της, που εικονίζονται στο ναό του Ταξιάρχη Μητροπόλεως, όπου πιθανώτατα ετάφησαν (εικ. 82-84). Η Ευφροσύνη φέρει μακριά κόκκινη εσθήτα και εξωτερικά σε βαθύτερο χρώμα επενδύτη. Ο Μανουήλ απλό ανοιχτόχρωμο πουκάμισο με σκούρα ζώνη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το ένδυμα και το κάλυμμα της κεφαλής μιας δεόμενης νέας γυναίκας που φορεί εσωτερικό πουκάμισο με ανθέμια και πράσινο χιτώνα με τετράγωνα σχέδια, πορπούμενο στο στήθος. Το κάλυμμα της κεφαλής της, το λεγόμενο "κοκόσνικ" μιμείται τα "τυμπάνια" των βυζαντινών αυτοκρατείρων, τα οποία αργότερα φορούσαν και οι ευγενικής καταγωγής γυναίκες των επαρχιών[124]. Στην παράσταση ενός άνδρα και μικρού παιδιού που τους ευλογεί ο Χριστός Ελεήμων, το εσωτερικό ένδυμα του άνδρα στολίζει ζώνη δεμένη στο πλάϊ, όπως συνηθιζόταν τον 14ο-16ο αιώνα σε παραστάσεις λαϊκών, κυρίως στη Μακεδονία[125].

Ο χορηγός του ναού των Αγίων Τριών, *κυρ Θεόφιλος Πανκράτης* αποκαλείται στην επιγραφή *εὐγενέστατος*, δηλωτικό της ευγενικής του καταγωγής. Δυστυχώς δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες γιά το δωρητή και τη θέση του στην τουρκοκρατούμενη κοινωνία της Καστοριάς την εποχή εκείνη. Οπως φαίνεται από τη γλώσσα της επιγραφής, τις υπόλοιπες επιγραφές του ναού και το εικονογραφικό πρόγραμμα, που περιλαμβάνει και την απεικόνιση του αγίου Γρηγορίου Παλαμά, ο Θεόφιλος Πανκράτης θα πρέπει να σχετιζόταν με λογίους κύκλους, πιθανώς της Θεσσαλονίκης και να ήταν ενήμερος των εκκλησιαστικών γεγονότων του καιρού του.

120. Σύμφωνα με την ανάγνωση του Λ. Πολίτη (χφ. Εθνικής Βιβλιοθήκης 2679, φ. 1341).
121. PLP, αρ. 5424. Η μονή πιθανώς ταυτίζεται με το σημερινό ναό της Φανερωμένης (Τσαμίσης 1949, 115-116. Γκολομπίας 1986, 320, σημ.1).
122. M. Sokoloski, Costur i Costursko vo srednata na XV vek, Istorija II (1966), 124.
123. Todorov-Velkov 1988, 273.
124. Ορλάνδος 1938, 102, σημ. 1.
125. Ορλάνδος 1938, 100, εικ. 68.

Στο ναό της Κουμπελίδικης, ο *νέος κτήτωρ* Ανδρόνικος, στα 1495/96 εκτός από την τοιχογραφία της Θεοτόκου του Πάθους προσέθεσε προφανώς τον εξωνάρθηκα του ναού και μερίμνησε για την τοιχογράφηση.

Στις αρχές του 16ου αιώνα, ο Ακτάσης, υιός Αλέξη και η μητέρα του (εικ. 86), που απεικονίζονται στο ναό του Αγίου Νικολάου Μαγαλειού με αποδοσμένα ρεαλιστικά τα χαρακτηριστικά και τα ενδύματά τους, προβληματίζουν ως προς την καταγωγή, που μοιάζει ξενική λόγω των ονομάτων τους, αλλά και ως πρός την κοινωνική τους θέση στην πόλη, μια και ο Χριστός που ευλογεί το νέο άνδρα, του προσφέρει διάδημα, σημάδι της αρχοντικής γενιάς του. Αξίζει να εξετασθεί ιδιαίτερα η ενδυμασία του Ακτάση[126], που φέρει λευκό πουκάμισο με εμφανή τα θηλύκια που συγκρατούν τα κουμπιά και μία πιθανόν ένθετη μαύρη ταινία. Εξωτερικά φέρει επενδύτη χωρίς μανίκια, του οποίου διακρίνομε τη γούνινη επένδυση. Χαρακτηριστικό είναι και το καπέλλο του Ακτάση, το οποίο στο κέντρο σχηματίζει γείσο[127]. Παρόμοιο καπέλλο συναντήσαμε σε τοιχογραφίες του 16ου αιώνα στο νάρθηκα του Πατριαρχείου του Peć (1561) και στο ναό της Studenica (1568) στη Γιουγκοσλαβία, σε τοιχογραφία του αγίου Γεωργίου του Νέου, της Σόφιας[128]. Τα καστανά μαλλιά της γυναίκας πέφτουν λυτά στους ώμους κάτω από ένα όχι συνηθισμένο καπέλλο που μοιάζει να είναι φτιαγμένο από γούνα ή χονδρό ύφασμα και στη μέση σχηματίζει ίσως κάποιο κόσμημα[129]. Το καπέλλο της μοιάζει με αυτό της Μηλίτσα, κτητόρισσας της μονής Matka (1496/97) στην περιοχή της Αχρίδας[130].

Μνημειακές μαρτυρίες

Αρχιτεκτονική

Εκτός από τον τύπο του μονόχωρου ναού με τις μικρές διαστάσεις είναι δύσκολο να προσδιορισθούν τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των ναών της Καστοριάς που κτίσθηκαν αυτήν την εποχή λόγω των πολλαπλών επεμβάσεων, προσθηκών και φθορών, που έχουν υποστεί. Με αρκετές επιφυλάξεις, εφόσον δεν έχουν γίνει ολοκληρωμένες αρχαιολογικές εργασίες αποκαταστάσεως, θεωρούμε ότι στους ναούς της εποχής αυτής ανήκουν οι Άγιοι Τρεις (εικ. 88), ανακαινισμένος μονόχωρος ναός με προσθήκη (μετά το 1940) ανοιχτής στοάς στη

126. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 176.

127. Βλ. και Garidis 1989, 73-74. Η περιγραφή του κουστουμιού του Ακτάση που παραθέτει είναι λίγο διαφορετική. Ο ίδιος ερευνητής θεωρεί περίεργο ότι ο Ακτάσης φορά καπέλλο μέσα στην εκκλησία.

128. Φωτογραφία βλ. Garidis, ό.π., 247.

129. Σχετική κόμμωση παρατηρούμε στη μαία από την παράσταση της Γεννήσεως του Χριστού στο Παλαιό καθολικό Μετεώρων και στον Άγιο Νικόλαο Ευπραξίας στην Καστοριά. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 183α, Garidis 1989, 74. και Georgitsoyanni 1992, 107-108.

130. Βλ. G.Subotić, L' école de la peinture d'Ohrid au XVe siècle, Belgrade 1980, εικ. αρ. 105. Βλ. και Ε. Γεωργιτσογιάννη, Εικονογραφικές παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του Παλιού Καθολικού στη μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων (1453), Θεσσαλικό Ημερολόγιο 15 (1989), 99, όπου συσχετισμός με άλλες παραστάσεις και με τους κεφαλοδέσμους της ελληνικής λαϊκής φορεσιάς.

νότια πλευρά[131] και ο σύγχρονός του ναός του Ιωάννου του Προδρόμου στην πλατεία Ομονοίας (εικ. 96), που έχει επίσης επισκευασθεί[132]. Στην ίδια εποχή ανήκουν ο επισκευασμένος μικρός ναός του Αγίου Αλυπίου με μεταγενέστερο νάρθηκα[133], ο λιθόκτιστος μονόχωρος ναός με ξυλοδεσιές της Παναγίας της Ρασσιώτισας, επισκευασμένος στη δυτική πλευρά[134], ο μικρός ναός του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας ή Δάλλα, για τον οποίον ο Τσαμίσης έγραφε στα 1949: *ὁ ναός ἐτοιμόρροπος ὢν ἐπεσκευάσθη πρό τινων ἐτῶν καί πολλαί τοιχογραφίαι κατέπεσον*[135]. Επίσης ο Άγιος Ανδρέας του Ρουσούλη, μικρός ναός, κτισμένος με λιθοδομή και ξυλοδεσιές[136], ο Άγιος Νικόλαος του Μαγαλειού (εικ. 85, 87)[137] και ο Άγιος Νικόλαος της ενορίας Μουζεβίκη, ο επονομαζόμενος της Θεολογίνας, επιμήκης ναός με νάρθηκα και πεντάπλευρη αψίδα, κτισμένος με λιθοδομή και οριζόντιες ξυλοδεσιές, ο οποίος στα 1949 ήταν *ετοιμόρροπος*[138]. Στα κτίσματα αυτής της περιόδου πρέπει να περιληφθεί και ο εξωνάρθηκας που προστέθηκε στη δυτική πλευρά της Παναγίας Κουμπελίδικης[139].

Τοιχογραφίες

Κίνηση τοπικού χαρακτήρα

Κατά τη εποχή που εξετάζομε η καλλιτεχνική παραγωγή στη Μακεδονία αναπτύσσεται κυρίως στο πρώτο και το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα και εντοπίζεται ιδιαίτερα στο χώρο της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας[140]. Αυξημένη παρουσιάζεται η δραστηριότητα τοιχογραφικών εργαστηρίων στην περιοχή της Καστοριάς[141].

---

131. Από το αρχικό κτίσμα παρέμειναν το ιερό και τα δίλοβα παράθυρα· βλ. Ορλάνδος 1938, 183 (θεωρεί το ναό τελείως ανακαινισμένο). Τσαμίσης 1949, 137. Π. Λαζαρίδης, Βυζαντινά, Μεσαιωνικά και Νεώτερα μνημεία Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας, ΑΔ 30 (1975) Β2-Χρονικά, 269, πίν. 178, 179α. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 42, εικ. 4-5 (κάτοψη). Ε. Τσιγαρίδας, Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Ι΄ (1980- 81), 273, σημ. 2. Τσιγαρίδας 1985-86, 386.

132. Χρηστίδης 1922, 166. Ορλάνδος 1938, 180. Τσαμίσης 1949, 137. Ενδιαφέρουσα είναι η μαρτυρία του τελευταίου: *ἐπεκευάσθη πρό πολλῶν ἐτῶν καί ἤδη μόνον ἐκ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ βήματος σώζεται τοιχογραφία μετά δύο στρωμάτων ἀσβεστοχρίσματος ὡς καί τοιαύτη ἄνωθεν τοῦ ἱεροῦ βήματος μετά ζωηροῦ χρώματος.* Τσιγαρίδας 1985-1986, 386.

133. Χρηστίδης 1922, 227. Ορλάνδος 1938, 167. Τσαμίσης 1949, 126.

134. Χρηστίδης 1922, 172. Ορλάνδος 1938, 159-160. Τσαμίσης 1949, 129. Τσιγαρίδας 1988, 17.

135. Τσαμίσης 1949, 126. Βλ. επίσης Χρηστίδης 1922, 227 και Ορλάνδος 1938, 167.

136. Χρηστίδης 1922, 277. Ορλάνδος 1938, 168. Τσαμίσης 1949, 138. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 45.

137. Χρηστίδης 1922, 278. Ορλάνδος 1938, 166. Τσαμίσης 1949, 126. Ναός, μικρός μονόχωρος. Βλ. και Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από τον 10ο αιώνα έως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393, Συμβολή στη Βυζαντινή Αρχιτεκτονική, Αθήναι 1979, 61, σημ. 604.

138. Τσαμίσης 1949, 135. Γενικά για το ναό Χρηστίδης 1922, 171-172. Ορλάνδος 1938, 158-159. Τσαμίσης 1949, 135-136.

139. Ο Τσαμίσης (1949, 109) σημειώνει για τον εξωνάρθηκα: *προσετέθη κατόπιν καί νέον μέρος πρός δυσμάς ἐκ 2 μέτρων μήκους καί 2 μέτρων πλάτους, ὅπερ ἐξετάζοντες βλέπομεν ὅτι ὑπολείπεται πολύ κατά τήν τέχνην τοῦ πρώτου.*

140. Βλ. E. Tsigaridas, Monumental Painting in Greek Macedonia during the fifteenth century, Holy Image-Holy Space, 54-60.

141. Ο καθαρισμός των τοιχογραφιών στα μνημεία που θα αναφερθούν δεν έχει ολοκληρωθεί και οι τοιχογραφίες είναι ανεπαρκώς ή καθόλου δημοσιευμένες, γεγονός που δυσκολεύει κατά πολύ την οριστική συναγωγή συμπερασμάτων.

Στα τέλη του 14ου αιώνα, λίγα χρόνια μετά την τουρκική κατάκτηση, μία καλλιτεχνική κίνηση τοπικού αυτή τη φορά χαρακτήρα εμφανίζεται στην πόλη. Πρόκειται γιά ζωγράφους, όχι μόνο τοιχογραφιών αλλά και φορητών εικόνων, που στην τέχνη τους κυριαρχεί το αντικλασικό ρεύμα, η ρεαλιστική απόδοση και η τάση προς το επίπεδο και το γραμμικό. Οι ντόπιοι, όπως φαίνεται, καλλιτέχνες εξαντλούν τα εκφραστικά μέσα που επικράτησαν τον περασμένον αιώνα και οργανώνουν συνθέσεις απλές και συμμετρικά οργανωμένες. Στο καλλιτεχνικό αυτό ρεύμα ανήκουν οι πρόσφατα ανακαλυφθείσες τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Τριών (1401) (εικ. 88) από τις οποίες σήμερα διακρίνονται ορισμένα τμήματα στον κυρίως ναό, όπως η κεφαλή της Παναγίας (εικ. 89) και ειλητό από παράσταση Δεήσεως (εικ. 90) και κεφαλή αγίου με καπέλλο, παρόμοιο με τα καπέλλα των αγίων στους ναούς Αγίου Αθανασίου Μουζάκη και Αγίου Νικολάου Ευπραξίας. Την παράσταση της Δεήσεως, στην ίδια θέση μέσα στο ναό θα συναντήσομε και λίγο αργότερα, στις τοιχογραφίες των ναών που διακοσμήθηκαν από το ονομαζόμενο εργαστήριο της Καστοριάς. Στην πρόθεση εικονίζονται ολόσωμοι οι άγιοι Στέφανος και Ρωμανός ο Μελωδός. Στην αψίδα του ιερού οι ιεράρχες Αθανάσιος, Βασίλειος και Γρηγόριος Θεολόγος (εικ. 92) κρατώντας ανοιχτά ειλητά και η Θεοτόκος (εικ. 91). Στο διακονικό εικονίζονται οι άγιοι Εύπαλος και Γρηγόριος Παλαμάς (εικ. 93)[142]. Στο ιερό υπάρχουν εκτενείς επιγραφές που συνοδεύουν τις τοιχογραφίες. Η τεχνοτροπία των τοιχογραφιών συνδέεται με αυτήν των μνημείων της ίδιας πόλης του β′ μισού του 14ου αιώνα και του α′ μισού του 15ου και διαπνέεται από ρεαλιστικά και αντικλασικά στοιχεία ενώ ο καλλιτέχνης φαίνεται ενήμερος των καλλιτεχνικών ρευμάτων που προηγήθηκαν, ιδίως αυτών της Θεσσαλονίκης[143].

Στο ίδιο καλλιτεχνικό ρεύμα ανήκουν οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη[144], στο βόρειο τοίχο του οποίου εικονίζονται η Δέηση, ο Ιωάννης ο Θεολόγος και ολόσωμοι άγιοι (εικ. 97, 98). Στην κάτω ζώνη του νότιου τοίχου του ναού εικονίζεται η Θεοτόκος ένθρονη και ο άγιος Ανδρέας, στη μεσαία στηθάρια αγίων και στην επάνω ζώνη σκηνές από τη ζωή του Χριστού. Στην ίδια καλλιτεχνική τάση ανήκουν οι τοιχογραφίες του ιερού και της εξωτερικής πλευράς του ανατολικού τοίχου του ανακαινισμένου ναού του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου της συνοικίας Μητροπόλεως (εικ. 94, 95)[145], καθώς και ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού της Κοιμήσεως της Παναγίας (1432) στο χωριό Ζευγοστάσι, κοντά στην Καστοριά[146]. Οι τοιχογραφίες αναπτύσσονται σε τρεις ζώνες και καλύπτουν τις κεραίες του

142. Γιά τις απεικονίσεις του Γρηγορίου Παλαμά στο ναό των Αγίων Τριών και γενικώτερα στους ναούς της Καστοριάς βλ. Τσιγαρίδας 1986, 263-269, πίν. 1-4. Γιά τις απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου Παλαμά σε τοιχογραφίες του 14ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη βλ. Χρ. Τσιούμη, Οι πρώτες απεικονίσεις του αγίου Γρηγορίου του Παλαμά στη Θεσσαλονίκη. Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην του εν αγίοις πατρός ημών Γρηγορίου Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης του Παλαμά, Θεσσαλονίκη 1986, 247-257.

143. Βλ. Τσιγαρίδας 1986, 282-283, 286, σημ. 56.

144. Πελεκανίδης 1953, πίν. 162-167. T. Velmans, La peinture murale byzantine à la fin du Moyen-Age I, Paris 1977, 250. Για το ναό βλ. Χρηστίδης 1922, 277. Ορλάνδος 1938, 168. Τσαμίσης 1949, 138. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 42, 2-11. Ο ναός είναι εξωτερικά ασβεστωμένος. Ο Μ. Γαρίδης συνδέει ένα τμήμα της διακόσμησης του Αγίου Ανδρέα του Ρουσούλη και του Αγίου Νικολάου της συνοικίας Μουζαβίκη με το εργαστήριο της Καστοριάς (Garidis 1989, 75).

145. Γιά τις τοιχογραφίες βλ. Τσιγαρίδας 1985-86, 386, εικ. 7. Γκολομπίας 1988, 59, εικ. 38. Επιγραφές των τοιχογραφιών του ναού βλ. Μουτσόπουλος 1977, επιγρ. 356, 357. Στον ίδιο ζωγράφο θεωρεί ο Γ. Γκολομπίας ότι ανήκουν και οι επιζωγραφισμένες τοιχογραφίες της κόγχης του ιερού του Αγίου Νικολάου Δραγωτά (Γκολομπίας 1988, 60, σημ. 20, εικ. 3α).

146. Γιά το ναό βλ. Τσαμίσης 1949, 118-119, εικ. 18.

σταυρού, τον τρούλλο και το ιερό[147]. Τεχνοτροπικά εντάσσονται στην αντικλασική παράδοση του 14ου αιώνα και παρουσιάζουν εικονογραφικά στοιχεία και τεχνικά χαρακτηριστικά που παρατηρούνται στο ναό του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη και Αγίου Γεωργίου του Βουνού.

Η καλλιτεχνική αυτή ροπή παρατηρείται και σε φορητές εικόνες της εποχής, που προφανώς ζωγραφίστηκαν από τους ίδιους καλλιτέχνες που εκτέλεσαν και τις τοιχογραφίες. Οι περισσότερες βρέθηκαν στο ναό των Αγίων Τριών (1401) και βρίσκονται σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς[148]. Πρόκειται για μία εικόνα της Παναγίας Ελεούσας στον τύπο της Γλυκοφιλούσας[149] και για πέντε εικόνες που ανήκαν στο Δωδεκάορτο του ίδιου ναού. Εικονίζουν τη Γέννηση, την Υπαπαντή, την Ανάσταση του Λαζάρου, την Είσοδο στα Ιεροσόλυμα, τη Μεταμόρφωση του Χριστού και την Κοίμηση της Θεοτόκου[150]. Όλες οι εικόνες που αναφέρθηκαν χρονολογούνται με βάση τα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά γύρω στα 1400, εποχή στην οποία ανήκουν και οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Τριών και δεν αποκλείεται να αποτελούν προϊόντα καστοριανού εργαστηρίου. Μία άλλη εικόνα, του Χριστού Παντοκράτορα, που προέρχεται από το ναό του Αγίου Νικολάου της συνοικίας του Αγίου Λουκά και βρίσκεται στο Μουσείο της Καστοριάς, νομίζομε ότι ανήκει στην ίδια αντικλασική καλλιτεχνική τάση των αρχών του 15ου αιώνα, αν και έχει χρονολογηθεί σε προγενέστερη εποχή[151]. Μία μικρή εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας που βρίσκεται στη Συλλογή Δ. Οικονομοπούλου[152] παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες, κυρίως στα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, με τις παραπάνω εικόνες.

Ανεξάρτητες τοιχογραφίες

Στο ναό της Παναγίας Κουμπελίδικης στην εξωτερική όψη του εξωνάρθηκα εικονίζεται η Παναγία ολόσωμη και ορθή με τον μικρό Χριστό, που κοιτάζει έντρομος τον Αρχάγγελο Γαβριήλ με τα σύμβολα του Πάθους[153]. Η παράσταση, που συνοδεύεται από γνωστό επίγραμμα

147. Ε. Τσιγαρίδας, Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως στο Ζευγοστάσι Καστοριάς, Φίλια Έπη εις Γ. Μυλωνάν, Γ', Αθήναι 1989, 335, πίν. 81γ, 82α, 82β-84α. Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις γιά τις τοιχογραφίες του ναού βλ. σελ. 335-338.

148. Γιά την περισυλλογή των εικόνων των ναών της Καστοριάς βλ. Στ. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά Μακεδονίας, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, 229. Ε.Τσιγαρίδας, Περισυλλογή αρχαίων, ΑΔ 27 (1972) Χρονικά - Β2, 572-573. Έκθεση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Εικόνων Καστοριάς, Βυζαντινό Μουσείο Καστοριάς, εκδ. ΤΑΠΑ, Υπουργείο Πολιτισμού- Δήμος Καστοριάς.

149. Ε. Τσιγαρίδας, Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. Ι' (1980-81), 273-287, πίν. 75, 76. Ο ίδιος, Φορητές εικόνες του 15ου αι. του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς, Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη 1995, 348-349, εικ. 8.

150. Βλ. E. Tsigaridas, Holy Image-Holy Space 1988, αρ. 31-36 (όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία). Ε. Τσιγαρίδας, ό.π., 349, εικ. 9, 10.

151. E. Tsigaridas, Affreschi e icone dalla Grecia, αρ. 31 (χρονολογεί στο τέλος 13ου- αρχές 14ου αιώνα). Ο ίδιος, From Byzantium to El Greco, αρ. 14.

152. Βλ. Χρ. Μπαλτογιάννη, Εικόνες, Συλλογή Δ. Οικονομοπούλου, Αθήνα 1985, 20-22, αρ. 6.

153. Ορλάνδος 1938, 135, εικ. 944 όπου και λεπτομερής περιγραφή της τοιχογραφίας του ναού. Χρ. Μαροπούλου-Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς (διατριβή επί διδακτορία), Θεσσαλονίκη 1973, πίν. 57. Για την καταγωγή του τύπου της Παναγίας του Πάθους βλ. Μ. Σωτηρίου, «Παναγία του Πάθους» Πανηγυρικός επί τη 1400η αμφιετηρίδι της Ιεράς Μονής Σινά, Αθήνα 1969, 29-42. Ν. Δρανδάκης, Η Ρεθυμνία εικών Παναγίας του Πάθους, Κρητικά Χρονικά 5 (1951), 61-70.

σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους[154] και από χρονολογημένη το 1495/96 επιγραφή, αποτελεί μια πρώιμη απεικόνιση του τύπου της Παναγίας του Πάθους[155]. Η καθιέρωση αυτού του τύπου φαίνεται ότι έγινε από κρητικούς ζωγράφους, κυρίως από τον Ανδρέα Ρίτζο[156], το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα και προτιμήθηκε στη συνέχεια από πολλούς καλλιτέχνες σε όλα τα μεταβυζαντινά χρόνια[157].

Το σύνολο των εξωτερικών τοιχογραφιών περιλαμβάνει ακόμη τη Δέηση, σκηνές από το Συμπόσιο του Ηρώδη και τον αποκεφαλισμό του Ιωάννη και τον Προφήτη Ηλία[158]. Οι παραστάσεις αυτές αποτελούν καλά δείγματα τοιχογραφιών της εποχής τους, και έχουν συσχετισθεί με αυτές του νάρθηκα της Παναγίας Αιανής στην Πιερία[159] και με τοιχογραφίες ναού της περιοχής των Σκοπίων[160].

Καλλιτεχνική εργασία που δεν ανήκει σε εντοπισμένο εργαστήριο αποτελούν επίσης οι τοιχογραφίες της εξωτερικής όψης του νότιου τοίχου του Ταξιάρχη Μητροπόλεως, στις οποίες εικονίζονται τοπικοί άρχοντες συνοδευόμενοι από επιγραφές που χρονολογούνται στο δεύτερο τέταρτο του 15ου αιώνα[161]. Στις τοιχογραφίες αυτές διακρίνομε τη γνώση των σύγχρονων εικονογραφικών τύπων (Θεοτόκος Γλυκοφιλούσα) και αξιώσεις τέχνης στην απόδοση των προσωπικών χαρακτηριστικών καθώς και των λεπτομερειών των ενδυμασιών[162]. Το ίδιο ανεξάρτητες καλλιτεχνικά θεωρούνται και οι τοιχογραφίες του μονόχωρου, ξυλόστεγου ναού του Ταξιάρχη Γυμνασίου στη συνοικία Οικονόμου[163], που κοσμούν το δυτικό και βόρειο

154. Για το επίγραμμα βλ. Μ. Σωτηρίου, Παναγία του Πάθους, Βυζαντινή εικόνα της μονής Σινά, (ανάτυπον εκ του πανηγυρικού τόμου επί τη 1400η αμφιετηρίδι της Ιεράς Μονής του Σινά), Εν Αθήναις 1969, κθ'. Παρόμοιο επίγραμμα συνοδεύει συχνά μεταβυζαντινές εικόνες της Παναγίας του Πάθους.

155. Για τη βυζαντινή καταγωγή του τύπου βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Μουσείο Μπενάκη, Κατάλογος εικόνων, Αθήναι 1936, 71-72. Ο ίδιος, Σχεδίασμα της βυζαντινής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν, Αθήναι 1957, 74, 187-189. M. Chatzidakis, Icones de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut Hellénique de Venise, Venise 1962, 39-40. Βλ. επίσης Th.Gouma-Peterson, Crete, Venise, the "Madonerri" and a creto-venetian icon in the Allen Art Museum, Allen Art Museum Bulletin XXV.2 (1968), 59-60, σημ. 20 όπου σημειώνεται ότι η τοιχογραφία της Καστοριάς επαναλαμβάνει τον τύπο τοιχογραφίας στο Konče της Γιουγκοσλαβίας του τρίτου τέταρτου του 14ου αιώνα.

156. M. Chatzidakis, Les débuts de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque, Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδου, Βενετία 1974, IV, 175-182, πίν. ΙΑ΄-ΙΒ΄, M. Cattapan, I pittori Andrea e Nicola Rizzo di Candia, Θησαυρίσματα 14 (1977), 199-239. M. Chatzidakis, Icones Grecques à Venise, Venise 1962, XXXII, XL, XLVII.

157. Γιά τη διάδοση του τύπου της Παναγίας του Πάθους βλ. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη, λήμματα αρ. 117, 118, 132, όπου και βιβλιογραφία.

158. L. Hadermann-Misguich, Une longue tradition byzantine. La décoration des églises, Zograf Z (1976), 9. Ξυγγόπουλος, ό.π., 3. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 85. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ό.π., 41-43, πίν. 55, 57.

159. Τσιγαρίδας 1988, 18.

160. Άγιος Γεώργιος στο χωριό Bajani κοντά στα Σκόπια (E.N.Kyriakoudis, Les artistes grecs qui ont participé à la peinture murale des régions sous la juridiction du Patriarchat de Peć pendant sa rénovation (1557-1690), Balkan Studies 24 (1983), 488.

161. Βλ. σελ. 127.

162. Η κακή διατήρηση των τοιχογραφιών και η συνεχιζόμενη φθορά τους καθιστά πλέον δύσκολη την παρατήρηση των λεπτομερειών των παραστάσεων.

163. Ο ναός έχει στην ανατολική πλευρά ημικυκλική κόγχη και στη δυτική πλευρά μεταγενέστερο νάρθηκα, με δύο τυφλές εσωτερικές αψίδες. Η τοιχοδομία του κυρίως ναού είναι ισόδομη με ακανόνιστους λίθους, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι που σχηματίζουν το μονόγραμμα του Χριστού. Βλ. Χρηστίδης 1922, 166. Ορλάνδος 1938, 164. Τσαμίσης 1949, 117. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 41.

τοίχο του ναού με λείψανα ολόσωμων αγίων και την κόγχη, επάνω από την είσοδο στον κυρίως, ναό με τη Θεοτόκο[164]. Πρόσφατα αποκαλύφθηκαν και λίγες τοιχογραφίες του τέλους του 15ου αιώνα στο μονόχωρο ναό του Αγίου Δημητρίου της συνοικίας Οικονόμου[165]. Στον 15ο αιώνα χρονολογούνται και οι τοιχογραφίες του ανατολικού τοίχου του ναού της Παναγίας των Αγίων Αναργύρων[166].

Μία άλλη, λίγο μεταγενέστερη, ανεξάρτητη τάση στον καλλιτεχνικό χώρο της Καστοριάς κατά τον 16ο αιώνα, αντιπροσωπεύουν οι τοιχογραφίες του δεύτερου στρώματος του νάρθηκα, καθώς και οι σκηνές της ανώτερης ζώνης του βόρειου και δυτικού τοίχου του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου του Βουνού[167]. Οι τοιχογραφίες αυτές εντάσσονται σε βορειοελλαδικό εργαστήριο του 16ου αιώνα[168].

Από τις φορητές εικόνες της εποχής αυτής αναφέρομε μία μεγάλη εικόνα του Αγίου Νικολάου, όχι καλά διατηρημένη, που βρίσκεται στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς. Η εικόνα παρουσιάζει τεχνοτροπία συγγενική με μνημεία της Θεσσαλονίκης και του Άθω, χρονολογημένα στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα[169]. Δύο εικόνες, που ανήκουν στο ίδιο Μουσείο, μία αμφιπρόσωπη με τη Θεοτόκο *Φοβερά Προστασία* και την Αποκαθήλωση, και μία εικόνα με παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου ακολουθούν την καλλιτεχνική παράδοση του 14ου αιώνα. Χαμηλότερης καλλιτεχνικής στάθμης είναι οι εικόνες του αγίου Δημητρίου και του αγίου Νικολάου στο ίδιο Μουσείο[170]. Πρέπει ακόμη να αναφερθεί μία εικόνα με την Κοίμηση του αγίου Νικολάου[171] και δύο εικόνες του αγίου Νικολάου με σκηνές από το βίο του, που προέρχονται αντίστοιχα από τους ναούς του Αγίου Νικολάου Πετρίτη και Αγίου Νικολάου της συνοικίας του Αγίου Θωμά[172]. Τέλος, μία αμφιπρόσωπη εικόνα του αγίου Νικολάου με σκηνές από το βίο του, που προέρχεται από το ναό του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας, έχει χρονολογηθεί στον 15ο αιώνα[173] και συνδεθεί τεχνοτροπικά με την τέχνη του Ξένου Διγενή στη μονή Μυρτιάς Αιτωλίας (1491)[174].

Εργαστήριο Καστοριάς

Η σημαντικότερη καλλιτεχνική παραγωγή της Καστοριάς εντοπίζεται στη δράση ενός εργαστηρίου που τοιχογράφησε τουλάχιστον πέντε μνημεία της πόλης και συνδέεται με έναν αρκετά μεγάλο αριθμό μνημείων όλης της Βαλκανικής. Μία πρώιμη έκφραση της τέχνης του εργαστηρίου που αναφέρθηκε παρατηρείται στην τοιχογραφία της Παναγίας Γλυκοφιλούσας

---

164. Τσιγαρίδας 1985-86, 380-381, εικ. 1 και 1988, 18.
165. Τσιγαρίδας 1985-86, 379. Για το ναό βλ. Χρηστίδης 1922, 166. Ορλάνδος 1938, 164-164 (χρονολογεί στον 17ο αιώνα). Τσαμίσης 1949, 117-118.
166. Γκολομπίας 1986, 377, σημ.1.
167. Γιά το ναό βλ. Χρηστίδης 1922, 169. Ορλάνδος 1938, 169-170. Τσαμίσης 1949, 133-134.
168. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 53, 10-12. Τσιγαρίδας 1985-86, 388, εικ. 9. Γκολομπίας 1988, 83, σημ. 88.
169. Th. Papazotos, From Byzantium to El Greco 1987, λήμμα αρ. 25
170. Αδημοσίευτες.
171. N. Ζίας, Εικόνες του βίου και της Κοιμήσεως του αγίου Νικολάου, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Ε΄ (1969), 291-194, πίν. 111. N. Ševčenko, The life of Saint Nicholas in Byzantine Art, Torino 1983, αρ. 43, πίν. 43.1.
172. Ζίας, ό.π., 295-296.
173. N. Zias, Some representations of byzantine cantors, AAA II (1969), 234-235, εικ. 1. Ζίας, ό.π., 277-290, πίν. 104-109. Ševčenko, ό.π., αρ. 44, πίν. 44.0-44.7.
174. Μ.Χατζηδάκης, Η χρονολόγηση μιάς εικόνας της Καστοριάς, ΔΧΑΕ περ.Δ΄, τ. Ε΄ (1969), 303-307, πίν. 115.

με την επωνυμία Ρασιώτισα (εικ. 101)[175] και των δύο αγγέλων που την παραστέκουν, η οποία βρίσκεται στον ομώνυμο ναό της Καστοριάς και δυστυχώς έχει υποστεί επιζωγραφίσεις[176]. Στην τοιχογραφία αυτή της Παναγίας με την επιγραφή *Μ(ΗΤΗ)Ρ Θ(ΕΟ)Υ Η ΡΑΣΙΟΤΗCΑ* αναγνωρίζομε έναν εικονογραφικό τύπο της Παναγίας δεξιοκρατούσας με έντονα συγκινησιακά στοιχεία, ο οποίος πρέπει να είχε αρκετή διάδοση στη Μακεδονία τον 15ο αιώνα (εικ. 102)[177].

Τα οριστικά όμως χαρακτηριστικά του εργαστηρίου θα φανούν στο τοιχογραφικό σύνολο του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας (1485/86). Στην επάνω ζώνη εικονίζονται σκηνές από τη ζωή του Χριστού και στην κάτω ολόσωμοι άγιοι[178]. Ιδιαίτερα πρέπει να προσεχθεί η τοιχογραφία της Μεγάλης Δεήσεως (εικ. 103, 106)[179] που κοσμεί την αψίδα του ιερού, στην οποία εκτός από το Χριστό, τη Θεοτόκο και τον Ιωάννη Πρόδρομο, εικονίζονται και οι άγιοι Θεόδωρος, Γεώργιος και Δημήτριος, ντυμένοι με βασιλικά ενδύματα, στον τύπο της βασιλικής Δεήσεως που είχαμε συναντήσει στο ναό του Αγίου Αθανασίου Μουζάκη τον περασμένο αιώνα (εικ. 67)[180]. Η ίδια παράσταση συναντάται και σε προγενέστερα του ναού του Αγίου Νικολάου μνημεία, όπως στο Παλαιό Καθολικό του Μεγάλου Μετεώρου (εικ. 104) και στον Άγιο Νικήτα Čučer, καθώς και σε μεταγενέστερα μνημεία στην Καστοριά (Άγιος Σπυρίδων και Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού) και στη Γιουγκοσλαβία. Οι τοιχογραφίες των αγνώστων ζωγράφων του Αγίου Νικολάου – πρόκειται τουλάχιστον γιά δύο χέρια (εικ. 109, 110)– παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον όχι μόνο γιατί συνθέτουν ένα σχεδόν ακέραιο εικονογραφικό σύνολο, αλλά και γιατί αντιπροσωπεύουν μία από τις πιο ενδιαφέρουσες δουλειές σε κλασικό ύφος του παραπάνω εργαστηρίου.

Τα τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά του ίδιου εργαστηρίου συναντώνται και στη σκηνή της Βαϊοφόρου (εικ. 100)[181] που σώζεται στο βόρειο τοίχο του ναού του Αγίου Νικολάου της Θεολογίνας, στη συνοικία Αγίου Θωμά[182]. Επίσης, στις αποτοιχισμένες τοιχογραφίες από τον κατεδαφισμένο ναό του Αγίου Σπυρίδωνα της συνοικίας Ελεούσης[183], που φυλάσσονται σήμερα

175. Ο Γ. Γούναρης θεωρεί ότι η επωνυμία αυτή της Παναγίας (Οι τοιχογραφίες των Αγίων Αποστόλων και της Παναγίας Ρασιώτισας στην Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1980, 106-107) προέρχεται από κάποιον κτήτορα Ρασιά ή Ρασιώτη ή από την περιοχή Rasca της Σερβίας, από την οποία πιθανώς προέρχεται και ο τύπος αυτός της Παναγίας.

176. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 229α.β. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 49.12.

177. Βλ. M.Chatzidakis, L'évolution de l'icône aux 11e-13e siècles et la transformation du templon, Actes XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Athènes 1976, I, Art et Archéologie, Athènes 1979, 359-360. Μ.Χατζηδάκης, Κατάλογος Εκθέσεως γιά τα Εκατό Χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 1985, λήμμα αρ. 4.

178. Πελεκανίδης 1953, πίν. 179-188. Garidis 1989, 68-70, πίν. 9, 81-85.

179. Πελεκανίδης 1953, πίν. 186. Garidis 1989, 69, πίν. 82.

180. L. Grégoriadou, L'image de la Déesis Royale dans une fresque du XIVe siècle à Kastoria. Actes du XIVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Bucarest 1971, 47-52.

181. Πελεκανίδης 1953, πίν. 249α.

182. Γιά τις τοιχογραφίες βλ. Μ. Χατζηδάκης, Η χρονολόγηση μιας εικόνας από την Καστοριά, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. 4-5 (1964-69), 306. Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, 90 (1483). Τσιγαρίδας 1988, 18: χρονολογεί στα 1490-1500. Garidis 1989, 74-75, πίν. 90.

183. Γιά το ναό βλ. Χρηστίδης 1922, 175. Ορλάνδος 1938, 182, εικ. 123, 127. Τσαμίσης 1949, 147. Για τις τοιχογραφίες βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Σχετικά με την προέλευση και τη χρονολόγηση δύο τοιχογραφιών του Μουσείου Παύλου Κανελλοπούλου, Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον, τ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1992, 441-447.

στο Μουσείο της πόλης, καθώς και στο Μουσείο Παύλου Κανελλοπούλου στην Αθήνα. Οι παραστάσεις εικόνιζαν τη Μεγάλη Δέηση και τους αγίους με τις αυτοκρατορικές στολές[184] που συναντούμε στο Παλαιό Καθολικό των Μετεώρων και στον Άγιο Νικόλαο της μοναχής Ευπραξίας. Την ίδια τεχνοτροπία εντοπίζουμε επίσης σε ορισμένες τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Δημητρίου της συνοικίας Ελεούσης[185] και στο καλά διατηρημένο τοιχογραφικό σύνολο του ναού του Αγίου Νικολάου Μαγαλειού (1504/5), όπου οι δύο ανώτερες ζώνες παριστάνουν σκηνές από τη ζωή του Χριστού και η κατώτερη ολόσωμους αγίους (εικ. 99, 107)[186]. Πρόκειται χωρίς αμφιβολία για δουλειά του ίδιου εργαστηρίου που με κέντρο την Καστοριά δούλεψε στη Βαλκανική τον 15ο αιώνα, μόνο που στον Άγιο Νικόλαο η τεχνοτροπία είναι λιγότερο κλασική. Ξεχωρίζουν τα σχεδόν τριγωνικά πρόσωπα με τα έντονα χαρακτηριστικά, που παρατηρούμε και στις παραστάσεις των κτητόρων. Το στοιχείο αυτό, καθώς και η ομοιότητα των γραμμάτων των επιγραφών που τους συνοδεύουν με τα γράμματα των άλλων επιγραφών του ναού, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η απεικόνιση των παραστάσεων των χορηγών υπήρξε ταυτόχρονη με τις τοιχογραφίες, παρά τις επεμβάσεις που παρατηρούνται στην απεικόνιση του Ακτάση (εικ. 86)[187], γιά τις οποίες θεωρούμε πιθανώτερο να έγιναν κατά τη διάρκεια της τοιχογράφησης του μνημείου[188].

Με το ίδιο εργαστήριο έχει τέλος συνδεθεί μία παράσταση του αγίου Νικολάου στο βόρειο τοίχο του εσωνάρθηκα του ναού της Παναγίας Κουμπελίδικης (εικ. 108)[189].

Εκτός από τις τοιχογραφίες, οι ζωγράφοι του εργαστηρίου φαίνεται ότι δημιουργούσαν παράλληλα και φορητές εικόνες. Έργα τους πρέπει να είναι η αγία Παρασκευή και τα βημόθυρα του Ευαγγελισμού του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς και πιθανώς οι μεγάλες εικόνες του Χριστού και του Αγγέλου στο ναό του Αγίου Γεωργίου της Ομορφοκκλησιάς, κοντά στην Καστοριά[190].

Η παραγωγή αυτού του εργαστηρίου που εκτελούσε τοιχογραφίες και φορητές εικόνες υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας ανανεώνοντας την καλλιτεχνική παράδοση της Μακεδονίας, καλύπτει το χρονικό διάστημα μεταξύ 1483-1510.

Τα κοινά χαρακτηριστικά αυτών των τοιχογραφιών εντοπίζονται στα εικονογραφικά προγράμματα και στην αναπαραγωγή ορισμένων σκηνών με ιδιαίτερη προτίμηση, όπως η Μεγάλη Δέηση με τις βασιλικές ενδυμασίες των προσώπων, σε διάφορες εικονογραφικές λεπτομέρειες,

---

184. Χρηστίδης 1922, 175-176. Ορλάνδος 1938, 190, εικ. 123, 126, 127. Τσαμίσης 1949, 147. Χατζηδάκης ό.π., 306. Τσιγαρίδας 1988, 18 : χρονολογεί στα 1490-1500. Garidis 1989, 75.

185. Γιά το ναό γενικά βλ. Χρηστίδης 1922, 174-175. Ορλάνδος 1938, 182. Τσαμίσης 1949, 131. Γιά τις τοιχογραφίες βλ. Τσιγαρίδας 1988, 15.

186. Ορλάνδος 1938, 105-106. Πελεκανίδης 1953, πίν. 168-172, 174. Georgitsoyanni 1992, 389-395. Garidis 1989, 70-75, πίν. 86-90.

187. Εκτός από τα σημεία επεμβάσεως γύρω και πλάγια από το κεφάλι του αφιερωτή παρατηρούμε ότι η κλίμακα του προσώπου του είναι υπερβολικά μεγάλη σε σχέση με το χέρι του και με την κλίμακα του Χριστού που προσφέρει διάδημα.

188. Διαφορετική άποψη έχει διατυπωθεί: βλ. Garidis 1989, 73, σημ. 296 και Georgitsoyanni 1992, 395, οι οποίοι θεωρούν ότι τα γράμματα των επιγραφών είναι διαφορετικά και ότι οι παραστάσεις του Ακτάση και της μητέρας του ανήκουν σε διαφορετικό στρώμα τοιχογραφιών, το οποίο όμως απέχει χρονικά το πολύ δύο δεκαετίες από το στρώμα των τοιχογραφιών του ναού.

189. Χρ. Μαυροπούλου- Τσιούμη, Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973, 37. Garidis 1989, 75.

190. Οι δύο τελευταίες αδημοσίευτες. Για τις εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Καστοριάς βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Φορητές εικόνες του 15ου αι. του Βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς, Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ., Θεσσαλονίκη 1995, 351-352.

αλλά και στην τεχνοτροπία των καλλιτεχνών, που δίνουν ζωντανή και άμεση έκφραση στα πρόσωπα με τις πλατιές φωτεινές επιφάνειες και τις ελάχιστες σκιές. Παρατηρείται ακόμη κάποια υπερκινητικότητα στις μορφές με τις ανεμίζουσες πτυχώσεις των ρούχων και ορισμένα δυτικά στοιχεία, που εμφανίζονται κυρίως σε εικονογραφικές λεπτομέρειες[191].

Τα χαρακτηριστικά αυτά που παρατηρούνται στις τοιχογραφίες των ναών στο Πογκάνοβο της Βουλγαρίας, τον οποίο είχε μελετήσει ο A. Grabar[192], του Παλαιού καθολικού των Μετεώρων (1483)[193] και του Αγίου Νικολάου της μοναχής Ευπραξίας, πρώτος παρατήρησε ο Ανδρέας Ξυγγόπουλος[194]. Ο Στ. Πελεκανίδης προσέθεσε τη Βαϊοφόρο από το διάκοσμο του Αγίου Νικολάου της Θεολογίνας[195]. Ο Sv. Radojčić αναφέρθηκε γιά πρώτη φορά σε εργαστήριο ζωγράφων, στο οποίο απέδωσε επίσης τις τοιχογραφίες στο Trescavać και σε άλλες τρείς εκκλησίες της Γιουγκοσλαβίας[196]. Ο ίδιος ερευνητής υποστήριξε ότι οι καλλιτεχνικές αυτές δραστηριότητες προστατεύονταν από την ελληνοσερβικής καταγωγής σουλτάνα Μάρα, κόρη του Vuk Brankovič και της Ειρήνης Καντακουζηνής[197], θετή μητέρα του Μωάμεθ Β΄[198]. Ο Μ. Χατζηδάκης προσέθεσε τις τοιχογραφίες τριών ακόμη ναών της Καστοριάς, που έχουν αναφερθεί παραπάνω, του Αγίου Νικολάου Μαγαλειού, του Αγίου Σπυρίδωνος και της Παναγίας Ρασιώτισας[199]. Οι τελευταίες έρευνες έχουν διευρύνει τα όρια δράσης του εργαστηρίου εντοπίζοντας στην Ελλάδα τους ναούς της Παναγίας στο Τορνίκι Γρεβενών, της Παναγίας Χαβιαρά (1498) στη Βέροια και των Αγίων Αναργύρων στα Σέρβια (1510)[200]. Επίσης, έχουν επισημανθεί συγγενικά προς το εργαστήρι στοιχεία στο Αιγίνιο Πιερίας, στις τοιχογραφίες του ναού των Αποστόλων Πέτρου-Παύλου, στην παράσταση του πρωτομάρτυρα Στεφάνου στο ναό του Αγίου Αθανασίου[201], καθώς και στην Αιανή Κοζάνης, στο ναό του Αγίου Δημητρίου[202].

---

191. Γιά τα χαρακτηριστικά του εργαστηρίου βλ. M. Chatzidakis, Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans (1300-1500) Aspects of the Balkans. Continuity and Change. Los Angeles 1969 (ανατ. 1972), 192-193.
192. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 337- 353.
193. Βλ. Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφιανός, Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη, Αθήνα 1990, 34-37, πίν. 66-94.
194. Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν, Αθήναι 1957, 63-66.
195. Στ. Πελεκανίδης, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, 91-92.
196. Sv. Radojčić. Une école de peinture de la deuxième moitié du XVe siècle (σερβ. με γαλλική περίληψη) Recherches sur l'art, Matica Srpska I (1965), 68-104, εικ. 1-16.
197. Βλ. F. Babinger, Witwensitz und sterbeplata der Sultanin Mara, ΕΕΒΣ 23 (1953), 240-244.
198. Radojčić, ό.π., 74-75.
199. Μ. Χατζηδάκης, Η χρονολόγηση μιας εικόνας από την Καστοριά, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. 4-5 (1964-69), 305, σημ. 9 και ο ίδιος, Considérations sur la peinture postbyzantine en Grèce, Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Europeénnes, Sofia 1966 II, Sofia 1969, 707.
200. Τσιγαρίδας 1988, 18-19. Ο ίδιος, Holy Image-Holy Space, 57. Γιά τις τοιχογραφίες στο Τορνίκι Γρεβενών βλ. Σ. Βογιατζής, Η Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Ε΄ (1989-90), 248-250, εικ. 13-15.
201. Αν. Τούρτα, Πρώτες ειδήσεις για τοιχογραφίες του 15ου αιώνα στο Αιγίνειο Πιερίας, Θ΄ Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, ΧΑΕ, Αθήνα 1989, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, 78. Η ίδια, 9η Εφορεία Αρχαιοτήτων, ΑΔ 43 (1988) Β2-Χρονικά, 376, πίν. 223.
202. Σ. Πελεκανίδης, Έρευνες στην Άνω Μακεδονία, Μακεδονικά 5 (1962), 386-396.

Εκτός ελληνικού εδάφους, συγγενικά τοιχογραφικά σύνολα έχουν εντοπισθεί στη Γιουγκοσλαβία, οι ναοί της Κοιμήσεως της μονής Trescavac κοντά στο Πρίλεπ (1483- 90), του Αγίου Νικήτα Čučer, κοντά στα Σκόπια (1483-84), του Αγίου Νικολάου κοντά στην Αχρίδα, της μονής Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στο Poganovo (1499) και της μονής του Αγίου Προχόρου στην Pčinja (1489)[203].

Στη Βουλγαρία έχει επισημανθεί η διακόσμηση του νάρθηκα του παλιού καθολικού της μονής Αγίου Γεωργίου στο Kremikovci και στην Orlitza (1491)[204].

Η δράση του εργαστηρίου επεκτάθηκε στην περιοχή της Μολδαβίας, στο ναό του Αγίου Γεωργίου στο Hîrlău (1492), του Αγίου Νικολάου στο Dorohoï (1495), ιδρύματα και τα δύο του Στεφάνου του Μεγάλου, στη μονή του Dobrovăţ (1529), στο ναό του Αγίου Νικολάου στο Bălineşti και στον Άγιο Γεώργιο της Suceava[205].

Ως κέντρο του σημαντικώτερου καλλιτεχνικού εργαστηρίου στην περιοχή προτείνεται η Καστοριά γιά το λόγο ότι τα περισσότερα και το πιό αξιόλογα σε ποιότητα έργα του εργαστηρίου βρίσκονται στην πόλη αυτή, γιατί το πρότυπο των ζωγράφων ανιχνεύεται στις τοιχογραφίες του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη στην ίδια πόλη[206] και γιατί σύμφωνα με τα ιστορικά στοιχεία η Καστοριά, στα τέλη του 15ου αιώνα, ήταν ένα αξιόλογο αστικό κέντρο της περιοχής. Τέλος, η καλλιτεχνική παραγωγή στα μεγάλα κέντρα της Μακεδονίας αυτήν την εποχή – όπως ήταν η Αχρίδα και η Θεσσαλονίκη – δεν παρουσιάζει ομοιότητες με την παραγωγή των ζωγράφων του εργαστηρίου μας[207]. Ο G. Subotić, που μελέτησε τα μνημεία της περιοχής της Αχρίδας, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα εργαστήρια που έδρασαν στις δύο πόλεις (Αχρίδα και Καστοριά) ήταν ανεξάρτητα μεταξύ τους και κάποιες εικονογραφικές ομοιότητες πρέπει να οφείλονται σε κοινά πρότυπα[208].

Στην αρχή της δραστηριότητας του εργαστηρίου (1483) το σημαντικώτερο μνημείο είναι το παλιό καθολικό της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων. Σύμφωνα με την επιγραφή του ναού η τοιχογράφηση έγινε με δωρεά των αδελφών της μονής[209]. Η επιλογή των μοναχών των Μετεώρων να προσκαλέσουν ένα εργαστήριο από τη Καστοριά πιθανώτατα δεν είναι τυχαία, αλλά οφείλεται στους δεσμούς της μονής με την πόλη, όπως φαίνεται από σημειώματα κωδίκων, καθώς και στην παρουσία καστοριανών μοναχών στα Μετέωρα αυτήν την εποχή[210].

---

203. V. Djurić, Icones de Yougoslavie, Belgrade 1961 (εισαγωγή). S. Petković, Wall Painting on the Territory of the Patriarchate of Peć, Novi Sad 1965, 715. Radojčić, ό.π., 1-16. Garidis 1989, 77-86, 88-95, πίν. 10, 91-100, 102-105.

204. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 328. Garidis 1989, 86-88, 111-112, πίν. 11, 12, 101, 118.

205. V. Drăguţ, Die Wandmalerei in der Moldau im 15 und 16 Jahrhundert, Bucarest 1983, 23, 267-29. Georgitsoyanni 1992, 416-424, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία. Garidis 1989, 119- 123, πίν. 17, 121-127.

206. M. Chatzidakis, Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans (1300-1500) Aspects of the Balkans. Continuity and Change. Los Angeles 1969 (ανατ. 1972), 193.

207. Γιά τις τοιχογραφίες της Αχρίδας βλ. G. Subotić, L'école de peinture d'Ohrid au XVe siècle, Belgrade 1980 (σερβ. με γαλλική περίληψη). S. Kissas, Fourteenth and Fifteenth-century in Ohrid and in the areas under its influence, Cyrillomethodianum VIII-IX (1984- 89), 364 - 377 (γαλλική περίληψη του προηγουμένου). Η καλλιτεχνική παραγωγή της Θεσσαλονίκης αυτήν την εποχή δεν είναι ιδιαίτερα σημαντική. Βλ. Τσιγαρίδας 1988, 16-17.

208. Subotić, ό.π., 181-186.

209. Μ. Χατζηδάκης- Δ. Σοφιανός, Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη, Αθήνα 1990, 66.

210. Βλ. σελ. 105, 155.

Στην εξάπλωσή του εργαστηρίου και στην αποδοχή των ζωγραφικών του τρόπων από ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων της Βαλκανικής θα πρέπει να συνέβαλαν και οι λίγο ώς πολύ κοινές συνθήκες που η Τουρκοκρατία επέβαλε στούς λαούς της Χερσονήσου.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί η παντελής απουσία κάποιου ονόματος ζωγράφου παρά την αφθονία των κτητορικών επιγραφών στα μνημεία όπου εργάσθηκαν. Από τις χρονολογίες των μνημείων αυτών (1483-1510), διαπιστώνεται ότι από την πρώτη εμφάνιση του ήδη ώριμου εργαστηρίου έως την τελευταία σήμερα γνωστή, δεν μεσολάβησε διάστημα μεγαλύτερο από μία γενιά ζωγράφων.

Ένα από τα χαρακτηριστικά της τέχνης του εργαστηρίου αποτελεί η στενή του σχέση με τη βυζαντινή παράδοση και η εμμονή τόσο στην εικονογραφία όσο και στην τεχνική της. Το κυριώτερο όμως χαρακτηριστικό της τέχνης του είναι ο αστικός χαρακτήρας, ο οποίος διαφαίνεται από την αφθονία και τη λογιότητα των επιγραφών, τη μελετημένη οργάνωση και διακόσμηση, την πολυτέλεια των ενδυμάτων και την ποιότητα των υφασμάτων, καθώς και από τις καταφανείς σχέσεις με δυτικούς εκφραστικούς τρόπους[211]. Οι τελευταίοι είναι φανεροί τόσο στην τεχνοτροπία όσο και στην εικονογραφία, ιδίως στο σχεδιασμό των πανοπλιών και των οικιακών σκευών[212]. Η επίδραση της δυτικοευρωπαϊκής ζωγραφικής στο εργαστήριο της Καστοριάς έχει ήδη επισημανθεί[213], καθώς και η σχέση της τέχνης του εργαστηρίου με αυτήν του ανώνυμου ζωγράφου στη Μονή Φιλανθρωπηνών της Ηπείρου[214].

Επιγραφικές μαρτυρίες

31. *Άγιος Νικόλαος του Τζώτζα*, γ΄ τέταρτο 14ου αιώνα (εικ. 114).

Εξωτερικός βόρειος τοίχος, αριστερά της κλεισμένης σήμερα παλιάς εισόδου του ναού και σε ύψος 60-80 εκ. από το έδαφος. Διακρίνονται πέντε σειρές αλλά γενικά η έκταση της επιγραφής είναι δυσδιάκριτη. Το ύψος της είναι 40 εκ. και το μήκος 98 εκ. Τα γράμματα, με χρώμα μαύρο σε λευκή επιφάνεια έχουν ύψος 8 εκ. Πρόσφατα υπέστη μεγάλη φθορά· σε ορισμένα σημεία βάφτηκε με λαδομπογιά, χαράχτηκε με αιχμηρό αντικείμενο και έπεσαν κομμάτια.

Ορλάνδος 1938, 180. Τσαμίσης 1949, 115[215]. Μουτσόπουλος, Καστοριά, πίν. 60 (όπου στην πρόσοψη του ναού σημειώνεται και η θέση της επιγραφής). Γκολομπίας 1988, 56-58.

---

211. Βλ. και Χατζηδάκης-Σοφιανός, ό.π., 35.

212. Βλ. γιά παράδειγμα τον Αρχάγγελο Μιχαήλ του παλιού καθολικού των Μετεώρων (Χατζηδάκης - Σοφιανός, ό.π., 95), το Μυστικό Δείπνο στον ίδιο ναό (στο ίδιο, 77), την Προδοσία του Ιούδα στο Poganovo (A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, πίν. LXII, LXa,). Ας σημειωθεί ότι η Ε. Γεωργιτσογιάννη ενώ επισημαίνει δυτικά στοιχεία στην τέχνη του εργαστηρίου αρνείται γενικά την επίδραση της δυτικής τέχνης (Ε. Γεωργιτσογιάννη, Ένα εργαστήριο ανωνύμων ζωγράφων του δεύτερου μισού του 15ου αιώνα στα Βαλκάνια και η επίδραση στη μεταβυζαντινή τέχνη, Ηπειρωτικά Χρονικά 29 (1988/89), 150).

213. Μ. Αχειμάστου- Ποταμιάνου, Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής, Αθήναι 1983, 230. Βλ. επίσης Garidis 1989, 57-59, 70, 74. Ε. Τσιγαρίδας, Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός Τόμος 50 χρόνια, 1939-1989, Θεσσαλονίκη 1992, 170-175.

214. Μ. Αχειμάστου- Ποταμιάνου, ό.π., 204, 222.

215. Ο Τσαμίσης παρατηρεί: *διακρίνονται πέντε σειρές γραμμάτων ἐφθαρμένων τόσον ὥστε ἀδύνατος καθίσταται ἡ ἀνάγνωσις αὐτῆς πλήν ἐλαχίστων γραμμάτων καί λέξεων ὡς ΣΥΝ...ΚΤΙΤ(Ο)Ρ(Ο)Ν καί τῶν τελευταίων γραμμάτων ΤΩΝ* (=7850 = 1342).

1 Κ(ΥΡΙ)Ε...ΔΙΑ...ΥΛΑΚ(ΑΙ)Π...Υ
Κ(ΑΙ)ΤΗ̃CΚΑΛΗΠΑΡΘΈΝΟΥΜΑΡΙΝ̓ΗC·Κ(ΑΙ)ΠΆΝΤΩΝΤΩΝΑΓΊ[ΩΝ]
[ΦΡ]ΟΥΡΗCΟΝΚ(ΑΙ)CΚΕΠ[ΑCΟΝ]ΕΡΓΟΝΤΕΚ(ΑΙ)ΚΤΉΡΪΟ[Ν]...
ΤΟΑΠΟΠ[ΑΝ]ΤΟCΚΙΝΔΥΝΟΥΤΕΚ(ΑΙ)CΥΜΦ[Ο]
5 ΡᾺCΚ(ΑΙ)Α[ΠΟΠΑ]ΝΤΟCΚΑΚΟΥ ΑΜΗ[Ν]

Κ(ύρι)ε ... // κ(αὶ) τῆς καληπαρθένου Μαρίνης, κ(αὶ) πάντων τῶν ἁγίων // [φρ]ούρησον κ(αὶ) σκέ[πασον] ἔργον τε κ(αὶ) κτήριο(ν) // ...τὸ ἀπὸ π[αν]τὸς κινδύνου τε κ(αὶ) συμφ[ο] // ρᾶς κ(αὶ) ἀ[πὸ πα]ντός κακοῦ ἀμή[ν]

Γράμματα ανισομεγέθη, όχι ιδιαίτερα καλλιγραφημένα. Συνενώσεις παρατηρούνται κυρίως στα γράμματα Α, Η. Χωρίς ορθογραφικά και συντακτικά λάθη. Οι επιγραφές των τοιχογραφιών που σώζονται μέσα στο ναό είναι ανορθόγραφες, αλλά με περισσότερες συντομογραφίες. Από το ίδιο χέρι είναι γραμμένες οι επιγραφές του αγίου Πέτρου Αλεξανδρείας και των Κλήμεντος και Ιγνατίου στο ιερό.

Το κείμενο αποτελεί επίκληση προς την αγία Μαρίνα και όλους τους αγίους να φυλάνε το κτίριο από κάθε κίνδυνο, συμφορά και από κάθε κακό. Το είδος αυτό της επιγραφής συναντάμε γιά πρώτη φορά στους ναούς της Καστοριάς. Λόγω του περιεχομένου υποθέτουμε ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στην Αγία Μαρίνα, μοναδικός από όσο γνωρίζομε στην Καστοριά, ενώ σήμερα είναι αφιερωμένος στον άγιο Νικόλαο.

Η επιγραφή φαίνεται ότι γράφτηκε κατά την ανακαίνιση του ναού, που μαρτυρείται και από αρχιτεκτονικά στοιχεία. Οι τοιχογραφίες στην εξωτερική όψη του ανατολικού τοίχου και εσωτερικά, στον ανατολικό και σε τμήμα του βορείου τοίχου, έχουν χρονολογηθεί στο γ' τέταρτο του 14ου αιώνα [216] και σε αυτήν την εποχή χρονολογούμε και την επιγραφή.

32. *Άγιοι Τρεις*, 1400/01 (εικ. 115).

Υπέρθυρο νοτίου τοίχου του ναού. Μαύρα γράμματα σε γκρι επιφάνεια και σε έξι σειρές, των οποίων διακρίνονται οι γραμμώσεις. Ύψος 93 εκ. και μήκος 44 εκ. Ύψος γραμμάτων 3,5 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 2 εκ. Το πλαίσιο της επιγραφής, που αποτελείται εσωτερικά από μία λεπτή μαύρη γραμμή 0.5 εκ. και εξωτερικά από κόκκινη 3 εκ., είναι κατά πολύ μεγαλύτερο του κειμένου της στο τέλος της. Η επιγραφή, που έχει καθαρισθεί πρόσφατα [217], παρουσιάζει εκτεταμένες φθορές, ιδίως στην αριστερή πλευρά, ενώ η τέταρτη σειρά είναι σχεδόν εντελώς κατεστραμμένη. Ίδιο στρώμα με τα τμήματα των τοιχογραφιών που έχουν σωθεί.

Γκολομπίας 1988, 60-64.

1 [2] ΑΝΕΓΗΓΕΡΤΟΚΑῚΔΩΜΟCΝΕ(ΟC)
ΝΑ(ΟC)ΙΕΡΟCΕΚΒΑΘΡ(ΩΝ)[4] //
[6] [ΜΑ]ΡΤ[Υ]Ρ(ΩΝ)ΕΙCΚΛΗCΙΝ
CΙ [6] ΟΜΟΛΟΓΗΤΩΝ
5 [2]CΑΜΩΝΑ[ΓΟΥΡΙΑ]//[ΚΑ]ΙΑΒΙΒΟΥ

---

216. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά, ΔΧΑΕ περ. Δ΄, τ. Ι΄, (1980-81), 286, σημ. 54. Ο ίδιος, 1985-86, 383-384, εικ. 4.
217. Βλ. Τσιγαρίδας 1985-86, 384.

ΕΞΙΚΕΙΟΥΚΟΠΟΥΤΗCCΙΔΡΟΜ(ΗC)[ΚΑΙ]ΕΞΟΔΟΥ
[ΕΥΓΕ]ΝΑΙCΤΑΤ(ΟΥ)Κ(ΥΡ)ΘΕΟΦΙΛΟΥ// ΤΟΥΠΑΝΚΡΑΤ(Η)
. . .
ΕΙCΚ [2][Α]ΝΕCΤΗCΕΝΚΑΙ// Κ(ΑΙ)Ν(ΗΝ)Θ(ΑΝ)
ΛΥCΙΝΕ[4]ΤΩΝΨΥΧΗΚΩ̃Ν [4]
ΙΝΑΤΥΧΟΙΕΝΖΩΗC// ΤΗCΑΙΩΝΙΟΥ
:+:ΕΤΟΥC ϛ̃ ϡ Θ̃ιν(δικτιώνος) Θ̃: +

[2] ἀνεγήγερτο καὶ δῶμος νέ(ος) // να(ὸς) ἱερὸς ἐκ βάθρ(ων) [4] // [6] [μα]ρτ[ύ]ρ(ων) εἰς κλῆσιν // σι [6] ὁμολογητῶν // [2] Σαμωνᾶ [Γουρία κα]ὶ Ἀβίβου // ἐξ οἰκείου κόπου τῆς συνδρομ(ῆς) [καὶ] ἐξόδου // [εὐγενεστάτ(ου) κ(υρ) Θεοφίλου τοῦ Πανκράτ(η) // ... // εἰς κ [2] [ἀ]νέστησεν καὶ κ(αι)ν(ήν) θέ(αν) // λύσιν ε[....] τῶν ψυχικῶν [4] // ἵνα τύχοιεν ζωῆς τῆς αἰωνίου // :+: ἔτους ϛ̃ ϡ Θ ιν(δικτιώνος) Θ′

1. [2]:[οἶκος] Γκολομπίας [4]:εδομήθ(η) Γκολομπίας [6]: εις όνομα ευδ[όξω]ν Γκολομπίας
2. σι [6]: σινήρμωτο αγίων : Γκολομπίας
3. Αβίβου: Αβίβο Γκολομπίας της: τις Γκολομπίας
4. κ[2]: κάλ(ος) Γκολομπίας
5. ε[2]: ετήσαι Γκολομπίας [4]:οφλημάτων Γκολομπίας

Τα γράμματα της επιγραφής έχουν μορφή γωνιώδη. Τη μορφή του *ου* συναντήσαμε και στην επιγραφή του Αγίου Αθανασίου (αρ. 30· βλ. και πίνακα γραμμάτων). Στις επιγραφές των τοιχογραφιών του ναού, που φαίνεται να είναι γραμμένες από το ίδιο χέρι γίνεται χρήση μικρογράμματης γραφής (εικ. 90, 93). Λίγες συνενώσεις γραμμάτων. Ευρεία χρήση συντομογραφιών στα κύρια ονόματα και στις καταλήξεις των λέξεων, όπως συμβαίνει και στις επιγραφές των τοιχογραφιών του ναού. Τόνοι και πνεύματα τοποθετούνται σωστά. Αρκετά ορθογραφικά λάθη. Έμμετρη, αποτελούμενη από 12 ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους, οι οποίοι όμως στον 6ο και 7ο γίνονται δεκατετρασύλλαβοι και στο 10ο δεκατρισύλλαβοι. Η παροξυτονία τηρείται γενικά, εκτός από τον τέταρτο στίχο. Η γλώσσα είναι λόγια αρχαιοπρεπής. Ο κτήτωρ αποκαλείται *ευγενέστατος κυρ*. Γιά τη δήλωση αυτών που συνέβαλαν οικονομικά γιά την εκτέλεση του έργου χρησιμοποιείται η έκφραση *κόπου συνδρομῆς καὶ ἐξόδου*.

1-2. *Ἀνεγήγερτο ... βάθρ(ων)*: Ο ναός, μία μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με μεταγενέστερες επεμβάσεις (εικ. 88)[218] φαίνεται ότι όντως κτίσθηκε αυτήν την εποχή, στην οποία αναφέρεται η επιγραφή.

3-5. *μαρτύρων ... Αβίβου*: Όπως δηλώνεται στην επιγραφή ο ναός είναι αφιερωμένος στη μνήμη των μαρτύρων Γουρία, Σαμωνά και Αβίβου[219].

8-9. ... *θέαν*: Στο σημείο αυτό της επιγραφής που είναι εντελώς κατεστραμμένο υποθέτομε ότι μπορεί να αναγράφονταν περισσότερα ονόματα δωρητών, ίσως συγγενών του δωρητή.

---

218. Τσιγαρίδας 1985-86, 384. Κάτοψη δημοσιεύει ο Μουτσόπουλος (Λεύκωμα, 56, εικ. 6).

219. BHG³, 731-740 m. Σήμερα ο ναός αποκαλείται *Άγιοι Τρεις* και μερικές φορές από παραδρομή Αγία Τριάδα. Σύμφωνα με τον Χρηστίδη (1922, 279) ο ναός ονομαζόταν *Ἅγιοι Τρεῖς. Καταχρηστικῶς δ'ὅμως ἡ ἐκκλησία ὀνομάζεται Ἁγία Τριάς*. Σύμφωνα με τον Τσαμίση (1949, 137) *Άγιοι Τρείς (Αγία Τριάς) πρόκειται γιά αρχαῖο ναό, σύγχρονο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἐνορίας Μητροπόλεως ἐκτισμένος ἐπ' ὀνόματι τῶν τριῶν μαρτύρων, τῶν ὁποίων ἡ εἰκὼν σώζεται "Γουρία, Σαμωνᾶ καὶ Αβίβου* (σημ. πρόκειται γιά εικόνα του 18ου αιώνα) *μετωνομάσθη ἴσως ὑπό ἱερέως "Ἁγία Τριάς" ἵνα ἑορτάζηται μεγαλοπρεπέστερον"*. Ο Ορλάνδος (1938, 183) αναφέρει γιά το ναό: *Άγιοι Τρείς. Τελείως ανακαινισμένη.*

Πιθανώς γινόταν αναφορά στην τοιχογραφική διακόσμηση του ναού, όπως δηλώνει και η φράση που σώζεται *καινήν θέαν*. Όπως φαίνεται από τους τύπους των γραμμάτων αλλά κυρίως από την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών[220] η διακόσμηση του ναού ήταν σύγχρονη με την ανέγερσή του και έγινε με έξοδα του Θεοφίλου Πανκράτη.

12. Το έτος 6909 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1400/01 από Χριστού γεννήσεως και η ινδικτιώνα είναι πράγματι η 9η.

33. *Άγιος Αλύπιος*, 1420.

Εξωτερικό υπέρθυρο, *κάτωθεν αβαθούς κόγχης*[221]. Η επιγραφή είναι σήμερα καλυμμένη με ασβέστη.

Χρηστίδης 1922, 278. Ορλάνδος 1938, 175. Τσαμίσης 1949, 118[222].

Σύμφωνα με την ανάγνωση του Ορλάνδου, το κείμενο είχε ως εξής:

[Δέησις τοῦ] δούλου τοῦ Θεοῦ θεοσεβεστάτου ἐν ἱερεῦσιν Παπα Σταματίου καὶ μεγά[λου] πρωτόπαπα... τῶν ἁγίων ἐπισκόπων Καστορίας...γαμβρός τοῦ ὁσιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις... τοῦ Ἀρχιμανδρίτου τοῦ καὶ κτήτορος τοῦ μεγάλου... ἐν μηνί Μαρτίω... ἔτους ϛ ϡ ΚΗ′ ἰνδικτιῶνος ΙΓ... ἡμερῶν Ε... ἐκοιμήθη πρεσβυτέρα καὶ σύνευνος τοῦ αὐτοῦ... μεγάλου πρωτόπαπα ... Γαλακτίωνος τοῦ ἀρχιμανδρίτου... τὸ δὲ ἔτος ὡς προεγράφη... παράδεισος νοερὸς... τάς πύλας ὑπάνοιξον Χριστέ...

δουλου:δουλος Χρηστίδης θεοσεβεστάτου:θεοσεβής Χρηστίδης Παπασταματίου: (Κυριακός;) Χρηστίδης, ...Γαλακτίωνος:παυθέντος Γαλακτίωνος Χρηστίδης το δέ έτος: Ιουλίου ε...δέ...τις Χρηστίδης

Σήμερα ο ναός είναι εσωτερικά ασβεστωμένος και εξωτερικά έχει προστεθεί μεταγενέστερος νάρθηκας. Οι διάφορες επεμβάσεις και η τελευταία επισκευή που έγινε το 1932[223] έχουν καλύψει την επιγραφή που εξετάζομε.

Από παλαιότερες μνείες γνωρίζομε ότι η κτητορική επιγραφή του ναού βρισκόταν επάνω από τη κεντρική θύρα, κάτω από την τοιχογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Από την επιγραφή αυτή σήμερα διακρίνεται μόνο η αρχική λέξη *ανηγέρθη*[224].

Από το αποσπασματικό κείμενο της συντακτικά σωστής επιγραφής που παρατίθεται παραπάνω υποθέτουμε ότι ο θάνατος της συζύγου του πρωτοπαπά[225] Καστορίας παπα-Σταματίου[226]

---

220. Βλ. Ε. Τσιγαρίδας, Εικόνα Παναγίας Ελεούσης από την Καστοριά, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τ. Ι΄ (1980-81), 273-287.

221. Σύμφωνα με τον Ορλάνδο (1938, 175). Πιθανόν στο σημείο αυτό του ναού να υπήρχε τάφος.

222. Το κείμενο του Τσαμίση ταυτίζεται με αυτό του Ορλάνδου.

223. Τσαμίσης 1949, 118.

224. Ορλάνδος 1938, 174, όπου αναφέρει το απόσπασμα "ανηγερθη χουμος"(;). Μουτσόπουλος, Καστοριά, 42, αρ. 39, εικ. 3. Ε. Τσιγαρίδας, Η χρονολόγηση του ναού του Αγίου Αλυπίου Καστοριάς, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, 2, Αθήνα 1991, 651.

225. Το εκκλησιαστικό αξίωμα του πρωτοπρεσβυτέρου ή πρωτοπαπά απονέμεται από τον επίσκοπο σε κληρικό που φέρει το βαθμό του πρεσβυτέρου και παρέχει ορισμένα δικαιώματα, κυρίως στην εκτέλεση της Λειτουργίας. Βλ. H-G. Beck, Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich, München 1959, 115. J. Darrouzès, Recherche sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l'église byzantine, Paris 1970, 121, 233-236· και για την μεταγενέστερη εποχή Κ.Μ.Ράλλης, Περί του αξιώματος του Πρωτοπρεσβυτέρου, Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών ΙΑ΄ (1936), 98 κ.ε. Ιω Ράμφος, Το αξίωμα του πρωτοπρεσβυτέρου εν τη Εκκλησία, Αθήνα 1952.

226. PLP, αρ. 21813.

και αδελφής του αρχιμανδρίτη[227] Γαλακτίωνος[228] αποτέλεσε αφορμή γιά κάποια δωρεά προς το ναό, η οποία συνοδεύθηκε από τη συγκεκριμένη επιγραφή. Η ακριβής χρονολογία που μνημονεύεται στην επιγραφή είναι η 3η Μαρτίου του έτους 1420, της 13ης ινδικτιώνος[229].

34. *Κοίμηση Θεοτόκου,* χωριό Ζευγοστάσι (τ. Ντόλιανη), 1432 (εικ. 111).

Εσωτερικός δυτικός τοίχος της νότιας κεραίας του σταυρού του κυρίως ναού. Μαύρα γράμματα σε επιφάνεια ώχρας. Στην αρχή το σύμβολο του σταυρού και στο τέλος μία γραμμή και δύο τελείες. Περιβάλλεται από λεπτή μαύρη γραμμή και μεγαλύτερο πλαίσιο. Διατήρηση αρκετά καλή[230].

Φ. Βαφείδης, Κώδιξ της Ιεράς Μητροπόλεως Καστορίας, ΕΑ 20 (1900), 123. Τσαμίσης 1949, 119. D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49, (1956), 101. Απότυπο: Μουτσόπουλος 1977, πίν. 40. Ε. Τσιγαρίδας, Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι Καστοριάς, Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν, Γ', Αθήναι 1989, 333- 334, πίν. 81β.

1 ⁘ ΕἸΜῈΝΦΊΛΟΣΠΈΦΙΚΑΣΕΪ̃ΣΕΛΘΕΧΑΙΡΩΝ·
ΔΕ̃ΧΘΡῸΣΚΑῚΒΆΣΚΑΝΟΣΚΑΙ//ΓΈΜΩΝΔΌΛΟΝ
ΠΟ̃ΡΩΠΈΦΕΥΓΕΤ(ΗΝ)ΠΎΛΗΝΤΗΣΕΙΣΟΔου·
ΪΝΑΜΙΚΛΗΡΟΝΌΜΉΣ{Η}ΟΡΓ(ΗΝ)ΚΥ[ΡΙΟΥ] //
5 ΕΤ(ΟΥΣ) ϛ̃ ≈ Μ̃ιν(δικτιῶνος)Ι:-

+Εἴ μεν φίλος πέφυκας εἰσελθε χαίρων εἰ δ'ἐχθρός καί βάσκανος καὶ // γέμων δόλου, πόρρω πέφευγε τ(ὴν) πύλην τῆς εἰσόδου. ἵνα μή κληρονομῆς ὀργ(ήν) Κυ[ρίου] // ἔτ(ους) ϛ̃ ≈ Μ̃ ιν(δικτιῶνος Ι :=

1.πέφικας: πέφυκας Βαφείδης Τσαμίσης Nicol
2.δόλον: δόλου Βαφείδης Τσαμίσης Nicol
3.πόρω: πόρρω Βαφείδης Τσαμίσης Nicol
4.ίνα μι κληρονομής: ίνα . . .κληρονομησ Nicol τ(ην) οργ(ην) Κυ[ρίου]:την βασιλείαν του Κυρίου Βαφείδης τ(ὴν ἀ)ρ(ὰν) του Κυ(ρίου) Τσαμίσης
5.ἔτ(ους) ϛ̃ ≈ Μ̃ ιν(δικτιῶνος) Ι: ΕΤ(ει) απ: Τσαμίσης ἔτει αψμ ινδ.ι Nicol.

Στη γραφή διακρίνονται διακοσμητικές τάσεις. Λίγες συνενώσεις γραμμάτων. Συντομογραφίες στις καταλήξεις των λέξεων. Τόνοι και πνεύματα σωστά τοποθετημένα. Κόμμα και άνω τελείες χωρίζουν τις προτάσεις. Μερικά ορθογραφικά και συντακτικά λάθη.

Η επιγραφή είναι έμμετρη, γραμμένη σε τέσσερις ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους. Το κείμενό της αποτελεί τυπική φράση που απευθύνεται στους εισερχομένους στους ναούς και συναντάται συχνά στην μεταβυζαντινή εποχή.

---

227. Το μοναστηριακό αξίωμα του αρχιμανδρίτη απονέμεται από τον επίσκοπο ή τον πατριάρχη στον ηγούμενο μονής ή σε ιερομονάχους που υπηρετούν σε διοικητική θέση στα πλαίσια του εκκλησιαστικού καθεστώτος. Βλ. Beck, ό.π., 137-138, 212. Π.Ι.Παναγιωτάκος, Σύστημα του Εκκλησιαστικού Δικαίου κατά την εν Ελλάδι ισχύν αυτού Δ΄, Το Δίκαιον των μοναχών, Αθήναι 1957, 346-357.
228. PLP, αρ. 3468.
229. Ο Ορλάνδος (1938, 174) είχε μεταγράψει λανθασμένα τη χρονολογία σε 1422 και αυτή η μεταγραφή πέρασε στη μεταγενέστερη βιβλιογραφία.
230. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Π.Τσαμίση η επιγραφή *ἦτο κεκαλυμμένη διά ἀσβεστοχρίσματος καί χονδρῶν σανίδων, ἅτινα ἀφαιρέσαντες εὕρομεν* τὴν επιγραφή (1949, 119).

Το έτος 6940 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1431/32 από Χριστού γεννήσεως και η ινδικτιώνα είναι πράγματι η δέκατη[231].

Η χρονολογία της επιγραφής σχετίζεται με την εποχή της ανοικοδόμησης του κυρίως ναού[232] και συμφωνεί με τη χρονολόγηση των κακώς διατηρημένων τοιχογραφιών του.

Ο εξωτερικός τοίχος της νότιας πλευράς του ναού του Ταξιάρχη Μητροπόλεως είναι κοσμημένος με παραστάσεις κεκοιμημένων, που καλύπτουν τα τρία τύμπανα των τυφλών αψίδων του τοίχου του νάρθηκα, ο οποίος συνδέεται οργανικά με το ναό και είναι σύγχρονός του (εικ. 82-84)[233]. Οι τοιχογραφίες αυτές[234], μαρτυρίες πολυσήμαντες για τους ανθρώπους, τις ενδυμασίες και την τέχνη του τόπου, συνοδεύονται από την παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας, σε τύπο αγαπητό στη Μακεδονία, στο τύμπανο μικρής πλάγιας πόρτας, πλαισιωμένης από τους αποστόλους Πέτρο και Παύλο. Σε ένα σύνολο πέντε μεμονωμένων παραστάσεων η πρώτη από δυτικά προς ανατολικά είναι η παράσταση της Ευφροσύνης και του Μανουήλ, που συνοδεύουν επιγραφές. Στην τρίτη παράσταση μία γυναικεία μορφή δέεται προς τον Χριστό Ελεήμονα, με επιγραφή αδιάγνωστη σήμερα[235], της οποίας το κείμενο ήταν σύμφωνα με παλαιότερες αναγνώσεις: *ἐκοιμήθη ἡ δούλη τοῦ Θεοῦ...μηνί... ἔτους ...*[236]. Ακολουθούν οι απεικονίσεις της Άννας και της θυγατέρας της που συνοδεύουν επιγραφές. Στην τελευταία παράσταση εικονίζεται ένας άνδρας με ένα μικρό παιδί και ο Χριστός Ελεήμων που τους ευλογεί (εικ. 83)[237].

Από την εξέταση επιγραφών που συνοδεύουν τις παραπάνω τοιχογραφίες δεν προκύπτουν ομοιότητες στη γραφή, ούτε υπάρχουν άλλα στοιχεία που να οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι παραστάσεις δημιουργήθηκαν ταυτόχρονα. Τα μικρά ονόματα των εικονιζομένων, Άννα, Μανουήλ, Μιχαήλ και Ευφροσύνη, είναι όλα ελληνικά. Το *επίνομα* Ληστής και το επίθετο Μουστάκης που συνοδεύουν τον Μανουήλ δεν αποτελούν επαρκή στοιχεία για να συνδεθούν όλα τα εικονιζόμενα πρόσωπα με μία οικογένεια, όπως έχει επιχειρηθεί[238].

35. *Ταξιάρχης Μητροπόλεως*, 1436 (εικ. 112).

Νότιος εξωτερικός τοίχος, δίπλα στην αφιερώτρια, που στρέφεται προς την ένθρονη Θεοτόκο (εικ. 84). Γράμματα στο χρώμα της ανοιχτής ώχρας σε μαύρη επιφάνεια. Διακρίνονται οι οριζόντιες γραμμώσεις. Έχει ύψος 20 εκ. και μήκος 15 εκ. Το ύψος των γραμμάτων είναι

231. Τη χρονολογία της επιγραφής διάβασε σωστά ο Τσιγαρίδας (Ε. Τσιγαρίδας, Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι Καστοριάς, Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν Γ΄, Αθήναι 1989, 33-334). Ο Τσαμίσης είχε διαβάσει 1080 (1949, 119) και ο Nicol 1740 (D. Nicol, Two churches of Western Macedonia, BZ 49 (1956), 101).

232. Τσιγαρίδας, ό.π., 334. Γιά την αρχιτεκτονική του κτιρίου βλ. και Nicol, ό.π., 100.

233. Βλ. Πελεκανίδης -Χατζηδάκης 1984, 92.

234. Γιά τις απεικονίσεις δωρητών στους εξωτερικούς τοίχους ναών βλ. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, 290, εικ. 433. T. Velmans, La peinture murale byzantine à la fin du moyen-age, I, Paris 1977, 62.

235. Διακρίνονται μόνο ίχνη τεσσάρων γραμμών με μεγαλογράμματη γραφή.

236. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 102.

237. Ορλάνδος 1938, 100, σημ. 1.

238. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 102. Η κακή διατήρηση των τοιχογραφιών και η συνεχιζόμενη φθορά τους καθιστά πλέον δύσκολη την παρατήρηση των λεπτομερειών των παραστάσεων.

2.5-3 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών 1.5 εκ. Διατήρηση μέτρια και σε ορισμένα σημεία κακή[239].

Antonin, 150, αρ. 1. Stransky 1936,46-47. Ορλάνδος 1938, 101, εικ. 69, αρ.2, 102. Τσαμίσης 1939, 108. Μουτσόπουλος 1977, 96 (απότυπο).

1 + ΜΝΗCΘΙΤΙΚ(ΥΡΙ)Ε
ΜΟΥΧ(ΡΙCΤ)ΕΤ(ΗC)ΔΟΥΛΗC
CΟΥΕΥΦΡΟCΗΝ(ΗC)
ΕΚΗΜ(Η)ΘΗΕΝΜΗ(ΝΙ)
5 ΝΟΕΥΡΙΟΙΑΕΤ(ΟΥ)C
ϛ ⩾ ΜΕ +

Μνήσθητι Κύριέ // μου Χριστὲ τῆς δούλης // σου Εὐφροσύνης // ἐκοιμήθη ἐν μηνὶ Νοεμβρίῳ ΙΑ′ ἔτους ϛ ⩾ ΜΕ .

Γράμματα καλλιγραφημένα, περιορισμένη χρήση συντομογραφιών και συχνά ορθογραφικά λάθη. Η Ευφροσύνη[240] δέεται μπροστά στην ένθρονη Παναγία, η οποία συνοδεύεται από την επιγραφή *Μήτηρ Θεού η Ελπής* και εικονίζεται σε λίγο μικρότερη κλίμακα. Το μόνο γνωστό γι' αυτήν στοιχείο είναι η ημερομηνία του θανάτου της, που ορίζεται στην επιγραφή ως η 11η Νοεμβρίου του έτους 6945 από κτίσεως κόσμου, που αντιστοιχεί στο έτος 1436 από Χριστού γεννήσεως[241].

36. *Ταξιάρχης Μητροπόλεως*, 1439 (εικ. 112).

Νότιος εξωτερικός τοίχος, δίπλα από το νέο άνδρα που ευλογεί ο Χριστός (εικ. 84). Γράμματα ώχρας σε μαύρη επιφάνεια. Ύψος 22 εκ. και μήκος 10-15 εκ. Το ύψος των γραμμάτων είναι 2 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών 1.5 εκ. Η διατήρηση της επιγραφής είναι μέτρια και σε ορισμένα σημεία κακή.

Antonin 150, αρ. 1. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 101. Τσαμίσης 1939, 108. Μουτσόπουλος 1977, αρ. 98 (απότυπο).

1 ΕΚΟΙΜΗΘΥΟΔΟΥΛΟCΤΟΥ̃Θ(ΕΟ)Υ
ΜΑΝ̃ΟΥῊΛῪΟCΜΗΧΑ
ῊΛΤΟΥΜΟΥ[CΤ]ΑΚΙ·ΤΟῈΠΙ
ΝΟΜ(Α)ΛΙCΤΗ(C)
5 Μ(ΗΝ)ΙῚΟΥΛΊΩΚ̃Δ
[Ε]Τ(ΟΥC) ϛ̃ ⩾ ΜΖ´
(Ι)Ν(ΔΙΚΤΙΩΝΟC)[Β]~

Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ // Μανουήλ υἱὸς Μιχα/ὴλ τοῦ Μου[στ]άκη τὸ ἐπί // νομ(α) Λιστη(ς) // μηνί Ἰουλίω ΚΔ/ ἔτους ϛ̃ ⩾ ΜΖ (ι)ν(δικτιῶνος) [Β]

3.Μουστάκι: Μουζάκι Τσαμίσης
4 Λιστη(ς): Λιστη Stransky Ορλάνδος om. Τσαμίσης
5 ΚΔ: ΚΑ Stransky Ορλάνδος Τσαμίσης.

---

239. Πρόσφατη απόπειρα καθαρισμού (1990) χειροτέρεψε την κατάσταση των επιγραφών αλλά και των παραστάσεων.
240. PLP, αρ. 6379.
241. Ο Ορλάνδος αναφέρει ως έτος θανάτου της Ευφροσύνης το 1439 (Ορλάνδος 1938, 101).

Γραφή όχι ιδιαίτερα φροντισμένη με αρκετά ορθογραφικά λάθη.

1-4. Το όνομα του νέου, του οποίου διακρίνονται τα μακρυά ως τους ώμους ξανθά μαλλιά και τα σταυρωμένα στο στήθος χέρια, είναι Μανουήλ, γιός του Μιχαήλ[242]. Εικονίζεται ολόσωμος και ο Χριστός, σε μικρή κλίμακα, τον ευλογεί από ψηλά. Το οικογενειακό του όνομα πρέπει είναι Μουστάκης[243], αν διαβάζουμε σωστά την αρκετά φθαρμένη επιγραφή στην οποία το γράμμα μπροστά από το α της λέξης Μουστάκης είναι κατεστραμμένο. Γιά το λόγο αυτό δεν πρέπει να αποκλεισθεί και η γραφή Μουζάκης.

5-7. Η χρονολογία του θανάτου του Μανουήλ είναι η 24η Ιουλίου του έτους 6947 από κτίσεως κόσμου, που αντιστοιχεί στο έτος 1439 από Χριστού γεννήσεως. Στην τελευταία σειρά διακρίνομε την ένδειξη της ινδικτιώνος, που πρέπει να είναι η δεύτερη.

37. *Ταξιάρχης Μητροπόλεως*, μέσα 15ου αιώνα (εικ. 112).

Νότιος εξωτερικός τοίχος, γραμμένη σε μαύρη επιφάνεια με γράμματα σε χρώμα ανοιχτής ώχρας. Ύψος 16 εκ. και μήκος 18 εκ. περίπου. Το ύψος των γραμμάτων είναι 3 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών 1 εκ. Η επιγραφή συνοδεύει νεαρή αφιερώτρια, που εικονίζεται δίπλα στη μητέρα της (εικ. 84). Τα γράμματα διακρίνονται με δυσκολία, ενώ τα γράμματα της επιγραφής που συνοδεύουν τη μητέρα είναι σχεδόν αδιάκριτα γι' αυτό και δεν δημοσιεύουμε το κείμενό της.

Antonin 150, αρ. 1. Stransky 1936,46. Ορλάνδος 1938, 101. Τσαμίσης 1939, 109.

1 [ΜΝ]ΙCΤΙΤΗΚ(ΥΡΙ)Ε
ΤΗΔΟΥ[ΛΗ]COΥ
ΑΝΗ[ΚΑΙ]ΤΗΘΥΓΑ
4 Τ[Ρ]ΟΑΥΤ[ΗC]

Μνήσθητι Κύριε // τῆς δούλης σου // Ἄννης καὶ τῆς θυγα // τρὸς αὐτῆς.

Το κείμενο σύμφωνα με τις προηγούμενες αναγνώσεις είχε ως εξής: *Μνήσθητι ΚΕ τῆς δούλης Ἄννης, Μνήσθητι καί τῆς δούλης σου Αἰκ(ατερίνης) τῆς θυγατρός αὐτής*[244], *Μνήσθητι Κύριέ μου τῆς δούλης σου Ἄννης*[245], *Μνήσθητι ΚΕ τῆς Δούλης Ἄννης τῆς θυγατρός αὐτής*[246]. Η επιγραφή βρίθει ορθογραφικών και συντακτικών λαθών. Σημειώνουμε την αντικατάσταση της γενικής πτώσης από την αιτιατική.

Οι δύο επιγραφές χρονολογούνται στην ίδια εποχή με τις υπόλοιπες επιγραφές του εξωτερικού τοίχου του ναού, σύμφωνα με τον τύπο των γραμμάτων αλλά και με την τεχνοτροπία των τοιχογραφιών.

242. PLP, αρ. 19569.
243. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 101. Ο Τσαμίσης διαβάζει Μουζάκης (1949, 109).
244. Antonin 150, αρ. 1.
245. Stransky 1936, 46. Ορλάνδος 1938, 101.
246. Τσαμίσης 1949, 109.

38. *Άγιος Νικόλαος της μοναχής Ευπραξίας*, 1485/86 (εικ. 105).

Επάνω από την αρχική πόρτα του ναού, που αργότερα μετατράπηκε σε παράθυρο[247], νότια του ιερού. Μαύρα γράμματα σε γκρίζα επιφάνεια. Ύψος 20 εκ. (34 εκ. με το περιθώριο) και μήκος 98 εκ. Περιβάλλεται από λεπτή μαύρη γραμμή και διακρίνονται καθαρά οι οριζόντιες γραμμώσεις που χρησίμευαν ως οδηγοί γιά τον γραφέα της επιγραφής. Ύψος γραμμάτων 3 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών 2 εκ. Διατήρηση πολύ καλή. Ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες του ναού.

Χρηστίδης 1922, 227, αρ. 29. Ορλάνδος 1938, 167. Τσαμίσης 1949, 126. Μουτσόπουλος, Καστοριά 46, πίν. 11 και 1977, 106, 107 (απότυπο).

1 ΑΝΕΚΕΝΗCΤΗΚ(ΑΙ)ΑΝΙCΤΟΡΙΘΗΘΕΙΟCΚ(ΑΙ)ΠΑΝCΕΠΤΟC
ΝΑΟC(C)ΟΥΤΟCΤΟΥΕΝΑΓΙΕΙCΠ(ΑΤ)Ρ(Ο)CΗΜΩΝΑΡΧΙΕΡΑΡΧΟΥΚ(ΑΙ)
ΘΑΥΜΑΤΟΥΡΓΟΥΝΙΚΟΛΑΟΥ.ΔΙΑC(ΥΝ)ΔΡΟΜΗCΚΟΠΟΥΚ(ΑΙ)ΕΞΟΔ(ΟΥ)
4 ΤΗ(C)ΤΗΜΙ(ΑC)(ΜΟΝ)αχ(ΗC)ΕΥΠΡΑΞΙ(ΑC)·ΕΤΟCϛ^{ω}ϡ^{ω}Δ ΙΝ(ΔΙΚΤΙΩΝΟC)Δ

Ἀνεκαινίσθη κ(αὶ) ἀνιστορήθη ὁ θεῖος κ(αὶ) πάνσεπτος // ναὸς οὗτος τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν ἀρχιεράρχου κ(αὶ) // θαυματουργοῦ Νικολάου . διὰ σ(υν)δρομῆς κόπου κ(αὶ) ἐξόδ(ου) // τῆ(ς) τιμί(ας) (μον)αχ(ῆς) Εὐπραξίας. Ἔτος ϛ^{ω}ϡ^{ω}Δ ἰν(δικτιῶνος) Δ.

3.εξόδ(ου):om. Χρηστίδης
4.τημι(ας):om.Χρηστίδης (μον)αχ(ής):αρχόντισας Χρηστίδης :..ΠΕΑ Χρηστίδης ιν(δικτιώνος): Ν(οέμβριος) Τσαμίσης ΝΑ Χρηστίδης

Παρατηρείται εξέλιξη της μεγαλογράμματης γραφής προς τη μικρογράμματη, φανερή τόσο από τη χρησιμοποίηση συγκεκριμένων τύπων όσο και από τη μορφή των γραμμάτων όλης της επιγραφής. Τόνοι και πνεύματα τοποθετούνται με σχετική συνέπεια, καθώς και άνω τελείες. Συντομογραφικά σύμβολα χρησιμοποιούνται γιά να δηλώσουν αφαίρεση γραμμάτων από τη μέση και το τέλος λέξεων. Συχνές είναι οι συνενώσεις δύο, τριών και τεσσάρων γραμμάτων. Αρκετά ορθογραφικά λάθη και μετατροπή του σθ σε στ (ανεκενήστη).

1. *ἀνεκενήστη καί ἀνιστορήθη*: ο ναός, μία μικρή μονόκλιτη βασιλική, κατά την επιγραφή ανακαινίσθηκε, αλλά σύμφωνα με τον αρχιτεκτονικό τύπο και την τοιχοποιία του, θα πρέπει να ιδρύθηκε την εποχή κατά την οποία γράφτηκε η επιγραφή.

Οπως αναφέρεται στην επιγραφή, την ίδια εποχή, έγινε και η "ανιστόρηση" του ναού με τοιχογραφίες, που σώζονται σε καλή κατάσταση.

2-3. *τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν ἀρχιεράρχου καί θαυματουργοῦ Νικολάου*: Ο ναός, όπως δηλώνεται στην επιγραφή είναι αφιερωμένος στον Άγιο Νικόλαο, ο οποίος εικονίζεται σε μία μεγάλων διαστάσεων, εν είδει λατρευτικής εικόνας, τοιχογραφία. Η μοναχή Ευπραξία[248], που είχε την οικονομική δυνατότητα γιά την ανέγερση και την τοιχογράφηση του ναού είναι άγνωστη από άλλες πηγές.

4. Το έτος 6994 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1485/86 από Χριστού γεννήσεως και η ινδικτιώνα είναι πράγματι η τέταρτη.

---

247. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Τσαμίση *ὁ ναός ὢν ἑτοιμόρροπος ἐπεσκευάσθη πρό τινων ἐτῶν ἐξ οὗ καί πολλαί τοιχογραφίαι κατέπεσον. Ἡ ἐπιγραφή ὑπάρχει ἄνωθεν τοῦ μεγάλου παραθύρου, ὅπερ ἀντικατέστησε τήν θύραν τοῦ κυρίως ναοῦ* (Τσαμίσης 1949, 126).
248. PLP, αρ. 6316.

39. *Παναγία Κουμπελίδικη*, 1495/96 (εικ. 116).

Επάνω από την είσοδο του εξωτερικού δυτικού τοίχου του ναού. Λευκά γράμματα σε μαύρη επιφάνεια. Ύψος 8 εκ. και μήκος 10 εκ. Το ύψος των γραμμάτων είναι 1.6 εκ. και το διάστημα μεταξύ των γραμμών περίπου 1 εκ. Πλαισιώνεται από κόκκινη γραμμή τεσσάρων περίπου εκατοστών και η κατάσταση διατηρήσεώς της είναι πολύ κακή, διότι τα τελευταία κυρίως χρόνια έπεσαν αρκετά τμήματα του σοβά που κάλυπτε την τοιχοποιία[249].

Η επιγραφή συνοδεύει παράσταση της Θεοτόκου βρεφοκρατούσας και ανήκει στο ίδιο στρώμα με τις τοιχογραφίες που κοσμούν τον εξωτερικό τοίχο του νάρθηκα του ναού.

Ορλάνδος 1938, 155. Τσαμίσης 1949, 110[250]. Μουτσόπουλος, Καστοριά, 33, πίν. 5 (απότυπο).

1 + ΟΤΟΧΑΪΡΕΠΡ[ΙΝΤΗ]Π(Α)ΡΘΕΝΩΚΟΜΙ C(ΑC).
ΤΑCΥΜΒΟΛΑΝ(ΥΝ)ΤΟΥΠΑΘΟΥCΠΡΟΔΕΙΚΝΥΕΙ
Χ(ΡΙCΤΟ)CΔ[Ε]ΘΝΗΤ(ΗΝ)[CΑΡΚ'ΕΝΔΕΔΥΜΕΝΟC]//
ΠΟΤΜΟΝΔΕΔΟΙΚ[ΩCΔΕΙΛ]ΕΙαΤΑΥΤΑΒΛΕΠΩΝ:
5 Δ(ΕΗCΙC)ΤΟΥΔΟΥΛΟΥΤΟΥΘ(ΕΟ)ΥΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥΚ(ΑΙ)ΝΕΟΥΚΤΙΤ[ΟΡΟ
CΕΤΕΙ]ΖωΔ

Ὁ τό χαῖρε πρ[ὶν τῇ] Π(α)ρθένῳ κομίσ(ας) τὰ σύμβολα ν(ῦ)ν τοῦ πάθους προδεικνύει Χ(ριστό)ς δ[ὲ] θνητ(ὴν) [σάρκα ἐνδεδυμένος] // πότμον δεδοικ[ὼς δειλ]ιᾶ ταῦτα βλέπων. Δέ(ησις) τοῦ δούλου τοῦ Θ(εο)ῦ Ἀνδρονίκου κ(αὶ) νέου κτίτ[ορος ἔτει] Ζ ω Δ

1. προδεικνύει: προδεικύς Τσαμίσης θνητ(ήν):θνητού Τσαμίσης

Η επιγραφή βρίσκεται επάνω από την εξωτερική είσοδο του δεύτερου νάρθηκα, ο οποίος στεγαζόταν αρχικά με καμάρα και μετά την κατάρρευση της τελευταίας με ξύλινη δίρριχτη στέγη[251]. Είναι μεγαλογράμματη με χρησιμοποίηση μικρογράμματου α, ορθογραφημένη και καλλιγραφημένη. Συντομογραφίες χρησιμοποιούνται για τα κύρια ονόματα, τις καταλήξεις των λέξεων, καθώς και τη λέξη "δέησις". Οι περισσότεροι τόνοι είναι σωστά τοποθετημένοι. Οι τύποι των γραμμάτων μοιάζουν με αυτούς των επιγραφών της τοιχογραφίας της Θεοτόκου και του Αρχαγγέλου Γαβριήλ, που συνοδεύουν την επιγραφή.

Το κείμενο αποτελεί γνωστό επίγραμμα σε ιαμβικούς δωδεκασύλλαβους στίχους, το οποίο σχετίζεται με τη μεγάλη παράσταση της Παναγίας του Πάθους που βρίσκεται αριστερά της επιγραφής[252].

Η έκφραση *νέος κτήτωρ*[253] που αναφέρεται στον Ανδρόνικο υποδηλώνει την ύπαρξη

249. Η τελική ανάγνωση του κειμένου που παραθέτομε στηρίζεται στο απότυπο του Ν. Μουτσόπουλου και στις προσωπικές αυτοψίες των ετών 1984 και 1986.
250. Η επιγραφή ανακαλύφθηκε στις 10/8/1933 από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Δ. Ευαγγελίδη.
251. Πελεκανίδης-Χατζηδάκης 1984, 84.
252. Γιά το επίγραμμα βλ. Μ. Σωτηρίου, Παναγία του Πάθους, Βυζαντινή εικόνα της μονής Σινά, (ανάτυπον εκ του πανηγυρικού τόμου επί τη 1400η αμφιετηρίδι της Ιεράς Μονής του Σινά), Εν Αθήναις 1969, κθ΄.
253. Ο όρος *νέος κτήτωρ* αναφέρεται τον 16ο αιώνα (1547) σε σημείωμα του Κώδικα Μητροπόλεως Καστορίας (ΕΒΕ 2751, φ. 5v) σύμφωνα με το οποίο μοναχός που φεύγει για το Άγιον Όρος αφιερώνει στη μονή της Ευαγγελίστριας στη Καστοριά χωράφια, χειρόγραφα, βιβλία, κ.ά. με τον όρο αν ξανάρθει στο μοναστήρι να είναι *νέος κτήτωρ* (βλ. Γ. Γκολομπίας, Τα σημειώματα των εκκλησιαστικών βιβλίων Καστοριάς, Μακεδονικά 25 (1985-86), 311, σημ. 6).

προηγούμενου κτήτορα, προφανώς αυτού ή αυτών που χορήγησαν για την ανέγερση του ναού στα μέσα του 9ου αιώνα καθώς και γιά την τοιχογράφησή του τον 13ο αιώνα. Ο Ανδρόνικος, στα 1495/96 εκτός από την τοιχογραφία της Θεοτόκου του Πάθους προσέθεσε προφανώς τον εξωνάρθηκα του ναού και μερίμνησε για την τοιχογράφησή του.

40. *Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού*, 1504/5 (εικ. 86).

Βορειοδυτική γωνία του βορείου τοίχου. Λευκά γράμματα σε επιφάνεια ώχρας. Ύψος 30 εκ. και μήκος 18 εκ. Ύψος γραμμάτων περίπου 3.5 εκ. και διάστημα μεταξύ των γραμμών περίπου 1.5 εκ. Διακρίνονται οριζόντιες και κάθετες γραμμώσεις. Διατήρηση κακή.

Η επιγραφή είναι γραμμένη δίπλα από την τοιχογραφία του αφιερωτή.

Χρηστίδης 1922, 278. Ορλάνδος 1938, 166. Τσαμίσης 1949, 126. Πελεκανίδης 1953, πίν. 176, 177α. Μουτσόπουλος, Καστοριά 47, πίν. 99 (απότυπο).

1 ΕΚΗΜΗ
ΘΗΩΔΟΥ
ΛΟCΤΟΥΘ(ΕΟ)Υ
ΑΚΤΑCΗC
5 ΙΩCΑΛΕΞΗ
ΕΝΕΤΗ
ΖΙΓ

Ἐκοιμή//θη ὁ δοῦ // λος τοῦ Θεοῦ // Ἀκτάσης // υἱός Ἀλέξη // ἐν ἔτει/ΖΙΓ

Όχι ιδιαίτερα καλλιγραφημένη. Ορθογραφικά λάθη, χωρίς συντομογραφίες και συνενώσεις. Τα γράμματα μοιάζουν με αυτά των υπόλοιπων επιγραφών που συνοδεύουν τις τοιχογραφίες του ναού (εικ. 99)[254]. Για τις τελευταίες αυτές επιγραφές αξίζει να σημειωθεί ότι είναι σχετικά σύντομες σε σύγκριση με τις συνηθισμένες επιγραφές των ναών, όπως σύντομη και λιτή είναι στη διατύπωσή της και η συγκεκριμένη επιγραφή που εξετάζομε.

4-5. Για τον Ακτάση, γιο του Αλέξη δεν διατέθομε άλλα στοιχεία. Το όνομά του, που τουρκικά σημαίνει λευκή πέτρα, οδηγεί στην υπόθεση της ξενικής, μάλλον τουρκικής καταγωγής, και ο εκχριστιανισμός του στη σύνδεση με τους Γκαγκαούζους[255]. Γνωρίζομε ότι ένας κλάδος απογόνων του σελτζούκου σουλτάνου Ιζεδίν Καϊκαούς Β' ήταν εκχριστιανισμένοι και εγκατεστημένοι στη γειτονική με την Καστοριά Βέροια τον 14ο αιώνα[256].

Το βέβαιο είναι ότι ο Ακτάσης ήταν σίγουρα γόνος αρχοντικής οικογένειας διότι ο Χριστός που εικονίζεται δίπλα τού προσφέρει με το αριστερό χέρι μαργαριταρένιο διάδημα,

254. Έχει υποστηριχθεί η αντίθετη άποψη, δηλαδή ότι τα γράμματα της συγκεκριμένης επιγραφής είναι διαφορετικά από αυτά των υπόλοιπων επιγραφών του ναού. (E. Georgitsoyanni, Les peintures murales du vieux catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483) Athènes 1992, 395.

255. Για τους Γκαγκαούζους βλ. ΕΙ², s.v. Gagauz (W. Zajaczkowski) όπου και βιβλιογραφία. Α. Ιορδάνογλου, Οι Γκαγκαούζοι και η καταγωγή τους, Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών 5 (1984-85), 391-409.

256. Ελ. Ζαχαριάδου, Οι χριστιανοί απόγονοι του Ιζεδίν Καϊκαούς Β΄ στη Βέρροια, Μακεδονικά 6 (1964-65), 62-74.

στοιχείο σημαντικό γιά την καταγωγή του άνδρα, το οποίο μέχρι τώρα δεν είχε επισημανθεί.

Η απεικόνιση της νεκρικής προσωπογραφίας του Ακτάση και της γυναίκας δίπλα του εντάσσεται στις τοιχογραφίες της κάτω ζώνης του βορείου τοίχου του ναού, που εικονίζουν τη Μεγάλη Δέηση με τους αγίους Δημήτριο, Γεώργιο και Θεοδώρους. Υπάρχει κάποια επέμβαση στον τοίχο στο σημείο που είναι ζωγραφισμένη η παράσταση του Ακτάση και πρέπει να σημειωθεί ότι το κεφάλι του βρίσκεται πολύ ψηλότερα από το ύψος του Χριστού που τον ευλογεί[257]. Η μητέρα του αφιερωτή, που απεικονίζεται σε μικρότερη κλίμακα τραβάει με το ένα χέρι τα μαλλιά σε ένδειξη πένθους (εικ. 86). Η παράσταση συνοδεύεται από δυσανάγνωστη επιγραφή. Σύμφωνα με παλιότερες αναγνώσεις το όνομά της ήταν Περισλάβα, κόρη του Ιωάννη[258] ή Βλαδισλάβα, κόρη του Θωμά[259].

6-7. Το έτος 7013 από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο έτος 1504/5 από Χριστού γεννήσεως. Η χρονολογία αυτή σχετίζεται με την παράσταση του κεκοιμημένου Ακτάση, ίσως επάνω από τον τάφο του. Για τον Ακτάση προβάλλει το ερώτημα εάν υπήρξε και δωρητής της διακοσμήσεως του ναού με τοιχογραφίες, υπόθεση στην οποία οδηγεί η απεικόνισή του δίπλα από τους αγίους της Μεγάλης Δεήσεως και η οικονομική δυνατότητα που του παρείχε η αρχοντική του καταγωγή.

Οι πρώτοι αιώνες της τουρκοκρατίας· η νέα άνθηση

Η εμπορική δραστηριότητα της Καστοριάς που προφανώς είχε διακοπεί τον προηγούμενο αιώνα, λόγω των ταραγμένων πολιτικών και στρατιωτικών συνθηκών, φαίνεται ότι αναζωογονείται κατά τον 15ο αιώνα, μετά την κατάληψη τής πόλης από τους Τούρκους. Το φαινόμενο δεν είναι τυχαίο γιατί η τουρκική κατάκτηση αποκατέστησε μια ενότητα στον βαλκανικό κόσμο, η οποία ευνόησε τις χερσαίες εμπορικές σχέσεις[260]. Έτσι εδραιώνεται η σχέση της Καστοριάς με τις γειτονικές βαλκανικές πόλεις αλλά και με τις πόλεις του κυρίως ελλαδικού χώρου με συνέπεια τις οικονομικές αλλά και τις πνευματικές ανταλλαγές. Σ' αυτές τις συνθήκες το ονομαζόμενο *εργαστήριο της Καστοριάς*, μία καλλιτεχνική κίνηση ανώτερου επιπέδου με κέντρο την πόλη απλώθηκε σε γειτονικές περιοχές και φαίνεται ότι κυριάρχησε στην καλλιτεχνική δραστηριότητα της εποχής. Το παραπάνω φαινόμενο επιβεβαιώνει και επιβεβαιώνεται από την εξέταση των ιστορικών και επιγραφικών στοιχείων από τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, που δηλώνουν την έντονη πνευματική και καλλιτεχνική δραστηριότητα της Καστοριάς την εποχή αυτή.

---

257. Είναι φανερό ότι το κεφάλι του αφιερωτή έχει ξαναζωγραφισθεί προφανώς για να γίνει σε μεγαλύτερο μέγεθος αλλά φαίνεται ότι η επέμβαση δεν έγινε σε μεγάλη χρονική απόσταση από την αρχική τοιχογραφία και ίσως να συνδέεται με το θάνατο του αφιερωτή.

258. Χρηστίδης 1922, 278.

259. G. Subotic', Najstarije preštave svetog Georgija kratvlja, ZR 32 (1933), 187-188. Βλ. επίσης Πελεκανίδης 1953, πίν. 177.

260. Βλ. Al. Ducellier, L'économie albanaise du Moyen-Age. Une traite coloniale, Albanie 11 (1981), 32=VR, 1987, XVI. Για το εμπόριο στις τουρκοκρατούμενες περιοχές βλ. και Ap. Vacalopoulos, Les villes grecques dans le cadre de l'empire ottoman (XVIe-XIXe siècles), Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, mediterraneénnes, slaves et orientales aux XVIe-XIXe siècles. Actes du Colloque International organisé par l'AIESSE, Octobre 1973, Bucarest 1977, 69-80.

Τα μέλη μιας ανώτερης τάξης καστοριανών – με την έννοια τουλάχιστον της οικονομικής δυνατότητας – εκκλησιαστικών ή λαϊκών, δεν περιορίσθηκαν στη χρηματοδότηση της τοιχογραφήσεως ναών της πόλης αλλά επεκτάθηκαν και στην ανέγερση ναών, έστω ταπεινών στο εξωτερικό τους. Μια τέτοια δραστηριότητα, αμέσως μετά την τουρκική κατάκτηση, αποτελεί φαινόμενο που έρχεται σε αντίθεση με τους περιορισμούς που θεωρείται ότι επέβαλλε γενικά το τουρκικό κράτος για την ανέγερση ναών σε πόλεις που είχαν κατακτηθεί με τη βία και επιβεβαιώνει το γεγονός ότι οι κατά τόπους διοικήσεις επέτρεπαν την ανέγερση νέων ναών. Οι παραπάνω εκφάνσεις στη ζωή της πόλης, που και δημογραφικά κατείχε σημαντική θέση μεταξύ των πόλεων της βαλκανικής, δίνουν την εικόνα μιας νέας άνθησης της Καστοριάς την πρώτη μεταβυζαντινή περίοδο αλλά και προετοιμάζουν την ακμή του 17ου αιώνα.

Ε'. ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΙΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Βασικό αντικείμενο της μελέτης αποτέλεσε ένα σύνολο σαράντα κτητορικών και αφιερωματικών κυρίως επιγραφών[1] που βρίσκονται σε ένδεκα ναούς της πόλης, στη μονή της Μαυριώτισσας[2] και στα χωριά Ομορφοκκλησιά, Τσούκα και Ζευγοστάσι[3].

Από τις σαράντα επιγραφές[4] οι δεκατέσσερις είναι ακριβώς χρονολογημένες, οι δεκαεννέα χρονολογούνται μόνο με βάση τεχνοτροπικά στοιχεία των τοιχογραφιών και οι υπόλοιπες σύμφωνα με ιστορικά και επιγραφικά στοιχεία. Χρονικά κατανέμονται δεκατέσσερις στον 12ο αιώνα (αρ. 1-14), δεκατρείς στον 13ο (αρ. 15-27), τρεις στον 14ο (αρ. 28-30), εννέα στον 15ο (αρ. 31-39) και μία στο α' ήμισυ του 16ου αιώνα (αρ. 40). Η κατανομή αυτή δεν είναι άσχετη με τις ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στην πόλη τις παραπάνω χρονικές περιόδους.

Η σύγκριση μεταξύ του αριθμού των ναών (15) και του αριθμού των επιγραφών (40) δηλώνει την ύπαρξη στον ίδιο ναό συνόλου επιγραφών της ίδιας ή διαφορετικών χρονικών περιόδων. Σημαντικό στοιχείο γιά τη λειτουργία ορισμένων ναών είναι ότι συγκεντρώνουν ενός είδους επιγραφές, όπως ο Άγιος Στέφανος, στον οποίο συναντούμε πέντε αφιερωματικές επιγραφές σε τοιχογραφίες εκτός εικονογραφικού προγράμματος και ο Ταξιάρχης Μητροπόλεως, όπου υπάρχει ένα σύνολο τεσσάρων επιγραφών δίπλα σε απεικονίσεις κεκοιμημένων καστοριανών.

Η μελέτη στηρίχθηκε στην επιτόπια έρευνα και στην επεξεργασία του φωτογραφικού υλικού. Οι περισσότερες δυσχέρειες προήλθαν από την κακή διατήρηση των επιγραφών, από τις οποίες πολλές καταστράφηκαν σημαντικά τα τελευταία χρόνια.

---

1. Ενδιαφέρουσες είναι οι γενικές παρατηρήσεις γιά τις κτητορικές επιγραφές του 13ου αιώνα στη σχετική μελέτη της Σ. Καλοπίση-Βέρτη· βλ. Kalopissi-Verti 1992, 23-26.
2. Η μονή της Μαυριώτισσας, στις όχθες της λίμνης, είναι στενά συνδεδεμένη με τη ζωή και την ιστορία της Καστοριάς.
3. Οι τρεις επιγραφές που δεν ανήκουν σε ναούς της πόλης επελέγησαν λόγω της σημασίας τους και των ιδιαιτέρων προβλημάτων που παρουσιάζουν.
4. Παράλληλα με τις επιγραφές που εκδίδονται, μελετήθηκαν και οι επιγραφές που συνοδεύουν τοιχογραφίες των ίδιων ναών, καθώς επίσης και οι επιγραφές των τοιχογραφιών των υπόλοιπων ναών της Καστοριάς που χρονολογούνται μεταξύ του 12ου και των αρχών του 16ου αιώνα. Η μελέτη αυτού του υλικού στάθηκε χρήσιμη γιατί επέτρεψε την επισήμανση ορισμένων τύπων γραμμάτων, ορθογραφικών και γλωσσικών λαθών. Επέτρεψε επίσης να συγκριθούν οι γραφές των κτητορικών ή αφιερωτικών με αυτές των υπολοίπων επιγραφών των ναών.

Μορφή - τυπολογικά στοιχεία

Η γραφή σε τοίχο αποτελεί τον κανόνα γιά τις επιγραφές που εξετάσαμε, με προετοιμασία και εκτέλεση ίδια με αυτή των τοιχογραφιών, ενώ εξαίρεση αποτελούν τα τρία χαράγματα του εξωτερικού τοίχου της Μαυριώτισσας[5].

Η προτιμητέα θέση στο ναό γιά τις κτητορικές επιγραφές ήταν επάνω από την κύρια είσοδο, θέση στην οποία συναντάμε δέκα επιγραφές. Αρκετές είναι γραμμένες σε εξωτερική πλευρά των ναών, καθώς και δίπλα ή επάνω από τους αφιερωτές. Στη μοναδική τρουλλαία εκκλησία της Καστοριάς η κτητορική επιγραφή βρίσκεται στη βάση του τυμπάνου του τρούλλου.

Στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι κτητορικές επιγραφές έχουν παραλληλόγραμμο σχήμα με μήκος 70-100 εκ. και ύψος γύρω στα 30 εκ. Αξιοσημείωτη περίπτωση αποτελεί η κτητορική επιγραφή του ναού του Αγίου Νικολάου Κασνίτζη, η οποία απλώνεται σε όλο το μήκος του δυτικού τοίχου της εκκλησίας (εικ. 41) φθάνοντας το μήκος των 4,50 μ. (ύψος: 30 εκ.). Το ύψος των γραμμάτων των επιγραφών είναι κατά μέσον όρο 3 εκ.

Με το σημείο του σταυρού σχηματισμένο με γραμμές ή τελείες, ή και διακοσμημένο αρχίζουν αρκετές επιγραφές του 12ου[6] του 13ου[7] του 14ου[8] και 15ου αιώνα[9] όπως συνηθίζεται γενικά στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές επιγραφές. Το ίδιο σημείο σπανιότερα συναντάμε στο τέλος ορισμένων επιγραφών[10].

Ενα ευθύγραμμο πλαίσιο που αποτελείται από μια λεπτή γραμμή, συνήθως στο ίδιο χρώμα με τα γράμματα, περιβάλλει συχνά τις κτητορικές επιγραφές[11] και σε ορισμένες διακρίνονται οι οριζόντιες γραμμές που χρησίμευαν ως οδηγοί γιά το ζωγράφο-γραφέα[12].

Επιγραφικά στοιχεία

Μορφές γραμμάτων[13]

Το κεφαλαίο γράμμα Α συναντάται σε δύο βασικούς τύπους: με τη μεσαία κεραία πλάγια, που ξεκινά από το άκρο της αριστερής γραμμής, ή αργότερα οριζόντια που ενώνει τις δύο κάθετες γραμμές του γράμματος περίπου στη μέση και με μία οριζόντια ακρεμόνα στην κορυφή του γράμματος Α. Ο πρώτος τύπος συναντάται στις επιγραφές του 12ου και 13ου αιώνα παράλληλα με την παραλλαγή Α[14]. Σε επιγραφή του 13ου αιώνα υπάρχει ο τύπος του κεφαλαίου

5. Επιλέξαμε τα τρία χαράγματα της Μαυριώτισσας από τα διάφορα χαράγματα που υπάρχουν στους ναούς της Καστοριάς διότι είναι χρονολογημένα σε σχετικά πρώϊμη εποχή και κυρίως διότι σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση.
6. Αρ. 1, 6, 11, 14.
7. Αρ. 19, 22, 25, 26.
8. Αρ. 28, 29.
9. Αρ. 34, 35, 39.
10. Αρ. 3, 14, 18. Βλ. πίν. γραμμάτων. Βλ. και Kalopissi-Verti 1992, 24. Γιά παρόμοια σύμβολα σε σφραγίδες 6ου-15ου αιώνα βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 1, 4, 5, 11.
11. Αρ. 6, 22, 28, 29, 32, 34, 38.
12. Αρ. 22, 28, 30, 32, 35 και 38.
13. Βλ. πίν. γραμμάτων.
14. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 25.

Α με καμπύλη την αριστερή γραμμή (αρ. 18) και σε επιγραφή του 15ου αιώνα η μεσαία πλάγια κεραία αρχίζει από τη μέση περίπου της δεξιάς γραμμής και ανεβαίνοντας την ενώνει με την αριστερή (αρ. 33)[15]. Το δεύτερο τύπο του γράμματος εντοπίσαμε τον 12ο (αρ. 6), 14ο (αρ. 28), 15ο (αρ. 36) και 16ο αιώνα (αρ. 40), και σε διάφορες παραλλαγές (αρ. 22, 25, 26). Από τον 14ο αιώνα και εξής ο πιό συχνά συναντώμενος τύπος του άλφα είναι ο προηγούμενος χωρίς την οριζόντια κεραία στην κορυφή. Σε επιγραφή του 15ου αιώνα συναντήσαμε τον τύπο του νεοελληνικού κεφαλαίου Α (αρ. 34)[16]. Τη μικρογράμματη μορφή α συναντήσαμε σε επιγραφές του 12ου, 13ου, 14ου και 15ου αιώνα[17].

Τον βασικό τύπο του κεφαλαίου Β με τους δύο κύκλους μη ενωμένους συναντήσαμε αποκλειστικά τον 12ο αιώνα. Τον τύπο του γράμματος με τους κύκλους ενωμένους εντοπίσαμε τον 13ο και 15ο αιώνα. Παραλλαγές του πρώτου τύπου του γράμματος υπάρχουν με τα τόξα οξυγώνια (14ος και 15ος αι.), ένα καμπύλο και ένα οξυγώνιο (14ος, 15ος αι.)[18] και με τα δύο τετραγωνισμένα (14ος αι.). Ας σημειωθεί ότι στα χαράγματα του 13ου αιώνα συναντήσαμε το Β καρδιόσχημο, καθώς και σε σχήμα οκτώ[19].

Το βασικό τύπο του κεφαλαίου Δ που μοιάζει με το Α και η οριζόντια κεραία του τέμνει περίπου στη μέση τις κάθετες (ξεκινώντας χαμηλότερα από τα αριστερά προς τα δεξιά) και την οριζόντια ακρεμόνα στην κορυφή εντοπίσαμε τον 12ο, 13ο, 14ο και 15ο αιώνα. Την αριστερή κεραία του γράμματος καμπύλη συναντήσαμε τον 13ο και τον 15ο αιώνα, ενώ ο τύπος αυτός του γράμματος εμφανίζεται και χωρίς την οριζόντια ακρεμόνα στην κορυφή κατά τον 15ο αιώνα. Την ίδια εποχή υπάρχει και μορφή του Δ με εξέχουσες τις οριζόντιες απολήξεις της βάσης (αρ. 38)[20].

Μικρογράμματη μορφή του γράμματος υπάρχει σε χάραγμα του 13ου αιώνα (αρ. 20)[21].

Το γράμμα Ε συναντήσαμε σε όλες τις επιγραφές με σχήμα ημικυκλικό[22] εκτός από ένα χάραγμα του 13ου αιώνα, όπου ήταν τριγωνικό (αρ. 21).

Το στίγμα χρησιμοποιείται μονίμως αντί του CT. Μόνο σε μία επιγραφή του 13ου αιώνα συνυπήρχε με το CT (αρ. 22).

Η μορφή του Ζ, σε όλη τη χρονική περίοδο που εξετάσαμε, διαφοροποιείται από τη μορφή του Ξ έχοντας μία μπούκλα λιγότερη. Σε μία μόνο περίπτωση, σε επιγραφή του 15ου αιώνα, το Ζ είναι αρκετά διαφορετικό λόγω της μεγάλης του καμπύλης (αρ. 36).

Το κεφαλαίο Ι συναντάται συχνά με διαλυτικά από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα[23].

---

15. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 23.
16. Δείγματα γραφής του Α σε επιγραφές από τον 9ο ώς τον 19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, 78-82, πίν. 4-8.
17. Γιά την ύπαρξη του τύπου κατά την πρωϊμότερη εποχή βλ. V. Gardthausen, Griechische Paleographie, II, Leipzig 1911-1913, πίν. 3.
18. Γιά την ύπαρξη του τύπου κατά την πρωϊμότερη εποχή βλ. Gardhausen, ό.π., πίν. 3.
19. Βλ. El. Mioni, Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία (μτφρ. Ν. Παναγιωτάκη), Αθήνα 1985, πίν. σελ. 81. Δείγματα γραφής του Β σε επιγραφές από τον 9ο-19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, 78-82, πίν. 4-8.
20. Βλ. Gardhausen, ό.π. Δείγματα γραφής του Δ σε επιγραφές από τον 9ο ως τον 19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος, ό.π.
21. Βλ. Mioni, ό.π., πίν. σελ. 81.
22. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 36.
23. Βλ. V. Gardthausen, ό.π., πίν. 3.

Τον τύπο του κεφαλαίου Κ με την αρχή των πλαγίων κεραιών στο κέντρο της κάθετης κεραίας του γράμματος και τις απολήξεις προς τα επάνω συναντήσαμε σε όλη τη χρονική περίοδο που εξετάσαμε. Τον 12ο αιώνα υπάρχει η μορφή του Κ με την κάτω γραμμή καμπύλη και στραμμένη προς τα μέσα (αρ. 5). Τον 13ο αι. συναντήσαμε παραλλαγή του γράμματος με απομακρυσμένες τις πλάγιες κεραίες (αρ. 18)[24].

Το κεφαλαίο Λ συναντάται με τις μορφές Λ και λ, καθώς και με τις δύο γραμμές ισομεγέθεις να σχηματίζουν οξεία γωνία από τον 12ο αιώνα. Κατά την ίδια εποχή οι γραμμές του γράμματος καμπυλώνουν και πλησιάζει τη μορφή του λ, την οποία βρίσκουμε σε χάραγμα του 13ου αιώνα. Κατά το 14ο και 15ο αιώνα η δεξιά γραμμή του Λ παραμένει σταθερή, ενώ η αριστερή έχει την τάση να χαμηλώνει καμπυλώνοντας και έτσι πλησιάζει τη μικρογράμματη μορφή του γράμματος[25].

Στο βασικό τύπο του κεφαλαίου Μ οι μεσαίες λοξές κεραίες κατεβαίνουν και αγγίζουν τη γραμμή βάσης του γράμματος Μ. Τον τύπο αυτόν συναντάμε από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα. Σύμφωνα με παραλλαγή αυτού του τύπου οι μεσαίες κεραίες, ευθείες ή καμπύλες ξεκινούν από την κορυφή των καθέτων κεραιών, όπου συναντώνται και κατόπιν μία γραμμή φθάνει ώς τη γραμμή βάσης του γράμματος Μ[26]. Σε άλλη παραλλαγή οι μεσαίες λοξές κεραίες αντικαθίστανται από οριζόντιες που συναντώνται σε ύψος τριών τετάρτων από τη γραμμή βάσης του γράμματος, έως την οποία προεκτείνονται Μ. Οι δύο παραπάνω τύποι του Μ συναντώνται συνεχώς από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα. Σε άλλη μορφή του γράμματος που εντοπίσαμε τον 13ο και 14ο αιώνα, οι μεσαίες λοξές κεραίες ενώνονται με τις κάθετες σε ύψος τριών τετάρτων από τη γραμμή βάσης του γράμματος χωρίς να προεκτείνονται προς τα κάτω Μ[27]. Η προέκταση γίνεται όταν οι μεσαίες λοξές κεραίες ξεκινούν από τη μέση των καθέτων κεραιών, όπως παρατηρείται σε παραλλαγή του Μ σε επιγραφές του 13ου και 16ου αιώνα. Μικρογράμματες μορφές του γράμματος μ, υπάρχουν στα χαράγματα του 13ου αιώνα[28].

Στο βασικό τύπο του Ν που συναντάμε κατά τον 12ο, 13ο, 14ο και 16ο αιώνα η μεσαία κεραία αρχίζει από την κορυφή της αριστερής και φθάνει ως τη βάση της δεξιάς κεραίας[29]. Σε παραλλαγή, που συναντάται σε επιγραφές του 13ου, 14ου και 15ου αιώνα, η πλάγια κεραία σε ύψος τριών τετάρτων από τη γραμμή βάσης ενώνει τις δύο κάθετες κεραίες του γράμματος. Σε επιγραφές του 12ου, 13ου και 14ου αιώνα συναντήσαμε τον τύπο Ν, ο οποίος συνηθιζόταν κυρίως τον 13ο αιώνα[30]. Μικρογράμματη μορφή του ν υπάρχει σε επιγραφές του 13ου και 14ου αιώνα.

Όπως αναφέρθηκε και στις παρατηρήσεις γιά το γράμμα Ζ, η μορφή του Ξ, όπως τη συναντήσαμε από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα μοιάζει με τη μορφή του Ζ με μία μπούκλα περισσότερη[31].

---

24. Δείγματα γραφής του Κ σε επιγραφές από τον 9ο ως τον 19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, 78-82, πίν. 4-8.
25. Βλ. Gardthausen, ό.π., Mioni, ό.π., 83. Δείγματα γραφής του Λ σε επιγραφές από τον 9ο-19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, 78-82, πίν. 4-8.
26. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 49.
27. Βλ. C. Morisson, L'épigraphie des monnaies et des sceaux à l'époque byzantine, Paleografia e Codicologia Greca, Atti del Colloquie internationale (Berlino - Wolfenbüttel, 17-21 ottobre 1983), Alessandria 1991, 267.
28. Δείγματα γραφής του Μ σε επιγραφές από τον 9ο ως τον 19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 4-8.
29. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 51.
30. Βλ. Gardthausen, ό.π., πίν. 3. Morisson, ό.π., 267-268.
31. Βλ. Gardthausen, ό.π., πίν. 3.

Το σύμπλεγμα των γραμμάτων Υ χρησιμοποιείται σε όλη τη διάρκεια των αιώνων που εξετάζομε παράλληλα, αλλά με μεγαλύτερη συχνότητα, από το ΟΥ. Τον 12ο αιώνα υπάρχει ο τύπος του συμπλέγματος με τις πλάγιες γραμμές να φέρουν απολήξεις Υ, επαναλαμβανόμενος και σε επιγραφή του 15ου αιώνα[32]. Ο ίδιος τύπος χωρίς τις ακρεμόνες συναντάται κατά το 12ο, 13ο, 15ο και 16ο αιώνα. Ο πιό συνηθισμένος τύπος του συμπλέγματος Υ συναντάται σε επιγραφές του 12ου, 13ου και 15ου αιώνα[33]. Δύο παραλλαγές που εντοπίσαμε έχουν τις τελικές απολήξεις πλάγιες προς τα κάτω Υ (13ος, 14ος αι.) και τη βάση του γράμματος τριγωνική Υ (14ος, 15ος αι.). Τον 15ο αιώνα τα δύο γράμματα εμφανίζονται χωρισμένα με τη μορφή Υ ή ΟΥ.

Το Ρ συναντήσαμε μία μόνο φορά με δασεία (αρ. 2).

Εκτός από τη σταθερή μορφή του γράμματος C, κατά τον 13ο και 14ο αιώνα συναντήσαμε τη μικρογράμματη μορφή του σ (αρ. 20, 21, 28)[34].

Εκτός από τον συνηθισμένο τύπο του γράμματος Φ σημειώνουμε μία παραλλαγή με τριγωνικό αντί στρογγυλεμένο το δακτύλιο σε επιγραφή του 13ου αιώνα (αρ. 22) και τη μορφή του γράμματος σαν κλειδί του σολ σε χάραγμα της ίδιας εποχής (αρ. 20)[35].

Ο βασικός τύπος του Ω με τις δύο καμπύλες κεραίες ενωμένες στη βάση και ανοικτές στην κορυφή υπάρχει στις επιγραφές από τον 12ο έως τον 16ο αιώνα[36]. Τον 12ο αιώνα συναντάται το Ω με τις δύο καμπύλες κεραίες ενωμένες στην κορυφή Ω, καθώς και με τις πλάγιες κεραίες να σχηματίζουν οξεία γωνία Ω. Σε παραλλαγή του γράμματος του 13ου αιώνα οι καμπύλες καταλήγουν σε πλάγιες απολήξεις Ω. Σε άλλο τύπο του γράμματος οι δύο καμπύλες κλείνουν, σαν να πρόκειται γιά δύο ο ενωμένα ΟΟ, όπως στη μικρογράμματη μορφή του γράμματος που συναντάται κατά τον 12ο, 13ο και 14ο αιώνα[37].

Συντομογραφίες

Οι συντομογραφίες των κειμένων των επιγραφών σημειώνονται συνήθως με το υπερκείμενο σύμβολο ~ ή ⌒ που δηλώνει σύμπτυξη, αποκοπή ή συνένωση γραμμάτων. Η σύμπτυξη, δηλαδή παράλειψη του κεντρικού τμήματος μιας λέξης χρησιμοποιείται κυρίως γιά τα nomina sacra[38], τα κύρια ονόματα και τις χρονολογικές ενδείξεις.

Η αποκοπή ή αιώρηση χρησιμοποιείται γιά τη συντομογράφηση του τελευταίου τμήματος μιάς λέξης[39]. Ειδικότερα, γιά την αφαίρεση καταλήξεων πτώσεων και προσώπων, στις προθέσεις, στους συνδέσμους και τα επιρρήματα και σε ορισμένους όρους που επαναλαμβάνονται συχνά[40].

---

32. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 58.
33. Βλ. Oikonomides ό.π., πίν. αρ. 60.
34. Βλ. Mioni, ό.π., 83.
35. Βλ. Gardthausen, ό.π., πίν. 4b. Mioni ό.π., 83, πίν. σελ. 81.
36. Βλ. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 68.
37. Βλ. Gardthausen, ό.π., πίν. 4b. Mioni, ό.π., 83. Oikonomides 1986, πίν. αρ. 71. Δείγματα γραφής του Ω σε επιγραφές από τον 9ο-19ο αιώνα, βλ. Μουτσόπουλος 1977, 78-82, πίν. 4-8.
38. Βλ. Mioni, ό.π., 115-116.
39. Βλ. και Oikonomides 1986, πίν. αρ. 15.
40. Για τα συντομογραφικά σύμβολα βλ. G. Zeretelli, De complexdiis scripturae, Petropoli 1904. Mioni, ό.π., 115-119.

Συνενώσεις γραμμάτων μπορούν να γίνουν με συμπλέγματα ή συνδυασμούς[41]. Συνενώσεις δύο μέχρι και τεσσάρων γραμμάτων συναντώνται στις επιγραφές του ναού των Αγίων Αναργύρων, κυρίως στις μακροσκελείς (αρ. 4, 6), ενώ αποφεύγονται στις επιγραφές του Αγίου Νικολάου της ίδιας εποχής. Οι περισσότερο συνηθισμένες ενώσεις διφθόγγων και φωνηέντων με σύμφωνα υπάρχουν στις επιγραφές αρ. 19, 20 (13ος αι.) και αρ. 35, 37 (15ος αι.), ενώ περισσότεροι συνδυασμοί, μέχρι και τεσσάρων γραμμάτων παρατηρούνται σε ορισμένες επιγραφές του 13ου (αρ. 24, 25), του 14ου (αρ. 29, 30) και του 15ου αιώνα (αρ. 31, 32, 38)[42].

Μεγαλογράμματες ήταν όλες οι επιγραφές που εξετάσαμε[43] εκτός από τα χαράγματα, όπου συνυπήρξε η μεγαλογράμματη και μικρογράμματη γραφή[44]. Σε τέσσερις κτητορικές επιγραφές[45] υπήρξε σε πολύ περιορισμένη κλίμακα παρείσφρυση μικρών γραμμάτων, ενώ αρκετές φορές εντοπίσθηκαν περισσότεροι του ενός τύποι του ίδιου γράμματος στην ίδια επιγραφή[46].

Όπως φαίνεται και από τους πίνακες, τα γράμματα των επιγραφών εμφανίζονται με διαφορετικούς τύπους την ίδια εποχή, και ακόμη οι ίδιοι βασικοί τύποι γραμμάτων χρησιμοποιούνται σε διαφορετικές εποχές σε όλη τη διάρκεια των αιώνων που εξετάζουμε. Αλλά και όπως παρατηρείται γενικώτερα στις βυζαντινές και μεταβυζαντινές επιγραφές[47] οι μορφές των γραμμάτων της παλαιοχριστιανικής εποχής επαναλαμβάνονται στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή χωρίς ουσιαστικές διαφορές και εξελίξεις.

Οι γραφείς

Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρείται η ιδιαίτερη φροντίδα του γραφέα γιά την καλλιγραφία και το στολισμό των γραμμάτων, όπως η διανθισμένη γραφή (fleuri) στις επιγραφές των Αγίων Αναργύρων του 12ου αιώνα (εικ. 45), την οποία συναντάμε και σε ορισμένες επιγραφές του Οσίου Λουκά, καθώς και του Kurbinovo[48]. Διανθισμένη γραφή παρατηρείται σε

41. Βλ. Mioni, ό.π., 116.
42. Συνενώσεις γραμμάτων σε επιγραφές από τον 9ο έως τον 19ο αιώνα βλ. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 9-11.
43. Γιά τη μεγαλογράμματη ελληνική γραφή βλ. Mioni, ό.π., 63-75. Γιά τη γραφή των επιγραφών βλ. H. Hunger, Epigraphische Auszeichnungsmajuskel, JÖB 26 (1977), 195-198. Η μεγαλογράμματη βυζαντινή γραφή προέρχεται από τη βιβλική μεγαλογράμματη, την οξυκόρυφη και την αλεξανδρινή μεγαλογράμματη. Βλ. G. Cavallo, Funzione e strutture della Maiuscola Greca tra i secoli VIII-XI, La Paléographie Grecque et Byzantine, Ed. CNRS, Paris 1977, 95-137. Από τον 9ο αιώνα που εξαφανίζεται η βιβλική μεγαλογράμματη την αντικαθιστά η μεγαλογράμματη λειτουργική που χρησιμοποιείται γιά τη συγγραφή εκκλησιαστικών κειμένων (βλ. Cavallo, ό.π.).
44. Γιά τη μικρογράμματη ελληνική γραφή από τον 9ο έως τον 13ο αιώνα βλ. Α. Σιγάλας, Ιστορία της ελληνικής γραφής, Θεσσαλονίκη 1934, 210-233. Γιά την περίοδο από τον 13ο αιώνα κ.ε. βλ. Σιγάλας, ό.π., 233-240. Βλ. και Mioni, ό.π. 77-92.
45. Αρ. 22, 30, 38, 39.
46. Βλ. πίνακα γραμμάτων.
47. Βλ. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 1, 2, 3.
48. Βλ. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 19. Παρόμοια γραφή συναντήσαμε στα γράμματα του Ευαγγελίου εικόνας του Χριστού της Μονής Σινά, που χρονολογείται τον 12ο αιώνα (βλ. M. Chatzidakis, L'évolution de l'icône aux 11e-13e siècles et la transformation du templon, Actes du XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, I, Art et Archéologie, Athènes 1979, πίν. XLVIII, εικ. 24).

λειτουργικά κείμενα των αρχών του 11ου αιώνα[49]. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτές τις ιδιαίτερα καλλιγραφημένες κτητορικές και αφιερωματικές επιγραφές του ναού των Αγίων Αναργύρων, καθώς και αυτές των ειλητών των αγίων σε όλα τα κλίτη του ναού, φαίνεται ότι τις έγραψε ο ίδιος ζωγράφος, ενώ είναι βέβαιο ότι έχουν εργασθεί και άλλοι ζωγράφοι στον ίδιο ναό. Διακοσμητικές τάσεις συναντώνται και σε μεταγενέστερες του 12ου αιώνα επιγραφές της Καστοριάς[50].

Από τη σύγκριση των γραμμάτων των κτητορικών ή αφιερωματικών επιγραφών με τις υπόλοιπες επιγραφές των ναών, προκύπτει ότι κατά κανόνα όλες οι επιγραφές γράφονται από τον ίδιο γραφέα.

Επίσης, η σύγκριση των γραμμάτων των επιγραφών ορισμένων ναών του 15ου αιώνα, των οποίων οι τοιχογραφίες θεωρείται ότι έγιναν από το ίδιο εργαστήριο ζωγραφικής απέδειξε ότι και τα γράμματα παρουσιάζουν μεγάλη ομοιότητα μεταξύ τους. Συγκεκριμένα, τα γράμματα της κτητορικής αλλά και άλλων επιγραφών του ναού του Αγίου Νικολάου Ευπραξίας (εικ. 118) στην Καστοριά παρουσιάζουν εντυπωσιακήν ομοιότητα με τα αντίστοιχα γράμματα των επιγραφών του Παλαιού Καθολικού του Μεγάλου Μετεώρου (εικ. 117)[51] του οποίου οι τοιχογραφίες θεωρείται ότι προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο[52] . Ομοιότητα με τις παραπάνω επιγραφές παρουσιάζουν τα γράμματα και άλλων ναών της Καστοριάς, των οποίων οι τοιχογραφίες ανήκουν στο ίδιο εργαστήριο, όπως αυτά της επιγραφής *Μ(ήτη)Ρ Θ(εο)Υ Η PACIOTHCA* στην τοιχογραφία του ομώνυμου ναού (εικ. 101)[53] τα γράμματα του ειλητού του Ιωάννη Προδρόμου από την αποτειχισμένη τοιχογραφία του ναού του Αγίου Σπυρίδωνα[54] και της επιγραφής *Ο ΑΓ(ιος) ΘΕΟΔΩΡΟC* από παράσταση του ναού του Αγίου Νικολάου της αρχόντισσας Θεολογίνας[55]. Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στις ομάδες των ζωγράφων υπήρχε ένας καλλιγράφος, ο οποίος αναλάμβανε τη γραφή όλων των επιγραφών του ναού.

Η γλώσσα

Μολονότι μερικοί αφιερωτές ήταν σλαβικής καταγωγής, αξίζει να σημειωθεί οτι σε καμία επιγραφή, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που συνοδεύουν μεμονωμένους αγίους ή σκηνές, δεν παρατηρήθηκε λέξη ή και τύπος γράμματος που να σχετίζεται με τη σλαβική γραφή.

Σε αρκετές επιγραφές, του 12ου κυρίως αιώνα, η γλώσσα ακολουθεί λόγιο ύφος. Πρόκειται γιά επιγράμματα, γραμμένα σε ιαμβικούς παροξύτονους δωδεκασύλλαβους στίχους, συνήθως τέλειους μετρικά, εκτός από τα σημεία όπου υπάρχουν κύρια ονόματα ή χρονολογίες. Οι

49. Βλ. Cavallo, ό.π. 108, πίν. 43 (Vat. gr. 351).
50. Αρ. 22, 30, 32, 34. Βλ. και Μουτσόπουλος 1977, πίν. 20, 21.
51. Βλ. Μ.Χατζηδάκης- Δ.Σοφιανός, Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη, Αθήνα 1990, 66, 67, 89, 91, 93, 95.
52. Βλ. σελ. 119-121.
53. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 229α, β. Μουτσόπουλος 1977, πίν. 49.12.
54. Βλ. Ορλάνδος 1938, 182, εικ. 123, 127.
55. Βλ. Πελεκανίδης 1953, πίν. 249α.

έμμετρες αυτές επιγραφές είναι συντακτικά σωστές, όπως και όλες οι επιγραφές του 12ου αιώνα στους ναούς των Αγίων Αναργύρων και Νικολάου Κασνίτζη. Στις μεταγενέστερες έμμετρες επιγραφές, όπως του 14ου αιώνα στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως και του 15ου αιώνα στους Αγίους Τρεις, το μέτρο παρουσιάζει πολλές ατέλειες.

Ως προς την ορθογραφία παρατηρήθηκε ότι στα μνημεία όπου υπήρχαν ορθογραφημένες κτητορικές ή αφιερωματικές επιγραφές, κυρίως του 12ου αιώνα, οι υπόλοιπες επιγραφές των ναών, αν και γραμμένες από το ίδιο χέρι είχαν πολλά ορθογραφικά λάθη. Από την παρατήρηση αυτή συνάγεται ότι το κείμενο αυτών των επιγραφών, ιδιαίτερα όπως είναι φυσικό, των εμμέτρων, δινόταν στο ζωγράφο έτοιμο γιά αντιγραφή, ενώ ο ίδιος έγραφε τις επιγραφές στις τοιχογραφίες των αγίων.

Σε σύνολο τριάντα εννέα επιγραφών, των οποίων μπορούμε να ελέγξουμε πλήρως το κείμενο, μόνο δέκα είναι ορθογραφημένες, ποσοστό περίπου 25%. Από το σύνολο των ορθογραφημένων επιγραφών οι επτά χρονολογούνται στον 12ο αιώνα και ανήκουν στην κατηγορία που αναφέρθηκε προηγουμένως. Από τις υπόλοιπες τρείς επιγραφές, οι δύο αποτελούν αφιερώματα ιερέων και είναι προφανές ότι οι ίδιοι είχαν μεριμνήσει για την ορθογράφησή τους, ενώ στην τρίτη αναγράφεται ένα πολύ διαδεδομένο επίγραμμα προς τη Θεοτόκο.

Τα κυριότερα ορθογραφικά λάθη οφείλονταν στην ομοιοφωνία φωνηέντων και διφθόγγων. Έτσι γράφεται για παράδειγμα *Ε ΜΙΡΟΦΩΡΕ, ΚΗΡΙΑΚΥ, ΚΟΜΝΙΝΟΣ* λόγω ιωτακισμού, *ΝΟΕΥΡΙΟ, ΑΥΦΘΕΝΤΕΥΟΝΤΟΣ*. Συνηθισμένο επίσης λάθος ήταν η απλογραφία, δηλαδή η παράλειψη ενός γράμματος που επαναλαμβανόταν, όπως *ΚΤΗΤΟΡΙΣΑ, ΠΟΡΩ*, καθώς και η μετατροπή του σθ σε στ που οφειλόταν στην προφορά, όπως στις λέξεις *ΠΑΥΣΑΣΤΕ, ΜΝΗΣΤΙΤΙ, ΑΝΕΚΕΝΙΣΤΗ*. Σε χάραγμα του 1264, κατά το συνηθισμένο και σήμερα φωνητικό λάθος, ο μήνας Οκτώβριος γράφεται *ΟΚΤΩΜΒΡΗΟΣ*.

Συντακτικά λάθη υπήρχαν αρκετά στις επιγραφές που εξετάσαμε, εκτός από αυτές του 12ου αιώνα.

Τόνοι και πνεύματα σημειώνονται με σχετικά μεγάλη συχνότητα, αν και όχι πάντα σωστά, όπως συμβαίνει στις περισσότερες επιγραφές του 12ου αιώνα.

Σημεία στίξεως (κόμμα,τελεία) υπήρχαν σε μία επιγραφή του 12ου και μία του 15ου αιώνα, τα οποία όμως σημείωναν κυρίως το τέλος των στίχων. Σε τέσσερις συνολικά επιγραφές του 13ου, 14ου και 15ου αιώνα σημειώσαμε την ύπαρξη άνω τελείας.

Γλωσσικά στοιχεία- κοινές εκφράσεις

Η λέξη *κτήτωρ*, συχνότατη σε βυζαντινές και μεταβυζαντινές επιγραφές, συναντάται σε εννέα επιγραφές του 12ου και δύο του 15ου αιώνα (αρ. 2, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 33, 39).

Τα κυριότερα επίθετα τα οποία συνοδεύουν τους κτήτορες είναι *μεγάλος, νέος* (15ος αι.), *πιστός, ευτελής λάτρις* (12ος αι.), *ικέτης* (12ος, 14ος αι.), *ελάχιστος* (14ος αι.), και *πανευγενέστατος* (13ος αι.)[56]. Η λέξη *κυρ* προηγείται του ονόματος του κτήτορα σε μία επιγραφή του τέλους του 13ου και μία του τέλους του 14ου αιώνα , όπως παρατηρείται στις επιγραφές του Ταξιάρχη Μεσαριάς στην Άνδρο (1158), της Αγίας Τριάδας Κρανιδίου, (1244/45) και του Αγίου Γεωργίου στο Οίτυλο της Μάνης (1331/32)[57].

---

56. Πρβλ. επιγραφή ναού Αγίου Νικολάου Πλάτσας, 1337/38 (Philippidis- Braat 1985, αρ. 70).
57. Ορλάνδος 1955-56, 28. Djurić-Tsitouridou 1986, αρ. 68. Philippidis- Braat 1985, αρ. 68.

Γενικά, στις επιγραφές που εξετάσαμε, κτήτωρ αποκαλείται όχι μόνο ο ιδρυτής ή ο ανακαινιστής του ναού αλλά και ο αφιερωτής τοιχογραφιών, έστω και μεμονωμένων, όπως ο Θεόφιλος Λημνιώτης στο ναό του Αγίου Στεφάνου.

Η σύζυγος του κτήτορα αποκαλείται *σύνευνος* και *σύμβιος* στις επιγραφές του 12ου αιώνα, σε μία επιγραφή του 13ου και σε μία του 15ου αιώνα[58].

Ο ναός αναφέρεται ως *θείος δόμος* τον 12ο, 14ο, και 15ο αιώνα[59]. Οι τοιχογραφίες αποκαλούνται *χρωματουργία* (12ος αι.) και *καλητεχνουργία* (14ος αι.), ενώ από τα τέλη του 13ου αιώνα και εξής χρησιμοποιείται συνήθως το ρήμα *ανιστορήθη*.

Εκκλησιαστικά κείμενα σχετικά με τη Θεοτόκο έχουν χρησιμοποιηθεί σε δύο επιγραφές, του 13ου και 15ου αιώνα, που βρίσκονται στον ίδιο, αφιερωμένο στη Θεοτόκο, ναό και σε επιγραφή άλλου ναού που συνοδεύει τοιχογραφία ένθρονης Παναγίας του 14ου αιώνα.

Στο κείμενο μιας επιγραφής του έτους 1432 απειλείται κάθε ασεβής που επιχειρεί να εισέλθει στο ναό. Παρόμοιο κείμενο συναντάται κυρίως σε μεταγενέστερες επιγραφές στην Καστοριά και αλλού, όπως σε επιγραφή του 1685 στο ναό της Γεννήσεως της Θεοτόκου στο χωριό Κάτω Κλεινές Φλωρίνης[60].

Την έκφραση *Δέησις του δούλου (ης) του Θεού* συναντήσαμε σε οκτώ συνολικά επιγραφές, από τον 12ο έως τον 16ο αιώνα[61]. Η έκφραση αυτή μπορεί να συνοδεύει τον χορηγό όλης ή ενός μεγάλου μέρους της τοιχογραφήσεως του ναού ή τον αφιερωτή μιας μόνο τοιχογραφίας, όπως συμβαίνει με τους αφιερωτές μεμονωμένων τοιχογραφιών στο ναό του Αγίου Στεφάνου.

Η έκφραση *ἐκοιμήθη* ακολουθούμενη από το όνομα του δούλου του Θεού και τη χρονολογία συναντάται σε τρείς επιγραφές του 13ου και δύο του 15ου αιώνα και η έκφραση *μνήσθητι Κύριε του δούλου* σε δύο επιγραφές του 15ου αιώνα.

Γιά την ανέγερση, ανακαίνιση και τοιχογράφηση των ναών χρησιμοποιούνται οι εκφράσεις *ανιγέρθη εκ βάθρων και ιστορίθη* (13ος αι.), *ανηγέρθη εκ βάθρων και ανιστορήθη* (14ος αι.), *ανακαινισμός του θείου δόμου* (14ος αι.), *ανειγέρθει και ηνεκενίστει εκ βάθρου* (15ος αι.) και *ανεκαινίσθη και ανιστορήθη* (15ος αι.)[62]. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε μία επιγραφή του 15ου αιώνα[63] αναφέρεται στο κείμενο ταυτόχρονη ανέγερση και ανακαίνιση, ενώ σε άλλη της ίδιας εποχής[64] η λέξη ανακαίνιση δεν χρησιμοποιείται σωστά νοηματικά, διότι

58. Πρβλ. επιγραφές ναού Ταξιάρχη Μεσαριάς Άνδρου, 1158 (Ορλάνδος, ό.π.), Αγίων Αναργύρων, 1265, στην Κηπούλα και Αγίου Νικολάου, 1337/38 στη Λαγκάδα της Μάνης (Philippidis-Braat 1985, αρ. 55, 70).
59. Πρβλ. τις σχετικές εκφράσεις σε επιγραφές της Μάνης: Ν.Δρανδάκης, Χριστιανικαί Επιγραφαί Λακωνικής, ΑΕ (1967), 137 κ.ε. (σποραδικά).
60. Βλ. Ν.Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, 24.
61. Αρ. 7, 9, 11, 15, 16, 25, 26, 39. Γιά τις αφιερωτικές αυτές εκφράσεις στις μεταβυζαντινές επιγραφές βλ. Στ.Παπαδόπουλος, Επιγραφές Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου, Επιγραφές της Πάτμου, Αθήναι 1966, 7.
62. Πρβλ. επιγραφές ναών Αγίας Τριάδας Κρανιδίου, 1244/45 (Philippidis-Braat 1985,αρ. 54), Αγίων Αναργύρων, 1265 στην Κηπούλα της Μάνης (Philippidis-Braat 1985, αρ. 55), Χριστού των Μεσκλών, κοντά στα Χανιά, 1303 (Ορλάνδος 1955-56, 166), Αγίου Κλήμη Αχρίδας, 1377 (Μουτσόπουλος 1977, αρ. 86), Αγίου Νικολάου Πλάτσας, 1348/49 (Philippidis-Braat 1985, αρ. 70), Προδρόμου, 1367/68 στα Χρύσαφα Λακωνίας (Philippidis-Braat 1985, αρ. 76).
63. Αρ. 30.
64. Αρ. 38.

δεν πρόκειται γιά ανακαίνιση αλλά γιά ανέγερση του ναού. Η λανθασμένη χρησιμοποίηση των λέξεων ανηγέρθη και ανακαινίσθη είναι συχνή, ιδίως στις μεταβυζαντινές επιγραφές, όπως γιά παράδειγμα στην επιγραφή του 1758 στη μονή Προφήτη Ηλιού στα Καλλιανέϊκα της Μάνης, όπου αναφέρεται: *ανιγέρθη εκ βάθρων γής και ανακαινήσθη*[65].

Η χορηγία δηλώνεται με τις εκφράσεις *δαπάνη*[66], *διά συνδρομῆς κόπου καί ἐξόδου*[67] *διεξόδου καί κόπου*[68] και *κόπου καί μόχθου*[69].

Η από κτίσεως κόσμου χρονολογία των δεκαπέντε ακριβώς χρονολογημένων επιγραφών εκφέρεται αναφέροντας το έτος, σε γενική ή δοτική πτώση, την ινδικτιώνα, πάντοτε με το σχετικό σύμβολο, το μήνα και την ημέρα[70]. Την πιο περίπλοκη διατύπωση χρονολογίας συναντήσαμε στον 14ο αιώνα (αρ. 29). Κατά τον 15ο αιώνα, η διατύπωση της χρονολογίας φαίνεται ότι γίνεται απλούστερη δηλώνοντας μόνο το έτος και σπανιότερα το μήνα και την ινδικτιώνα.

Το όνομα του ζωγράφου τοιχογραφιών αναφέρεται μία μόνο φορά σε επιγραφή του 14ου αιώνα. Η απουσία της μνείας ζωγράφων δεν παρατηρείται μόνο στις επιγραφές της Καστοριάς αλλά αποτελεί γενικώτερο φαινόμενο κατά τη βυζαντινή και πρώιμη μεταβυζαντινή εποχή και πρέπει να συσχετισθεί με την επαγγελματική συνείδηση αλλά και την κοινωνική αναγνώριση των ζωγράφων και του έργου που επιτελούσαν[71].

---

65. Ν.Β.Δρανδάκης-Ε.Δωρή-Σ.Καλοπίση-Μ.Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μάνη, Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1981, Β', 519, πίν. 291α· βλ. και επιγραφή αρ. 22.
66. Αρ. 16 του 13ου αιώνα.
67. Αρ. 27 του 13ου αιώνα και αρ. 38 του 15ου αιώνα. Όπως σε επιγραφή του 1591 στο ναό της Αγίας Σωτήρας στο Πλατύ της Φλώρινας (Ν. Μουτσόπουλος, Οι Εκκλησίες του νομού Φλωρίνης, Θεσσαλονίκη 1964, 13).
68. Αρ. 22 του 13ου αιώνα.
69. Αρ. 30 του 15ου αιώνα. Γιά τις εκφράσεις αυτές στις βυζαντινές επιγραφές βλ. H.Ahrweiler-Glykatzi, Une inscription méconnue sur les Melingues du Taygète, BCH 86 (1962), 4 και στις μεταβυζαντινές επιγραφές βλ. Στ. Παπαδόπουλος, Επιγραφές Ι. Μονής Ιωάννου Θεολόγου, Επιγραφές της Πάτμου, Αθήναι 1966, 6-7. Πρβλ. επίσης επιγραφές ναών Ζωοδόχου Πηγής Βρονταμά Μάνης, 1201 (Philippidis-Braat 1985, αρ. 53), Αγίας Τριάδας Κρανιδίου, 1244/45 (Philippidis-Braat 1985, αρ. 54), Χριστού των Μεσκλών, κοντά στα Χανιά, 1303 (Ορλάνδος 1955-56, 166), Αγίου Κλήμη Αχρίδας, 1377 (Μουτσόπουλος 1977, αρ. 86), Αγίου Νικολάου Πλάτσας, 1348/49 (Philippidis-Braat 1985, αρ. 70), Προδρόμου, 1367/68 στα Χρύσαφα Λακωνίας (Philippidis-Braat 1985, αρ. 76).
70. Γιά τον τρόπο που δηλώνονται τα στοιχεία της χρονολογίας βλ. V.Gardthausen, Griechische Paleographie II, 441-483. Βλ. και Α. Σιγάλας, Ιστορία της ελληνικής γραφής, Θεσσαλονίκη 1934, 310-312. Γιά τη χρονολογία σε επιγραφές του 13ου αιώνα, βλ. Kalopissi-Verti 1992, 24-25.
71. Βλ. και S.Kalopissi- Verti, Painters in late byzantine Society, The evidence of church inscriptions, CA 42 (1994), 139-158.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ
(αρ. 1-40)

(A, α)	**12**ος αι.	**13**ος αι.	**14**ος αι.	**15**ος αι.	**16**ος αι.
	1, 2, 3, 5, 7 8, 9, 13, 14	17, 19			
	4, 6, 7, 8 10, 11			34	
	6		28	36	40
	Τοιχογραφίες ναού Αγ. Αναργύρων	20, 21	30		
	Τοιχογραφίες ναού Αγ. Αναργύρων	19, 20		38	
		18			
		22		39	
		25, 26			
		24			
				36	
		25	28, 29	31, 33, 34 36, 37, 39	
				33	
				38	
				34	
(B, β)					
	1, 4, 6 10, 13				
		22, 25		34	

(Β, β)	**12**ος αι.	**13**ος αι.	**14**ος αι.	**15**ος αι.	**16**ος αι.
			28		
		19			
		20			
			29, 30	31	
			30	39	
(Δ, δ)					
	1, 4, 7 9, 10, 11	25, 26	29	34	
	1				
	4, 6				
		17, 18, 28			
		19, 20, 21			
		20			
		22		38, 39	
		24		31, 36	
				30	
				38	
					40
(Ζ, ζ)					
	1				

(Z, ζ)	**12**ος αι.	**13**ος αι.	**14**ος αι.	**15**ος αι.	**16**ος αι.
	1				
	6				
	Τοιχογραφίες ναού Αγ. Αναργύρων				
			30		
				36	
(Λ, λ)					
	1, 4, 6, 7 8, 9, 14	25		34, 39	40
	13		28	34	
	4, 5, 11				
		17, 18, 24	29	35, 36, 37	
		20		38	
		22			
			29, 30	31, 33	
(M, μ)					
	1	26	29	34, 38	
	4, 6, 7 8, 14	17, 18		31, 37, 39	
	13	19, 20, 21	28	33, 35, 36	
		19			
		20			

(Μ, μ)	**12**ος αι.	**13**ος αι.	**14**ος αι.	**15**ος αι.	**16**ος αι.
		22			40
		24	30		
(Ν, ν)					
	1, 4, 5, 6 7, 9, 10, 14	20, 24, 25	29		40
		18		33, 34, 35, 36 37, 38, 39	
		20	30		
		22		31	
		28	30		
(Ξ, ξ)					
	4				
	Τοιχογραφίες ναού Αγ. Αναργύρων				
		22			
		22			
			29		
				31	
				38	
(Ου)					
	4, 7 10, 11			33	
	4, 6, 9	17		39	40

(Ου)	**12**ος αι.	**13**ος αι.	**14**ος αι.	**15**ος αι.	**16**ος αι.
		18, 25, 26	28		
	5	22, 24		35, 36, 37, 39	
			28	31, 38	
			30		
				34, 36	
(Ω, ω)					
	1, 4, 6	18, 22	28, 29, 30	31, 33, 34 36, 38, 39	40
	1			39	
	4, 6				
	5, 14	18	28		
		24			
				31	
(Σύμβολα - Διακοσμητικά)					
+	1	19, 21	29	35, 39	
	3		28		
	6, 11, 14	18			
	6				
	9	25	30		
	11				

(Σύμβολα - Διακοσμητικά)	**12**ος αι.	**13**ος αι.	**14**ος αι.	**15**ος αι.	**16**ος αι.
		17			
		18			
		22			
			30		
				34	
				34	

ΣΤ'. ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΜΕ ΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ, ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΗ ΔΥΣΗ

Στην πληρέστερη κατανόηση της ιστορικής και πολιτιστικής πορείας της πόλης της Καστοριάς οδηγεί η επισήμανση των σχέσεών της με τις πόλεις των Βαλκανίων, του ελλαδικού χώρου και της δύσης.

Ο εντοπισμός των πόλεων αυτών γίνεται με βάση τις ιστορικές πληροφορίες, τις εμπορικές σχέσεις αλλά και με την ανίχνευση των καλλιτεχνικών ρευμάτων και επιρροών στα μνημεία της πόλης, όπως έχουν αναπτυχθεί στα προηγούμενα κεφάλαια.

Σημαντικό ρόλο στην ιστορική της εξέλιξη έπαιξε η θέση της Καστοριάς στην κοιλάδα του Αλιάκμονα, η οποία προσφέρει εύκολη πρόσβαση από τη Μακεδονία στη Θεσσαλία και βρίσκεται στη μέση της διαδρομής από την Αδριατική στην κεντρική και δυτική Μακεδονία.

Ο 12ος αιώνας

Μέχρι τον πρώιμο 13ο αιώνα η Εγνατία Οδός ήταν ο πιό σημαντικός τρόπος διασυνδέσεως των πόλεων της Αδριατικής αλλά και των ιταλικών πόλεων με το εσωτερικό των Βαλκανίων και την Κωνσταντινούπολη[1]. Από το κάστρο του Δυρραχίου μέσω Ελμπασάν οδηγούσε στην Αχρίδα, το Μοναστήρι (Ηράκλεια), την Έδεσσα, την Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη. Οι προσβάσεις της Καστοριάς στην Εγνατία ήταν αφενός η σύνδεση με την Αυλώνα, που την έφερνε σε επικοινωνία με το Δυρράχιο, από όπου ξεκινούσε η Εγνατία οδός, και στη συνέχεια με τη Ραγούσα και αφ' ετέρου ο δρόμος της Πελαγονίας, η οποία βρισκόταν επάνω στην Εγνατία. Ο δεύτερος δρόμος, Καστοριάς - Πελαγονίας χρησιμοποιήθηκε το 1096 από τους Νορμανδούς της Α' Σταυροφορίας, οι οποίοι από την πεδιάδα της Αδριανουπόλεως πέρασαν στην Καστοριά και από εκεί στην Πελαγονία[2].

Ο δρόμος της Αυλώνας γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιήθηκε κατά την υποχώρηση του Μιχαήλ Β' της Ηπείρου από την Καστοριά στην Αυλώνα[3]. Συγκεκριμένα μέσω της Βίγλιστας, που πιθανώτατα ταυτίζεται με τις Καλές Δρυς των βυζαντινών, ο δρόμος συνέδεε την Καστοριά με την Πρέσπα· από τη Βίγλιστα ακολουθώντας την κοίτη του ποταμού Δεβόλ στη

1. Βλ. K. Miller, Itineraria Romana, Roma 1964, 516-519. D. Obolensky, The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe, 500-1453, London 1971, 22-23.
2. Βλ. σελ. 27.
3. Η ύπαρξη του δρόμου της Αυλώνας επιβεβαιώνεται και από την αναφορά της Άννας Κομνηνής (II, 43, 12-15).

Δεάβολη και από εκεί συνεχίζοντας παράλληλα με την κοίτη του Δεβόλ στην Τομορίτσα, το Βεράτι (Βελέγραδα) και την Αυλώνα. Η άλλη επιλογή ήταν πάλι από τη Δεάβολη μέσω της Κορυτσάς (Κούρεστον) στη Δρυϊνούπολη, στο σημείο όπου ο Δρίνος ενώνεται με τον Αώο και στη συνέχεια ακολουθώντας την κοίτη του Αώου στην Αυλώνα[4].

Ο εμπορικός δρόμος των Βενετών

Την ίδια εποχή η πόλη βρισκόταν στον εμπορικό άξονα που ακολουθούσαν οι βενετοί ξεκινώντας από τις ακτές της Αλβανίας, διασχίζοντας τη Μακεδονία και φθάνοντας στην Κεντρική Ελλάδα ή την Κωνσταντινούπολη. Η δράση των βενετών στην Καστοριά επιβεβαιώνεται ιστορικά από την έκδοση του χρυσοβούλλου υπέρ των βενετών το 1198[5]. Ο δρόμος της Αυλώνας που σημειώθηκε προηγουμένως αναφέρεται και από τον Edrisi, σύμφωνα με τις πληροφορίες του οποίου οι βενετοί από την Αυλώνα μέσω Δρυϊνουπόλεως περνούσαν στην πεδιάδα του Δρίνου και από εκεί κατευθύνονταν προς τα Ιωάννινα, την Καστοριά, τα Τρίκαλα ή τη Λάρισα και κατέληγαν στον Αλμυρό του Βόλου, λιμάνι στο Αιγαίο, όπου είχαν σημαντική παροικία[6]. Κατά τον Edrisi, οι παραπάνω αποστάσεις ήταν μία ημέρα από την Δρυϊνούπολη γιά τα Ιωάννινα και οι επόμενοι σταθμοί ήταν η Καστοριά, τα Τρίκαλα και η Λάρισα από όπου έφθαναν στον Αλμυρό. Η απόσταση Καστοριά- Ιωάννινα ήταν τρεις ημέρες και Δρυϊνούπολη-Καστοριά δύο ημέρες[7].

Πολιτιστικές σχέσεις

Σχετικά με τις πολιτιστικές σχέσεις της Καστοριάς, κατά τον 12ο αιώνα, από την τεχνοτροπία των μνημείων είναι πρόδηλη η άμεση τεχνοτροπική συγγένεια και η προφανής παρουσία των ίδιων καλλιτεχνικών εργαστηρίων στους ναούς των Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Νικολάου που χρονολογούνται στον 12ο αιώνα με τους ναούς στο Κουρμπίνοβο και στο Νέρεζι της Γιουγκοσλαβίας και υποδηλώνουν την επικοινωνία των δύο περιοχών μέσω του δρόμου Καστοριάς- Πρέσπας που αναφέρθηκε προηγουμένως. Επίσης στα μνημεία της πόλης διαφαίνονται οι επιρροές από μνημεία της δυτικής Μακεδονίας και απηχήσεις από την τέχνη που αναπτύχθηκε την ίδια εποχή στην Κύπρο, την Κρήτη και τη Β. Ιταλία. Η εκλεκτή τέχνη των εργαστηρίων που έδρασαν στην Καστοριά αλλά και η διάδοση των τεχνοτροπικών τους χαρακτηριστικών αποτελεί, όπως έχει υποστηριχθεί, ισχυρή ένδειξη για την προ-

4. Βλ. K. Moustakas, Byzantine Kastoria, University of Birmingham 1992, 12-14 (ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία).
5. Βλ. σελ. 28.
6. Al. Ducellier, L'Albanie entre Orient et Occident aux XIe et XIIe siècles: aspects politiques et économiques, Cahiers de Civilisation Médiévale XIX (1976) = VR 1987, XV, 6-7. Βλ. και R.G.Lilie, Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den Italienischen Komnenen Venedig, Pisa und Genoa in der epochen der Komnenen und der Angeloi. 1081-1204, Amsterdam 1984, 243-269.
7. P.A. Jaubert, La géographie d'Edrisi. Traduite de l'arabe d'après deux manuscripts de la Bibliothèque Nationale, Amsterdam 1975, 291-292.

έλευση του καλλιτεχνικού αυτού κινήματος από την Κωνσταντινούπολη και αποδεικνύει τη στενή συνάφεια της Καστοριάς και ολόκληρης της Μακεδονίας με την πολιτιστική ζώνη της Θεσσαλονίκης και της Κωνσταντινούπολης[8].

Ο 13ος αιώνας

Κατά τον 13ο αιώνα, σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες η πόλη επικοινωνούσε με την Αχρίδα, μέσω Δεάβολης και Στρούγκας, τα Σέρβια, μέσω της κοίτης του Αλιάκμονα και τον Όστροβο[9]. Από τα ταξίδια των διαφόρων αξιωματούχων που πέρασαν από την Καστοριά διαφαίνεται το δίκτυο της επικοινωνίας με τις πόλεις του μακεδονικού χώρου. Το 1253 ο Ιωάννης Βατάτζης ταξιδεύει από την Έδεσσα στην Αχρίδα, κατόπιν στη Δεάβολη, την Καστοριά και τη Θεσσαλονίκη[10]. Τρία χρόνια αργότερα ο Ακροπολίτης μετακινείται από τη Θεσσαλονίκη στη Βέροια, στα Σέρβια, στην Καστοριά, την Αχρίδα, το Δυρράχιο, τη Δέβρη, τον Πρίλαπο και επιστρέφει στην Πελαγονία[11]. Η άμεση επικοινωνία Πελαγονίας- Καστοριάς επιβεβαιώνεται και από την παρουσία του Γουλιέλμου Βιλλεαρδουίνου στην Καστοριά μετά τη μάχη της Πελαγονίας[12].

Όσον αφορά στο βυζαντινό εμπόριο, όταν μετά τη λατινική κατάκτηση δημιουργήθηκε το κράτος της Ηπείρου στο οποίο γρήγορα υποτάχθηκε η Θεσσαλονίκη, η γραμμή της Θεσσαλονίκης - Στόβων - Σκοπίων γνώρισε νέα ακμή, η οποία συνεχίσθηκε και όταν η πόλη πέρασε στην κυριαρχία της Νικαίας. Οι Σέρβοι έμποροι, που υπήρξαν οι μεσάζοντες μεταξύ της Θεσσαλονίκης και της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης θα πρέπει να περνούσαν από την Καστοριά[13].

Οι έμποροι της Ραγούσας είχαν συχνή επικοινωνία τον 13ο αιώνα με την περιοχή της Ηπείρου και στο δεύτερο μισό του αιώνα, οι σχέσεις μεταξύ Ραγούσας, περιοχής Άρτας, Βαλόνων, Δυρραχίου και Κέρκυρας ήταν στενές και από τη θάλασσα και από τη στεριά[14]. Η οικονομική δραστηριότητα των ραγουσαίων, που ήταν προσανατολισμένη προς τη θάλασσα, στράφηκε μετά τη συνθήκη του 1232 προς το εσωτερικό των Βαλκανίων, εξαιτίας των επαχθών όρων που τους έθεσαν οι Βενετοί[15].

Η άμεση επικοινωνία της Καστοριάς με την Αχρίδα, που ήταν και το εκκλησιαστικό της κέντρο και η παρουσία των ραγουσαίων εμπόρων πρέπει να την έφερε σε επαφή με τους δυτικούς εκφραστικούς τρόπους στην τέχνη. Δεν είναι άρα τυχαία η ύπαρξη αρκετών δυτικών

---

8. Μ. Χατζηδάκης, Η τέχνη κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, Μακεδονία 1982, 303-304.
9. Χωματιανός, 136.541. Ακροπολίτης, 90, 140.
10. Ακροπολίτης, 92.
11. Ακροπολίτης, 139-140.
12. Ακροπολίτης, 170, 23.
13. Ι. Καραγιαννόπουλος, Θεσμοί- Κοινωνία- Οικονομία, από το 1204 έως την άλωση της πόλης από τους Τούρκους, Μακεδονία 1982, 327
14. B. Krekić, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Age, Paris 1961, 26, 30.
15. Krekić, ό.π., 28-29.

επιδράσεων στα μνημεία της Καστοριάς αυτήν την εποχή[16], όπως η Κουμπελίδικη αλλά και η κατασκευή ξύλινων εικόνων, μια καλλιτεχνική και θρησκευτική έκφραση διαδεδομένη στην ευρύτερη περιοχή της Καστοριάς, με σαφή επηρεασμό από τη Δύση. Όπως αναλύεται αλλού, θεωρούμε πιθανό ότι η καλλιτεχνική αυτή έκφραση που είναι πολύ συνηθισμένη στη Δύση έφθασε στην Καστοριά από την Αχρίδα, σε ναό της οποίας επίσης συναντάται παρόμοια εικόνα. Οι δυτικές επιδράσεις φαίνεται ότι έφθασαν στην Αχρίδα μέσω των πόλεων της Αδριατικής[17].

Κατά τον 13ο αιώνα, μετά την αναστολή της λειτουργίας της Κωνσταντινούπολης ως καλλιτεχνικού κέντρου, στην τέχνη της Καστοριάς παρατηρούνται απηχήσεις της *ογκηρής τεχνοτροπίας* (Κουμπελίδικη, Ομορφοκκλησιά) αλλά και ένα ρεύμα αντικλασσικό που συνδέεται με έργα της φραγκοκρατούμενης περιοχής της Αν. Μεσογείου (Μαυριώτισσα, παραστάσεις Αγίου Στεφάνου).

Ο 14ος αιώνας

Σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες η πόλη επικοινωνούσε με την Έδεσσα[18], τα Τρίκαλα και τα Ιωάννινα[19], τα Σκόπια, την Αχρίδα, και τα Σέρβια[20].

Την εποχή αυτή, που οι πολιτικές συνθήκες και οι πολεμικές συγκρούσεις εμπόδιζαν την ελεύθερη ανάπτυξη του εμπορίου και της βιοτεχνίας στις πόλεις της βαλκανικής, οι βενετοί και οι ραγουσαίοι κυριαρχούσαν στις εμπορικές συναλλαγές, ενώ πολύ λίγοι ήταν οι έλληνες έμποροι[21].

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως η σύνδεση με τη Βενετία γινόταν μέσω των πόλεων της Αδριατικής. Το Δυρράχιο και η Αυλώνα ήταν και την εποχή αυτή τα σημεία εκκινήσεως της διαβαλκανικής οδού μέσω της οποίας οι ραγουσαίοι και οι βενετοί έρχονταν σε επαφή με τους εμπόρους από την Καστοριά[22]. Μαρτυρία του γνωστού από τους προηγούμενους αιώνες δρόμου που ένωνε την Καστοριά, την Αυλώνα και τη Βενετία αποτελεί και το έγγραφο του αρχείου της Ραγούσας σχετικά με την πώληση του μεταξιού. Το 1337, ο βενετός έμπορος N. Contarini έστελνε στη Βενετία μέσω Αυλώνος ακατέργαστο μετάξι από την Καστοριά[23].

---

16. Την ύπαρξη τέτοιων επιδράσεων επισημαίνει και ο Ε.Τσιγαρίδας, Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός Τόμος 50 χρόνια, 1939-1989, Θεσσαλονίκη 1992, 157-207.
17. Βλ. σελ. 71.
18. Καντακουζηνός, I, 275.
19. Epirotica, 34, 76.
20. Χωματιανός, 136.541. Ακροπολίτης, 140.
21. Ducellier 1981, 402. Βλ. και A.Laiou, In the Medieval Balkans: Economic Pressures and Conflicts in the Fourtheenth Century, Byzantina kai Metabyzantina, ed. Sp. Vryonis, Byzantine Studies in honor of Milton V. Anastos, Malibu 1985, 144-145, 147.
22. Ducellier 1981, 402-403. Γιά τις εμπορικές σχέσεις Βενετίας και βαλκανικής χερσονήσου βλ. B.Krekic', Venice in the Balkan hinterland in the fourteenth century, ZR 21 (1982), 143-158.
23. Krekic', ό.π., αρ. 230. Ducellier 1981, 364-365 (λανθασμένη χρονολογία). Ver. Han, La culture materielle des Balkans au Moyen Age à travers la documentation des Archives de Dubrovnik, Balcanica III, (1972), 180-181.

Γνωρίζομε ακόμη ότι αιχμάλωτοι από την Καστοριά οδηγούνταν στη Ραγούσα, από εκεί στη Βενετία και κατόπιν στην Κρήτη (1390)[24].

Σχετικά με το άμεσο εμπόριο μεταξύ των βυζαντινών πόλεων και των πόλεων του εσωτερικού των Βαλκανίων, σύμφωνα πάντα με τις έγγραφες μαρτυρίες, είναι βέβαιο ότι σημαντικό κέντρο υπήρξε η Θεσσαλονίκη[25], η οποία αποτελούσε και κέντρο δραστηριότητας σέρβων εμπόρων. Ειδικά στη Καστοριά, στη διάρκεια κυρίως της αλβανικής κατοχής, η καλλιτεχνική κίνηση της πόλης δηλώνει σχέση με καλλιτεχνικά εργαστήρια της Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα στις τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Τριών[26] με την απεικόνιση του Γρηγορίου Παλαμά φαίνεται η επίδραση των πνευματικών κινημάτων της Θεσσαλονίκης αλλά και στις τοιχογραφίες του Αγίου Αθανασίου του Μουζάκη. Οι τελευταίες σχετίζονται άμεσα με τις τοιχογραφίες του Mali Grad στην Πρέσπα και της Ζωοδόχου Πηγής στο Borje της Αλβανίας.

Η αντικλασσική τάση στα μνημεία του 14ου αιώνα στην Καστοριά, όπως εκφράζεται κυρίως στον Ταξιάρχη Μητροπόλεως, δεν εντοπίζεται μόνο στη βόρεια Ελλάδα αλλά και στην Πελοπόννησο και στα νησιά[27]. Την ίδια εποχή, η πόλη συνδέεται καλλιτεχνικά με την Αχρίδα, όπου οι λόγιοι μητροπολίτες καλούσαν ζωγράφους από τα μεγάλα κέντρα.

Γενικά, για όλη την περίοδο, που αρχίζει τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα και ολοκληρώνεται με την Άλωση, στον ευρύτερο μακεδονικό χώρο έχει σωστά σημειωθεί ότι *δεν υπάρχουν εθνικές σχολές και ότι η βυζαντινή τέχνη στην οικουμενική της ορθοδοξία φαίνεται αδιάφορη προς την ιστορική συγκυρία*[28].

Ο 15ος- 16ος αιώνας

Η λειτουργία των οδών, τις οποίες γνωρίζουμε κατά τη βυζαντινή εποχή από τη χρήση τους κυρίως για στρατιωτικές επιχειρήσεις αποκαταστάθηκε μετά την ολοκλήρωση της τουρκικής κατακτήσεως. Επιπλέον δημιουργήθηκαν καινούριοι δρόμοι που εξυπηρετούσαν και τις εμπορικές συναλλαγές συνδέοντας την περιοχή με την Αλβανία[29], την ανατολική Μακεδονία, τη Σερβία και τη Ρουμανία και αργότερα με την Αυστρία και την Ουγγαρία[30].

---

24. Βλ. σελ. 65.
25. Krekic', ό.π., 68-69.
26. Βλ. σελ. 114.
27. M.Chatzidakis, Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle, Actes du XIVe Congrès International d'Etudes Byzantines (1971), I, Rapports, Βουκουρέστι 1974, 186.
28. Μ.Χατζηδάκης, Η τέχνη κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, Μακεδονία 1982, 351.
29. Al. Ducellier, Les mutations de l'Albanie au XVe siècle. Du monopole ragusain à la rédecouverte des fonctions de transit, Et. Balkaniques 1 (1978)= VR 1987, XVII, 76-78.
30. Βλ. Α.Βακαλόπουλος, Η οργάνωση του γένους από τους Τούρκους και η επιβίωσή του. Οικονομικά και εμπορικά κέντρα, ΙΕΕ Ι', 171.
Για τους δρόμους μετά την τουρκική κατάκτηση βλ. I.Spisareska, Le reseau routier entre l'Adriatique et la Mer Noire dans le cadre des échanges commerciaux des territoires bulgares aux XVe - XVI siècles, Etudes Historiques IX (1979), 151-172 και A.Mehlan, Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία, Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών στα χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας, Αθήνα 1979, 369-407, ιδίως σελ. 376.

Η πόλη της Καστοριάς είχε ακόμη σχέσεις με τις μοναστικές κοινότητες του Αγίου Όρους[31] και των Μετεώρων, ιδιαίτερα με τη μονή Μεταμορφώσεως[32].

Σε κώδικα του 16ου αιώνα της ίδιας μονής αναφέρονται τοπωνυμικά και βαπτιστικά από την περιοχή και την πόλη της Καστοριάς[33]. Τέλος, σε κώδικα 16ου-17ου αιώνα της μονής Μεταμορφώσεως αναφέρονται οι μοναχοί που κατάγονται από την Καστοριά[34]. Οι αναφορές αυτές καστοριανών σε κώδικες της μονής Μεταμορφώσεως Μετεώρων είναι ιδιαίτερα σημαντικές διότι φωτίζουν την σχέση μεταξύ της μονής και του καλλιτεχνικού εργαστηρίου που είχε κέντρο την Καστοριά και το πρώτο γνωστό έργο του βρίσκεται στο καθολικό της μονής των Μετεώρων[35]. Εκτός από την τοιχογράφηση τουλάχιστον πέντε μνημείων στην πόλη, η δραστηριότητα του εργαστηρίου αυτού επεκτάθηκε και στις γειτονικές περιοχές της Χερσονήσου του Αίμου, ενώ οι επιδράσεις του είναι φανερές σε ναούς της υπόλοιπης Μακεδονίας, στις περιοχές της Βέροιας, των Σερβίων, των Γρεβενών και της Κοζάνης.

Βενετία και Καστοριά

Αν από τους προηγούμενους αιώνες, ήδη από τον 12ο εμφανίζεται η σχέση Καστοριάς και Βενετίας, μέσω των δρόμων του εμπορίου κυρίως, φαίνεται ότι την εποχή αυτή πυκνώνουν, όχι μόνο οι εμπορικές αλλά και οι πολιτικές και οι πολιτιστικές σχέσεις.

Ο Marino Sanuto είναι απεσταλμένος της Βενετίας για να συγκεντρώνει πολιτικές και στρατιωτικές πληροφορίες για την περιοχή της Καστοριάς και γιά το λόγο αυτό έχει εγκατασταθεί στην Κέρκυρα[36]. Ο ίδιος το 1531 μας πληροφορεί ότι *marinari de terra ferma* με τουρκική διαταγή θα πήγαιναν στην Καστοριά να κατασκευάσουν κουπιά, που θα μετέφεραν οι ίδιοι στην Αυλώνα. Από την Αυλώνα τα κουπιά θα μεταφέρονταν στο Δυρράχιο και κατόπιν στη Ραγούσα[37].

---

31. Γνωρίζομε ότι το 1439 ο μοναχός Μιχαήλ της μονής Βατοπεδίου ήλθε στην Καστοριά διότι είχαν αιχμαλωτισθεί οι γονείς του (Π. Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου των τε ομόρων Ελληνικών και Ιλλυρικών χωρών διατρέχουσα κατά σειράν τα εν αυταίς συμβάντα από του σωτηρίου έτους μέχρι του 1854, Α', Εν Αθήναις 1856, 167). Το 1547 ένας μοναχός που φεύγει γιά το Άγιον Όρος αφιερώνει στη μονή της Ευαγγελίστριας στην Καστοριά χωράφια, χειρόγραφα και βιβλία, με τον όρο εάν επιστρέψει να αναγνωρισθεί ως νέος κτήτωρ της μονής (Γκολομπίας 1986, 311, σημ. 6.).

32. Σε σημείωμα κώδικα της μονής του 15ου αιώνα αναφέρεται ο *Αλέξιος ο καστοριάτης* και η περιουσία που αφήνει στην κόρη του (Ν. Βέης, Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων, τ. Α', Αθήναι 1967, Μονή Μεταμορφώσεως, αρ. εγγρ. 116, φ. 66). Σε σημείωμα που χρονολογείται στον 15ο-16ο αιώνα και βρίσκεται σε βιβλίο του Ιωάννη της Κλίμακος αναφέρεται: *τό παρόν βιβλήον ἰω(άν)νου τῆς κλήμακος ὑπάρχη Σταματίου εἰρέ(ως) μεγάλου ἰκονόμου τῆς ἁγιωτ(ά)της μη(ητ)ροπόλεως Καστορί(ας): καί ἀφιερώθει παραυτοῦ εἰς τόν ναόν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Μετεώρου* (Βέης, ό.π., αρ. εγγρ. 161, φ. 1α.).

33. Βέης, ό.π., αρ. εγγρ. 268, φ.1-4, 141-146.

34. Βέης, ό.π., αρ. εγγρ. 681.

35. Βλ. σελ. 118.

36. Βλ. σελ. 108.

37. Βλ. σελ. 109.

Ο γνωστός δρόμος της Αυλώνας αναφέρεται το 1547, όταν ραγουσαίοι έμποροι διαμαρτύρονται γιατί τους έκλεψαν στο Βεράτι, ενώ το καραβάνι κατευθυνόταν από την Αυλώνα στην Καστοριά[38].

Η σχέση της Καστοριάς με τα Ιόνια νησιά και με τη Βενετία αποδεικνύεται και από τη μαρτυρία του Marino Sanuto ότι τις πληροφορίες του σχετικά με τις αποφάσεις της τουρκικής διοίκησης συγκεντρώνει από κερκυραίους και κεφαλωνίτες εμπόρους που πηγαινοέρχονταν στην Καστοριά[39]. Η επικοινωνία Κέρκυρας- Καστοριάς βεβαιώνεται και από ταξίδι του 1531 με πλοίο από την Κωνσταντινούπολη στην Καστοριά, με τελευταίο σταθμό την Κέρκυρα[40].

Η επαφή της Καστοριάς με τους δυτικούς εκφραστικούς τρόπους στην τέχνη έχει αποδοθεί στις επαφές της με τους καλλιτέχνες που δρούσαν στην Ήπειρο και κυρίως στην περιοχή της Άρτας[41], καθώς και με τα δυτικά στοιχεία της τέχνη τους. Την επίδραση της δυτικοευρωπαϊκής ζωγραφικής στο εργαστήριο της Καστοριάς έχει επισημάνει και η Μ. Αχειμάστου- Ποταμιάνου[42], καθώς και τις σχέσεις της τέχνης του εργαστηρίου με αυτήν του ανώνυμου ζωγράφου στη Μονή Φιλανθρωπηνών της Ηπείρου[43]. Ένα από τα χαρακτηριστικά της τέχνης του εργαστηρίου της Καστοριάς είναι η καταφανής σχέση με δυτικούς εκφραστικούς τρόπους[44]. Οι τελευταίοι είναι φανεροί τόσο στην τεχνοτροπία όσο και στην εικονογραφία, ιδίως στο σχεδιασμό των πανοπλιών και των οικιακών σκευών[45].

Οι επαφές της Καστοριάς με την Ήπειρο, την εποχή αυτή, μπορούν να ερμηνεύσουν την προέλευση των δυτικών στοιχείων της τέχνης του εργαστηρίου της πόλης. Λόγω όμως της συχνής επικοινωνίας που είχε η Καστοριά με τα νησιά του Ιονίου και τις πόλεις της Αδριατικής, όπως αποδεικνύεται από τα ιστορικά στοιχεία, θεωρούμε πιθανότερο οι δυτικές επιρροές να οφείλονται στις επαφές της πόλης με τις παραπάνω περιοχές και μέσω αυτών με την ίδια τη Βενετία. Η άμεση σχέση της πόλης της Καστοριάς με τη Βενετία διαφαίνεται και από την ύπαρξη δύο μεγάλων εικόνων στο Βυζαντινό Μουσείο της Καστοριάς, που προέρχονται από ναό της πόλης και έχουν υπογραφή *χειρ Ιω(άννου) του Περμενιώτη*[46].

---

38. Βλ. σελ. 155, σημ. 29.
39. Βλ. Κ. Μέρτζιος, Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, 103, 113.
40. Βλ. σελ. 109, σημ. 99.
41. S.Kissas, L'art de Salonique du début du XIIIe siècle et la peinture de Mileševa (σερβ.), Beograd 1987, 39-40.
42. Μ. Αχειμάστου- Ποταμιάνου, Η Μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής, Αθήναι 1983, 230. Βλ. επίσης Garidis 1989, 57-59, 70, 74.
43. Αχειμάστου- Ποταμιάνου, ό.π., 204, 222.
44. Βλ. και Μ.Χατζηδάκης-Δ.Σοφιανός, Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη, Αθήνα 1990, 35.
45. Βλ. γιά παράδειγμα τον Αρχάγγελο Μιχαήλ του Παλαιού Καθολικού των Μετεώρων (Χατζηδάκης - Σοφιανός, ό.π., 95), το Μυστικό Δείπνο στον ίδιο ναό (στο ίδιο, 77), την Προδοσία του Ιούδα στο Poganovo (A.Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1928, πίν. LXII, LXa,).
46. Ε. Δρακοπούλου, Η χριστιανική Καστοριά με βάση τις επιγραφές των ναών της (12ος-16ος αιώνας), Β', 406. (διατρ. δακτυλογρ.). Ε.Τσιγαρίδας, Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός τόμος 50 χρόνια, 1939 - 1989, Θεσσαλονίκη 1992, 165, εικ. 20. Ο ίδιος, στον κατάλογο Εικόνες της κρητικής τέχνης, Ηράκλειον 1993, λήμματα αρ. 179, 180. Στον ίδιο κατάλογο δημοσιεύεται και εικόνα του Χριστού, προερχόμενη ασφαλώς από κρητικό εργαστήριο, η οποία βρίσκεται στη Συλλογή της Καστοριάς (λήμμα αρ. 178). Γιά το ζωγράφο βλ. Ν.Χατζηδάκη, Εικόνα της Προσκύνησης των Μάγων, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, 2, Αθήνα 1992, 735-736.

Οι εικόνες παριστάνουν τη Θεοτόκο Οδηγήτρια και το Χριστό Παντοκράτορα, ο οποίος αντιγράφει τον τύπο της εικόνας του Χριστού στο τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία[47]. Παρά τη μικρή διαφορά στο όνομα, είναι πιθανόν ο ζωγράφος των εικόνων της Καστοριάς να ταυτίζεται με τον Ιωάννη Περμενιάτη (Zuan Permeniatis), γνωστό από έγγραφα του Αρχείου Βενετίας, όπου έζησε στις αρχές του 16ου αιώνα (1523) και ήταν μέλος της Ελληνικής Αδελφότητας[48].

Από την τεχνοτροπία των εικόνων της Καστοριάς φαίνεται ότι ο καλλιτέχνης ζωγράφιζε σύμφωνα με τα πρότυπα της κρητικής ζωγραφικής που ανθούσε της εποχή εκείνη στη Βενετία[49]. Σχετικά με τις πολιτιστικές επαφές των καστοριανών με την κρητική ζωγραφική, ας σημειωθεί εδώ και η ύπαρξη αρκετών εικόνων κρητικής τέχνης στην πόλη, που η πιθανώτερη προέλευσή τους είναι η Βενετία[50].

---

47. Γιά την εικόνα της Βενετίας βλ. M.Chatzidakis, Icônes de Saint- Georges des Grecs et la Collection de l'Institut Hellénique de Venise. Venise 1962, 4-6, πίν. I.

48. Μ.Μανούσακας, Έλληνες ζωγράφοι εν Βενετία, μέλη της Ελληνικής Αδελφότητος κατά τον ΙΣΤ' αιώνα, Μνημόσυνον Σ. Αντωνιάδη, Βενετία 1974, 215, αρ. 7. Α. Πάρδος, Αλφαβητικός κατάλογος των πρώτων μελών της Ελληνικής Αδελφότητος Βενετίας από το κατάστιχο 129 (1498- 1530), Θησαυρίσματα 16 (1979), 366. Μία εικόνα με την υπογραφή *Joannes Permeniates p(inxit)* υπάρχει στο Μουσείο Correr της Βενετίας (Ν.Χατζηδάκη, Από τον Χάνδακα στη Βενετία. Ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15ος- 16ος αιώνας, Κατάλογος Εκθέσεως, Αθήνα 1993, 134-136, αρ. 32, εικ. 32, 32α, 32β.

49. Βλ. Μ.Χατζηδάκης, Έλληνες Ζωγράφοι μετά την Άλωση, 1, Αθήνα 1987, 79-85.

50. Γιά μεταγενέστερες του 16ου αιώνα εικόνες της κρητικής σχολής στο Μουσείο της Καστοριάς βλ. Π. Λ. Βοκοτόπουλος, Εικόνες της Κέρκυρας, Αθήνα 1990, 34, 35, 68.

Ζ'. ΚΑΣΤΟΡΙΑ: Η ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Στο προηγούμενο κεφάλαιο διαγράφηκε ένα σχήμα εισροής διαφόρων επιδράσεων στην πόλη της Καστοριάς, καθώς και η ακτίνα των επιρροών της, οικονομικών, εμπορικών και πολιτιστικών. Αν τα κέντρα επικοινωνίας άλλαξαν ανάλογα με τις ιστορικές συνθήκες και με τις πολιτικές συγκυρίες, υπάρχουν ωστόσο κάποια σταθερά χαρακτηριστικά της ιστορικής και πολιτιστικής διαδρομής της Καστοριάς που αξίζει να επισημανθούν.

Αρχικά πρέπει να τονισθεί ο ρόλος του φυσικού περιβάλλοντος, όπου κυριαρχεί το ορεινό τοπίο και η λίμνη, καθώς και το κλίμα με τους βαρείς χειμώνες, στοιχεία που υπαγόρευσαν δραστηριότητες και στη συνέχεια επαγγελματικές ενασχολήσεις των κατοίκων (αλιεία, γουναρικά), αλλά και τρόπους διαμόρφωσης κατοικίας και περιβάλλοντος. Στο αρχιτεκτονικό περιβάλλον, συγγενικό με αυτό γειτονικών περιοχών - Αλβανίας, Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας - με παρόμοιες φυσικές και κλιματολογικές συνθήκες, είναι φανερό ότι παρά τις πολλαπλές επιρροές και τις αλλαγές των ιστορικών συνθηκών, παρέμεινε αναλλοίωτη η ικανότητα των κατοίκων γιά προσαρμογή και εκμετάλλευση των κλιματικών συνθηκών και διατηρήθηκε η αίσθηση του μέτρου στην κλίμακα των κτιρίων και η αρμονική τους συνύπαρξη με το φυσικό τοπίο της Καστοριάς.

Αξίζει επίσης να αναζητηθεί η σχέση της πόλης με τη γύρω περιοχή. Ένα πρώτο στοιχείο που προκύπτει είναι ο μικρός αριθμός βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της γύρω περιοχής σε σχέση με τον αριθμό των μνημείων της ίδιας της πόλης. Το ίδιο χρονικό διάστημα, από τον 11ο έως τις αρχές του 16ου αιώνα, που τα μνημεία της πόλης υπερβαίνουν τα τριάντα, τα μνημεία της περιοχής μαζί με τη μονή της Μαυριώτισσας είναι μόλις έξι. Είναι προφανές ότι το φαινόμενο της συγκέντρωσης των μνημείων στα αστικά κέντρα, που παρατηρείται γενικά στην περιοχή βόρεια του Ολύμπου[1], σε αντίθεση με το διασκορπισμό που παρατηρείται σε περιοχές όπως η Πελοπόννησος και η Κρήτη, ισχύει και για την περιοχή της Καστοριάς και πιθανώς σχετίζεται με την ανασφάλεια της υπαίθρου λόγω εχθρικών επιδρομών. Ως προς τη συγκέντρωση του πληθυσμού και της οικονομικής κίνησης, παρά την έλλειψη επαρκών στοιχείων, γνωρίζοντας την ύπαρξη μιας τοπικής του 12ου αιώνα αριστοκρατίας που κατοικούσε στην πόλη, υποθέτουμε την εκεί μεταφορά του πλούτου που παρήγαγε η ύπαιθρος. Στην μεταγενέστερη εποχή (14ος αι.) η εμπορική δραστηριότητα πρέπει να συγκεντρώνει στην πόλη ένα μέρος του πληθυσμού που ζει και πλουτίζει από το εμπόριο και τις οικονομικές δραστηριότητες που σχετίζονται με αυτό[2]. Μένει να ερευνηθούν οι συνθήκες της

1. Βλ. M. Chatzidakis, Holy Image- Holy Space, 34, 95.
2. Βλ. Α. Λαΐου, Στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων: Οικονομικά και πολιτιστικά φαινόμενα, Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη, 1, Αθήνα 1991, 287.

περιοχής της Καστοριάς, ιδίως όσον αφορά την πληθυσμιακή σύνθεση και τη συμμετοχή της στην οικονομική και την πολιτιστική ζωή.

Ο αστικός πληθυσμός στηριζόμενος στην εκμετάλλευση των προϊόντων της περιοχής, που προέρχονταν από την αλιεία και την καλλιέργεια των αμπελιών, αργότερα το μετάξι (14ος αι. κ.ε.) και τη γούνα – για τη γούνα η πρώτη μαρτυρία που επισημάναμε προέρχεται από τα τουρκικά κατάστιχα και αναφέρεται στην ύπαρξη συνοικίας γουναράδων από τα μέσα του 15ου αιώνα, ενώ στα 1529/30 μαρτυρείται η εξαγωγή γουναρικών – και στην ανάπτυξη των εμπορικών σχέσεων με τα Βαλκάνια και τη Δύση δημιούργησε την οικονομική άνθηση σε όλο το χρονικό διάστημα που εξετάσαμε, εκτός από κάποια κάμψη τον 13ο αιώνα, οφειλόμενη στις γενικώτερες μή ομαλές πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες.

Η οικονομική άνθηση και η συνεχής επικοινωνία με τα μεγάλα κέντρα της Βαλκανικής, την Αδριατική και τη Βενετία έδωσε τη δυνατότητα στους καστοριανούς να χρηματοδοτούν έργα τέχνης, ανάλογα με την εποχή και την οικονομική τους δυνατότητα.

Η καλλιτεχνική δραστηριότητα στην πόλη, έως τις αρχές του 16ου αιώνα, αφορά, σύμφωνα με τις έως τώρα γνώσεις μας, σε 36 τοιχογραφικά σύνολα ή και στρώματα τοιχογραφιών. Από αυτά το 8,33% έγιναν πριν τον 12ο αιώνα, το 11,11% τον 12ο, το 16,66% τον 13ο, το 19,44% τον 14ο αιώνα έως το 1389 και το 44,44% από το 1389 έως το 1504/5. Οι χορηγοί της ανεγέρσεως ναών, της δημιουργίας τοιχογραφικών συνόλων αλλά και μεμονωμένων παραστάσεων ανήκαν σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα με ποικίλες οικονομικές δυνατότητες και με διαφορετικά κίνητρα ανάλογα με την εποχή. Μια υπόθεση που μένει να ερευνηθεί διεξοδικώτερα είναι η σχέση των κτητόρων με τους ναούς, που αρκετές ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ήταν ιδιωτικοί. Εάν οι λόγοι της χορηγίας διαχρονικά, όπως διατυπώνονται στις επιγραφές είναι η ψυχική σωτηρία, η προσφορά ή το αντάλλαγμα του πιστού γιά την εξασφάλιση της προστασίας του στην επίγεια ζωή αλλά και της σωτηρίας της ψυχής του, δεν πρέπει να υποτιμάται η σημασία της ιδεολογίας, της κοινωνικής ή και της πολιτικής σκοπιμότητας και φυσικά της οικονομικής δυνατότητας.

Τον 12ο αιώνα, η ιδεολογία της τοπικής αριστοκρατίας την οδηγεί να κτίζει ναούς, μονές και πιθανώτατα πολυτελείς κατοικίες[3]. Αργότερα, αλλοεθνείς κατακτητές, βούλγαροι, σέρβοι και αλβανοί κτίζουν ή τοιχογραφούν ναούς, απόδειξη της παρουσίας και της ουσιαστικής συμμετοχής τους στη ζωή της πόλης αλλά και μίμηση των βυζαντινών συνηθειών.

Η οικονομική δυνατότητα των χορηγών είναι φανερό από την ποιότητα των τοιχογραφιών ότι σχετίζεται με την επιλογή των ζωγραφικών εργαστηρίων. Οι δωρητές δεν φαίνεται να επεμβαίνουν στις επιλογές των ζωγράφων, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιπτώσεις[4]. Αποκλίσεις στα εικονογραφικά προγράμματα και παρουσίες τοπικών αγίων δεν είναι εύκολο να ξεκαθαρισθεί εάν οφείλονται σε επεμβάσεις των χορηγών ή σε επιλογές των ζωγράφων.

---

3. N. Oikonomidès, Hommes d'Affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe - XVe siècles), Paris 1979, 127-128.

4. Βλ. M. Panayotidi, The question of the role of the donor and the painter. A rudimentary approach, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΖ', (1993-94), 143-156.

Τα τοιχογραφικά σύνολα αλλά και τις μεμονωμένες παραστάσεις στους ναούς συνοδεύουν επιγραφές - πολύτιμες μαρτυρίες και πηγές ποικίλων πληροφοριών. Από όλα τα στοιχεία που παρέχουν αυτές οι επιγραφές ας τονισθεί η χωρίς καμία εξαίρεση χρήση της ελληνικής γλώσσας.

Η γλώσσα και η βυζαντινή παράδοση στα ήθη και στην τέχνη αποτέλεσαν τις βάσεις γιά την κοινωνική και πολιτιστική υπόσταση και ανάπτυξη της Καστοριάς σε όλο το χρονικό διάστημα που εξετάσθηκε, ένα διάστημα τεσσάρων αιώνων, κατά το οποίο η βυζαντινή πόλη του 12ου αιώνα, μετά από σχετικά σύντομες κατακτήσεις βουλγάρων, σέρβων και αλβανών, υποτάχθηκε στους τούρκους στα τέλη του 14ου αιώνα. Μετά την εποχή των Κομνηνών, η Καστοριά εμφάνισε ένα αξιόλογο επίπεδο πολιτισμού, μαρτυρίες του οποίου αποτελούν τα μνημεία, η ζωγραφική και οι επιγραφές τους· μετά τις πολιτικές ταραχές του 13ου και των αρχών του 14ου αιώνα, η πόλη, στηριγμένη στην προϋπάρχουσα κοινωνική και οικονομική υπόσταση, στην ασφάλεια και τη σχετική ελευθερία που της προσέφερε η οθωμανική κατάκτηση αναπτύχθηκε ως πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής. Συγχρόνως όμως διατήρησε στενό σύνδεσμο με τη βυζαντινή παράδοση, που η επιβίωσή της διαφαίνεται στις ενέργειες των αρχόντων της και στην τεχνοτροπία των καλλιτεχνών της.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AAA *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών.*

ABME *Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος.*

Αβραμέα Ά., *Η βυζαντινή Θεσσαλία μέχρι του 1204. Συμβολή εις την ιστορικήν γεωγραφίαν,* Εν Αθήναις 1974.

Αβραμέα Ά., Ο επίσκοπος και η πόλη: τα κοσμικά κτίσματα, *Βυζαντιακά* 7 (1987), 78-89.

Avramea A., - Feissel D., Inventaires en vue d'un recueil des iscriptions historiques de Byzance. IV. Inscriptions de Théssalie (à l'exception des Météores), *TM* 10 (1987), 357-398.

ABSA *Annual of the British School of Athens.*

Acta Albaniae Veneta : *Acta Albaniae Veneta saeculorum XIV et XV,* I,1, Palermo 1967.

Acta et Diplomata Res Albaniae mediae aetatis illustrantia I, I, Vindobonae 1913-1918.

Actes Dionysiou : Oikonomidès N. (ed.), *Actes de Dionysiou,* Archives de l'Athos IV, Paris 1968.

Actes Docheiariou: Oikonomidès N. (ed.), *Actes de Docheiariou,* Archives de l'Athos XIII, Paris 1984.

Actes d'Esphigménou: J. Lefort (ed.), *Actes d'Esphigménou*, Archives de l'Athos VI, Paris 1973.

Actes de Kutlumus: Lemerle P.(ed.), *Actes de Kutlumus*, Archives de l'Athos II, Paris 1945.

Actes de Lavra I: Guillou A.- Lemerle P.- Svoronos N.(ed.), *Actes de Lavra* I, des origines à 1204, Archives de l'Athos V, Paris 1970.

Actes de Lavra III: Guillou A.- Lemerle P.- Papachryssanthou D. - Svoronos N. (ed.), *Actes de Lavra* III, de 1329 à 1500, Paris 1977.

Actes de Xeropotamou: Bompaire J.(ed.), *Actes de Xeropotamou*, Archives de l'Athos III, Paris 1964.

Actes de Zographou: Regel P.- Kurtz E.- Korabler B., *Actes de Zographou*, Archives de l'Athos IV, *VV* 13, 1907.

Actes de Pantéléèmon : Dagron G.- Lemerle P.- Cirkovi'c S., *Actes de Saint -Pantéléèmon,* Archives de l'Athos XII, Paris 1982.

AΔ *Αρχαιολογικόν Δελτίον.*

AE *Αρχαιολογική Εφημερίς.*

Ακροπολίτης : *Georgii Acropolitae Opera*, I, A. Heisenberg (ed.), Leipzig 1903.

Affreschi e icone dalla Grecia : *Affreschi e icone dalla Grecia (X-XVII secolo)*, Κατάλογος εικόνων, Αθήνα 1986.

Ahrweiler H., *Byzance et la Mer, La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIIe-XVe siècle*, Paris 1966.

Ahrweiler H., Recherches sur la société byzantine au XIe siècle, *TM* 6 (1976), 99-124.

Alexander 1985 : Alexander J., *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames*

for the Greek Lands circa 1500- circa 1600, Athens 1975.

Αναστασίου Ι. Ε., Βιβλιογραφία των επισκοπικών καταλόγων του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως και της Εκκλησίας της Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1979, *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής* 22, παρ/μα 25.

Andreades A., *The Jews in the Byzantine Empire, Economic History,* III, London 1934.

Andreev S.(ed.), *Ottoman documents on Balkan Jews, XVIth- XVIIth centuries*, Sofia 1990.

Angold M., *Archonts and Dynasts: Local aristocracies and the cities of the later Byzantine Empire, The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries*, BAR International Series 221, 1984, 236-253.

Angold M., The spacing of the medieval byzantine "city", *BF* X (1985), 1-37.

Άννα Κομνηνή I-III: *Anne Comnène, Alexiade*. Texte établi et traduit par B. Leib, I-III, Paris 1937-1945, 1967[2].

Antonin: Antonin, Archimandrite, *Iz Rumelij*, Sanktpetersburg 1886.

Antonini Itineraria : *Antonini Augusti et Burdigalense Itineraria*, Ot. Guntz (ed.), Lipsiae in aedibus B. G., Teubner1929.

Ασδραχάς Σπ., *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία*, Αθήνα 1978.

Ατέσης Β., Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας της Ελλάδος απ' αρχής μέχρι σήμερον, *ΕΦ* 56 (1974), 105-180, 417-496 και 57 (1975), 11-173, 447-450.

Αχειμάστου- Ποταμιάνου Μ., *Η μονή των Φιλανθρωπηνών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Αθήναι 1983.

Αχειμάστου- Ποταμιάνου Μ., *Ελληνική Τέχνη – Βυζαντινές Τοιχογραφίες*, Αθήνα 1994.

Babinger Fr., *Sultanische Urkunden zur Geschichte der osmanischen Wirtschaft und Staatverwaltung am Augang der Herrschaft Mehmeds II der Eroberers*, München 1956.

Babinger F., *Beitrage zur Frühgeschichte der Turkenherrschaft in Rumelien (14-15. Jahrhundert)*, München 1944.

Babinger F., Witwensitz und sterbeplata der Sultanin Mara, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 240-244.

Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1961.

Βακαλόπουλος Απ., *Πηγές της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού*, Ι', 1204-1669, Θεσσαλονίκη 1965.

Βακαλόπουλος Απ., *Η οργάνωση του γένους από τους Τούρκους και η επιβίωσή του, Οικονομικά και εμπορικά κέντρα, Οι κοινότητες*, *ΙΕΕ* Ι', Αθήνα 1974, 150-179.

Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία της Μακεδονίας* 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1988.

Balard M., *La Romanie Génoise (XII - début du XVe siècle)* I. Rome- Genova 1978.

Βαρζός Κ., *Γενεαλογία των Κομνηνών*, Θεσσαλονίκη 1984.

Barkan Ö.L., Turkije' de Imparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri (Les grands registres de recensement et de cadastre au temps de l' Empire Ottoman en Turquie, *Iktisat Fakültesi Mecmuasi* II.1.2 (1940-41), 20- 60, 214-247.

Barkan Ö.L., "Tarihî", demografîî arastîmalari ve Osîmanlî tarihî (Les recherches en démographie historique et l'histoire ottomane), *Türkiyat Mecmuasi* 10 (1953), 1-26.

Barkan Ö.L., Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles, *Journal of Economic and Social History of the Orient* I.1 (1957), 9-36.

Barkan Ö.L., Αι "ιστορικαί δημογραφικαί" έρευναι και η οθωμανική ιστορία (τουρκικά με ελληνική περίληψη), *Δελτίον Τουρκικής Βιβλιογραφίας* Γ.7. Θεσσαλονίκη. Αύγουστος 1969, 5-20.

Barkan Ö.L., Quelques remarques sur la constitution sociale et démographique des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles. *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, mediterranéennes, slaves et orientales aux XVIe, XIXe siècles. Actes du Colloque International organisé par l'AIESSE*, Bucarest 1977, 270-301.

Βαρναλίδης Σ., Ο Καστορίας μητροπολίτης και όχι επίσκοπος κατά τον ΙΣΤ' αι., *Μακεδονικά* 22 (1982), 495-498.

Βαφείδης Φιλ., Περί των εν επαρχία Καστορίας ιερών μονών, *ΕΑ* Κ' (1900), 316-320.

Βαφείδης Φιλ., Κώδιξ Ιεράς Μητροπόλεως Καστορίας, *ΕΑ* Κ' (1900), 108-110, 123-125, 140-143.

BCH *Bulletin de Correspondance Hellénique.*

Βέης Ν., Σύνταγμα επιγραφικών μνημείων Μετεώρων και της πέριξ χώρας μετά σχετικών αρχαιολογημάτων, *Βυζαντίς* 1 (1909), 557-626.

Bees N., *Die Griechisch- Christlichen Inschriften des Peloponess, I: Isthmos- Korinthos,* Athen 1941.

Βέης Ν., *Τα χειρόγραφα των Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός των χειρογράφων κωδίκων των αποκειμένων εις τας μονάς των Μετεώρων*, τ. Α', Αθήναι 1967.

Beck H.G., *Kirche und Theologische Literatur im Byzantinischen Reich*, München 1939.

Beldiceanu 1960 : Beldiceanu N., *Les actes des prémiers sultans conservés dans les manuscripts turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris. Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms fonds turc ancien 39*, Paris 1960.

Beldiceanu- Steinherr Ir., *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I. Acta Historica* VII, München 1967.

Beldiceanu 1973: Beldiceanu N., *Recherches sur la ville ottomane au XVe siècle. Etude et actes,* Paris 1973.

Beldiceanu 1980: Beldiceanu N., *Le timar dans l'état Ottoman (début XIVe-début XVIe s.),* Wiesbaden 1980.

Belding H., *Das Bild und sein Publicum im Mittelalter*, Berlin 1981.

Belding H., An Image and its Function in the Liturgy: The man of Sorrows in Byzantium, *DOP* 34-35 (1980-81), 1-16.

Benjamin of Tudela: The itinerary of Benjamin of Tudela, London 1907, (μτφρ. M. Adler).

BF *Byzantinische Forschungen.*

BHG : Halkin F., *Bibliotheca Hagiographica Graeca* I-III, Bruxelles 1957[3].

Birken A., *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden 1976.

BNJ *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher.*

Βοκοτόπουλος 1989 : Βοκοτόπουλος Π. Λ., Η βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Χερσόνησο του Αίμου τον 10ο αιώνα, *Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η εποχή του,* Αθήνα 1989, 185-216.

Βοκοτόπουλος 1992[2] : Βοκοτόπουλος Π. Λ., *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνος, Βυζαντινά Μνημεία* ΙΙ, Θεσσαλονίκη 1992[2].

Boué Ami, *Die europaische Turkei*, Wien 1889.

Božilov I., *Familijata na Asenevci (1186-1460): genealogia- prosopografija*, Sofia, Bulgarian Academy of Sciences, 1985.

Brand C. M., *Byzantium confronts the West 1180-1204*, Cambridge 1968.

Βρανούση Έ., *Βυζαντινά Έγγραφα της μονής Πάτμου. Α' Αυτοκρατορικά*, Αθήνα 1980.

Βρανούσης Λ., Το Χρονικόν των Ιωαννίνων κατ' ανέκδοτον δημώδη επιτομήν, *Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου* 12 (1962), 57- 115.

Brubaker L., Kastoria, *Dictionary of the Middle Ages* 7 (1986), 224.

BS *Balkan Studies.*

Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη: *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Κατάλογος Έκθεσης, Παλιό Πανεπιστήμιο, Αθήνα 1985.

Βυζαντινή Τέχνη στην Ελλάδα, Νάξος, γενική εποπτεία Μ. Χατζηδάκης, Αθήνα 1989.

Buchtal H. - Belding H., *Patronage in 13th century. Constantinople. An Atelier of Late Byzantine Book Illumination and Calligraphy*, Dumparton Oaks Studies 16, Washington 1978.

BZ *Byzantinische Zeitschrift.*

CA *Cahiers Archéologiques.*

Garidis 1989 : Garidis M., *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989.

Carile A., La partitio terrarum Imperii Romanie del 1204 nella tradizione storica dei Veneziani, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 2-3 (1965-66), 167-179.

Carile A., Partitio terrarum imperii Romaniae, *Studi Veneziani* 7 (1965), 125-305.

Georgitsoyanni 1992 : Georgitsoyanni E., *Les peintures murales du vieux catholicon du monastère de la Transfiguration aux Météores (1483),* Athènes 1992.

Chadschi Chalfa βλ. Hadschi Chalfa.

Cheynet J. Cl., *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210),* Byzantina Sorbonensia 9, Paris 1990.

Γιαννόπουλος Ν. Ι., Ο εν Γραλίστη (παρά την Καστορίαν) βυζαντιακός ναός και το εν αυτώ ξύλινον ανάγλυφον του Αγίου Γεωργίου, *BNJ* 4.1-2 (1923), 93-95.

Γκολομπίας 1986 : Γκολομπίας Γ., Τα σημειώματα των εκκλησιαστικών βιβλίων Καστοριάς, *Μακεδονικά* 25 (1985-86), 297-360.

Γκολομπίας 1988: Γκολομπίας Γ., Ανέκδοτες επιγραφές και συσχετισμοί τοιχογραφικών συνόλων Καστοριάς, *Ιστορικογεωγραφικά* 2 (1988), 53-88.

Γλαβίνας Απ., Οι Νορμανδοί στην Καστοριά (1082-1083), *Βυζαντινά* 13.2 (1985), *Δώρημα στον Ιωάννη Καραγιαννόπουλο*, 1255- 1265.

Cormack R., *Aristocratic Patronage of the Arts in 11th and 12th century*, University of California Press, Berkeley - Los Angeles - London 1985.

Cousinery E., *Voyage dans la Macédoine contenant les recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays*, I, II, Paris 1831.

Γρηγοράς I-III : *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, I-II, (ed.) L. Schopen, Bonn 1829-1830, III, (ed.) I. Bekker, Bonn 1855.

Cutler A., Art in Byzantine society: motive forces of Byzantine Patronage, *JÖB* 31.2 (1981), 759-787.

Cvijić J., *La peninsule balkanique. Géographie Humaine*, Paris 1918.

Darrouzès J., Deux lettres de Grégoire Antiochos écrites de Bulgarie vers 1173, *Byzantinoslavica* 24 (1963), 65-86.

Darrouzès J., *Georges et Dèmètrius Tornikès, Lettres et discours*, Paris 1970.

Darrouzès J., *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople* I,V, VI, Paris 1977, 1979.

Darrouzès J., *Notitiae Episcopatuum Ecclesiae Constantinopolitanae, Texte, Critique, Introduction et Notes*, Paris 1981.

Demus O., *Die Enstehung des Paleologenstils in der Malerei, Berichte zum XI Internationalen Byzantinisten Kongress*, München 1958, IV.2, 1-63.

Demus O., Studien zur Byzantinischen Buchmalerei des 13 Jahrhunderts , *JÖBG* IX (1960), 77-89.

Demus O., *Zinopiši XI-XII vekov v Makedonii, Actes du XIIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, Ochride 1961, I, 341-349.

DHGE *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique.*

Δημητριάδης 1973 : *Δημητριάδης Β., Η Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τον Εβλιγιά Τσελεμπή*, Θεσσαλονίκη 1973.

Δήμιτσας Μ., *Αρχαία γεωγραφία Μακεδονίας συνταχθείσα κατά τας πηγάς και τα βοηθήματα. Μέρος Α'. Χειρόγραφα*, Αθήνησιν 1870.

Δήμιτσας Μ., *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, ήτοι πνευματική και αρχαιολογική παράστασις της Μακεδονίας εν συλλογή 1409 ελληνικών και 189 λατινικών επιγραφών και εν απεικονίσει των σπουδαιοτέρων καλλιτεχνικών μνημείων*. Α', Β', Αθήνησιν 1896.

Djurić V., *Byzantinische Fresken in Yugoslavia*, München 1976.

Djurić V., Mali Grad - Saint Athanase à Kastoria - Borje, *Zograf* 6 (1975), 31-50.

Djurić V., La peinture murale byzantine, *Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines*, Athènes 1976, I, Αθήναι 1979, 159-252.

Djurić -Tsitouridou 1986: Djurić V.-Tsitouridou A., *Namentragente Inschriften aus Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7 bis 13 Jahrhundert. Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa,* Beiheft 4, Stuttgart 1986.

Dölger, Regesten : *Dölger F., Regesten der Kaiserurkunden des Oströmichen Reiches,* I (565-1025), München und Berlin 1924, II (1025-1204), München und Berlin 1925, III (1204-1282), München und Berlin 1932, IV (1282-1341), München und Berlin 1960, V (1341-1453): unter verant- wortlicher Mitarbeit v. P. Wirth), München und Berlin 1965.

Drăguţ V., *Wie Wandmalerei in der Moldau im 15. und 16. Jahrhundert*, Bucarest 1983.

DOP *Dumbarton Oaks Papers.*

Δρακοπούλου Ε., Η πόλη της Καστοριάς στην εποχή των Κομνηνών, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΔ' (1987-88), 307-314.

Δρακοπούλου Ε. - Λουκάκη Μ., Ανέκδοτη επιστολή του Γρηγορίου Αντιόχου προς τον επίσκοπο Καστορίας στα τέλη του 12ου αιώνα. Παρατηρήσεις στην εκκλησιαστική ιστορία της πόλης, *Βυζαντιακά* 9 (1989), 121-137.

Du Cange, *Historia Byzantina prior Familias ac stemmata imperatorum*, Venetiis 1729.

Ducellier Al., Les Albanais du XIe au XIIIe siècles. nomades ou sédentaires? *BF* 7 (1979) = VR 1987, VI, 23-36.

Ducellier 1981 : Ducellier Al., *La façade maritime d'Albanie au Moyen Age. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessalonique 1981.

Ducellier Al., Les mutations de l'Albanie au XVe siècle. Du monopole ragusain à la recouverte des fonctions de transit, *Et. Balk.* 1 (1978) = VR 1987, XVII, 55-79.

Dujčev J., *Prinosi kum istorijecta na Ivan Asenja II in Bulgarsko srednovekovie*, Sofia 1972.

ΔΧΑΕ *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.*

ΕΑ *Εκκλησιαστική Αλήθεια.*

Edrisi βλ. Jaubert.

ΕΕΒΣ *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών.*

EI *Enciclopédie de l'Islam.*

Έκθεση 1964 : *Η βυζαντινή τέχνη, τέχνη ευρωπαϊκή.* Ενάτη έκθεσις υπό την αιγίδα του Συμβουλίου της Ευρώπης, Αθήναι 1964.

Epirotica : *Chronique de Comnènos et Proklos,* (ed.), Cirak Estopañan, *Bizancio y España* II, 35-54.

Epstein 1980 : Epstein A. W., Middle Byzantine Churches of Kastoria: Dates and Imlications, *Art Bulletin* 62 (1980), 190-207.

Epstein A. W., Frescoes of the Mavriotissa near Kastoria, Evidence of Millenerism and Anti-Semitism in the Wake of the First Crusade, *Gesta* 21.1 (1982), 21-29.

Epstein A. W., βλ. Kazhdan A. P.

Et. Balk. *Etudes Balkaniques.*

Ευαγγελάτου- Νοταρά Φλ., *Σημειώματα ελληνικών κωδίκων ως πηγή διά την έρευναν του οικονομικού βίου του Βυζαντίου. Από του 9ου αιώνος μέχρι του έτους 1204.* Διατριβή επί διδακτορία, Αθήναι 1984.

ΕΦ *Εκκλησιαστικός Φάρος.*

Gardthausen V., *Griechische Paleographie*, I, II, Leipzig 1911- 1913[2].

Geanakoplos D. J., Greco-latin relations on the eve of the byzantine restoration: the battle of Pelagonia (1259), *DOP* 7 (1953), 99-141.

Gelzer H., *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902.

Gelzer H., Ungedruckte und wenig bekannte Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche, *BZ* 1 (1892), 245-282.

Gelzer H., Ungedruckte und wenig Bistumerverzeichnisse der orientalischen Kirche, *BZ* 2 (1893), 22-79.

Gelzer H., *Der wiederaufgefundene Kodex des hl.Klemens und andere auf den Patriarchat von Achrida bezugliche Urkunden- sammlungene. Abdruck aus den Berichten der philologisch- historischen Klasse der Konigl. Sachs Gesellschaft der Wissenschaft zu Leipzig*, Leipzig 1903.

Gelzer H., *Vom heiligen Berge und aus Makedonien*, Leipzig 1904.

Gesta Francorum : Hill R.,(ed.), *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum. The deeds of the Franks and the other Pilgrims to Jerusalem,* Oxford 1979[3].

Grabar A., *La peinture religieuse en Bulgarie*, Album, Paris 1928.

Gregoriadou L., *L'image de la déesis royale dans une fresque du XIVe siècle à Castoria, Actes du XIVe Congrès International d' Etudes Byzantines*, II, Bucarest 1975, 47-52.

Grozdanov Cv., *Chridsko zidno slikarstva XIV veka*, Beograd 1980.

Grozdanov Cv.- Hadermann-Misguich L., *Kurbinovo*, Skopje 1992.

Grumel V., *La chronologie, Traite d'Etudes Byzantines* I, Paris 1958.

Guilland R., Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin, *EEBΣ* 39-40 (1972-73), 14-25.

Zacos G., *Byzantine Lead Seals* I, II, Berne 1984.

Ζακυθηνός Δ., Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω βυζαντινώ κράτει, *ΕΕΒΣ* 17 (1941), 208-274 και 21 (1951), 170-209.

Zachariadou El., The conquest of Adrianople by the Turks, *Studi Veneziani* 12 (1970), 211-217.

Zachariadou El., Lauro Orbini and the Turkish sandjaks (ca. 1430), Raiyyet Rüsûmu, Essays presented to H. Inalcik, *Journal of Turkish Studies* 11 (1987), 237- 247.

Ζαχαριάδου Ελ., Εφήμερες απόπειρες γιά την αυτοδιοίκηση στις ελληνικές πόλεις κατά τον 14ο και 15ο αιώνα, *Αριάδνη* 5 (1989), 345- 351.

Ζωναράς : *Ioannis Zonarae, epitomae historiarum libri XIII - XVIII*, T. Büttner-Wobst (ed.), Bonnae 1897.

Falkenhausen von V., *The Byzantine Aristocracy IX to XIII centuries, BAR International Series* 221, (M. Angold ed.), Oxford 1984, 211-235.

Ferjančić B., *Tesalija u XIII i XIV veku*, Beograd 1974.

From Byzantium to El Greco: *From Byzantium to El Greco- Greek Frescoes and Icons.* Κατάλογος Εκθεσης, Royal Academy of Arts, Αθήνα 1987.

Ηπ. Χρ. *Ηπειρωτικά Χρονικά.*

Hadermann- Misguich L., *Kurbinovo. Les fresques de saint-Georges et la peinture byzantine du XIIe siècle,* I, II, Bruxelles 1975.

Hadermann-Misguich L., *La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIIIe siècle, Actes du XVe Congrès International d' Études Byzantines,* Athènes 1976, I, 255-284.

Hadermann- Misguich L., Une longue tradition byzantine. La décoration des églises, *Zograf* Z (1976), 6-10.

Hadermann- Misguich L., À propos de la Mavriotissa de Castoria. Arguments iconographiques pour le maitien de la datation des peintures dans la première moitié du XIIIe siècle, *Studia slavico-byzantina et mediaevalia europensia* I, (1988-89), 143-148.

Hadschi Chalfa : *Rumeli und Bosna geographisch beschrieben von Mustafa Ben Abdalha Hadschi Chalfa,* (μτφρ. J. von Hammer), Wien 1812.

Hammond N. G. L., *A History of Macedonia*, I, Oxford 1972.

HC *L'Hellénisme Contemporain.*

Herrin J., Realities of Byzantine Provincial Govermant: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205, *DOP* 29 (1975), 252-285.

Holy Image- Holy Space: *Holy Image- Holy Space, Icons and Frescoes from Greece.* Κατάλογος Εκθέσεως Η.Π.Α. (21 Αυγούστου 1988- Απρίλιος 1990), Αθήνα 1988.

Hopf C., *Chroniques grecoromanes inédites ou peu connues publiés avec notes et tables genéalogiques*, Berlin 1873.

Hunger H., *Die byzantinische Literatur der Komnenenzeit. Versuch einer Neubewertung, Österr. Akad. der Wiss. Phil.-hist. Kl. 105*, Graz - Wien - Köln 1968.

Hunger H.-Kresten O., *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliotek* III, 2. cod. Theologici 101-200, Wien 1984.

Θεοφύλακτος Αχρίδος : Gautier Th., (ed.), *Theophylacte d'Achrida, Lettres, Introduction, Texte, Traduction et Notes,* Thessalonique 1986.

Imber C., *The ottoman Empire 1300-1481*, Istanbul 1990.

Inalcik H., Ottoman Methods of Conquest, *Studia Islamica* II (1954), 103-129.

Inalcik H., *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara 1954.

Inalcik H., *L'empire ottoman, Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, III, Sofia 1969, 75-104.

Inalcik H., *The Foundation of the Ottoman economicosocial System in cities, La Ville balkanique XVe-XIXe s.*, (Sofia 1970), 17-24.

Iorga N., *Byzance après Byzance*, Bucarest 1971[2].

IEE *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους.*

Ιωάννου Π., Περιγραφή της εν Μακεδονία Καστορίας, εκ της του Πουκεβίλου περιηγήσεως εις την Ελλάδα ερανισθείσα και μετα τινων προσθηκών αυξηθείσα, *Νέα Πανδώρα* Δ', Φυλλάδιον ΠΖ', Νοέμβριος 1853, Αθήνησι 1853, 385-388.

Izvori : *Izvori za bulgarskata istorija* I-XX, Sofia 1958-1974.

Jacoby D., *La feodalité en Grèce médiévale. Les "Assises de Romanie". Sources, application et diffusion*, Paris 1971.

Jacoby D., Catalans, Turcs et Venitiens en Romanie (1305-1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello, *Studi Medievali* III, 15 (1974), 217-261.

Janin R., *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantin, III, Les Eglises et les Monastères*, Paris 1969.

Jaubert P.A., *La Géographie d'Edrisi. Traduite de l'arabe d'après deux manuscripts de la Bibliothèque Nationale*, Amsterdam 1975[2].

Jireček C., *Geschichte der Serben*, I, II, Gotha 1911 (Amsterdam 1967[2]).

JÖB *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik.*

JÖBG *Jahrbuch des Österreichischen Byzantinistik Gesellschaft.*

Jurewicz O., *Andronikos I Komnenos*, Amsterdam 1970.

Kalopissi - Verti S., *Tendenze stilistiche della pittura monumentale in Grecia durante il XIII secolo, XXII Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna 1984, 221-253.

Kalopissi - Verti 1992: Kalopissi - Verti S., *Dedicatory inscriptions and donor portaits in thirtheenth-century churches of Greece*, Wien 1992.

Καντακουζηνός I-III: *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum libri IV*, L. Chopen (ed.), I-III, Bonn 1828 - 1832.

Καραγκούνης Χρ., Τετράδια 1-9. Δημοτική Βιβλιοθήκη Καστορίας (ανέκδοτα αυτόγραφα).

Karayannopoulos J., Ein Problem der spätbyzantinischen Agrargeschichte, *JÖB* 30 (1981), 207-238.

Kazdhan A. P., *Social'nyj sostav gospodstvujushchego klassa Vizantii XI-XIIvv.*, Moscow 1974. Βλ. επίσης περίληψη της μελέτης από τον I. Sorlin, *TM* 6 (1976), 367-398.

Kazdhan A. P., Two notes on byzantine demography of the eleventh and twelfth centuries, *BF* VIII (1982), 115-121.

Kazdhan A. P.- Constable G., *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington 1982.

Kazdhan A. P.- Epstein A.,W., *Change in Byzantine Culture in the 11th and 12th centuries*, Berkley - Los Angeles - London 1985.

Κεδρηνός : Cedrenus Georgius, *Corpus Script. Historiae Byzant.* consilio B. G. Nieburii CE, (ed.) Weberi, Bonnae 1838.

Κεκαυμένου, Στρατηγικόν : *Cecaumenos Strategikon*, G. G. Litavrin (ed.), Moskva 1972.

Κεραμόπουλλος Α., Ορεστικόν Άργος- Διοκλητιανούπολις- Καστορία, *BNJ* IX (1932-33), 55-63.

Κίνναμος : *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum,* A. Meineke (ed.), Bonn 1836.

Kitzinger E., Byzantium and the West in the Second Half of the Twelfth Century: Problems of Stylistic Relationships, *Gesta* IX.2 (1970), 49-55.

Κομίνης Αθ., *Το βυζαντινόν ιερόν επίγραμμα και οι επιγραμματοποιοί,* Εν Αθήναις 1966.

Kondakov P. N., *La Macédoine, Voyage archéologique en 1909* (ρωσσικά), St. Petersbourg 1909.

Κονιδάρης Γ., *Συμβολαί εις την εκκλησιαστικήν Ιστορίαν της Αχρίδος*, Αθήναι 1967.

Κονιδάρης Γ., Περί του ζητήματος της γενέσεως της Αρχιεπισκοπής Αχριδών και της not. 3 παρά Parthey, Αθήναι 1966, *Επιστημονική Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 16 (1968), 221-291.

Kravari V., *Villes et Villages de Macédoine occidentale*. Réalités byzantines, Paris 1989.

Krekić B., *Dubrovnik (Raguse) et le Levant au Moyen Âge. Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Âge,* Paris 1961.

Kunt M., *The Sultan's Servants. The transformation of ottoman provincial goverment, 1550-1650*, New York 1983.

Κυριακίδης Στ., Βυζαντιναί μελέται και παρατηρήσεις επί της εξελίξεως της θεματικής διαιρέσεως των Βυζαντινών και των ονομάτων των θεματικών αρχόντων, *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 3. Γ (1939), 291-494, 536-557.

Κυριακούδης 1981: Κυριακούδης Ε., Ο κτίτορας του ναού των Αγίων Αναργύρων Καστοριάς Θεόφιλος (Θεόδωρος) Λημνιώτης, *Βαλκανικά Σύμμεικτα* Ι, Θεσσαλονίκη 1981, 3-27.

Κωνσταντίνου ή Τέγου- Στεργιάδου Ε., *Τα σχετικά με την Αρχιεπισκοπή Αχρίδας Σιγίλλια του Βασιλείου Β'*, (Διδ. Διατριβή), Θεσσαλονίκη 1988.

Laiou A.E., The Byzantine Aristocracy in the Palaeologian Period: a story of arrested development, *Viator* 4 (1973), 131- 151.

Λαίου Α., *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 1987 (μτφρ. Α. Κάσδαγλη).

Λαίου Α., Πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, 1261- 1400, *9ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΧΑΕ*, Αθήνα 1989, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, 15-16.

Λάμπρος Σπ., *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, Β', Εν Αθήναις 1879, 1880.

Λάμπρος Σπ., *Κατάλογος των εν ταίς Βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους Ελληνικών Κωδίκων* Ι, Cambridge 1895.

Lascaris M., Byzantinoserbica saeculi XIV, Deux chartes de Jean Uroš, *Byzantion* XXV-XXVII (1955-57), 278-323.

Laurent V., *Documents de sigillographie byzantine, La collection C. Orhidam*, Paris 1952.

Laurent V., *Le Corpus des Sceaux de l'empire byzantin V2, L'église*, Paris 1965.

Lazarev B. H., *Storia della pittura bizantina*, Torino 1967.

Lazarev B. H., Zinopis Macedonii, *Actes du XXIe Congrès International d'Etudes Byzantines,* Ohrid 1961, 105-134.

Leake M. N., Travels in Northern Greece I, London 1835.

Lemerle P., *Prolegomenes à une édition critique et commentée des "Conseils et Recits" de Kekaumenos*, Bruxelles 1960.

Lemerle P., βλ. Guillou A.

Lemerle P., βλ. Dagron G.

Le Quien M., *Oriens Christianus* II, III, Paris 1740.

Lilie R. G., *Handel und Politik zwischen dem Byzantinischen Reich und den Italienischen Komnenen Venedig, Pisa und Genoa in der epochen der Komnenen und der Angeloi. 1081-1204*, Amsterdam 1984.

Λουκάκη M., βλ. Δρακοπούλου Ε.

Loukaki M., *Grégoire Antiochos. Eloge au patriarche Basile Kamatèros, Texte, Traduction, Commentaire suivis d'une analyse des oeuvres de Grégoire Antiochos*, Byzantina Sorbonensia 13, Paris 1996.

Magdalino P., The emperor in byzantine art of the 12th century, *BF* VIII (1982), 123-183.

Μακεδονία 1982 : *Μακεδονία, 4000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, γενική εποπτεία Μ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1982.

Makšimović J., L'art serbe du XIIe siècle entre Byzance et l'Occident, *Actes de XVe Congrès International d'Etudes Byzantines*, II, Art et Archéologie. Communications I, Αθήνα 1981, 367-378.

Makšimović L., *The Byzantine provincial administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988.

Malquist 1979 : Malquist T., *Byzantine 12th century frescoes in Kastoria, Ag. Anargyroi, Ag. Nicolaos tou Kasnitzi*, Uppsala 1979.

Marino Sanuto τ. 2, 3.1, 7, 55: I Diarii di Marino Sanuto, τ. 2, 3.1, 7, 55, Venezia 1886 κ.ε.

Matschke Kl. P., *Fortschritt und Reaktion in Byzanz im 14.Jahrhundert. Konstantinopel in der Burger kriegsperiode von 1341 bis 1354*, Berlin 1971.

Μαυροπούλου - Τσιούμη Χρ., *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στην Κουμπελίδικη της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1973.

Μέρτζιος Κ., Το εν Βενετία Ηπειρωτικόν Αρχείον, *Ηπ. Χρον.* ΙΑ' (1936), 1-351.

Μέρτζιος Κ., *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.

Μηλιαράκης Α., *Ιστορία του βασιλείου της Νικαίας και του δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261)*, Εν Αθήναις 1898.

Miljković - Pepek P., La peinture murale chez les slaves macédoniens depuis le IXe jusqu' à la fin du XIIe siècle, *XXXIII Corso di Cultura Ravennate e Bizantina, Seminario Internationale di Studi su "La Macedonia Jugoslava"*, Ravenna 1986, 279-309.

Miljković - Pepek P., La collection macédonienne d'icones du XIe au commencement du XVe siècle, *XXXIII Corso di Cultura Ravennate e Bizantina, Seminario Internationale di Studi su "La Macedonia Jugoslava"*, Ravenna 1986, 311- 334.

Millet G., Portaits byzantins, *Revue de l'art chrétien* LXI (1911), 445-451.

Millet G., *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916.

MM VI : Miklosich F.,- Müller J., *Acta et Diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, VI, Vienna 1890.

Mioni El., *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία* (μτφρ. Ν. Παναγιωτάκη), Αθήνα 1985.

Molho M., *Histoire des Israelites de Castoria*, Salonica 1938.

Mouriki D., Stylistic Trends in monumental painting of Greece in the beginning of the 14th century.

L'art byzantin au début du 14e siècle. Symbosium de Gračanic'a 1973, Beograd 1978, 55-86.

Mouriki D., Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the 11th and 12th century, *DOP* 34-35 (1980-81), 77-124.

Μουτσόπουλος Ν., *Παναγία η Μαυριώτισσα*, Αθήνα 1967.

Μουτσόπουλος 1974 : Μουτσόπουλος Ν., Καστοριά, Ιστορία, Μνημεία, Λαογραφία, *ΣΤ' Επιστημονική Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1974, 257 - 474.

Moutsopoulos N., La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce, *Cyrillomethodianum* III, (1975), 53-105.

Μουτσόπουλος 1977: Μουτσόπουλος Ν., *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής, Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977.

Μουτσόπουλος, Καστοριά: Μουτσόπουλος Ν., *Καστοριά, Λεύκωμα. Ιστορική - Χωροταξική-Πολεοδομική - Μορφολογική Μελέτη Καστοριάς*, Αθήνα (1981).

Μουτσόπουλος Ν., *Εκκλησίες της Καστοριάς, 9ος- 10ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992.

Μπακιρτζής Χ., Επιγραφή στους Αγίους Αναργύρους Καστοριάς, *Μακεδονικά* 11 (1971), 324-334.

Bouras Ch., City and Village: Urban Design and Architecture, XVI International Byzantinischen Kongress, *JÖB* 31.2 (1981), 611-653.

Bouras Ch., Church Architecture in Greece around the year 1200, *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200,* Beograd 1988, 271-278.

Muralt M. E. de, *Essai de chronographie byzantine pour servir à l'examen des annales du bas-empire et particulièremant des chronographes slavons* I (de 395 a 1057), St- Peterbourg 1855, II (de 1057-1453), St-Petersbourg 1871.

Nicol D., The date of the Battle of Pelagonia, *BZ* 49 (1956), 68- 71.

Nicol D., Two churches of Western Macedonia, *BZ* 49 (1956), 96- 105.

Nicolaidu B., *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, II, Paris 1859.

Obolensky D., *The Byzantine Commonwealth*, London 1971.

Oikonomidès N., *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

Oikonomidès N., L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118), *TM* 6 (1976), 125-152.

Oikonomidès N., La décomposition de l'empire byzantin à la vieille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: A propos de la "Partitio Romaniae", *XVe Congrès International d' Etudes Byzantines,* Rapports I.1, Athènes 1976, 3-28.

Oikonomides 1986: Oikonomides N., *A Collection of dated Byzantine lead seals*, Washington 1986.

Oikonomides N., Magistros, *Dictionary of Middle Ages* 8, 1987, 41.

Orbini M., *Il regno dei Slavi*, Pesaro 1601.

Ορλάνδος 1938 : Ορλάνδος Αν., Βυζαντινά Μνημεία Καστορίας, *ABME* Δ' (1938).

Ορλάνδος 1955-56 : Ορλάνδος Αν., Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου, *ABME* Η' (1955-56), 1-67.

Ostrogorsky G., Byzantine Cities in the early Middle Ages, *DOP* 13 (1959), 45-66.

Ostrogorsky G., Observations on the Aristocracy in Byzantium, *DOP* 25 (1971), 3-32.

Ostrogorsky G., *Zur Byzantinischen Geschichte*, Darmstadt 1973.

ΠΑΕ *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.*

Παναγιωτόπουλος Β., *Πληθυσμός και Οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αι.*, Αθήνα 1985.

Panayotidi M., La peinture monumentale en Grèce de la fin de l'iconoclasme jusqu' à l'avènement des Comnènes (843- 1081), *CA* 34 (1986), 75-108.

Panayotidi M., The character of monumental painting in the tenth century. The question of Patronage. *Β' Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος και η εποχή του*, Αθήνα 1989, 285-331.

Panayotidi M., The Wall-paintings in the Church of the Virgin Kosmosoteira at Ferai (Vira) and Stylistic Trends in 12th century Painting, *BF* XIV.1 (1989), 459-484.

Panayotov βλ. Bozhinov V.- Panayotov L.

Papadopoulos Av. Th., *Versuch einer Genealogie der Palaiologen*. München 1938.

Παπαδόπουλος- Κεραμεύς Α., *Συμβολή εις την ιστορίαν της Αρχιεπισκοπής Αχρίδος*, Πετρούπολη 1905.

Παπαμαστοράκης Τ., Η αφιερωτική επιγραφή της Παναγίας Κουμπελίδικης στην Καστοριά. *10ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΧΑΕ*, Αθήνα 1989, Περιλήψεις Ανακοινώσεων, 71-72.

Παπαμαστοράκης Τ., Ένα εικαστικό εγκώμιο του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου: Οι εξωτερικές τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής της Μαυριώτισσας στην Καστοριά, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΙΕ' (1989-90), 221-238.

Parthay G., *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae episcopatuum*, Berlin 1866.

Παχυμέρης I-II: Georgii Pachymeris, *De Michaele et Andronico Paleologis libri tradecim*, (ed.) I. Bekker I-II, Bonnae 1835.

PG : J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus, Series Graeca.*

Πελεκανίδης 1953: Πελεκανίδης Στ., *Καστοριά, Ι, Βυζαντιναί Τοιχογραφίαι, Πίνακες*, Θεσσαλονίκη 1953.

Πελεκανίδης Στ., *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960.*

Πελεκανίδης Στ., Μεσαιωνικά Μακεδονίας, Καστορία και η περιφέρεια αυτής, *ΑΔ* 16 (1960), 229.

Πελεκανίδης Στ., Έρευναι εν Άνω Μακεδονία, *Μακεδονικά* 5 (1961- 63), 363-414.

Pelekanides St., Byzantine Monument in Greek Makedonia research work and restoration 1912-1962, *Balkan Studies* 3 (1962), 459-468.

Pelekanides St., I piu antichi affreschi di Kastoria, *Corsi di Cultura sull' arte ravennate e bizantina,* Ravenna X-XI (1963-64), 351-366.

Πελεκανίδης Στ., Χρονολογικά προβλήματα των τοιχογραφιών του καθολικού της Παναγίας Μαυριώτισσας, *ΑΕ* (1978), Αθήναι 1980, 147-169.

Pelekanides St., Kastoria, *Reallexicon zur Byzantinischen Kunst* III (1978), 1190-1224.

Πελεκανίδης- Χατζηδάκης 1984 : Πελεκανίδης Στ.- Χατζηδάκης Μ., *Καστοριά*, Αθήνα 1984.

Πελεκανίδου Έ., Η εικόνα της Οδηγήτριας στην Αρχαιολογική Συλλογή Καστοριάς, Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη, *Μακεδονικά*, Παράρτημα 5, Θεσσαλονίκη 1983, 389-396.

Philippidis- Braat 1985: Philippidis- Braat A., Inscriptions du IXe au XVe siècle, *TM* 9 (1985), 299-357.

Πηχιών Κ., *Τουριστικός Οδηγός Καστορίας*, Καστορία 1958.

Πικιώνης Δ., *Αρχοντικά της Καστοριάς*, Αθήναι 1948.

PL *Patrologia Latina.*

Pljakov Z., Le statut de la ville byzantine balkanique aux XIIIe-XIVe siècles, *Et. Balk.* 21.3 (1985), 73-96.

Pljakov Z., La production artisanale dans les villes byzantino- balkaniques aux XIIIe et XIVe siècles, *Et. Balk.* 22.2 (1986), 44-60.

PLP *Prosopographisches Lexicon der Paleologenzeit.*

Polemis D., *The Doukai, a contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968.

Πολίτης Λ., Παλαιογραφικές έρευνες στην Μακεδονία και Θεσσαλία, *Ελληνικά* 19 (1966), 452-453.

Πολίτης Λ., Δύο χειρόγραφα από την Καστοριά, *Ελληνικά* 20 (1967), 29-41.

Πολίτης Λ., *Συνοπτική αναγραφή ελληνικών χειρογράφων*, Θεσσαλονίκη 1976.

Pouqueville F. C. H. L., *Voyage dans la Grèce,* τ. 2, Paris 1820.

Προκόπιος, Περί Κτισμάτων IV : *Procopii Caesariensis opera omnia recognovit, IV, De aedificiis*, J. Haury (ed.), Lipsiae 1964.

Predelli R., *I Libri commemoriali della Repubblica di Venezia* I, Venezia 1876.

Radojčić Sv., Une école de peinture de la deuxième moitié du XVe siècle. Contribution à l'histoire de l'art chrétien des Balkans sous la domination des Turcs, *Matica Srpska*, 1 (1965), 60-104.

REB *Revue des Études Byzantines.*

Ριζάκης- Τουράτσογλου 1985 : Ριζάκης Θ.- Τουράτσογλου Γ., *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας (Ελίμεια, Εορδαία, Νότια Λυγκηστίς, Ορεστίς) Α'. Κατάλογος Επιγραφών,* Αθήνα 1985.

Σβορώνος Ν., Πολιτεία- Κοινωνία- Οικονομία, *ΙΕΕ* Θ', Αθήνα 1980, 50-61.

Σβορώνος Ν., Η νομισματική κυκλοφορία στην Τουρκοκρατία, εικόνα εξαρτημένης οικονομίας, *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 19 (1980), 299-313.

Σβορώνος Ν., Η Μακεδονία κατά τους νεωτέρους χρόνους, Διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, *Μακεδονία 1982*, 354-385.

Schmalzbauer G., Der Evangelientext der Inschriften der Mavriotissa Kirche ins Kastoria, *Byzantios, Fertshirft für H. Hunger*, Wien 1984, 293-299.

Schulze L., *Makedonien*, Jena 1927.

Σιγάλας Α., Ειδήσεις. Α'. Αρχεία Μακεδονίας. Β'. Δημοτικαί και άλλαι Βιβλιοθήκαι Δυτικής Μακεδονίας, *Μακεδονικά* Ι' (1940), 612-614.

Σιγάλας Α., *Ιστορία της ελληνικής γραφής*, Θεσσαλονίκη 1934, 1974[2].

Σίσιου Γ. (Κείμενα), Δόικος Ν. (Γ. Εποπτεία), Τσουρτσούλας Δ. (Φωτογραφίες), *Καστοριανά Μνημεία, Καταγραφή των Βυζαντινών, Μεταβυζαντινών και Νεώτερων Εκκλησιαστικών και Λαϊκών Μνημείων της Καστοριάς*, Αθήνα 1995.

Σκυλίτζης : *Ioannis Skylitzae Synopsis Historiarum*, I. Thurn (ed.), CFHB V, Berlin-New York 1973.

Sokoloski 1958: Sokoloski M., Prilog kon procuvanjeto na turskoš- osmankiof feudalen sistem so posedem osvrt na Makedonija vo XV i XVI vek, *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija* 2/1 (1958), 157-228.

Sokoloski M., Costur i Costurko vo srednata na XV vek, *Istorija* II (1966), 118-130.

Sokoloski 1970: Sokoloski M., Le développement de quelques villes dans le sud des Balkans au XVe et XVI siècles, *Balcanica* I (1970), 82-106.

Σούλης Γ., Η πρώτη περίοδος της Σερβοκρατίας εν Θεσσαλία (1348- 1356), *ΕΕΒΣ* 20 (1950), 56-73.

Σοφιανός Δ., βλ. Χατζηδάκης Μ.

Spatharakis I., The portait in Byzantine Illuminated manuscripts, Leiden 1976.

Spieser J.-M., Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, I, Les inscriptions de Théssalonique, *TM* 5 (1973), 145-180.

Spiridonakis B. G., *Essays in the Historical Geography of the Greek world in the Balkans during the Turcokratia*, Θεσσαλονίκη, Ιστιντούτο Βαλκανικών Σπουδών, 1977.

Stephanou P., Kastoria, une édition monumentale d'une fresque restée inédite, *Orientalia Christiana Periodica* XIX (1953), 429-430.

Stikas 1958 : Stikas E., Une église des Paléologues aux environs de Castoria, *BZ* 51 (1958), 100-109.

Storia d'Italia: G. Einaudi ed., *A cura di Cesare de Deta, Storia d'Italia, annali 8, Insediame e territorio,* Torino 1985.

Stransky 1936: Stransky A., Remarques sur la peinture du Moyen- Age en Bulgarie, en Grèce et en Albanie, *Actes du IVe Congrès International d' Etudes Buzantines,* Sofia 1936, II, 37-47.

Subotić G., *L'école de la peinture d'Ohrid au XVe siècle*, Belgrade 1980.

Subotić G., Manastir Bogorodiće Mesonisiotise, *ZR* 26 (1987), 125-171.

Tafel G.- Thomas G., *Urkunden zur älteren Handels und Staatesgeschichte der Republik Venedig,* I, II, Amsterdam 1964.

Τζέτζης: *Ioannis Tzetze Historiae* P. Al. M. Leone (ed.), Napoli 1968.

Theiner A., *Vetera Monumenta slavorum meridionalium historiam sacram illustrantia* I, Rome 1863.

Tivčev T., Sur les cités byzantines aux XIe-XIIe siècles, *Byzantinobulgarica* I (1962), 145-182.

TM *Travaux et Mémoires.*

Todorov N., Όψεις της μετάβασης από το φεουδαλισμό στον καπιταλισμό στα βαλκανικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας*, Αθήνα 1979, 261- 287.

Τοντόροφ 1986 : Τοντόροφ Ν., Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αι. Κοινωνική- οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη, Α', Β' (μτφρ. Ε. Αβδελά-Γ. Παπαγεωργίου), Αθήνα 1986.

Todorov- Velkov 1988 : Todorov N. - Velkov A., *Situation démographique de la Péninsule balkanique (fin du XVe- début du XVIe siècle),* Sofia 1988.

Tomekovic'-Reggiani S., Portaits et structures sociales au XIIe siècle, un aspect du problème: le portait laique, *Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines,* Athènes 1976, II, 823-836.

Tomekovic' S., Les repercussions du choix du saint patron sur le programme iconographique des églises du 12e siècle en Macédoine et dans le Péloponnèse, *Zograf* IB (1981), 25- 42.

Τσαμίσης 1949 : Τσαμίσης Π., *Η Καστορία και τα μνημεία της*, Αθήναι 1949.

Τσιγαρίδας Ε., Εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Καστοριά, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Ι (1980-81), 273-287.

Τσιγαρίδας 1985-86 : Τσιγαρίδας Ε., Έρευνες στους ναούς της Καστοριάς, *Μακεδονικά* 25 (1985-86), 379-389.

Τσιγαρίδας 1986 : Τσιγαρίδας Ε., Εικονιστικές μαρτυρίες αγίου Γρηγορίου Παλαμά σε ναούς της Καστορίας και Βεροίας, Συμβολή στην εικονογραφία του αγίου, *Πρακτικά Θεολογικού Συνεδρίου εις τιμήν και μνήμην Γρηγορίου Παλαμά* (1984), Θεσσαλονίκη 1986, 263-294.

Tsigaridas E., La peinture à Kastoria et en Macédoine grecque occidentale vers l'année 1200. Fresques et icones. *Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200,* Beograd 1988, 309-319.

Τσιγαρίδας 1988 : Τσιγαρίδας Ε., Η μνημειακή ζωγραφική στην Μακεδονία τον 15ο αιώνα, *8ο Συμπόσιο Βυζαντινής και μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, ΧΑΕ*, Αθήνα 1988, Περιλήψεις εισηγήσεων, 16-20.

Τσιγαρίδας Ε., Συμβολή στη χρονολόγηση των τοιχογραφιών του ναού της Κοιμήσεως στο Ζευγοστάσι Καστοριάς, *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν Γ'*, Αθήναι 1989, 332-338.

Τσιγαρίδας Ε., Η χρονολόγηση του ναού του Αγίου Αλυπίου Καστοριάς, *Ευφρόσυνον, Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, 2, Αθήνα 1991, 648-656.

Τσιγαρίδας Ε., Σχέσεις βυζαντινής και δυτικής τέχνης στη Μακεδονία από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, *Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Εορταστικός τόμος 50 χρόνια*, 1939-1989, Θεσσαλονίκη 1992, 157-207.

Τσιγαρίδας Ε. Φορητές εικόνες του 15ου αιώνα του βυζαντινού Μουσείου της Καστοριάς, *Διεθνές Συμπόσιο Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430 μ.Χ.*, Θεσσαλονίκη 1995, 345-367.

Τσολάκης Ε. Θ., *Η συνέχεια της χρονογραφίας του Ιωάννου Σκυλίτση*, Θεσσαλονίκη 1968.

Τσολάκης Π., *Πολεοδομικές και αρχιτεκτονικές έρευνες στην Καστοριά*, Θεσσαλονίκη 1996.

Vasmer M., *Die Slaven n Griechenland*, Berlin 1941.

Verlinden C., Les routes mediterranéennes, Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, mediterranéennes, slaves et orientales aux XVI-XIXe siècles. *Actes du Colloque International organisé par l'AIESSE*. Octobre 1973. Bucarest 1977, 27-42.

Verlinden C., *L'esclavage dans l'Europe Médiévale*, 2, Gent 1977.

Φειδάς Βλ., *Εκκλησιαστική Ιστορία* ΙΙ, *από της Εικονομαχίας μέχρι της Αλώσεως (726-1453)*, Αθήναι 1983.

Φιλόθεος, Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, Λόγος Εγκωμιαστικός εις τον Θεσσαλονίκης Γρηγόριον τον Παλαμάν, *PG* 151, 775- 780.

ΧΑΕ *Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία.*

Charanis P., A note on the Population and cities of the Byzantine Empire in the 13th century, *The Joshua Starr Memorial Volume*, New York 1953, 136-148.

Chatzidakis M., Contribution à l'étude de la peinture post- byzantine, *L'Hellénisne Contemporaine. Le Cinqcentième Anniversaire de la Prise de Constantinople, 29 mai 1953*, Αθήναι 1953, 1-31.

Chatzidakis M., Rapports entre la peinture de la Macédoine et de la Crète, *Θ' Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1953, Α', 136-148.

Chatzidakis M., Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut Hellénique de Venise, Venise 1962.

Χατζηδάκης Μ., Η χρονολόγηση μιάς εικόνας από την Καστοριά, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. 4-5 (1964-69), 303-307.

Chatzidakis 1965 : Chatzidakis M.- Wietzmann K.- Miatev K.- Radojčić S., *Frühe Ikonen. Sinai- Griechenland- Bulgarien - Jugoslavien*, Wien, München 1965.

Chatzidakis M., Considérations sur la peinture postbyzantine en Grèce, *Actes du 1er Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes*, Sofia 1966, II, 705-714.

Chatzidakis M., Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce, *"L'art byzantin du 13e siècle", Symposium de Sopoćani*, 1965, Beograd 1967, 59-73.

Χατζηδάκης Μ., Ο ζωγράφος Φράγγος Κονταρής, *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Ε' (1966-69), 299-302.

Chatzidakis M., Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans, *Aspects of the Balkans, Continuity*

and Change, Contribution to the International Balkan Conference held at the University of California, Los Angeles 1969, 177-197.

Chatzidakis M., Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle, *Actes du XIVe Congrès International d'Etudes Byzantines* (1971) I, Rapports, Βουκουρέστι 1974, 153- 188.

Chatzidakis M., Les débuts de l'école crétoise et la question dite italogrecque, *Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, 169-211.

Chatzidakis M., L'évolution de l'icône aux 11e-13e siècles et la transformation du templon, *Actes du XVe Congrès International d' Etudes Byzantines, Athènes 1976,* I, Art et Archéologie, Athènes 1979, 333-366.

Χατζηδάκης Μ., Η ύστερη βυζαντινή τέχνη, 1204-1453, *ΙΕΕ Θ'*, Αθήνα 1980, 423-457.

Χατζηδάκης Μ., Η τέχνη κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, *Μακεδονία* 1982, 338-351.

Χατζηδάκης βλ. Πελεκανίδης - Χατζηδάκης 1984.

Χατζηδάκης Μ. - Σοφιανός Δ., *Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990.

Χρηστίδης Γερμανός, αρχιμανδρίτης, Η Μητρόπολις Καστορίας μέχρι του 1767, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 5 (1921), 339-348.

Χρηστίδης 1922 : Χρηστίδης Γερμανός, αρχιμανδρίτης, Αι εκκλησίαι της Καστορίας, *Γρηγόριος ο Παλαμάς* 6 (1922), 128-132, 165-176, 277-281, 342-345, 388-392.

Χαλκοκονδύλης : Laonici Chalcocondylae, *Historiarum Demostrationes*, E. Darkò (ed.), Budapest 1922-23.

Χρονικόν των Ιωαννίνων βλ. Βρανούσης Λ.

J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica VI. Juris ecclesiastici graecorum. Demetrius Chomatianus,* Ρώμη 1891.

Χωνιάτης : *Nicetae Choniate Historia,* J. A. van Dieten (ed.), CFHB XI Berlin- New York 1975 .

VR *Variorum Reprints.*

VV *Vizantijskij Vremennik.*

Životi : Danilo, *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskij*, Dj. Daničić (ed.), Zagreb 1866.

ZR *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta.*

RÉSUMÉ*

LA VILLE DE KASTORIA PENDANT LA PÉRIODE BYZANTINE ET POST-BYZANTINE (12e-16e siècle)

L'histoire - l'art - les inscriptions

La ville de Kastoria attire l'intérêt du chercheur par ses églises byzantines et post-byzantines, mais aussi par l'existence de grand nombre d' inscriptions dédicatoires et votives. Le développement culturel de la ville - déterminé par la particularité de l'espace dans lequel celle-ci a évolué - recouvrant la période entre le 9e et le 19e siècle fût la base de notre refléxion sur Kastoria et sur les inscriptions de ses églises. De plus, le fait que la ville s'est développée dans un endroit central de la Macédoine occidentale, par où étaient passés et s'étaient installés, pendant de longues périodes des conquérants de race et de religion différentes a apporté à la recherhe un intérêt complémentaire, celui de la quête de son identité culturelle.

La combinaison des témoignages sur l'évolution historique, sur le développement économique, la composition sociale et sur l'expression artistique, appuyée par les sources historiques, par les inscriptions dédicatoires et votives, ainsi que par les monuments préservés a été choisie comme la méthode la plus indiquée et compréhensive de recherche sur le développement de la ville du 12e jusqu' au 16e siècle.

Les témoignages épigraphiques et nottament les inscriptions dédicatoires constituent un des axes principaux de la présente étude. Matière prémière et source multiple d' informations, ces inscriptions ont été étudiées sur place et les conclusions concernant leur forme, les formes des lettres, les scribes, la langue et l'orthographe se trouvent dans un chapître réservé à ce bût.

La ville

En examinant la position géographique et la situation de la ville, nous nous aperçevons d' emblée que les composantes géophysiques les plus importantes et qui ont formé l'environnement humain, sont d' une part l'endroit montagneux fermé au climat sec ainsi que la rivière Aliakmon qui a irrigué en rendant arable la seule pleine de la région et qui a formé le lac. Ce dernier, hormis les biens, produits de la pêche, qu'il a procuré à l'homme, il a également concentré autour de lui la vie de la ville, comme il apparaît par le développement des quar-

* Traduction du grec par Vicky Drossou.

tiers et par l'orientation des maisons. Il est allé même jusqu' à créer une sensation de ville marine, à en juger par les nombreuses églises dédiées à st. Nicolas.

L'impression créée par les monuments byzantins préservés, par les églises de la periode de l'occupation ottomane, et par les vestiges des maisons de notables, est que malgré les influences multiples et les changements des circonstances historiques, les habitants de la ville ont toujours voulu s'adapter et exploiter les conditions climatiques, et qu'ils ont toujours eu le souci de l'harmonie architecturale ainsi que celui de l'intégration de la ville dans l'environnement naturel.

Kastoria au 12e siècle; lieu d'exil ou d'epanouissement culturel?

La référence de l'inscription ἀφ οὗπερ ἦλθον εἰς τὸν κλαυθμῶνος πέδον, dans l'église de st. Nicolas, dédiée au saint homonyme par Nicephore Kasnitzès fut l'objet d'une interprétation erronée malgré les quelques doutes exprimés à savoir que le ctétor arrive au lieu des pleurs, c'est à dire à l'exil de Kastoria. L'idée est fermement établie dans l'esprit de la plupart des chercheurs et de tous ceux qui s'occupent de la ville et de son histoire que Kastoria était lieu d'exil et les donnateurs de ses églises étaient des exilés de Constantinople. L'expression *κλαυθμῶνος πέδον* pourtant se réfère à la vie sur terre du donnateur et donc il n'y a pas lieu de considérer Kastoria comme lieu d'exil. C'est une conclusion à la quelle nous sommes conduits par le sens et par le style de l'inscription ainsi que par la recherche dans les textes de l'époque selon les quels la vie sur terre est souvent appelée lieu des pleurs, *πλήρης πόνων, κόπων καὶ δακρύων*. Le ctétor donc de l'église de St. Nicolas, Nicephore Kasnitzès fut un des réprésentats de l'aristocratie locale et non un exilé.

En outre, comme il a été très adroitement remarqué, dans un autre cas semblable, les donnateurs préferaient faire des dons d'églises dans leur pays natal ou tout au plus à Constantinople, et non dans des villes où ils étaient placés ou bien pire encore, dans des villes où ils avaient été exilés. Indicatif de la position sociale de la famille Lemniotès est, hormis les costumes luxueux, la parenté avec les Radèni dont les membres ont une présence importante dans le milieu de l'empereur et y détiennent des hautes fonctions. Aussi la présence constante et continue des membres de la famille Lemniotès à Kastoria, même un siècle plus tard, constituent des indications importantes quant à leur integration dans la noblesse locale. La qualité des fresques, ainsi que le choix des programmes iconographiques pour les églises de St. Anargyroi et de St. Nicolas temoignent de la relation de leurs ctétores avec des circles d'un niveau culturel très haut, ainsi que de leur importance économique considerable. Leur statut social et leur idéologie apparaissent à travers leur choix des saints répresentés qui, par leurs armures luxueuses et par la spiritualité et la noblesse des leurs visages prédominent dans les ensembles iconographiques dont ils furent les donnateurs. Leurs préférences littéraires deviennent-elles apparentes dans la perfection linguistique et métrique des inscriptions- épigrammes, de leurs dons commandités de toute évidence à des écrivains savants de leur temps. Les manifestations culturelles dans la vie des familles Lemniotès et Kasnitzès permettent de les situer non seulement dans la noblesse locale mais aussi au centre d'un circle savant, qui est lié de toute évidence à des circles semblables de Théssalonique et de Costantinople.

Un élément qu'il faudrait souligner est le rapport existant entre la qualité d' une oeuvre d'art et le statut économique du donnateur. Nous considérons que la réalisation de deux en-

sembles iconographiques tels que ceux des St. Anagryroi et de St. Nicolas attestent de l'envergure économique des donnateurs de Kastoria.

La montée dynamique, tant sociale qu' économique de la noblesse locale suit de près les changements structurels de la ville byzantine du Moyen-Âge, produits, eux, des dispositions administratives des Komnènes. Ces nobles fûrent des patrons au niveau local, leur pouvoir émanant des fonctions qu'ils déténaient, mais egalement de leur propriété foncière. Par conséquent leur intervention était decisive tant au niveau du dévenir social, qu' à celui des prouesses artistiques de la région.

Le 12e siècle surtout jusqu' à 1200 à peu pres, fût une période favorable, nottament pour la ville de Kastoria, où la classe supérieure locale, a su tirer profit des conditions généralement avantageuses - pour le développement des villes - de la période des Komnènes. Cette ville déjà favorisée par sa situation géographique, se distingue au niveau intellectuel et artistique comme il apparaît par les rapports de ses metropolites avec Constantinople, mais également par le choix des donnateurs de ses églises qui se tournaient pour leurs commandes vers les ateliers artistiques de la plus haute qualité de travail de toute la Macédoine (Kurbinovo, Nerezi) et qui étaient en contact avec des centres comme l'Achris ou Théssalonique.

Un nouvel apperçu des témoignages épigraphiques et artistiques a conduit au renversement de l'idée reçue qui faisait de Kastoria un lieu d' exil, et a démontré qu'au contraire il s'agissait d'un lieu d'épanouissement culturel pendant la période des Komnènes.

Les influences des conquerants successifs étrangers

Dans les conditions politiques et militaires troubles des 13e et 14e siècle la ville-forteresse a développé une autonomie plus grande mais également un sens de responsabilité pour son autoprotection et autopréservation. Après 1260 surtout, la ville de Kastoria comme il apparaît par ses activités intélectuelles et artistiques, a dû suivre le développement économique et social du petit mais dynamique état byzantin.

Á l'époque où la ville fût conquise par des bulgares, des serbes et des albanais, il est évident par la construction et la décoration des églises, que ses conquerants étrangers voulaient immiter ouvertement les moeurs byzantins. Il est à noter que Michel Ašan et sa mère ont fait faire les fresques extérieures de l'église des Taxiarches dans la ville, et étant bien au fait des habitudes byzantines, ils ont fait accompagner l'inscription grecque sur le mur extérieur de leurs représentations. Même les conquérants albanais de la famille Mouzakès ont fait ériger une église dans la ville et ils ont assuré l'exécution de ses fresques par des peintres rénomés, tout en se faisant évoquer dans l'inscription dédicatoire en *πανευγενέστατοι άρχοντες*.

Les premiers siècles de l'occupation turque; le nouvel épanouissement

L'activité commerciale de Kastoria qui était de toute évidence interrompue pendant le siècle précédent, à cause des conditions politiques et militaires troubles, semble reprendre durant le 15e siècle, après la prise de la ville par les ottomans. Ce phénomène n'est pas un hazard, car l'occupation ottomane a rétabli une certaine unité dans le monde balkanique, laquelle a favorisé les relations commerciales par voie terrestre. Ainsi, est établie la relation de

Kastoria avec les pays balkaniques voisins, mais également avec les villes de Grèce propre, pour conséquence des échanges économiques et culturels. Dans ce cadre là l'atelier connu comme *l'atelier de Kastoria,* un mouvement artistique d'un niveau supérieur basé sur la ville, s'est étendu dans les régions voisines et il paraît qu'il a prédominé dans l'activité artistique de l'époque. Ce phénomène est corroboré par l'examen des sources historiques et épigraphiques provenant des prémiers siècles de l'occupation ottomane, et qui démontrent une activité intellectuelle et artistique très intense de la ville de Kastoria pendant cette période là.

Les membres d' une classe supérieure - au sens économique - laiques ou appartenant au clergé, ne se sont pas limités au financement de l'exécution des fresques des églises, mais ils ont également fait ériger des églises, ne serait-ce qu' humbles, quand vues de l'éxterieur. Une telle activité juste après la prise de la ville par les ottomans, est en contradiction avec les restrictions imposées en général par l'administration ottomane, conçernant la construction des églises dans des territoires conquis par la force des armes, et vient confirmer que par endroit les différentes authorités ottomanes perméttaient la construction de nouvelles églises. Ces manifestations de la vie d'une ville qui déténait une place préponderante parmi les villes des Balkans, également du point de vue démographique, créent l'image d'un nouvel épanouissement pendant la prémière période post-byzantine, et elles préconisent également l'apogée du 17e siècle.

Les relations de Kastoria avec la reste de la Grèce, les Balkans et l'Occident

Un apperçu détaillé des rapports développés entre Kastoria et les villes des Balkans, de la Grèce et de l'Occident conduit à une compréhension plus complète du parcours historique et culturel de la ville.

Ces villes sont localisées par l'intermédiaire des informations historiques, des relations commerciales, mais également par le répérage des courants artistiques et des influences sur les monuments de la ville, comme développés dans les chapîtres précédants. L'évolution historique de Kastoria est déterminée en grande partie par sa situation dans la pleine d' Aliakmon qui facilite la communication entre la Macédoine et la Théssalie et qui se trouve au millieu du parcours entre l'Adriatique et la Macédoine centrale et occidentale.

Jusqu'au début du 13e siècle la route Egnatia était celle qui liait les villes de l'Adriatique et de l'Italie à l'intérieur des Balkans et à Constantinople. Depuis la forteresse de Dÿrrache et via l'Elbassan, elle conduisait à Achris, au Monastiri (Herakleia) à Edessa, à Théssalonique et à Constantinople. La ville de Kastoria avait accès à l'Egnatia par le biais d'Aulôn d'une part, qui la liait à Dÿrrache point de départ de la route et par là à Ragoussa, et d'autre part par le biais de la route de Pélagonia qui se trouvait, elle, sur l' Egnatia.

Pendant cette même période la ville se trouvait sur l'axe commercial emprunté par les venitiens qui partaient des côtes Albanaises, traversaient la Macédoine et arrivaient en Grèce centrale ou bien à Constantinople. L'action des venitiens à Kastoria est confirmée historiquement par la publication en faveur des venitiens en 1198, d'un chryssobule.

En ce qui concerne les rapports culturels de Kastoria au 12e siècle le style de ses monuments et la présence des mêmes atelies témoignent manifestement d' une relation stylistique

étroite entre les églises des St. Anargyroi et de St. Nicolas, qui sont datées au 12e siècle, et celles de Kourbinovo et de Nerezi de la Yougoslavie, relation qui indique la communication qui existait entre les deux régions via la route mentionnée ci-dessus.

Aussi les monuments de la ville présentent des similarités avec ceux de la Macédoine occidentale, et font echo des styles développés pendant cette même période à Chypre, en Crète et en Italie du Nord. L'art raffiné des ateliers de Kastoria et la diffusion de leur style constituent de très fortes indications, comme il a été maintenu, de la provenance de ce courant artistique de Constantinople et font preuve de la proximité étroite éxistant entre Kastoria et la Macédoine toute entière d'une part, et la zone culturelle de Théssalonique et de Constantinople d'autre part.

Pendant le 13e siècle, selon les témoignages historiques la ville communiquait avec l'Ahris via Déaboli et Strouga, avec les Serbia à travers le lit d' Aliakmon et l'Ostrovo. Les voyages des officiers qui sont passés par Kastoria laissent entrevoir tout un réseau avec les villes de la Macédoine. En 1253 Jean Vatatzès va d'Edessa à Achris, puis à Déaboli, à Kastoria et à Théssalonique. Trois ans plus tart Acropolitès part de Théssalonique et voyage à Serbia, à Kastoria, à l'Achris, à Dÿrrache, à Devri, à Prilapos et retourne à Pélagonia. Quant à la communication directe entre Kastoria et Pélagonia, elle est confirmée par la présence de Guillaume Villeardouin à Kastoria après la battaille de Pélagonia.

Le contact direct entre Kastoria et Achris qui était aussi son centre ecclésiastique, ainsi que la présence dans la ville des commérçants de Ragoussa a du mettre Kastoria en contact avec les expressions artistiques occidentales. L'existence donc de l'influence occidentale sur les monuments de Kastoria à cette époque, n'est pas dû au hazard. Nous faisons reférence nottament à Koumbelidiki, mais également aux icônes en bois, une expression artistique et réligieuse répandue dans toute la région de Kastoria, et manifestement marquée par l'occident. Nous considérons que très probablement cette forme d'art, très repandue à l'occident, est arrivée à Kastoria par le biais d'Achris dans une église où une icône de ce style a été trouvée. Il paraît que l'influence occidentale est arrivée à Achris par l' intermédiaire des villes de l'Adriatique.

Pendant le 13e siècle quant Constaninople a cessé d'être un pôle artistique, certains éléments de l' art de Kastoria sont réminiscents du style *ογκηρόν* (Koumbelidiki, Omprphoklissia). En même temps fait son apparition un courant anti-classique qui est lié aux oeuvres de la période de l'occupation de la Méditerranée de l'est (Mavriotissa, des représentations de St. Stephanos.)

Selon les témoignages artistiques la ville était en contact avec Edessa, Trikalla, Jannina, les Skopie, l'Achris et les Serbia.

Pendant cette période où les conditions politiques et les conflits armés empechaient le libre développement du commerce et de la manifacture dans les villes des Balkans, le commerce se trouvait entre les mains des venitiens et des commerçants de Ragoussa, tandisque la présence des commerçants grecs était-elle quasi-inéxistante.

Comme il a été déjà mentionné la communication avec Venise se faisait par les villes de l' Adriatique. Dÿrrache et Aulôn étaient à cette époque là le point de départ de la route interbalkanique empruntée par les commerçants de Ragoussa et de Venise, et les mettait en contact avec ceux de Kastoria.

En ce qui concerne le commerce direct entre les villes byzantines et celles de l'intérieer des Balkans, toujours selon les témoignages écrits, le centre en était la ville de Théssaloni-

que, qui était aussi le centre des activités des commerçants serbes. Á Kastoria surtout, pendant l'occupation albanaise l'activité artistique de la ville est indicative des rapports existant avec des ateliers de Théssalonique. Dans les fresques de l'église des St. Treis, nottement, la représentation de Grégoire Palamas fait preuve de l'influence des mouvements intellectuels de Théssalonique, et de même sur les fresques de St. Athanase de Mouzakès. Ces dernières sont étroitement liées aux fresques de Mali Grad à Prespa et à celles de Zoodochos Pégé à Borje en Albanie.

La tendance anti-classique observée dans les monuments du 14e siècle à Kastoria, telle qu'elle est exprimée surtout dans le Taxiarche de Métropole, existe-elle également au Peloponnèse et dans les îles. Pendant cette même période, la ville présente des affinités artistiques avec l' Achris, où les metropolites savants faisaint appel aux peintres des grands centres atristiques.

En termes générales, en Macédoine pendant toute la période qui commence avec les premières décénies du 14e siècle et qui se complète avec la prise de Constantinople, il n'existait pas d'écoles nationales et comme il a été observé l'art byzantin dans son orthodoxie oécumenique paraît être indifférent vis à vis la conjonct historique.

Après l'achévement de la conquête ottomane, le routes, qui pendant la période byzantine étaient utilisées à des bûts militaires, reprennent leur usage habituel. De plus, de nouvelles routes avaient été construites qui facilitaient ces echanges commerciaux en liant la région à l'Albanie, la Macédoine de l'est, la Serbie et la Roumanie et plus tard à l'Autriche et à la Hongrie.

La ville de Kastoria avait aussi établi des relations avec les communautés monacales du Mont Athos et des Météores nottament avec le monastère de la Transfiguration. Les références faites aux habitants de Kastoria dans des codices du monastère sont particulièrement intéressantes car elles eclairent les rapports éxistant entre le monastère et l'atelier qui opérait à partir de Kastoria et dont la prémière oeuvre connue se trouve dans la nef du monastère des Météores. Hormis l'exécution des fresques d'au moins cinq monuments dans la ville, l'activité de cet atelier s'est étendue dans les régions voisines de la peninsule d'Hemos tandisque son influence est évident dans des églises du reste de la Macédoine, dans les régions de Veria, des Serbia, des Grevena et de Kozani.

Si les rapports entre Kastoria et Venise existent déjà depuis, les siècles précédents, nottament à partir du 12e siècle où ils s'étaient forgés sur le commerce et sur les routes du commerce à cette époque-ci les relations deviennent plus étroites et s'ettendent au niveau politique et culturel également. Marino Sanuto est l'envoyé de Venise avec pour mission de recueillir des informations politiques et militaires sur la région de Kastoria et pour cette raison il s'installe à Corfu. C'est de lui en 1539, que nous apprenons que des *marinari de terra ferma* iraient à Kastoria, sur ordre des ottomans, pour fabriquer des rames qu'ils allaient par la suite transporter eux-mêmes à Aulôn. De là, les rames allaient être transportées à Dÿrrache puis à Ragoussa. La route connue d'Aulôn est mentionée en 1547, quand des commerçants de Ragoussa se plaignent d'avoir été volés à Berat, pendant que leur caravane était en route vers Kastoria.

Le fait que Kastoria était en contact avec les îles Ionienns et avec Venise est attesté également par le témoignage de Marino Sanuto, à savoir que ses informations portant sur les décisions de l'administration ottomane provenaient des commerçants corfiotes et de Cephalonie qui voyagaient très souvent à Kastoria. La communication entre Corfu et Kastoria est

aussi confirmée par son voyage en 1531, par bateâu de Constantinople à Kastoria, pour aboutir finallement à Corfu.

Le fait que Kastoria était en contact avec les modes occidentaux d' expression artistique, répose sur ses rapports avec les artistes qui travaillaient en Epire, nottament dans la région d'Arta. Une des caracteristiques de l'atelier de Kastoria qui révèle l'influence occidentale est à trouver tant dans le style que dans l'iconographie, surtout dans le dessin des armures et des objets ménagers. Les contacts enre Kastoria et l'Epire pendant cette période pouraient expliquer la présence des éléments occidentaux dans l'art pratiqué par l'atelier de la ville. Vue pourtant la communication regulière et fréquente que Kastoria entreténait avec les îles Ioniennes et les villes de l'Adriatique, comme il est prouvé par les sources historiques nous considerons que l'influence occidentale pourait très probablement provenir de ces villes là, et par leur biais, de Venise elle-même, idée qui semble être confirmée par l'existence dans la ville de bon nombre d'icônes d'art crétois et qui provenaient très probablement de Venise.

Kastoria: la continuité de la culture

La langue et la tradition byzantine dans les moeurs et dans l'art ont jété les bases pour l'emergéance du caractère social et culturel de Kastoria, ainsi que de son développement tout au long de la période éxaminée, c'est à dire quatre siècles, durant lequels la ville byzantine du 12e siècle, après de courtes périodes d'occupation bulgare, serbe et albanaise, s'est soumise aux Ottomans, à la fin du 14e siècle.

Après les Comnènes, Kastoria a présenté un niveau culturel admirable, dont temoignent les monuments, leur fresques et leurs inscriptions. Après les troubles politiques au 13e et au début de 14e siècle, Kastoria, s'appuyant sur sa puissance économique et sociale preéxistentes, ainsi que sur la securité et la liberté relatives octroyées par les conquerants ottomans, s'est developpée en tant que centre politique, économique et culturel de la région environante. En même temps, pourtant, elle a maintenu des liens très étroits avec la tradition byzantine, dont la continuité s'entre-voit dans les actions de ses notables et dans le slyle de ses artistes.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΤΟΠΩΝ ΚΑΙ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

Άγγελος Β΄ Μιχαήλ, 58
Άγγελος Γ΄ Αλέξιος, 28
Άγγελος Ιωάννης, 60, 61
Αγία Άννα, χωριό, 78
Άγιον Όρος, 155
Αδριανούπολη, 100
Αδριατική, 71, 151, 154, 157, 160
Αθανάσιος, ιερέας, ζωγράφος, 92-93
Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο, 71
Ακάκιος, μητροπολίτης, 110
Ακρόπολη Καστοριάς, 19, 107
Ακροπολίτης Γεώργιος, 58, 59
Ακτάσης, 112, 119, 132-133
Αλέξης, 112, 132-133
Αλιάκμονας, ποταμός, 13, 14, 153
Αλμυρός Βόλου, 152
Αλτίνω, 105
Ανδρόνικος, κτήτωρ, 112, 131-132
Άνθω, 105
Άννα, αφιερώτρια, 111, 127, 129
Άννα, σύζυγος Κασνίτζη, 32, 44
Άννα, σύζυγος Κωνσταντίνου, 68, 89
Απόκαυκος Ιωάννης, 66
Άργος Ορεστικό, χωριό, 15
Άρτα, 153, 157
Ασάν Κομνηνή Ειρήνη, 58, 75-76, 77-78
Ασάν Ιωάννης Β΄, 58
Ασάν Μιχαήλ, 58, 59, 75-76, 77-78
Αυγούστα, 105
Αυλώνα, 18, 59, 151, 152, 154, 156
Αχρίδα, 28, 29, 56, 57, 59, 61, 67, 73, 110, 121, 151, 153, 154, 155
Αώος, ποταμός, 152

Βαριβίλυ γιος, 92-93. Βλ. και Γεώργιος.
Βασίλειος Β΄ Βουλγαροκτόνος, 16
Βατάτζης Ιωάννης, 58, 59
Βαχαπίτζης βλ. Νείλων.
Βελεγράδων δούκας, 27
Βέλες, 104
Βενετία, 65, 152, 154, 156-157, 160
Βενιαμίν εκ Τουδέλης, 28
Βεράτι, 97, 152, 157
Βέροια, 99, 100, 156
Βίγλιστα, 151
Βιλλεαρδουίνος Γουλιέλμος, 60
Βλαδισλάβα, 133
Βοημούνδος, 17
Βρανιτζόβης δούκας, 27
Bresciano Manoli, 65

Γαβριήλ, πρωτόθρονος Καστορίας, 67, 68, 75, 96-97, 98
Γαβριηλόπουλος Στέφανος, 60
Γαλακτίων, αρχιμανδρίτης, 111, 125-126
Γεώργιος, αφιερωτής, 68, 92-93. Βλ. και Βαριβίλυ γιος.
Γλαβάς Μιχαήλ, 58
Γουλάμος, 59
Γρεβενά, 156
Γρηγοράς Νικηφόρος, 62
Γρηγόριος Αντίοχος, 30
Γρηγόριος, επίσκοπος Δεαβόλεως, 98
Γρηγόριος, ηγούμενος, 68, 111

Δανιήλ, ιερομόναχος, 68, 94
Δεάβολη, 59, 151, 152
Δεβόλ, ποταμός, 151
Δέβρη, 153
Διγενής, 105
Διοκλητιανούπολη, 15
Διομήδης, βλ. Διονύσιος, μοναχός.
Διονύσιος, ιερομόναχος, 68, 75, 96-97
Διονύσιος, μοναχός, 111
Δούκας Ιωάννης, 60, 94-95
Δούκας Θεόδωρος, 58, 67
Δουκίτζης Ιωάννης, 17
Δουσάν Στέφανος, 61, 62, 97

Δρίνος, ποταμός, 152
Δρυϊνούπολη, 152
Δυρράχιο, 27, 151, 153, 154, 156

Εβρενός Γαζή, 99, 100
Εγνατία Οδός, 151
Έδεσσα, 58, 59, 61, 64, 151, 153, 154
Ειρήνη Αθηναία, 16
Ελένη, κόρη Ράντοσλαβ Χλάπεν, 64
Ελμπασάν, 151
Ευπραξία, μοναχή, 111, 130
Ευσεβιώτης, 30
Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 30
Ευφροσύνη, 111, 127, 128

Ζενεμπίσας, 100
Ζουπάνιστα, χωριό, 105

Ήπειρος, 156, 157

Θεοφύλακτος Αχρίδος, 29
Θεοφύλακτος, 68
Θεσσαλία, 63
Θεσσαλονίκη, 27, 36, 56, 59, 72, 75, 111, 121, 151, 152, 153, 155

Ίζγκιμπλι, χωριό, 105
Ιόνιο, 157
Ιουστινιανός, 16
Ιωάννης βλ. Λημνιώτης Ιωάννης
Ιωάννης, μητροπολίτης Σκοπίων, 97-98
Ιωάννινα, 68, 152, 154
Ιωσήφ, επίσκοπος, 110

Καλές Δρυς, 151
Καλιμάν, 58
Καλογιάννης, σεβαστοκράτορας, 32
Καμύτζης, πρωτοστάτορας, 57
Κανελλοπούλου Παύλου Μουσείο, 119
Karaca-μπέης, 101
Κασνίτζης Νικηφόρος, μάγιστρος, 31, 41-44, 54
Κασνίτζης, 32
Καστοριά, Αρχαιολογική Συλλογή, 72
Καστοριά, Βυζαντινό Μουσείο, 75, 115, 117, 119
Κεδρηνός, 16
Κέλετρο, 15
Κέρκυρα, 153, 156
Κίνναμος, 27
Κλοκοτινίτσας μάχη, 58
Κοδράτος Ευστάθιος, 34
Κοζάνη, 156
Κόκκινος Φιλόθεος, 75
Κομνηνή Άννα, 14, 15, 17, 18
Κομνηνός Αλέξιος, 14, 17, 27, 83
Κομνηνός Ανδρόνικος, 27
Κομνηνός Μανουήλ, 27, 92
Κομνηνός, αυτοκράτορας, 76, 82-83
Κορυτσά, 152
Κρήτη, 65, 155
Κριμαία, 71
Κύρκω, 105
Κωνσταντίνος Μανιάκης, μάγιστρος, 31
Κωνσταντίνος, αφιερωτής, 68, 89
Κωνσταντίνος, επίσκοπος, 66
Κωνσταντινούπολη, 30, 66, 72, 91, 91, 151, 152, 154, 157

Λάγκα, χωριό, 105
Λάζαρος, μοναχός, 68
Λακκώματα, χωριό, 71
Λάρισα, 152
Λάσκαρης Β Θεόδωρος, 59
Λημναίος, 33
Λημνιώτης Θεόδωρος, 32, 34, 45-51
Λημνιώτης Θεόφιλος, 34, 53, 143
Λημνιώτης Ιωάννης, 34, 51-52
Λημνιώτης, 32, 33, 34, 55, 88
Λιμναιώτης, 33
Λιμνίτης, 33
Λιστής, 128-129
Λυζικός Γεώργιος, 61
Λυμνεώτης Θεόδωρος, ιερέας, 68, 70, 88

Μανόλης, ιερέας, 111
Μάνος, μοναχός, 81
Μανουήλ, γιος Μιχαήλ Μουστάκη, 111, 127, 128-129
Μανουήλ, μοναχός, 80-81
Μάρα, σουλτάνα, 120
Μαρία Αρμενίας, 79, 87
Μαρίνα, μοναχή, 68, 90
Μάρκος κράλης, 64
Μαρούδας, 105
Μεθόδιος, πρωτόθρονος, 110
Μιλούτιν Ούρεσης Στέφανος, 60
Μιχαήλ Β΄ της Ηπείρου, 59, 60
Μομφερρατική Ειρήνη, 79, 87
Μοναστήρι, 104, 151
Μουζάκης Ginno, 64. Βλ. και Διονύσιος ιερομόναχος.

Μουζάκης Ανδρέας, 64, 68, 97
Μουζάκης Θεόδωρος, 64, 96-97
Μουζάκης Στώϊα, 64, 96-97
Μουράτ Α', 99
Μουράτ Β', 100
Μουστάκης Μιχαήλ, 111, 128-129

Νείλος, βλ. Νείλων
Νείλων, μοναχός, 68, 84
Νεκτάριος, αρχιμανδρίτης, 68
Νεκτάριος, ιερομόναχος, 85
Νεστόριο, χωριό 71
Νετζάς Ανδρόνικος, 67, 85-86
Νετζάς Ιωάννης, 67, 85-86
Νετζάς Νικηφόρος, 67, 85-86
Νικόλαος Αγιοθεοδωρίτης, 30
Νικόλαος Καταφλώρον, 30
Νικόλαος, ζουπάνος, 62
Νορμανδοί, 27, 83, 151
Ντομπρομίρ Χρύσος, 57
Ντούσκος, 105

Ξένια, βλ. Μαρία Αρμενίας
Ξένος Διγενής, ζωγράφος, 117

Οικονομοπούλου Δ. Συλλογή, 115
Orsini Β' Νικηφόρος, 62
Όστροβος, 153
Ούρεσης Ιωάννης, βλ. Δούκας Ιωάννης
Ούρεσης Συμεών, 62, 63, 94-95

Παγωμένος Στέφανος, 34
Παλαιολόγος Β' Ανδρόνικος, 79, 86-87
Παλαιολόγος Γ' Ανδρόνικος, 61
Παλαιολόγος Γεώργιος, 83
Παλαιολόγος Η' Μιχαήλ, 59, 76, 77, 82-83
Παλαιολόγος Θ' Μιχαήλ, 79, 86-87
Παλαιολόγος Ιωάννης, 59
Παλαιολόγος Συμεών, 94
Παλαμάς Γρηγόριος, 74, 75
Πανγκράτης Θεόφιλος, 111, 124-125
Παπα-Σταμάτης, πρωτόπαπας, 111, 125-126
Πελαγονία, 60, 17, 27, 57, 77, 151, 153
Πελαγονίας μάχη, 60
Περισλάβα, 133
Περμενιώτης (Περμενιάτης) Ιωάννης, ζωγράφος, 157
Πετραλίφας Θεόδωρος, 58
Πετρίλος, 17
Πρέλουμπος Θωμάς, 63
Πρέλουμπος Θωμάς, 68
Πρέσπα, 151, 152
Πρίλαπος, 57, 153
Πρόϊκος, 105
Προκόπιος, 15, 18

Provincia Castoriae, 28, 57
Ραγούσα, 65, 100, 151, 153, 154, 156
Ραδηνή Άννα, 33, 51
Ραδηνών, οικογένεια, 33, 34, 55
Ρίτζος Ανδρέας, ζωγράφος, 116
Ρούμελη, 100, 108

Sanudo Torsello Marino, 60
Sanuto Marino, 108, 109, 156
Σέρβια, 153, 154, 156
Σέρβοι, 62, 68
Σέρρες, 104, 107
Σκόπια, 62, 104, 116, 154
Σκούταρι, 91, 92
Στάϊκος, 105
Στρούγκα, χωριό, 153

Τζέτζης, 54
Τιμουρτάς πασά, 99
Tobia ben Eliezer, 28
Τομορίτσα, 151
Τραπεζούντα, 104
Τρίκαλα, 63, 152, 154

Φαίτ-πασά, 101
Φιλανθρωπηνών μονή, 157
Φιλιππικός, 91

Χαλκοκονδύλης, 62
Χλάπεν Ράντοσλαβ, 63, 64
Χοντέτσης, 68
Χρούπιστα βλ. Άργος Ορεστικό
Χρυσόπολη, 91-92
Χωματιανός Δημήτριος, 66, 67

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Άνδρος, Ταξιάρχης Μεσαριάς, 142
Αχρίδα, Άγιος Νικόλαος, 121
Αχρίδα, μονή Matka, 112

Bălinești, Άγιος Νικόλαος, 121
Βενετία, Άγιος Γεώργιος των Ελλήνων, 157
Βέροια, Παναγία Χαβιαρά, 120
Βοιωτία, Όσιος Λουκάς, 140
Bojana, 32
Borje, Ζωοδόχος Πηγή, 74, 155

Γρεβενών Τορνίκι, Παναγία, 120
Čučer, Άγιος Νικήτας, 118, 121

Dobrovăț μονή, 121
Dorohoï, Άγιος Νικόλαος, 121

Έδεσσα, Μεσονησιώτισσα, 63-64

Ζευγοστάσι, Κοίμηση Θεοτόκου, 114-115, 126-127

Hîrlău, Άγιος Γεώργιος, 121

Καστοριά
Άγιοι Ανάργυροι, 23, 24, 35, 32, 36, 44-53, 55-56, 68, 140, 141, 142, 152
Άγιοι Τρεις, 23, 111, 112-113, 114, 115, 123-125, 142, 154
Άγιος Αθανάσιος Μουζάκη, 17, 23, 65, 74, 95-97, 121, 154
Άγιος Αλύπιος ή Στυλιανός, 21, 23, 35, 39
Άγιος Αλύπιος, 74, 113, 125-126
Άγιος Ανδρέας Ρουσούλη, 23, 113, 114
Άγιος Γεώργιος Πολιτείας, 18, 23
Άγιος Γεώργιος του Βουνού, 23, 74, 115, 117
Άγιος Δημήτριος Ελεούσης, 35, 39, 119
Άγιος Δημήτριος Οικονόμου, 21, 23
Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, 23
Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, 23, 113, 114
Άγιος Νικόλαος Δραγωτά, 23
Άγιος Νικόλαος Ευπραξίας, 24, 111, 113, 118, 119, 120, 130, 141
Άγιος Νικόλαος Θεολογίνας, 24, 113, 118, 120, 141
Άγιος Νικόλαος Κασνίτζη, 23, 35, 37-38, 41-44, 55-56, 136, 142, 152
Άγιος Νικόλαος Κυρίτση, 23
Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού, 23, 112, 113, 118, 119, 120, 132-133
Άγιος Νικόλαος Πετρίτη, 23, 74
Άγιος Νικόλαος Τζώτζα, 23, 73, 22-23
Άγιος Σπυρίδωνας, 20, 23, 118, 120, 141
Άγιος Στέφανος, 23, 35, 40, 70, 87-90, 92-93, 135
Παναγία Αγίων Αναργύρων, 18, 117
Παναγία Καστριώτισσα, 91
Παναγία Κουμπελίδικη, 18, 21, 23, 69, 90-92, 112
Παναγία Κουμπελίδικη, εξωνάρθηκας, 113, 115-116, 131-132
Παναγία Κουμπελίδικη, εσωνάρθηκας, 119
Παναγία Μαυριώτισσα, 63, 68, 76, 80-85
Παναγία Ρασιώτισσα, 23, 113, 118, 120, 141
Παναγία Σκουταριώτισσα, 91-92
Παναγία Φανερωμένη, 18, 23, 24, 73
Ταξιάρχης (Απόζαρη), 23
Ταξιάρχης Γυμνασίου, 23, 24, 116-117
Ταξιάρχης Μητροπόλεως, 23, 24, 63, 68, 74, 75, 77-78, 93-95, 111, 116, 127-129, 135, 142, 155

Κοζάνης Αιανή, Άγιος Δημήτριος, 120
Κουρμπίνοβο, Άγιος Γεώργιος, 32, 36, 37, 38, 76, 140, 152
Κρανίδι, Αγία Τριάδα, 142
Κρήτη, Άγιοι Γεώργιος και Κωνσταντίνος, Πύργος Μονοφατσίου, 39

Μάνης Καλλιανέϊκα, Προφήτης Ηλίας, 144
Μετέωρα, μονή Μεταμορφώσεως, 65, 105, 121, 155, 156
Μετέωρο Μεγάλο, Παλαιό Καθολικό, 118, 119, 120, 121, 141

Νάξος, Παναγία Αρχατού, 70
Νάξος, Παναγία Δαμιώτισσα, 70
Νέρεζι, Άγιος Παντελεήμων, 37, 38, 55, 152

Οίτυλο, Άγιος Γεώργιος, 142
Ομορφοκκλησιά, Άγιος Γεώργιος, 69, 70, 79, 85-87, 119

Pčinja, Άγιος Πρόχορος, 121
Πιερία, Παναγία Αιανή, 116
Πιερίας Αιγίνιο, Άγιος Αθανάσιος, 120
Πιερίας Αιγίνιο, Απόστολοι Πέτρος-Παύλος, 120
Poganovo, Άγιος Ιωάννης Θεολόγος, 121
Πρέσπα, Mali Grad, 74
Πρίλεπ, Trescavac, 120, 121

Σέρβια, Άγιοι Ανάργυροι, 120
Studenica, 112
Suceava, Άγιος Γεώργιος, 121

Τσούκας μονή, 67, 78-79, 87

Φιλανθρωπηνών μονή, 122
Φλώρινα, Κάτω Κλεινές, Γέννηση Θεοτόκου, 143

Χίος, Παναγία Κρίνα, 34

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Οι φωτογραφίες που δεν ανήκουν στο αρχείο της συγγραφέως προέρχονται:
Αρ. 12, 13, 16, 26, 27, 36, 39, 40: φωτ. Κ. Λιόντη. – *Αρ. 20*: C. Grozdanov - L. Hadermann-Misguich, *Kurbinovo*, Skopje 1992, εικ. αρ. 6. – *Αρ. 21, 43, 67*: Στ. Πελεκανίδης - Μ. Χατζηδάκης, *Καστοριά*, Αθήνα 1984, σελ. 31, 40, 70, εικ. αρ. 9, 20, 6. – *Αρ. 24*: H. Hutter, R. Trnek, *Guide to the Gallery of the Academy of Fine Arts in Vienna*, 1990, εικ. σελ. 5. – *Αρ. 37, 38*: Κατάλογος εικόνων *Affreschi e Icone dalla Grecia (X-XVII secolo)*, Atene 1986, αρ. εικ. 27, 28. – *Αρ. 54, 74*: φωτ. Μ. Χατζηδάκη. – *Αρ. 57, 97, 98, 118*: Ν. Μουτσόπουλος, *Καστοριά, Λεύκωμα. Ιστορική - Χωροταξική - Πολεοδομική - Χωροταξική Μελέτη Καστοριάς*, Αθήνα 1981, πίν. 32.6, 46.4, 45.5,6. – *Αρ. 61, 62, 63, 94, 95*: Γ. Σίσιου (Κείμενα), Ν. Δόικος (Γ. Εποπτεία), Δ. Τσουρτσούλας (Φωτογραφίες), *Καστοριανά Μνημεία, Καταγραφή των Βυζαντινών, Μεταβυζαντινών και Νεώτερων Εκκλησιαστικών και Λαϊκών Μνημείων της Καστοριάς*, Αθήνα 1995, σελ. 121-122, 58, εικ. 254-256, 101, 106. – *Αρ. 104*: Μ. Χατζηδάκης - Δ. Σοφιανός, *Το Μεγάλο Μετέωρο, Ιστορία και Τέχνη*, Αθήνα 1990, σελ. 89. – *Αρ. 111*: Ν. Μουτσόπουλος, *Συμβολή στη μορφολογία της ελληνικής γραφής, Λεύκωμα βυζαντινών και μεταβυζαντινών επιγραφών*, Θεσσαλονίκη 1977, πίν. 40. – *Αρ. 112*: Αν. Ορλάνδος, Τα Βυζαντινά Μνημεία της Καστορίας, *Αρχείον Βυζαντινών Μνημείων Ελλάδος* Δ' (1938), σελ. 101, εικ. 69.

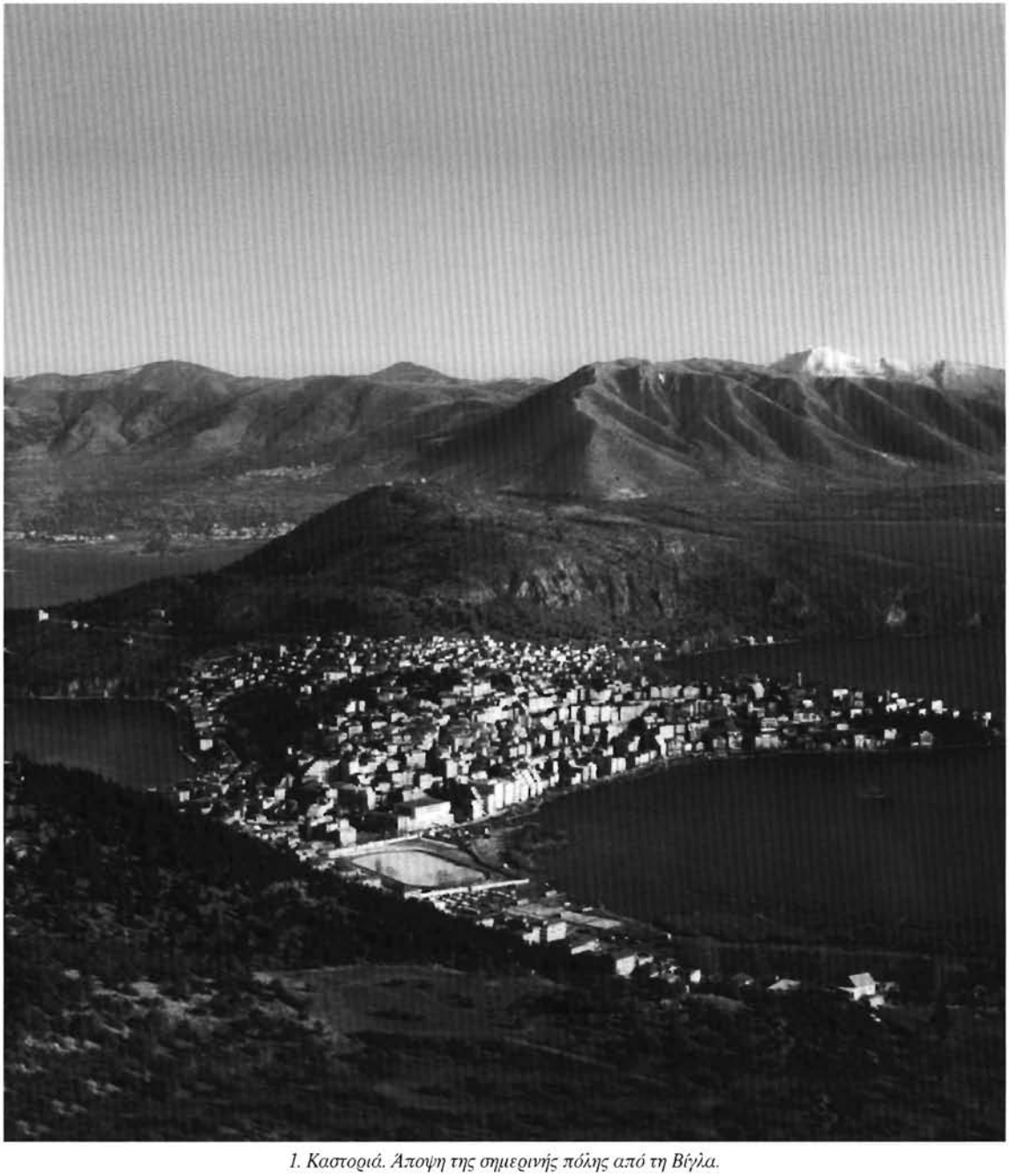

1. Καστοριά. Άποψη της σημερινής πόλης από τη Βέγλα.

2. Καστοριά. Άποψη της πόλης από παλιά φωτογραφία.

3. Χάρτης της Καστοριάς με τις εκκλησίες (κατά τον Α. Ορλάνδο).

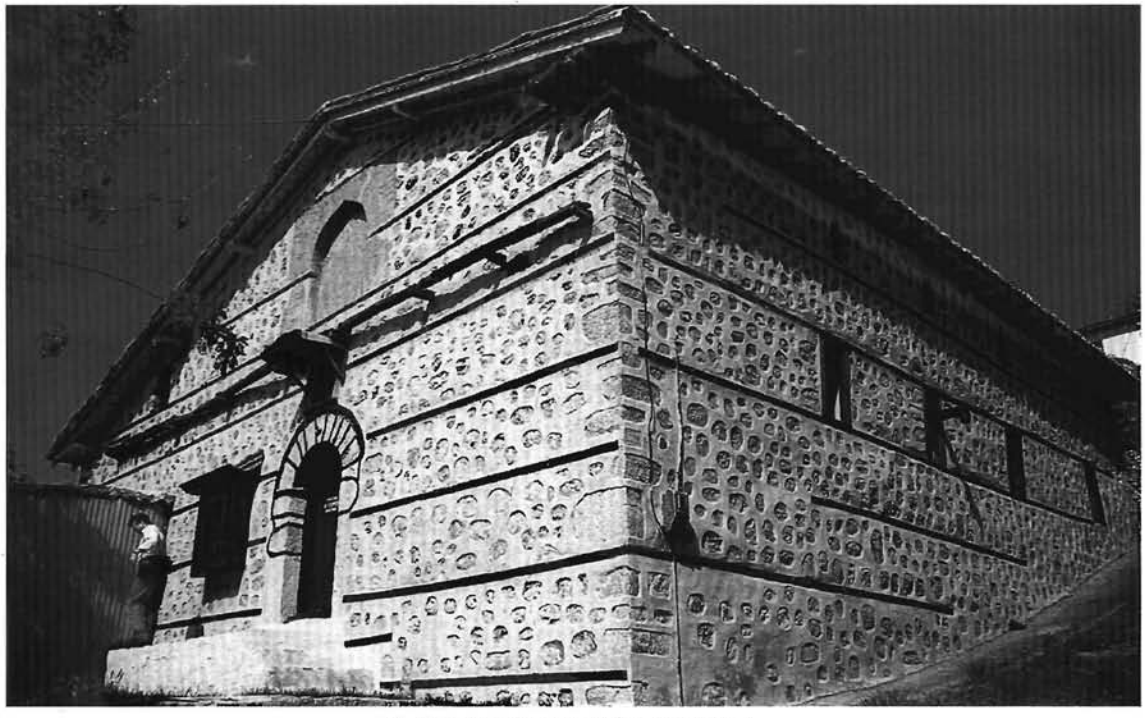

4. Άγιος Γεώργιος της Πολιτείας από Β.Δ.

5. Ερείπια του τείχους της Ακροπόλεως.

6. Ερείπια του παραλίμνιου τείχους.

7. Ερείπια του παραλίμνιου τείχους.

8. Ερείπια του παραλίμνιου τείχους.

9. Ερείπια του παραλίμνιου τείχους.

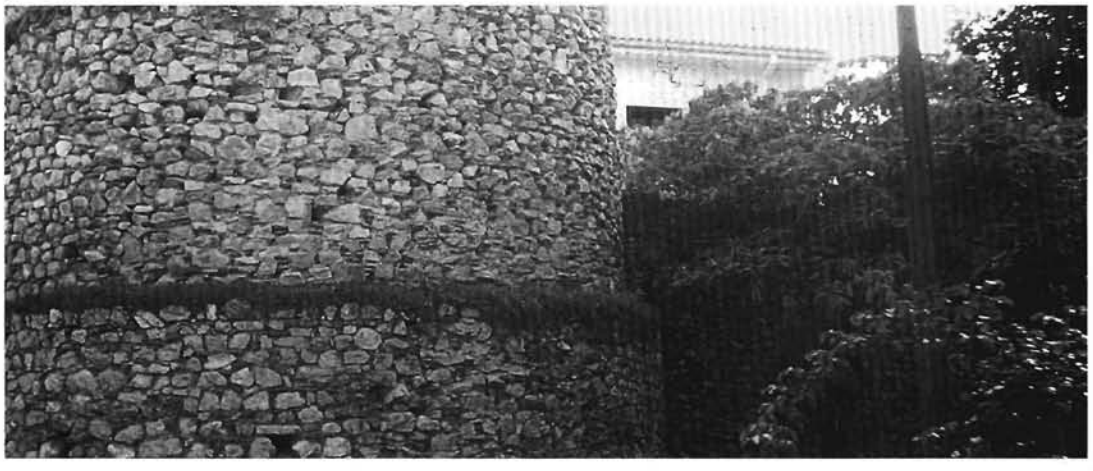

10. Πύργος στο παραλίμνιο τείχος της Αγοράς.

11. Ερείπια του τείχους κοντά στην Παναγία Φανερωμένη.

12. Αρχοντικά Σκούταρη και Δελιδήνα.

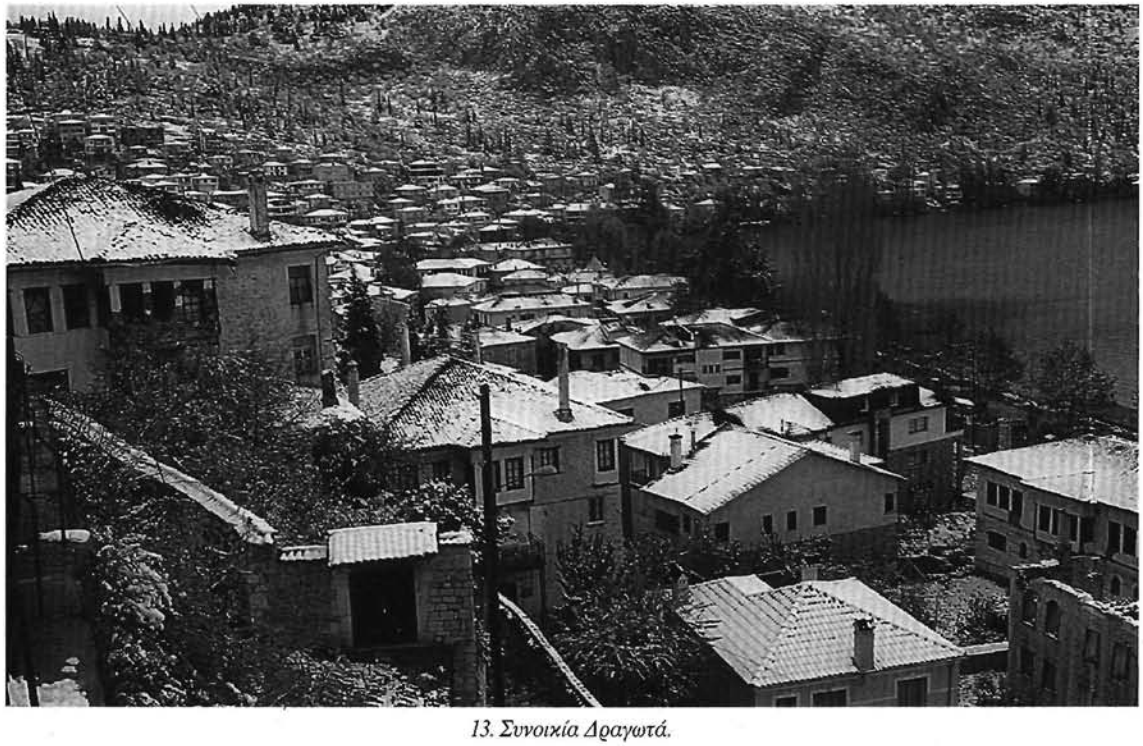

13. Συνοικία Δραγωτά.

14. Άγιοι Ανάργυροι από ΒΔ.

15. Άγιος Δημήτριος Ελεούσης από Ν.Α.

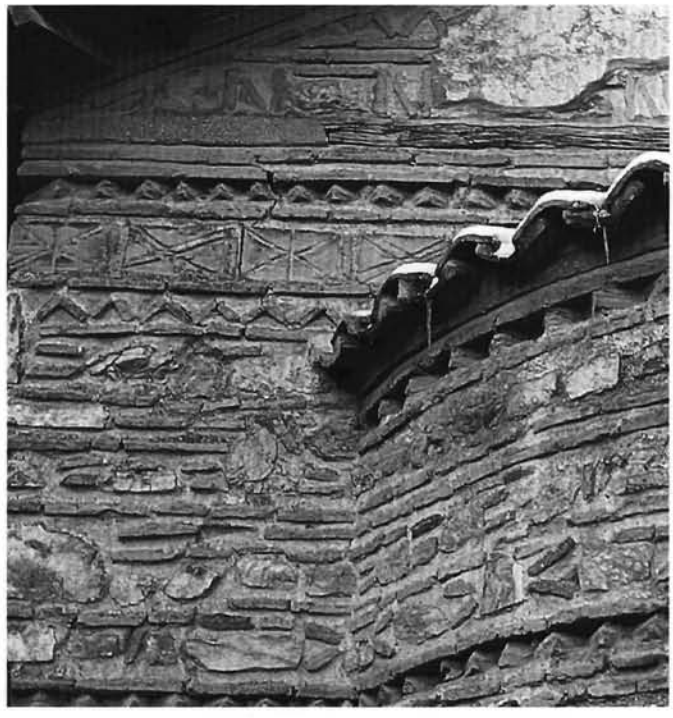

16. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη από Α. (τμήμα).

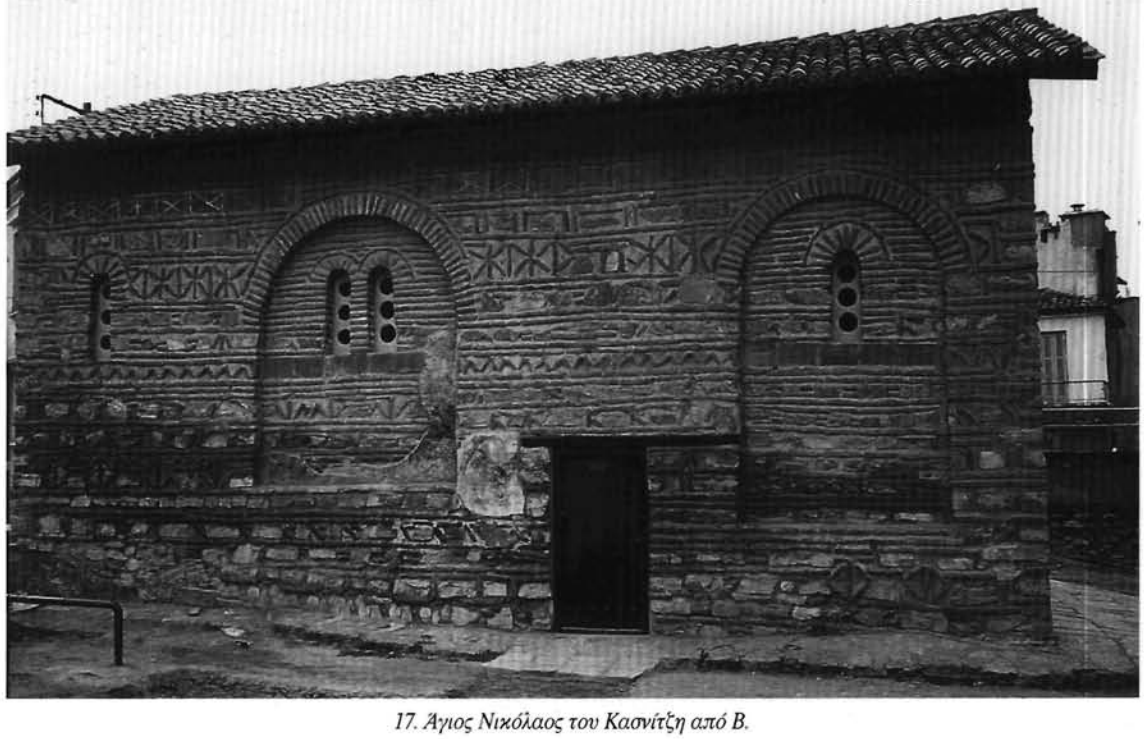

17. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη από Β.

18. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη, νάρθηκας. Ο κτήτωρ Νικηφόρος Κασνίτζης και επιγραφή.

19. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη, νάρθηκας. Η σύζυγος του κτήτορα Άννα και επιγραφή.

20. Κουρμπίνοβο, αψίδα, άγγελος.

21. Άγιοι Ανάργυροι, αψίδα, άγγελος.

22 Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη, αψίδα. Ο σεβίζων άγγελος (τμήμα).

23. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη, Δ. τοίχος, Κοίμηση Θεοτόκου (τμήμα).

24. Βιέννη, Ακαδημία Καλών Τεχνών, αγία Ελένη, αποτοιχισμένη τοιχογραφία.

25. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος, άγιος Γεώργιος (τμήμα).

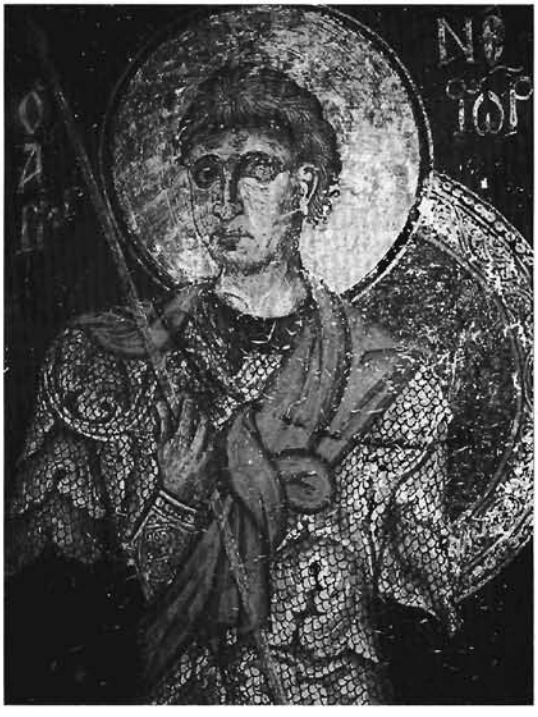

26. Άγιοι Ανάργυροι, κυρίως ναός, άγιος Νέστωρ.

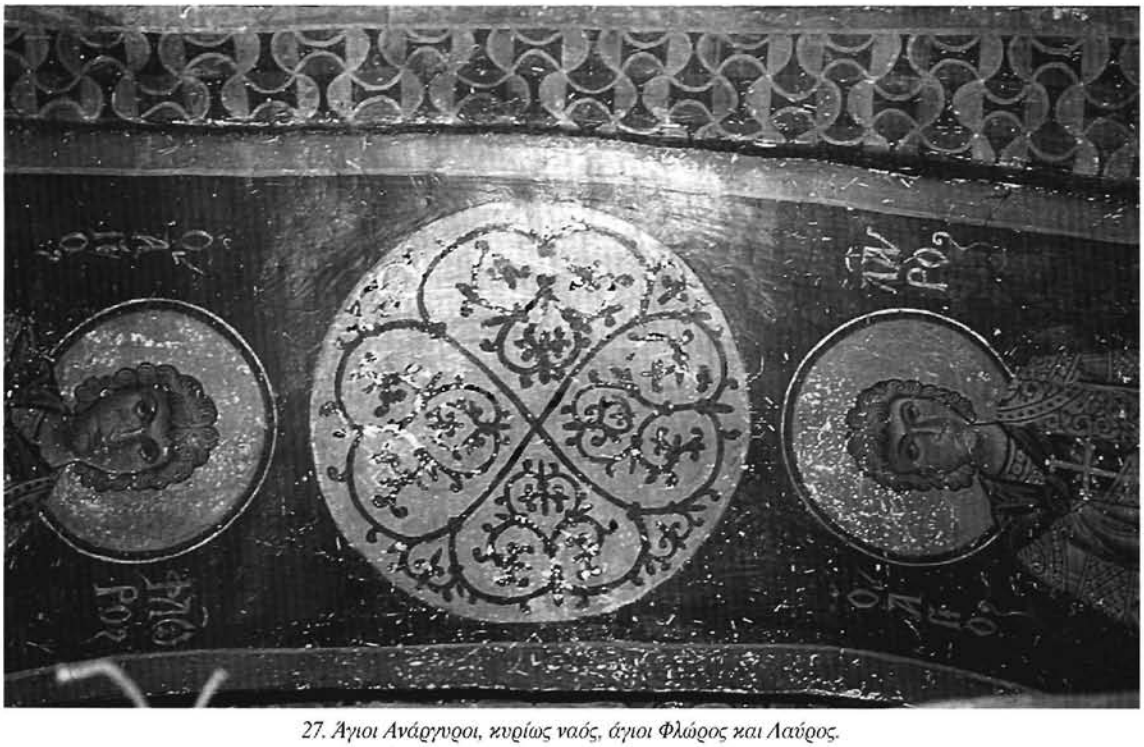

27. Άγιοι Ανάργυροι, κυρίως ναός, άγιοι Φλώρος και Λαύρος.

28. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος. Παναγία, η σύζυγος του κτήτορος Άννα Ραδηνή και επιγραφή.

29. Άγιοι Ανάργυροι, Ν. κλίτος. Ο μοναχός Θεόφιλος Λημνιώτης και επιγραφή.

30. Ἅγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος. Παναγία, ο κτήτωρ Θεόδωρος Λημνιώτης, ο γιός του Ιωάννης και επιγραφές.

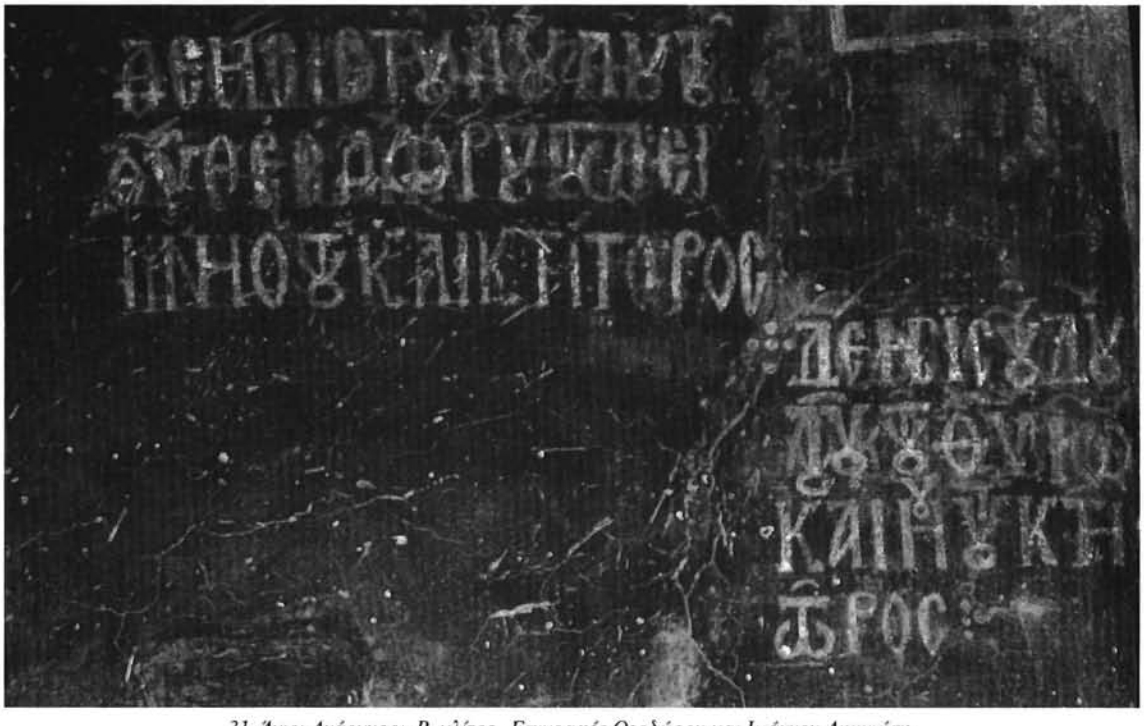

31. Ἅγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος. Επιγραφές Θεοδώρου και Ιωάννου Λημνιώτη.

32. Άγιος Αλύπιος, ιερό, άγγελος του Ευαγγελισμού.

33. Άγιος Δημήτριος Ελεούσης, άγγελος του Ευαγγελισμού (τμήμα).

34. Άγιος Αλύπιος, ιερό, Παναγία του Ευαγγελισμού.

35. Άγιος Δημήτριος Ελεούσης, Παναγία του Ευαγγελισμού.

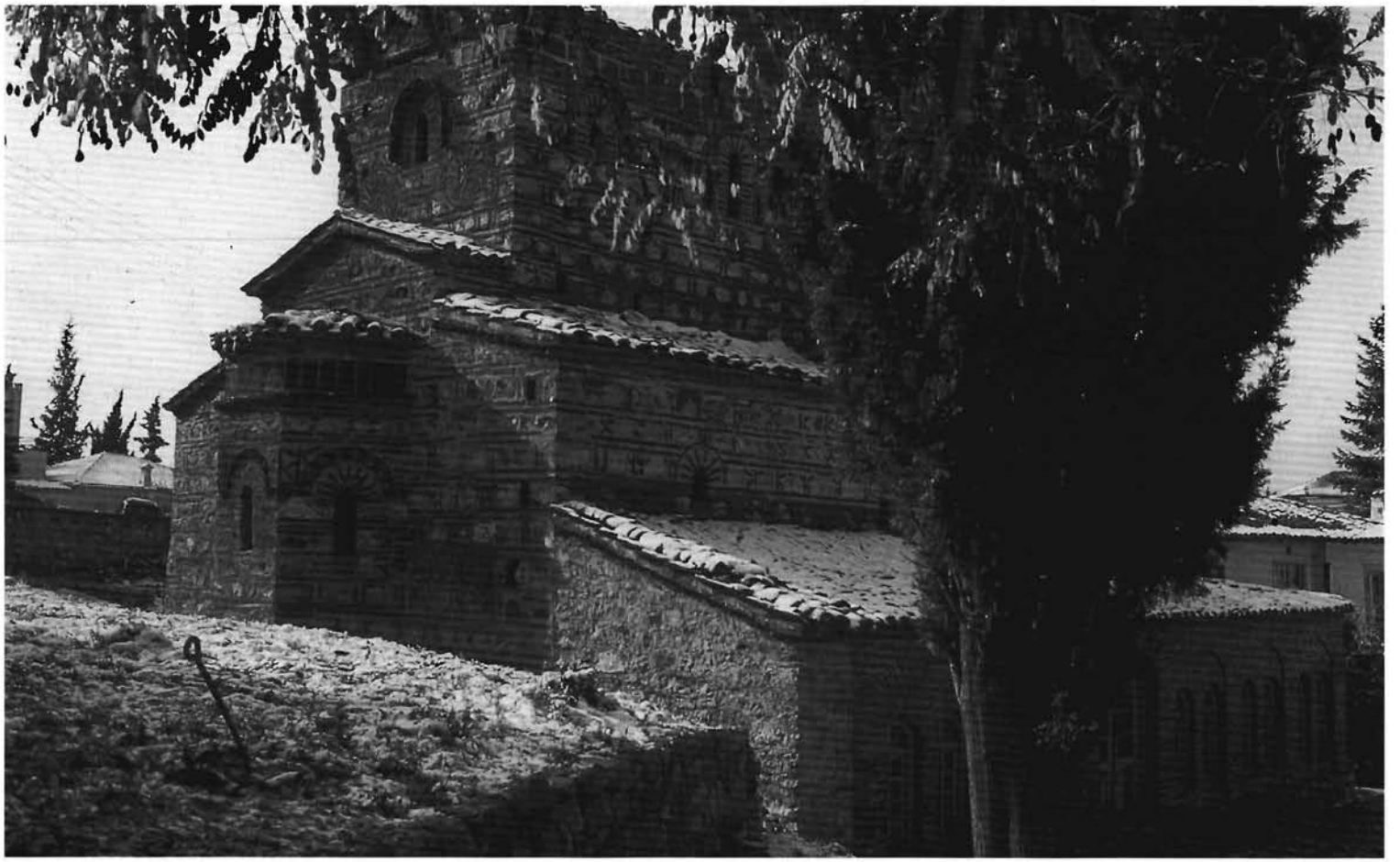

36. Άγιος Στέφανος από Β.Α.

37. Χριστός, φορητή εικόνα.

38. Θεοτόκος Οδηγήτρια, φορητή εικόνα.

39. Παναγία Μαυριώτισσα από Α.

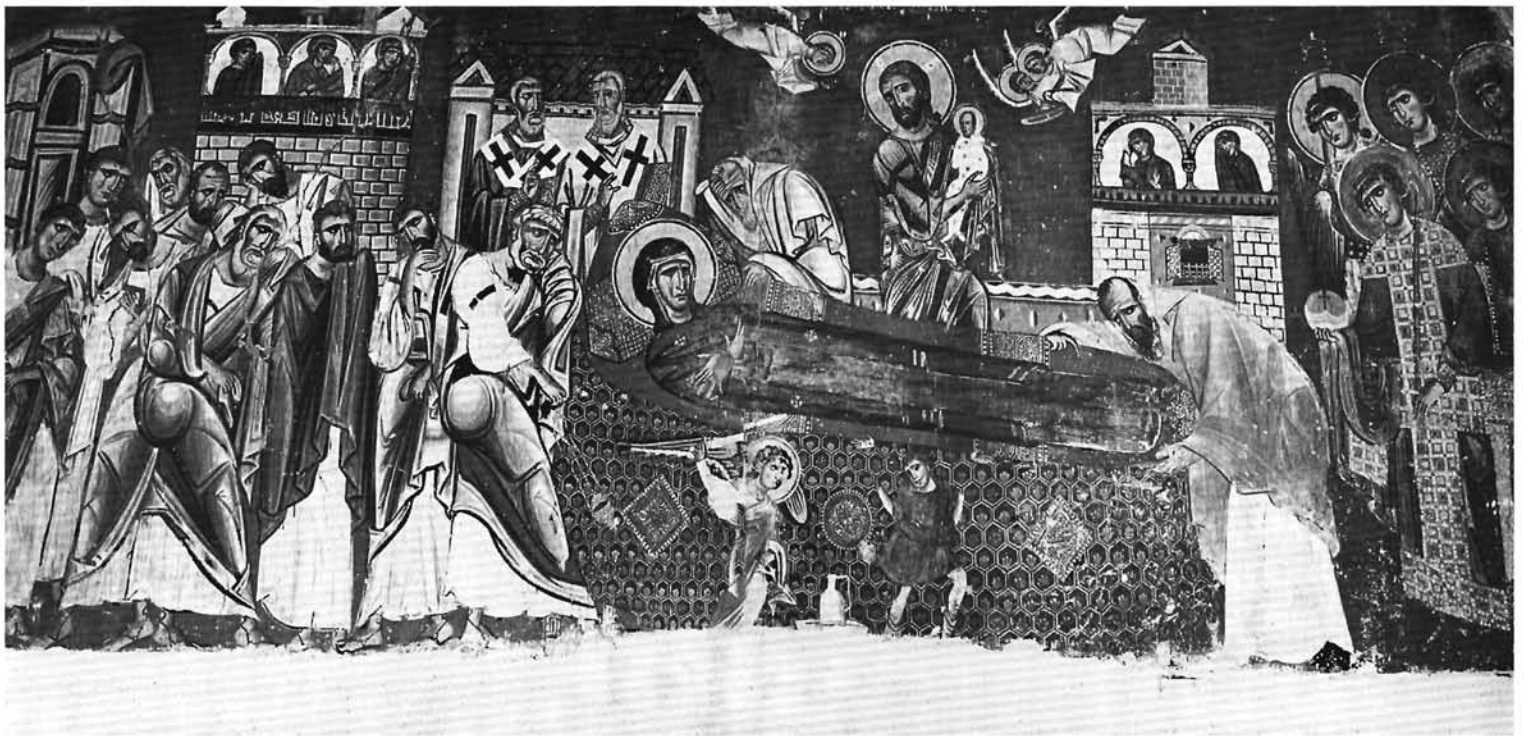

40. Παναγία Μαυριώτισσα, Δ. τοίχος, Κοίμηση της Θεοτόκου.

41. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη, δυτικός τοίχος, κτητορική επιγραφή.

42. Άγιος Νικόλαος του Κασνίτζη, τμήμα της κτητορικής επιγραφής.

43. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος. Παναγία (α' φάση), επιγραφή (β' φάση), αφιερωτής (γ' φάση).

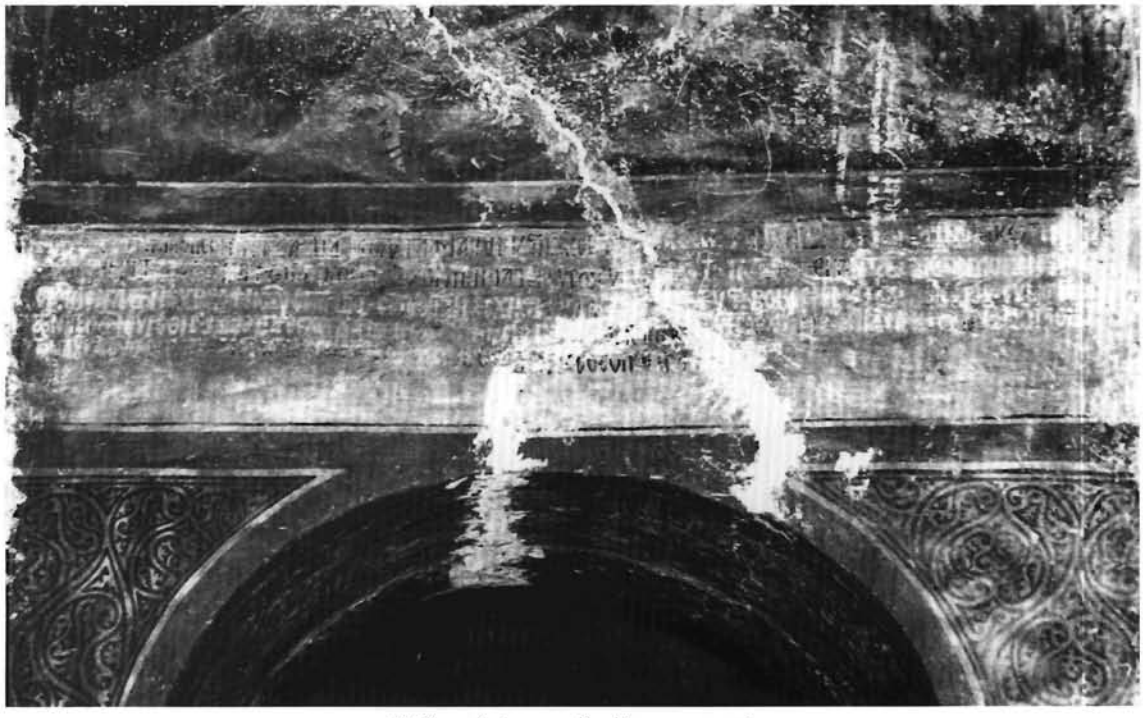

44. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος, επιγραφή.

45. Άγιοι Ανάργυροι, νάρθηκας, τμήμα επιγραφής.

46. Άγιοι Ανάργυροι, Ν. τοίχος, επιγραφή.

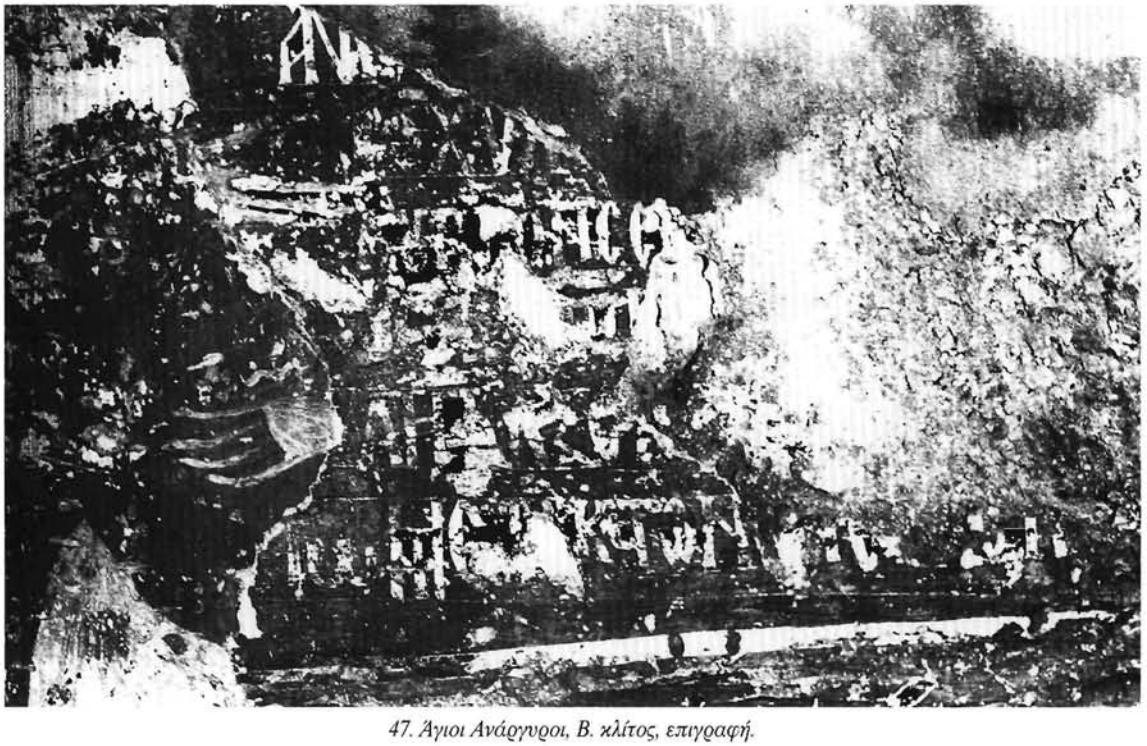

47. Άγιοι Ανάργυροι, Β. κλίτος, επιγραφή.

48. Άγιος Στέφανος, νάρθηκας. Θεόδωρος Λυμνεώτης και επιγραφή.

49. Άγιος Στέφανος, Β. τοίχος, επιγραφή.

50. Άγιος Στέφανος, νάρθηκας. Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα, αφιερωτής.

51. Άγιος Στέφανος, νάρθηκας. Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα (τμήμα).

52. Ομορφοκκλησιά, εικόνα αγίου Δημητρίου (τμήμα).

53. Ομορφοκκλησιά, δυτικός τοίχος, άγγελος.

54. Ομορφοκκλησιά από Ν.Δ.

55. Παναγία Κουμπελίδικη, εσωνάρθηκας. Αγία Τριάδα.

56. Παν. Κουμπελίδικη, ναός, Κοίμηση Θεοτόκου (τμήμα).

57. Παναγία Κουμπελίδικη από Ν.Δ.

58. Ταξιάρχης Μητροπόλεως, άγιος Νήφων.

59. Ταξιάρχης Μητροπόλεως, άγιος Κύριλλος.

60. Ταξιάρχης Μητροπόλεως, άγγελος.

61. Άγιος Νικόλαος Κυρίτση, Θρήνος (τμήμα).

62. Άγιος Νικόλαος Κυρίτση, Αποκαθήλωση (τμήμα).

63. Άγιος Νικόλαος Κυρίτση, άγιος μάρτυρας.

64. Άγιος Νικόλαος Τζώτζα. Αψίδα ιερού (τμήμα).

65. Άγιος Νικόλαος Τζώτζα. Αψίδα ιερού (τμήμα).

66. Άγιος Αθανάσιος Μουζάκη, Δ. τοίχος. Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη.

67. Άγιος Αθανάσιος Μουζάκη, Β. τοίχος. Δέηση (τμήμα).

68. Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Εξ. δυτ. τοίχος (τμήμα).

69. Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Εξ. δυτ. τοίχος, Ιω. Ασάν (τμήμα).

70. Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Εξ. δυτ. τοίχος, Ιωάννης Ασάν.

71. Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Εξ. δυτ. τοίχος. Ειρήνη Ασάν.

72. Παναγία Μαυριώτισσα. Εξωτερικές τοιχογραφίες.

73. Παναγία Μαυριώτισσα. Εξ. τοιχογραφίες, Ρίζα Ιεσσαί.

74. Παναγία Μαυριώτισσα. Εξ. τοιχογραφίες, Ρίζα Ιεσσαί (τμήμα).

75. Παναγία Μαυριώτισσα. Εξωτερικές τοιχογραφίες, Ρίζα Ιεσσαί, χάραγμα.

76. Παναγία Μαυριώτισσα. Εξωτερικές τοιχογραφίες, Ρίζα Ιεσσαί, χάραγμα.

77. Παναγία Μαυριώτισσα. Ιερό, αφιερωτής μοναχός και επιγραφή.

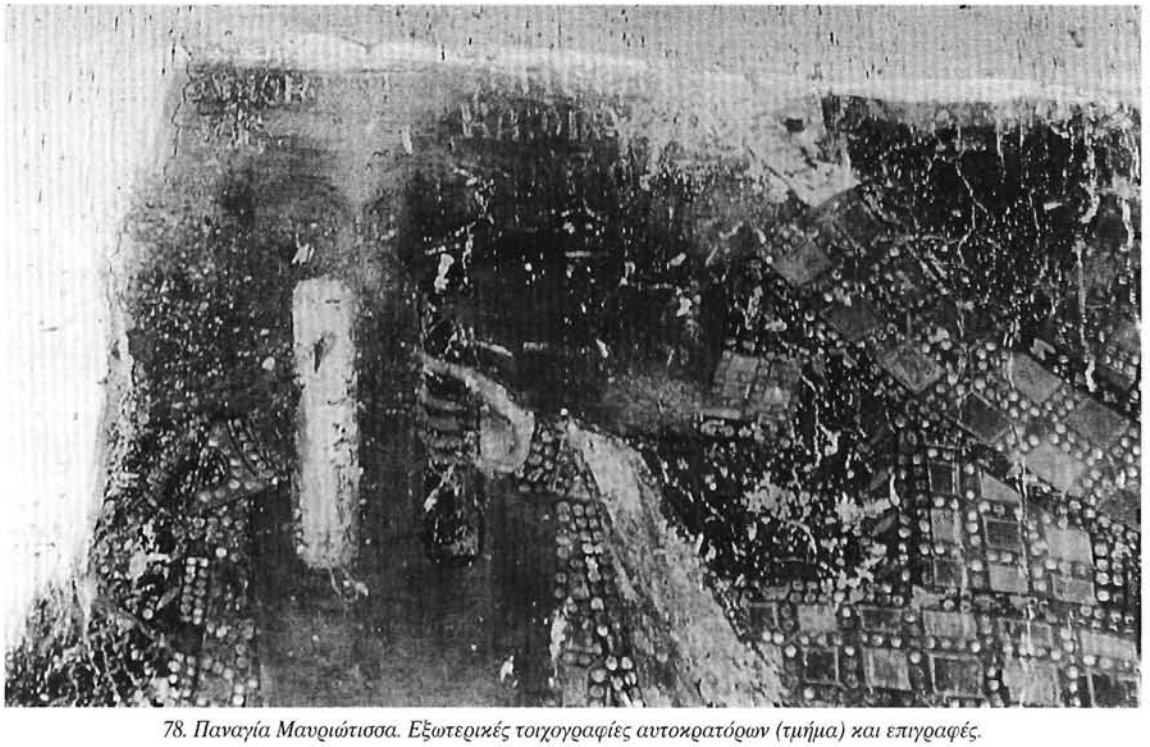

78. Παναγία Μαυριώτισσα. Εξωτερικές τοιχογραφίες αυτοκρατόρων (τμήμα) και επιγραφές.

79. Άγιος Αθανάσιος Μουζάκη, Δ. τοίχος. Κτητορική επιγραφή και αγία Ελένη (τμήμα).

80. Ομορφοκκλησιά. Κτητορική επιγραφή.

81. Ταξιάρχης Μητροπόλεως. Κτητορική επιγραφή.

82. Ταξιάρχης Μητροπόλεως, νάρθηκας, Ν. εξωτερικός τοίχος.

83. Ταξιάρχης Μητροπόλεως, νάρθηκας, Ν. εξωτερικός τοίχος (τμήμα).

84. Ταξιάρχης Μητροπόλεως, νάρθηκας, Ν. εξωτερικός τοίχος (τμήμα).

85. Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού, Δ. πλευρά. κεραμοπλαστικός διάκοσμος.

86. Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού, αφιερωτές.

87. Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού, Δ. πλευρά.

88. Άγιοι Τρεις από Δ.

89. Άγιοι Τρεις, ναός, τοιχογραφία Θεοτόκου (τμήμα).

90. Άγιοι Τρεις, ναός, ειλητό Θεοτόκου.

91. Άγιοι Τρεις, αψίδα ιερού, Θεοτόκος Πλατυτέρα.

92. Άγιοι Τρεις, αψίδα ιερού, συλλειτουργούντες ιεράρχες.

93. Άγιοι Τρεις, αψίδα ιερού, άγιος Γρηγόριος ο Παλαμάς.

94. Ιωάννης Πρόδρομος Μητροπόλεως. Α. τοίχος, ιεράρχης.

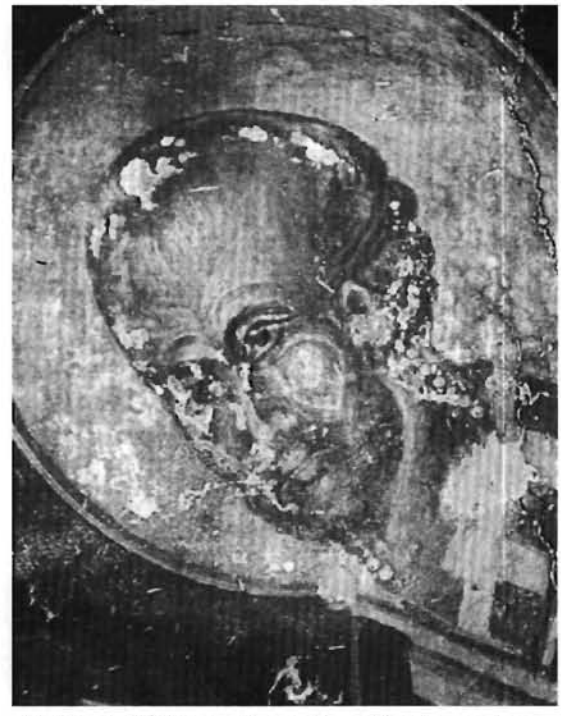

95. Ιωάννης Πρόδρομος Μητροπόλεως. Α. τοίχος, ιεράρχης.

96. Ιωάννης Πρόδρομος Μητροπόλεως από Ν.

97. Άγιος Ανδρέας Ρουσούλη, Ν. τοίχος, άγιος Μερκούριος.

98. Άγιος Ανδρέας Ρουσούλη, Ιερό, Ιωάννης Πρόδρομος από τη Δέηση.

99. Άγιος Νικόλαος Μαγαλειού, άγιοι Δημήτριος και Γεώργιος.

100. Άγιος Νικόλαος Θεολογίνας, Βαϊοφόρος.

101. Παναγία Ρασιώτισα, νάρθηκας, Α. τοίχος, Θεοτόκος Γλυκοφιλούσα.

102. Άγιος Αλύπιος, Θεοτόκος Γλυκοφιλούσα.

103. Άγιος Νικόλαος Ευπραξίας, Δέηση (τμήμα).

104. Παλαιό Καθολικό Μεγάλου Μετεώρου, Δέηση (τμήμα).

105. Άγιος Νικόλαος Ευπραξίας, κτητορική επιγραφή.

106. Άγ. Νικόλαος Ευπραξίας, Παναγία από τη Δέηση (τμήμα).

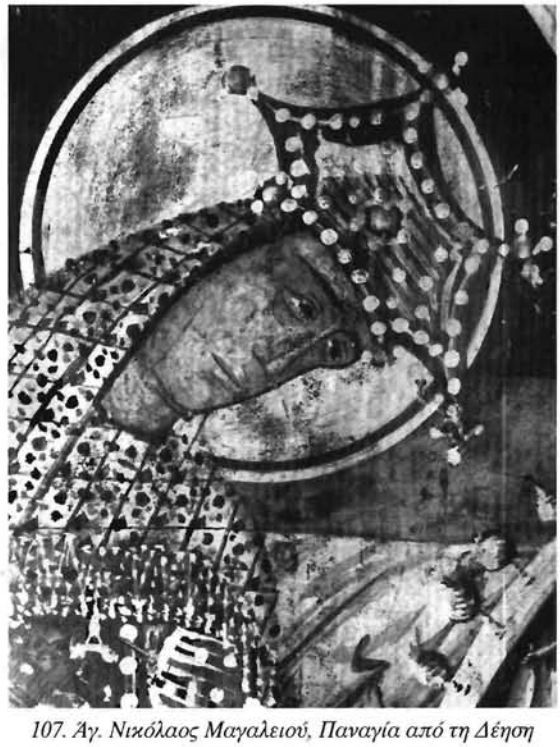

107. Άγ. Νικόλαος Μαγαλειού, Παναγία από τη Δέηση (τμήμα).

108. Παναγία Κουμπελίδικη, εσωνάρθηκας, Β.τοίχος, άγιος Νικόλαος.

109. Άγιος Νικόλαος Ευπραξίας, Ν. τοίχος, άγιος Κοσμάς.

110. Άγ. Νικόλαος Ευπραξίας, Α. τοίχος, Ιωάννης Θεολόγος και Κύριλλος.

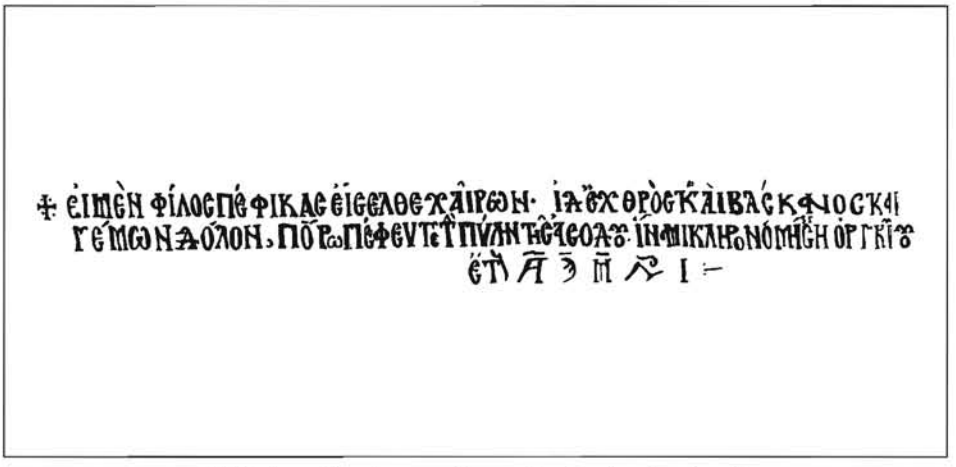

111. Κοίμηση Θεοτόκου στο Ζευγοστάσι, Δ. τοίχος (απότυπο).

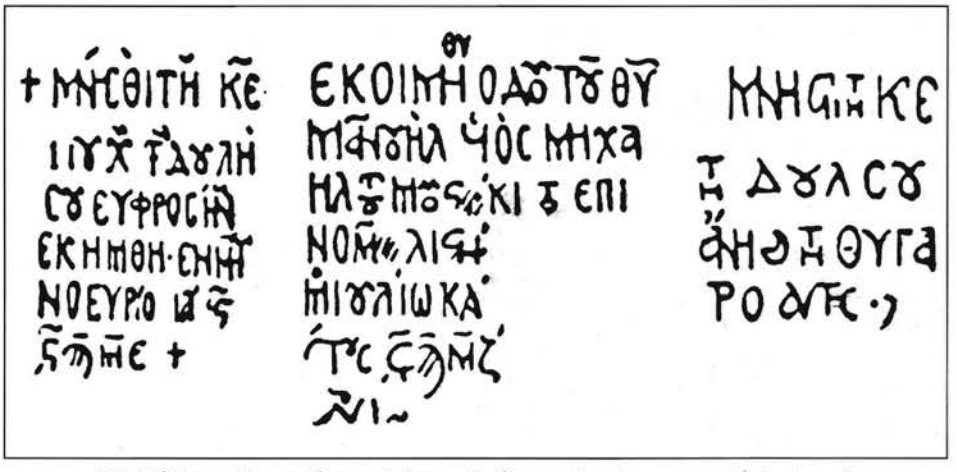

112. Ταξιάρχης Μητροπόλεως, νάρθηκας, Ν. εξωτερικός τοίχος, επιγραφές (απότυπα).

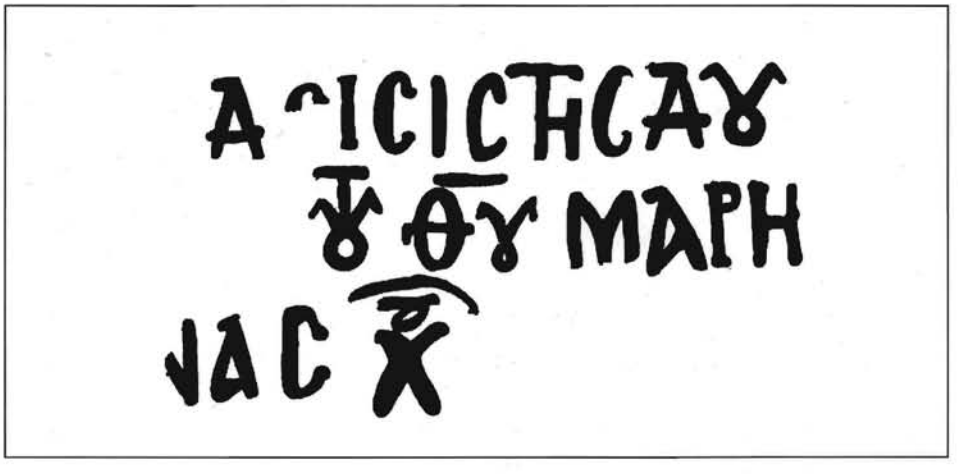

113. Άγιος Στέφανος, νάρθηκας. Βάπτιση, επιγραφή αφιερώτριας (απότυπο).

114. Άγιος Νικόλαος Τζώτζα, Β. εξωτερικός τοίχος, επιγραφή.

115. Άγιοι Τρεις, Ν. τοίχος, κτητορική επιγραφή.

116. Παναγία Κουμπελίδικη, εξωτερικός Δ. τοίχος, επιγραφή.

117. Παλαιό Καθολικό Μεγάλου Μετεώρου, ειλητό Θεοτόκου από τη Δέηση.

118. Άγιος Νικόλαος Ευπραξίας, ειλητό Θεοτόκου από τη Δέηση.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ ΕΥΓΕΝΙΑΣ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ (12ος - 16ος αι.)
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ ΧΑΡΤΙ
CONDAT VELVET 135 ΓΡΑΜΜΑΡΙΩΝ
ΤΟΝ ΜΑΪΟ ΤΟΥ 1997 ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ ΤΥΠΙΚΟΝ Ο.Ε.
ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ISBN 960-85882-1-9